

द्वितीयसंस्करणस्य निवेदनम्

अहो लोकचरित्रनिष्णाता विदन्त ! विदन्त्येव भवन्तो यत्, लोकेऽस्मिन् त्रिविधा लोका स्वपक्षा विपक्षा सदासीनाश्चेति । तत्र जीवतो ग्रन्थकारस्य प्रत्यक्षमेव स्वपक्षतः सीत्तुं स्थान इव सीत्प्राप्त इव सवाध इव सव्यय इव च कादाचित्को विरलः प्रशंसावादः ; परोक्षन्तु समय इव सानन्द इव सप्रसाद इव च प्रचुरतर एवापवादः ; विपक्षतस्तु प्रत्यक्षं परोक्षं सानन्द एव सद्गन्ध एव सगर्जन एव च सभर्त्सनं सुक्तकण्ठश्च प्रायिकस्तोषो निन्दावादः ; अनुकूलप्रतिकूलपक्षनिरपेक्षा-दुदासीनाश्च सानुसन्धान एव सविधेक एव निर्वाध एव नि सङ्कोच एव च म्यानोपयोगी प्राधिकः सुन्दरः प्रशंसावादः ; मद्गुण इव सानुकम्प इव सविप्राद इव च काचित्को निन्दावादः प्रादुर्भवति । इत्यहो विचित्रं नाम लोकचरित्रम् । तेन च जीवतामिह ग्रन्थकृतां विद्वत्पदमध्यासीनी दवीयानुदासीन एव केवलमाश्वासम्यानम् । एतच्च ययमाके गौणदृ-यशोलिप्तमाना मन कोपेनार्थं चार्थं यमानाक्षिरमेयानुभवामः । इत-क्षासावुदासीन एव जीवतो ग्रन्थकारस्य परमो बन्धुः । येन हि, स्वपक्षी विना मूल्यमेव ग्रन्थान् याचते, तददाने चाक्रोशति ; विपक्षस्तु मूल्यव्यतिरेकेण ग्रन्थदानेऽपि तत्पठनसमयक्षेपक्षतिपूरणाय ग्रन्थकारमेव निर्षङ्गाति ; भगवानुदासीनस्तु विना मूल्यं ग्रन्थं न याचते, तथा दानेन तु नितरामेव क्षुण्यति, धारणातीतामाशियञ्च प्रयुङ्क्ते । यत् तु भगवदनुग्रहाद्वा देवानुकूल्याद्वा ग्रन्थसौष्ठवाद्वा स्वपक्षाच्च विपक्षाच्च तथेवोदासीनाश्च सादरं गच्छन्त संसृष्टरेणैकेनैव प्रथमसंस्कृतं

विक्रमखीहरणं निःशेषितवन्तः । इत्यहो द्वितीयवारप्रकाशोद्यमः ।
 तत्र वेदानो युगे व्याप्तियमाणा दूरे वर्तमाना अपि स्वयमाकुलीभवन्तः
 परानप्याकुलीकुर्वन्ति । तेन च कागज इत्यादीनां सुवह्वलीभूतं
 मूल्यम्, खाद्यसंग्रहणैव च निःशेषं जातं निःस्वानां सर्वस्वम्,
 प्रायेण च निःस्वा एव संस्कृतग्रन्थादिनां इत्यादिकमालोचयता तेषां
 ग्रन्थादिनां विशेषसुविधाविधानाय सम्प्रति विक्रमखीहरणस्य पाठ्यांश-
 भागं प्रकाशितम् । आशास्यति यद्द्वारास्तरे अन्वयटीकानुवादसम्पन्नं
 सम्पूर्णमेव प्रकाशयितव्यमिति ।

१८६२ शकाब्दीयसौरफाल्गुन-	}	चिरविधेयस्य
भाषीयद्वाविंशद्विधसौम्यम् ।		

तृतीयसंस्करणस्य निवेदनम् ।

वस्तु १ गुणघातिकाः सामुद्रचर्चिर्निर्गो ग्राहकमहोदयाः । वर्तमान-
 समये कागज इत्यस्य भारजातीतमूल्यमधिकत्वेऽपि मुद्रणव्ययादीनाञ्च
 नितान्तवृत्तत्वेऽपि च भवतां यथासम्भवस्यसुविधाविधानाय यत्-
 किञ्चिदेव मूल्यं वर्धितमतः चस्तथ्यम् । असम्भवव्ययवाहृत्सम्भावनया च
 द्वितीयसंस्करणविशेषितं सम्पूर्णग्रन्थे अन्वयटीकादिकं न विन्यस्यमिति ।

१८६४ शकाब्दीयधौरोपयस्य	}	चिरविधेयस्य
चतुविंशद्विधसौम्यम् ।		

रुक्मिणीहरणम् ।

—१०—

प्रथमः सर्गः ।

—:—

शिवः शिवापदतलगः शवोऽपि सन्

भवन्महास्वरमपि यो निरस्वरः ।

रमाईभाक्तनुरपि मारमारकः

स वो भवो भवतु विभुर्विभूतिदः ॥१॥

अन्वयः—य शिवापदतलगः शवः सन्नपि शिवः, य महास्वरः भवन्नपि निरस्वरः,

यश्च रमाईभाक्तनुरपि मारमारकः, स विभुर्भक्तः च विभूतिदः भवतु ॥१॥

नमो गणेशाय ।

धरां धरति यः सदा स तव वासुकिभूषणं

भिनत्ति गिरिमेव या सुरधुनी च सा मूर्धनि ।

जगज्जनजनन्यपि त्रिजगदाश्रया वक्षसि

प्रभो ! त्यज न मे मनोऽत्यशुतर स्वपादाम्बुजात् ॥

महाकवेर्भद्राकाव्य-व्याचिख्यासाल्पया धिया ।

सिन्धोरिव प्रकाशच्छाद्योतिरिङ्गणरोषिणा ॥

अथ तत्रभवान् महाकविः * श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः “काव्यं यशसेऽर्घकृते” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन् यथोलिखया रुक्मिणीहरणं नाम महाकाव्यं विकीर्षन् सम्भाव्यमानमन्तरायमन्तरेण तत्परिसमाप्तिं विधित्सन् “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥” इत्यपरा-
लङ्कारिकोक्तयोर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशयोर्महाकाव्यान्तरेषु दर्शनात् परानु-
करणं परिजिहीर्षन् परिशेषाशीर्व्यपदेशेनाभीष्टदेवतास्वरूपमङ्गल-
माधरति शिव इति । प्रथमं देवतानामोच्चारणेन शणादिशुद्धिरवधेया ।
यः शिवायाः कालिकायाः पद्मलग्नः चरणाधोवर्ती शवः सर्वानभीष्ट-
विषयत्वादमङ्गलरूपो निष्प्राणदेहः सन्नपि, शिवः मङ्गलरूप इति विरोधः ;
महादेव इति च तत्समाधानम् । यः महाम्बरम् अखण्डाकाशो भवन्
सन्नपि, निरम्बरः अनम्बर इति विरोधः ; वसनशून्य इति च तत्समा-
धानम् । यश्च रमायाः स्त्रियाः पार्वत्याः अर्द्धं भजत इति रमार्द्धभाक्
तत्सुद्धौ यस्य सः अर्द्धनारीश्वरत्वात् तादृशः सन्नपि, नारमारकः काम-
दन्तेति कामिनीधारणकामधननयोर्विरोधः ; भगवन्महिम्ना च तत्-
समाधानम् । स विभूर्व्यापकः, भवो महादेवः, वो युष्माकं शीतृषाम्,
विभूतिदः सम्पत्प्रदाता भवतु ।

अत्रार्थालङ्कारो विरोधाभासः, शब्दालङ्कारश्च ह्यनुप्रासच्छेकानु-
प्रासौ इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । श्रीरुच्यकृतनैप्रथपरित
इवास्मिन् काव्येऽपि इत्यमेव प्रतिश्लोकभनुप्रासालङ्कारप्राचुर्यमनायास-
सुत्रेयम् ।

अत्र अभीष्टविषयस्य मङ्गलरूपत्वादनभीष्टविषयस्यामङ्गलरूपत्वं
सिद्धमिति शवस्यानभीष्टरूपत्वादनङ्गलरूपत्वम् । “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैता”

* “महाकविः स एव स्यादथो महाकाव्यकृत् कविः” इति भोजराजः ।

समन्वतोः विषयततेर्लक्षामनिः

प्रथीयसि प्रथितं विदर्भनामनिः ॥

परान् परं किल विषये विभीषयन् ॥

स भीषकः समिति बभूव भूपतिः ॥२॥ ।

इत्यादिस्मृतौ शिवस्याकाशमूर्तिं त्वमनुसन्धेयम् । ननु निर्मलचित्तमित्यादौ निरुपसर्गस्यात्यन्ताभावपरत्वात् निरम्बर इत्यन्योन्याभावपरत्वे सूक्ष्मापत्या नैवार्यतादोषापत्तिरिति चेन्न, “तस्य निरवयवविद्योद्योतेन द्योतितः स्वात्त्वतोऽयमर्थः” इति दायभागे निरुपसर्गस्यान्योन्याभावपरतादर्शनात् । न च तत्रापि अवयवेति भावे निपातमङ्गीकृत्य अत्यन्ताभावपरत्वस्य सुवचत्वमिति वाच्यम् ; “पञ्चावयवव्याविक्रियेयगर्हानिरोधेषु” इति सूत्रेण कर्मणि निपातस्यैवोदाहृतत्वेन भावे तच्चिपाताङ्गीकारासम्भवात्, किञ्च “निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाइसुपैति सिद्धिः” इति भारविप्रयोगे निरुत्सुकानामिति निरुपसर्गस्य अन्योन्याभावपरताया अकामेनाप्यङ्गीकार्यत्वात् ।

“रमः कान्ते रक्ताशोके मन्मथे च रमा स्त्रियाम्” इति चैमषट्ठः ।

अस्मिन् सर्गे रुधिरा नाम वृत्तम्—“जतौ जरो गितिरुधिरा चतुर्ग्रहेः” इति सूक्ष्मात् ॥१॥

वाङ्माला—शिवि कानौरु चरुणतलगत शब्द इहेशां शिव, शिवि अथवा आकाश इहेशां आकाशविभ्र (दिग्भ्रम) एवम् शिवि (काम-चरितार्थतार वृत्त) आपन देहात्के कामिनीके धारण करिशां कामहत्या ; एते विषयवापक महादेव त्रैलोक्येण सञ्चरन्प्रजाता इति ॥१॥

अन्वयः—समन्वतः विषयततः लक्षामनि प्रथीयसि प्रथितं विदर्भनामनि विषये समिति किल परान् परं विभीषयन् स भीषकः नाम भूपतिः बभूव ॥२॥

महाकविः सकलसवर्णयोजने ।

सुतो रवेरविनयदण्डधारणे ।

समाभूतो चित्तिभृदशेषसत्त्ववान्

मनस्त्रिभिः कृत्तिसृजनैरमानि यः ॥२॥

वि३११

वस्तु निर्दिशति समन्तत इति । समन्ततः सर्वासामेव दिशाम्, विषयततैर्देशसमूहस्य, ललामनि प्रधाने, प्रथीयसि अतिविशाली, प्रथितं प्रसिद्धं विदमति नाम यस्य तस्मिन्, विषये देशे, समिति युद्धे, परान् शत्रून्, परमत्यन्तं विभीषयन् संग्रामेण भयं प्रापयन्, स प्रसिद्धो भीष्मको नाम भूपतिर्भूव ।

अत्र भीष्मकनाम प्रति विभीषयन्निति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारो यमकवृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“नीलञ्जनपदो देशविषयो” इत्यमरः । “धराधरेन्द्रं प्रततोततीरिव” इति माघे समूहार्थे ततिशब्दः । “ललाम स्यात् प्रभाषे च लाञ्छन-
व्यञ्जवाजिपु । शृङ्गे प्रधाने भूषायामपि बालधिपुण्ड्रयोः” इति मेदिनी ॥

विशेषेण विभ्यतं प्रयुञ्जान इति विभीषयन् भीष्मातीरिनि “भीषि-
चिन्ति—” इत्यादिज्ञापकात् घान्तता, करणभयाच्च “हेतुकत्वं-
भीष्मोरिन्” इति वृत्तादित्वात्बालनेपदविषयता ॥२॥

वाङ्माला—सकल दिक्केर देशसमूहेर मधो श्रेष्ठे अतिविशालं
विदर्भदेशे शङ्कगणेर अत्युच्च उन्नतक 'लौकिक'नामे एकजन प्रसिद्ध
राज्ञा छिन्नेन ॥२॥

अन्वयः—कृत्तिसृजनैः मनस्त्रिभिः यः सकलसवर्णयोजने महाकविः, अविमयदण्ड-
धारणे रविः सुतः, समाभूतो अशेषसत्त्ववान् चित्तिभृन् (च) अमानि ॥२॥

पञ्चविंशत्यां श्लोके राजानं वर्णयति महाकविरिति । कृत्ति-

कलावतः सकलजनप्रमोदिनः

सितात्मनोऽप्यमृतकरस्य यस्य च ।

वस्तुस्वरूपनिरूपणनिपुणं, मननं सम्भावनं येषां तेः कृतिमननैः
अतएवामीषां मननं यद्यार्थमेवेति भावः । मनस्विभिः प्रशस्तमनोभिर्जनैः,
यो भीष्मकः, सकलाः सवर्णा ब्राह्मणादयः समाना जातय एव सवर्णा
अकारादीनि समानान्यचराणि तेषां योजनम् एकस्मिन् ग्रामादावव-
स्थापनमेव योजनं काश्यादौ प्रयोगस्तस्मिन्, महाकविः महाकविस्वरूपः ;
विशिष्टो नयो विनयः न विद्यते विनयो येषां तेषामविनयानां दुर्नोति-
यरायणानां जनानां दण्डधारणं दण्डविधानमेव दण्डधारणं सगुड-
श्रद्धणं तस्मिन्, रवेः सुतो यमस्वरूपः ; क्षमा सहिष्णुतेव क्षमा पृथिवी
तस्याः भृतौ बहने, अग्निपसत्त्वान् सर्वविधाध्ववसायशाली सकल-
प्राणिमांश्च ; चित्तिभृत् पर्यतश्च, अमानि सम्भावितः ।

अत्र द्वे द्वेषेण ब्राह्मणप्रभृतिसमानजात्यादिषु अकारप्रभृतिसमाना-
चरत्वारोपो राजनि भीष्मके महाकविस्वाद्यारोपे निमित्तमिति श्लिष्ट-
परम्परितं रूपकमलङ्कारः, एकस्य भीष्मकस्य अनेकधोर्द्वेखादुर्द्वेषः,
याच्चा भावाभिमानिनो जात्याद्वात्प्रेक्षात्रयश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः, सोऽपि पुनश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“चित्तिवान्व्योः क्षमा” इति “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु
‘जन्तुषु’ इति चामरः ॥३॥

वाङ्माला—वाहादेव सम्भावना बन्धनरूपनिरूपण करिते निपुण, सेहे
मनसोरा ये औद्यकराजाके आश्रमादि सकल आतिरूप अकारादि समस्त
वर्णद्वेय योग कर्तार विषये महाकविस्वरूप, दुर्जननिर्णय दण्डानरूप
दण्डधारण विषये यमस्वरूप एवं क्षमारूप पृथिवी धारण विषये सर्वविध
अभावसाधरूप सर्वविध अङ्गयुक्त परतस्वरूप माने करितेन । ७३

महाकविः सकलसवर्णयोजने ।

सुतो रवेरविनयदण्डधारणे ।

समाभृतौ क्षितिभृदशेषसत्त्ववान्

मनस्त्रिभिः कृतिमननैरमानि यः ॥२॥

विज्ञान

वस्तु निर्दिशति समन्तत इति । समन्ततः सर्वांसामेव दिशाम्, विपयततेदेशसमूहस्य, ललामनि प्रधाने, प्रथीयसि अतिविशाले, प्रथितं प्रसिद्धं विदुर्भेति नाम यस्य तस्मिन्, विषये देशे, समिति युद्धे, परान् शत्रून्, परमत्यन्तं विभीषयन् संग्रामेण भयं प्रापयन्, स प्रसिद्धो भीष्मको नाम भूपतिर्भूव ।

अत्र भीष्मकनाम प्रति विभीषयन्निति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारो यमकवृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“नीलञ्जनपदो देशविषयो” इत्यमरः । “धराधरेन्द्रं व्रततोत्तरीरिव” इति माघे समूहार्थे ततिशब्दः । “ललाम स्यात् प्रभाषे च लाञ्छन-अञ्जवाजिपु । शृङ्गे प्रधाने भूषायामपि बालधिपुण्ड्रयोः” इति मेदिनी ।

विशेषेण विभ्यतं प्रयुञ्जान इति विभीषयन् भीषातीरिति “भीषि-धिति—” इत्यादिज्ञापकात् पान्तता, करणभयाच्च “हेतुकचृ-भीष्मोरिन्” इति रुषादित्वात्कान्तेपदविषयता ॥२॥

वाङ्मना—सकल निरुद्ध देशसमूहेषु यथा श्रेष्ठ अतिविशालं विदर्भदेशे शङ्खगणेषु अत्राद्य उग्रजनक ‘डौन्नक’नामे एकजन प्रसिद्धः राज्ञा हिलेन ॥२॥

अन्वयः—कृतिमननैः मनस्त्रिभिः यः सकलसवर्णयोजने महाकविः, अविनयदण्ड-धारणे रवेः सुतः, समाभृतौ अशेषसत्त्ववान् क्षितिभृद् (च) अमानि ॥२॥

पञ्चविंशत्या श्लोके राजानं वर्णयति महाकविरिति । कृति-

कलावतः सकलजन्मप्रमोदिनः

सितात्मनोऽप्यमृतकरस्य यस्य च ।

वस्तुस्वरूपनिरूपणनिपुणं, मननं सम्भावनं येषां तेः कृतिमननं
अतएवामीषां मननं यद्यार्थमेवेति भावः । मनस्त्रिभिः प्रशस्तमनोभिर्जनैः,
यो भीष्मकः, सकलाः सवर्णा ब्राह्मणादयः समाना जातय एव सवर्णा
अकारादौनि समानान्यक्षराणि तेषां योजनम् एकस्मिन् ग्रामादावव-
स्थापनमेव योजनं काव्यादौ प्रयोगस्तस्मिन्, महाकविः महाकविस्वरूपः ;
विशिष्टो नयो विनयः न विद्यते विनयो येषां तेषामविनयानां दुर्नोति-
परायणानां जनानां दण्डवारणं दण्डविधानमेव दण्डवारणं लगुड-
ग्रहणं तस्मिन्, रवेः सुतो यमस्वरूपः ; चमा सद्दिण्युतैव चमा पृथिवी
तस्याः भृतौ वचने, अग्निपसत्त्ववान् सर्वविधाध्यवसायशाली सकल-
प्राणिमांस ; चितिभृत् पर्वतश्च, अमानि सम्भावितः । ✓

अत्र श्लेषेण ब्राह्मणप्रभृतिसमानजात्यादिषु अकारप्रभृतिसमाना-
क्षरत्वारोपो राजनि भीष्मके महाकवित्वाद्यारोपे निमित्तमिति श्लिष्ट-
परम्परितं रूपकमलहारः, एकस्य भीष्मकस्य अनेकधीर्ज्ञेखादुद्धेखः,
शाच्या भावामिमानिनो जात्याद्वात्प्रचात्त्रयश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः, सोऽपि पुनश्चेकानुप्राप्तेन संसृज्यते ।

“चित्तिचान्त्योः चमा” इति “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु
जन्तुषु” इति धामरः ॥३३

वाचानां—शाहादेर मञ्जावना वस्तुस्वरूपनिरूपण करिते निपुण, मेहे
मनसोवा ये तीक्ष्णकराञ्जाके आक्रान्ति सकल जातिरूप अकारादि मनसु
वर्णेर योग करार विषये महाकविस्वरूप, दुर्जननिगेर दण्डनारूप
दण्डवारण विषये वमस्वरूप एवः अकारूप पृथिवी धारण विषये सर्वविध
अधावसायरूप सर्वविध अङ्गुशूळ पर्वतस्वरूप मनने करितेन ॥३४

कलङ्किनीं किल परिभायिनीं तनो-

विधोर्विधां ननु विदधौ पटुर्विधिः ॥४॥

अन्वयः—पटुः विधिः कलावतः 'संकलजनप्रमोदिनः सितोत्पन्नः' अथत्करण

अपि यस्य च परिभायिनीं ननु विधोः तनोः कलङ्किनीं विधां विदधौ किल ॥४॥

अद्वादेनं विगिनष्टि कलेति । पटुः सृष्टिनिपुणो विधिः, कला नृत्य-
शौतादिचतुःषष्टिमकारा विद्या योङ्गभागश्च सा अस्यास्तीति कलावानृ
तस्य कलावतः, सकलान् जनान् प्रमोदयति व्यवचारेण किरण्येन च
आनन्दयतीति तस्य सकलजनप्रमोदिनः, सितो निर्मलः शुभश्च आत्मा
बुद्धिः शरीरश्च यस्य तस्य सितोत्पन्नः, अमृतं पीयूषमिव करः सुखस्पर्शो
हस्तः किरण्यश्च यस्य तस्य, अपिः समुच्चयः, यस्य च राज्ञो भोष्पकस्य परि-
भायिनीं मेदबुद्धिजनिकाम्, नन्वित्यवधारणे, विधोश्चन्द्रस्य, तनोः मूर्तेः,
कलङ्किनीं शशविज्रवतीम्, विधां प्रकारम्, विदधौ चकार, किलेति
सम्भावनायाम् । लोकेऽपि निर्माणनिपुणः कुलालो घटयोः सम्ये
विशेषविज्ञानाय तयोरन्यतरं कृष्णादिविद्धेनाह्वयति । कलावत्त्वादि-
धर्मसाम्येऽपि यो निष्कलङ्कः स भोष्पकः, 'यश्च सकलङ्कः स चन्द्र इति
संचिह्नः सरलाद्यैः ।

अलोपमानाच्चन्द्रादुपमेयस्य भोष्पकस्याधिक्यवर्णनया श्लेषाद्विष्टो
व्यतिरेकालङ्कारः, विधेस्तादृशोद्देशेन कलङ्कविधानासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिधानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि क्वेकानुप्रास-
प्रत्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ; व्यतिरेकालङ्कारेण च निष्कलङ्को भोष्पक इति
वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“बलिहस्तांगवः कराः” इति “विधा इत्थौ प्रकारे च” इति

तमोऽपहं प्रतिदिननूतनोदयं

धराधरोपहितसहस्रधाकरम् ।

दिनं दिनं दिनमणिमस्तगामिनम्

अनस्तगं यमपि जनाः स्म जानते ॥५॥

वाञ्छाला—छन्द्रेर कला आहे, डीशकराखार० कला (नूतनीतादि कलाविद्या) छिन ; छन्द्रेर आख्या (बुद्धि) निर्धन, डीशकराखार० आख्या (बुद्धि) निर्धन छिल एवं छन्द्रेर कर (किरण) अमृततुल्या, डीशकराखार० कर (हस्त) अमृततुल्या छिल ; (इतवां छन्द्रेर ओ डीशकराखार अभिप्रेता प्रतीति इहेते पावे वलिमा) निर्धननिपुण विधाता डीशकराखार जेन बुद्धिवाङ्मय छन्द्रेर उपरे एकटा कनक विधान करिशा छिलेन ॥४॥

अन्वयः—जनाः तमोऽपहं प्रतिदिननूतनोदयं धराधरोपहितसहस्रधाकरं दिनमणिं दिनं दिनं अस्तगामिनं, यं अपि अनस्तगं जानते स्म ॥५॥

सूर्यादस्य भेदं बोधयति तम इति । अनास्तदानीन्तना लोकाः, तमः अन्धकारं तमोऽपहं निबन्धनमज्ञानञ्च अपहन्ति किरणैर्न सदुपदेशेन च नाशयतीति तम्, प्रतिदिनं नूतन उदय उदयाचलोद्गमः सम्पदुत्पत्तिश्च यस्य तम्, धराधरेषु पर्वतेषु सामन्तानुपतिषु च उपहिता स्थापिता सहस्रधा सहस्रप्रकाराः कराः किरणा राजयाद्याशांश्च येन तम्, दिनमणिं सूर्यम्, दिनं दिनं प्रत्यङ्गम्, अस्तगामिनम् अस्ताचलसम्बन्धम्, यमपि यं भीष्मकश्च, अनस्तगम् अविनाशिनम्, जानते स्म अवगतवन्तः ।

अत्राप्युपमानात् सूर्यात् उपमेयस्य भीष्मकस्य आधिक्यवर्णनात् ये पानुपाशितो व्यतिरेकालङ्कारम्के कानुप्रासो इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां

शिवान्वितं शशिविशदोत्तमाङ्गकं
त्रिलोचनं परिगतशास्त्रलोचनैः ।
निरीक्ष्य यं नियतमनुग्रविग्रहं
जनो मनो हरविषयं न्यवीवृतत् ॥६॥

संछष्टिः, न च तृतीयपादान्तिमाक्षरस्य लघुतया द्रुतवृत्ततादोष इति वाच्यम्, “विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन” इति परिभाषायाः सर्वपादान्तिमाक्षरस्यैव परियक्षात् । एतच्चासुना कविनैव साहित्यदर्पण-टीकायां सप्तमपरिच्छेदे द्रुतवृत्ततादोषप्रकरणे सोदाहरणं बहुधा विमृष्टम् ।

धरा धरतीति व्युत्पत्त्या धराधरशब्देन पर्वतराजानामुभा-
वप्युच्येति ॥५॥

वाञ्छाला—शर्धा उग्र (अफकार) नाश करेन, डीग्रकराजा ७ उग्र (अज्ञान) नाश करितेन ; शर्धोर प्रताड नूतन उग्र इय, डीग्रकराजा ७ प्रताड नूतन उग्र (अज्ञान) इति ; शर्धा धराधर- (पर्वत) समूहस्य उपरि मह्य कर (किरण) स्थापन करेन, डीग्रकराजा ७ धराधर- (गामस्यवाच) समूहस्य उपरि-मह्यप्रकार कर (थासना) स्थापन करितेन ; (एडैरूपे शर्धा ७ डीग्रकराजार अडिग्रता इडैरु ७) शर्धा प्रतिग्नि अडिगामी इन, किञ्च डीग्रकराजा गेरुप अडिगामी इन ना—एडै तावे तडकालेन नोकेवा शर्धाः ७ डीग्रकराजार विडिग्रता इडि ७ ११ ।

अन्वयः—अनः शिवान्वितं शशिविशदोत्तमाङ्गकं परिगतशास्त्रलोचनैः त्रिलोचनं (अवि) यं नियतं अनुग्रविग्रहं मनः शरीरम् ॥६॥

शिवस्य विग्रहं योत्सयति शिवेति । अनः, शिवया दुर्गया शिवेन मङ्गलेन चान्वितं युक्तम्, शशिना चन्द्रेण विग्रहं निर्भलम् उत्तमाङ्गं

শ্রিয়াশ্রিত: সকলতনৌ তনুনপা-
 অহামহা বহুতরচক্রধারক: ।
 চর:স্থলে পরিলসদেককশ্রিয়ং
 জহাস যৌ মধুরিপুমেকচক্রকম্ ॥৩॥

মস্তকং তস্য তম্, অন্যত্র শশিনগ্রন্থস্যেব_বিগদানি নিম্বেলানি অতপ্ব
 উতমানি অঙ্গানি হস্তপদাদৌনি যস্য তম্, পরিগতানি লম্বানি শ্রাস্থা-
 য্যেব লোচনানি তৈ: কপিঞ্জলন্যায়েন ত্ৰিভিরিতি গম্যতে, তৌণি লোচনানি
 যস্য তং তাদৃশমপি নিয়তং ধ্রুवं যং ভীষকম্, ন উয়ো ভয়ঙ্করো বিগ্রহ:
 শরীরং যস্য তম্, অন্যত্র ন বিদ্যতে উগ্রবিগ্রহ: শিবমূর্ত্তিঁ যস্য তম্, নিরীচ্য
 হৃদা হর: শিব এব বিপথো যস্য তচ্চাদৃশং মন: ন্যবীষ্টতত্ হরৌঃস্যমিতি
 বিপথাত্ নিবর্ত্তিতবান্ । শিবান্বিতাদিসাম্যে ঽপি অনুগ্রবিগ্রহনিরীচ্যসা-
 দেবেতি ভাষ: ।

অত্র শিবাৰুপমানাত্ উপমীয়স্য ভীষকস্য উগ্রবিগ্রহন্যূনতাবর্ণ্যনা-
 দ্বাতিরিকালঙ্কার: মনসৌ নিবর্ত্তনং প্রতি. অনুগ্রবিগ্রহং নিরীচ্যেতি
 পদার্থস্য হেতুতয়া পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গভেদ্যুভयो: পূৰ্ব্ববত্ স্ফুর:,
 সৌঃপি ঞ শ্লোপেণ পূৰ্ব্ববদেবানুপ্রাসাম্যাস্ত সংসৃজ্যতে ॥৬॥

বাঙ্গালী—মহাদেব শিবাধিত (হুর্গায়ুক্ত), ভীষকরাজাও
 শিবাধিত (শিব-মন্ত্রন-যুক্ত), মহাদেব শশিবিগদৌত্তমাদ্রক (ললাটে
 চন্দ্র থাকায় তাঁহার কিরণে নিম্নল মস্তকযুক্ত), ভীষকরাজাও শশি-
 বিগদৌত্তমাদ্রক (চন্দ্রেয় আশ্র নিম্নল ও উত্তম অঙ্গযুক্ত), এবং মহাদেব
 ত্রিলোচনযুক্ত, ভীষকরাজাও তিনটী শাস্ত্ররূপ ত্রিলোচনযুক্ত ; (এই
 ভাবে মহাদেব ও ভীষকরাজার অভিন্নতা হইয়া পড়িলেও) মহাদেব
 উগ্রমূর্ত্তি, আর ভীষকরাজা উগ্রমূর্ত্তি নহেন ; এইরূপ দেখিয়া সে কালের
 মায়া (ভীষকরাজাকে দেখিবার সময়ে) মহাদেব মনে করিত না ॥৩॥

रणीद्यमे धरणिविकम्पसंशयात्
 हुलुध्वनिः प्रथममदुश्च यस्य याः ।
 अनन्तरं हृदयमपि प्रकम्पितं
 विलोक्य ता रिपुवनिता वितत्रसुः ॥८॥

अन्वयः—सकलतनौ श्रियाश्रितः तनूनपान्महामहाः बहुतरचक्रधारकः (८)
 यः सरस्थले परिलसदिककण्ठियं एकचक्रकं मधुरिपुं जहास ॥७॥

नारायणाचार्यस्य व्यतिरेकं सूचयति श्रियेति । सकलतनौ सर्वशरीरे,
 श्रीः शोभैव श्रीलक्ष्मीस्तया आश्रितः, तनू न पाति संसक्तो न रचतीति
 तनूनपादग्निस्तस्यैव मद्दत् मद्दत्ते जो यस्य स तनूनपान्महामहाः, बहुतरं
 चक्रं राज्यमेव चक्रमस्त्वविशेषं धारयतीति बहुतरचक्रधारकश्च, यो
 भीष्मकः, सरःस्थले वक्षोदेशे परिलसन्ति शोभमाना एकिका श्रीलक्ष्मीर्यस्य
 तम्, एकमेव चक्रं सुदर्शनं यस्य तच्च, मधुरिपुं नारायणं जहास ।

अत्र श्रीभालत्मा राज्यचक्रयोश्च भेदेऽपि श्लेषेणाभेदाध्यवसायादति-
 श्रयोक्तिरलङ्कारः नारायणात् भीष्मकस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः, हासं
 प्रति कतिपयपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेत्येतेपा-
 मङ्गाङ्गिभावेन सङ्घट्टः, सोऽपि पुनः यमक-च्छेकप्रत्यनुभासैः संसृज्यते ।

“श्रीलक्ष्मोर्वेशसम्पत्सु भारती शोभयोरपि” इति त्रिकाण्डशेषः ;
 “जातवेदास्तनूनपात्” इति “मदस्तूत्सवतेजसोः” इति “चक्रं राष्ट्रेऽपि”
 इति चामरः ॥७॥

वाङ्मालः—नमस्तु नदीरे त्रिभुक्त, अश्रित शयि मदातेजा एवः
 बहुतरचक्रधारी (बहुसंश्रयचक्रधारी) ये त्रिभुक्तवाजा, केवलमवकृत्वेन
 एकमात्र त्रिभुक्त एवः एकमात्रचक्रधारी नारायणदे उपादानं कविरेण ॥७॥

द्विपञ्चमूँ प्रति गतिमावतोऽपि यो
जयत्रियं प्रथममश्रित्यमृधात् ।
उपामसी पुरतः उपैत्यहर्षतिः
परं ततस्तिमिरततिं हिनस्ति हि ॥८॥

अन्वयः—याः यस्य रणोद्यमे धरणिविकम्पसंशय्यात् प्रथमं हुतुध्वनिं अदुः
अनन्तरं हृदयं अपि प्रकम्पितं विलोक्य ताः रिपुवनिताः वितवसुः ॥८॥

रणोद्यम इति । याः रिपुवनिताः, यस्य भोष्कस्य रणोद्यमे युद्धोद्-
योगे धरणिविकम्पसंशय्यात् सेनानां पदभरेण भूमिकम्पमनुभूय नागादि-
पलनेन भूमिकम्पसन्देहात् प्रथमं हुतुध्वनिम्, अदुः अकुर्वन्, अनन्तरं
हृदयमपि उद्वेगेन प्रकम्पितं विलोक्य अनुभूय, ता एव रिपुवनिताः
वितवसुः भोष्कैणाक्रमणसम्भवात् त्रासं प्रापुः ।

अत्र भोष्करणोद्यमे रिपुवनितानां हुतुध्वनिदानासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः चतुर्थचरणगतवृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ।
भूमिकम्पानुभवे स्त्रोणां हुतुध्वनिदानं दिशाचारः ॥८॥

वाङ्माला—ये डीशकराजा यूःकद उपक्रम कवितेन, ये सकल विपक्ष
बहिना भूमिकम्पेव आशङ्का कविश्या अथने हुतुध्वनि मित, ताशावाहे
पले आपनानेन रुद्रशु कम्पित इहेशाहे देशिशा विनेष्य उद्विध
इहेउ ॥८॥

अन्वयः—यः अपि द्विपञ्चमूँ प्रति गतिमावतः मृधात् प्रथमं जयत्रियं अश्रि-
यित् । अतो अहर्षतिः हि पुरतः उपां उपैति, ततः परं तिमिरततिं हिनस्ति ॥८॥

रात्रः शौर्यं विद्वद्योति द्विपदिति । योऽपि यश्च भोष्कः, द्विपञ्चमूँ
शत्रुसेनां प्रति, गतिमावतः केवलादुपमनादेव, मृधात् युद्धात्, प्रथमं
पूर्वम्, जयत्रियं विजयलक्ष्मोम्, अश्रित्यत् प्रापत् मयेन शत्रुसेनायाः

उरःस्थलस्थितकमलास्यमतृसरात्

सरस्वती शुचिरसनामना सती ।

यदीयके यशसि मनस्यनारतं

रुचिच्छलादपि हसिते विदिदुरते ॥१०॥

पलायनादिति भावः । असौ अर्द्धपतिः सूर्यो हि, पुरतः पूर्वम्, उपां प्रक्षूपम्, उपैति प्राप्नोति ; ततः परं तिमिरततिम् अन्यकारसमूहम्, हिनस्ति नाशयति ।

अत्र-युद्धात् पूर्वं जययिषो लाभासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
रतिगयोक्तिरलङ्कारः साधर्म्यात् दृष्टान्तः, क्लृप्तानुपासो वृत्त्यनुपासश्च
इत्येतेषां निघो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“मृधमास्तन्दनं संख्यम्” इति युद्धपर्याये अमरः ॥६॥

वाङ्माला—ः य भोगकदाञ्च शक्येत्तत्रे अति गमन करिष्या युद्ध
करिष्या प्रपूर्वै विज्ञानश्चो नाड करिष्येन । कायन, र्था अथने
उद्देशक नाड करेन, तादात्र गवे अक्रकारणमूह विनष्टे करिष्या
वाकेन इति ।

अन्वयः—सरस्वती उरःस्थलस्थितकमलास्यमतृसरात् रुचिच्छलात् शुचिरसना-
मना सती यदीयके यशसि मनसि हसिते अपि अनारतं विदिदुरते ॥१०॥

राज्ञो विद्यावैभवमाह उर इति । सरस्वती वाग्देवी, उरःस्थले
‘यदीयके’ स्थिता या कमला विशालतया वीरलक्ष्मीः तस्यां तिष्ठतीति स
तादृशी यो मतृसरो विद्वेषस्तस्मात्, रुचिच्छलात् मुखदन्तप्रभाव्यपदेशात्,
‘शुचिः पवित्रा या रसना जिह्वा सैव आसनं’ यस्याः सा तादृशी सती,
‘यदीयके यथा भीमकस्य सम्बन्धिनि यशसि मनसि हसिते अपि, अनारतं
‘निरन्तरम्, विदिदुरते ममौ ।

निरन्तरं दिशि दिशि गायतां सतां ।
 मुखान्तिकापरिणतिचिह्नचिह्नितम् ।
 सुधाम्बुधेर्जलविमलञ्च यद्यशः
 जगज्जनाः शशधरमेव मेनिरे ॥११॥

अत्र कार्येण सरस्वत्यां संपन्नौष्यवहारसमारोपात् 'समाप्तीक्ति-
 रलङ्कारः, अपङ्कतिः, एकस्याः सरस्वत्याः मनःप्रभृत्यनेकगोपरतया
 पर्यायश्च इत्येतेषाम् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च यमकवृत्त्यनु-
 प्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“मत्सरोऽन्वगुभोद्देशे तद्वत् कृपणयोस्त्रिषु” इत्यमरः ॥१०॥

वाङ्मना—ये तीर्थकवाङ्मात्र विमान वक्रदेशे मर्वता वीरनक्षी
 अवशान कश्चित्तेन वनिष्ठा तांश्वर प्रति विवेषवशतः मन्त्रश्रुती सुत्रदृष्ट-
 श्रुताञ्चले ये तीर्थकवाङ्मात्र निष्कल वसनादेशे धाकिदा यथा, नान एव
 शास्त्रे ० सर्वता प्रकाश पाशैतेन ॥१०॥

अन्वयः—जगज्जना दिशि दिशि निरन्तरं गायतां सतां मुखान्तिकापरिणति-
 चिह्नचिह्नितं सुधाम्बुधेः जलविमलञ्च यद्यशः एव शशधरं मेनिरे ॥११॥

रात्रौ यज्ञःप्रसारं वर्णयति निरन्तरमिति । जगज्जनाः, दिशि
 दिशि, निरन्तरम्, गायतां यज्ञ एव कीर्तयताम्, सतां सज्जनानाम्,
 मुखेषु या अस्तिका स्वामाविकास्वरसः तस्याः परिणत्याः परिणामेन
 यच्चिह्नं कांस्यपात्रादी तन्त्रिरिविह्वत् कलङ्कः तत्र चिह्नितम् अङ्कितम्,
 सुधाम्बुधेः क्षीरसमुद्रस्य जलविमलम्, यस्य भीष्मकस्य यज्ञ एव शशधरं
 चन्द्रं मेनिरे सम्भावितवन्तः ।

अत्र यज्ञसंज्ञादृशचिह्नचिह्नितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरिति

দ্বিবর্ণভাগ্যদি চ যশো অগত্পতে
 তথাপ্যম্ভূতবৃত্তবর্ণস্য সংযুতম্ ।
 সমৈরিরত্ প্রতিবনিতাগতৈর্থা
 তটান্তরে চিত্তিরপি কীর্তিমম্বুধিঃ ॥১২॥

শ্রীক্লিষ্টলঙ্কারঃ। বাচ্যা ভাবাভিমানিনী গুণ্যোত্ম্রে চা হৃত্বনুপ্রাসশ্রুত্বনু-
 প্রাসক্কে কানুপ্রাসাচ্ছ ইত্যে তেযাং সংস্ফটিকঃ ॥১১॥

বাক্যানা—যে ভীষ্মকরাজার যশ কীর্তনমুদ্রের জলের স্তায় নিম্নলি-
 ছিল, সাধুপ্রকৃতি লোকেরা মর্সদা মকল দিকে সেই যশ গাহিয়া
 বেড়াইতেন, তাঁহাতেই তাঁহাদের মুখের অন্ন কালচিহ্নরূপে পরিণত
 হইয়া সে যশকে অঙ্কিত করিত, এহেন যশকেই জগতের লোক শশোক
 বলিয়া মনে করিত ॥১১॥

অন্বয়ঃ—অগত্পতে: যশ: যদি च द्विवर्णभाक्, तथापि बहुतरवर्णसंयुतं चभूत् ।

चित्तिः अपि प्रतिवनितागतैर्था या कीर्तिं चम्बुधिः तटान्तरे समैरिरत् ॥ १२ ॥

রাজঃ কীর্তীয়শসৌর্বিষ্টারমাদ্ছ দ্বিবর্ণভাগ্যিতি । অগত্পতেম্পতে-
 ভীষ্মকস্য, যশো যশঃশব্দঃ, যদি च यद्यपि, হৌ বর্ষো ব্রাহ্মণ্যাদিবর্ণদ্বয়
 স্বরূপে হে অস্বরে च भजत इति द्विवर्णभाक् ; तथापि, बहुतरैर्वर्णैঃ
 ब्राह्मणादिभिः स्वरैश्च संयुतं सम्बद्धमभूत् । चित्तिरपि अधिकृता भूमिश्च,
 प्रतिवनितां सपत्नीं गता चासौ इंध्यां चिति तयैश्च, कीर्तिंम्, चम्बुधिः
 समुद्रश्च, तटान्तरे अपरतीरे, समैरिरत् प्रेरितवती । भीष्मकश्च यशः
 सर्वजातिभिरुद्धोपितम्, कीर्तिंश्च दिग्दिगन्तगतेति सरलार्थः ।

অত্র পূর্বাঙ্কে শ্রেয়েণ বিরোধসমাধানাত্ বিরোধাসৌলঙ্কারঃ ।
 পরাঙ্কে तु प्रतीयमाना भावाभिमानी गुण्योत्प्रेचा ; अनयोः परस्पर-
 निरपेक्षतया संस्रष्टिः ।

शरीरिणां सहभवद्रूपणानि षट्- :

जितेन्द्रिये यमवति-तत्र राजनि ।

महाज्वरे विकृतिमतो महीपधे

विषाणि वा परमगुणानजीजनन् ॥१३॥

“यशः कीर्तिः समन्ना च” इति कीर्तियशस्योः -पर्यायत्वेऽपि
 “शौर्यादिप्रभवा कीर्तिर्दानादिप्रभवं यशः” इति महाजनकृतलक्षणात्
 कीर्तियशसोर्भेदेन निर्देशः ; “स जीवति यशो यस्य कीर्तिर्यस्य स
 जीवति” इत्यादिवत् ।

“वर्षो द्विजादौ शुक्रादौ स्तुतो वर्षान्तु वाधरे” इत्यमरः ॥१२॥

वाङ्मानी—भीष्मकराज्जात्र यशो यदिऽ इहेतो वर्ण- (अक्षर) युक्त
 हिन, तथापि बहवर्ण वर्ण (जाति) सम्बद्ध इहेत एवः अधिकृत छूमिऽ
 मपश्रीगत श्रेयावशतहे येन ऊंशत्र कौर्तिके मश्रेत्र अपत्र पात्र श्रेत्रण
 करिशाहिन ॥१२॥

अन्वयः—शरीरिणां षट् सहभवद्रूपणानि जितेन्द्रिये यमवति तत्र राजनि
 महाज्वरे विकृतिमतः महीपधे विषाणि वा परमगुणान् अजीजनन् ॥१३॥

भीष्मकस्य द्रूपितकामाद्यभाव' दर्शयितुं प्रस्तौति शरीरिणामिति ।
 शरीरिणाम्, षट्, सहभवद्रूपणानि काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य-
 रूपाः सहजा दोषाः, जितेन्द्रिये, यमवति संयमशालिनी, तत्र राजनि
 भीष्मके, महाज्वरे, विकृतिमतो विकारिणः रोगिणः, महीपधे महीपध-
 घटकानि विषाणि वा विषास्वीद, परमगुणान् अतीवीत्कर्मान्
 उपकारांश्च, अजीजनन् उत्पादितवन्ति ।

अत्र द्रूपणानि परमगुणानजीजनविति कारणविरुद्धकार्योत्पत्ते-
 र्दिपमालद्वारः शौतोपमया सङ्घोर्यते ।

ଦ୍ଵିବର୍ଣ୍ଣାଭାଗ୍ୟଦି ଯଶୋ ଜଗତ୍ପତେ:
 तथाप्यभूद्भुतरवर्णसंयुतम् ।
 समैरिरत् प्रतिवनितागतेष्व्या
 तटान्तरे क्षितिरपि कीर्त्तिं मन्वुधि: ॥୧୨॥

शयोक्तिरलङ्कारः वाच्या भाषाभिमानिनी द्रव्योत्प्रेषा इत्यनुप्रासशुभ्यनु-
 प्रासश्चे कानुप्रासाश्च इत्ये तेषां संसृष्टिः ॥११॥

ବାସ୍ତବ୍ୟା—ଯେ ଭୀଷ୍ମକ୍ରମାଜାର ଯଶ କ୍ଷୀରଗମୁଦ୍ରେର ଜଳର ଛାଞ୍ଚ ନିର୍ଗମ୍ଭ
 ହିଲ, ମାଧୁସୂକୃତି ଲୋକେରା ମର୍ତ୍ତମା ମକଳ ନିକେ ମେହେ ଯଶ ଗାହିସା
 ବେଢ଼ାହେତେନ, ତାହାତେହେ ତାହାଦେର ମୁଖେର ଅମ୍ଳ ବାନଠିହରୁପେ ପରିଗତ
 ହୁଏନା ମେ ବ୍ୟକ୍ତେ ଅକ୍ତିତ କରିତ, ଏହେନ ବ୍ୟକ୍ତେହେ ଜଗତେର ଲୋକ ଧନାକ
 ବନିସା ଗନେ କରିତ ॥୧୧॥

अन्वयः—जगत्पतेः यशः यदि च द्विवर्णं भाक्, तथापि बहुतरवर्णसंयुतं चभूत् ।

क्षितिः अपि प्रतिवनितागतेष्व्या कीर्त्तिं मन्वुधिः तटान्तरे समैरिरत् ॥१२॥

राजः कीर्त्तियशसोर्विस्तारमाह द्विवर्णं भागिति । जगत्पतिर्भूपति-
 भोष्पकस्य, यशो यशःशब्दः, यदि च यद्यपि, द्वौ वर्णौ ब्राह्मणादिवर्णद्वयं
 स्वरूपे द्वे अक्षरे च भजत इति द्विवर्णं भाक् ; तथापि, बहुतरैर्वर्णैः
 ब्राह्मणादिभिः स्वरैश्च संयुतं मन्वुहमभूत् । क्षितिरपि अधिकता भूमिश्च,
 प्रतिवनितां सपत्नीं गता चासौ इत्यां क्षिति तथैव, कीर्त्तिम्, मन्वुधिः
 समुद्रश्च, तटान्तरे अपरतीरे, समैरिरत् प्रेरितवती । भोष्पकस्य यशः
 सर्वजातिभिरुद्धोषितम्, कीर्त्तिंश्च दिग्दिगन्तगतेति सरलार्थः ।

अत्र पूर्वार्धे द्वेषेण विरोधसमाधानात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ;
 परार्धे तु प्रतीयमाना भाषाभिमानिनी शुष्योत्प्रेषा ; अनयोः परस्पर-
 निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

शरीरिणां सहभवद्रूपानि षट्-
जितेन्द्रिये यमवति-तत्र राजनि ।
महाञ्चरे विकृतिमतो मद्दोषधे
... विषाणि वा परमगुणानजीजनन् ॥१२॥

“यशः कीर्तिः समञ्चा च” इति कीर्तियशस्योः पर्यायत्वेऽपि
“शौर्यादिप्रभवा कीर्तिर्दानादिप्रभवं यशः” इति महाजनकृतलक्षणात्
कीर्तियशसोर्भेदेन निर्देशः । “स जीवति यशो यस्य कीर्तिर्यस्य स
जीवति” इत्यादिवत् ।

“वर्णो द्विजादौ शुक्रादौ स्तुतो वर्णन्तु वाचरे” इत्यमरः ॥१२॥

वाङ्मानी—डीग्रकराजाव यशो यशो इहेतो वर्ण- (अश्वर) शुक्र
हिल, तथापि बहवो वर्ण (जाति) मश्वित इहेत एवः अधिकृत कुशिल
नमश्रीगत देवावशतहे धेन ऊंशार कीर्तिके मश्वेद्व अश्वर पात्रे श्रेवण
कदिशाहिल ॥१२॥

अन्वयः—शरीरिणां षट् सहभवद्रूपानि जितेन्द्रिये यमवति तत्र राजनि
महाञ्चरे विकृतिमतः मद्दोषधे विषाणि वा परमगुणान् अजीजनन् ॥१२॥

भीष्मकस्य दूषितकामाद्यभावं दर्शयितुं प्रसूयति शरीरिणामिति ।
शरीरिणाम्, षट्, सहभवद्रूपानि काम-क्रोध-लोभ-मोह मद-मातृसख्य-
रूपाः सहजा दोषाः, जितेन्द्रिये, यमवति संयमयालिनी, तत्र राजनि
भीष्मके, महाञ्चरे, विकृतिमतो विकारिणः रोगिणः, मद्दोषधे मद्दोषध-
घटकानि विषाणि वा विषाणीव, परमगुणान् अतीवोत्कर्षान्
उपकाराद्य, अजीजनन् उत्पादितवन्ति ।

अत्र दूषणानि परमगुणानजीजनन्विति कारणाविरहकार्योत्पत्ते-
र्विषमालङ्कारः शौतोपमया सद्दोष्येते ।

धनान्यसावचकमतार्थि सात्कृतौ
 रिपो रूपः सुकृतकृतौ च लोभवान् ।
 सुमोह दुर्वचसि च सत्कथोन्मदः
 समत्सरोऽभवदखिलान् खलान् प्रति ॥१४॥

“वा स्यात् विकल्पोपभयोरेवार्थं च संमुच्ये” इति विद्यः ॥१३॥

शब्दानां—पशङ्करविकारद्रोगीदं पक्षे नदोषधेर अलुर्गत विव
 द्येयन अत्ताड उपकार उपपादन कर, सेहेरूप जितेन्द्रिय ७ संशययुक्त
 लीशकरासाद पक्षे प्राणिगणैव शब्दाविक काम, क्रोध, लोभ, मोह,
 मद ७ मांसर्षा एहे छर्षा दोष—अत्ताड ७ उप उपपादन करिशाछिन ॥१७॥

अन्वयः—असौ अर्थि सात्कृतौ धनानि अचकमत, रिपो रूपः, सुकृतकृतौ च
 लोभवान्, दुर्वचसि सुमोह, सत्कथोन्मदः, अखिलान् खलान् प्रति च समत्सरः
 अभवत् ॥१४॥

प्रसृतं दोषाणां गुणजननं घर्षयति धनानोति । असौ भीष्मकः,
 अर्थिसात्कृतौ याचकेभ्यो दानाय, धनानि अचकमत अभिलपितवान् ;
 रिपो शत्रौ, रोपतीति रूपः, सुकृतकृतौ पुण्यकर्मणि, लोभवान् लोलुपः;
 दुर्वचसि कश्चिदपि प्रति कटूक्तौ ; सुमोह मोहं वैचित्यं प्राप ; सत्-
 कथायाम् उन्मदः अधिकमत्तताशाली ; अखिलान् खलान् दुर्जनान्
 प्रति च, समत्सरेण शुभोद्देशेन सहेनि समत्सरः, अभवत् । दानाय
 धनकामना, शत्रौ क्रोधः, पुण्यकार्ये लोभः, कटूक्तौ मोहः, सदालोच-
 न्नायां मत्तता, दुर्जने सात्सर्व्यश्च पुरुषस्य महान्तमुत्कर्षं जनयत्येवेति
 भावः ।

अत्र अधिसात्कृतावैव धनान्यचकमत न पुनर्भागाद्येत्यादिकथि-

दिवा पदं नहि तनुते निशीथिनी
 न विद्यते द्युमणिभवा निशि द्युतिः ।
 अगोचरे विचरति न व कोऽपि चेत्
 तदात्र काप्यजनि न दुर्जनक्रिया ॥१५॥

तान्यव्यपोहनादार्थिसंख्यालङ्कारः अखिलान् खलान् इति च्छेकानु-
 प्राप्तेन संसृज्यते ।

रोपतीति कथः “नाम्युपध-पृ-ऊ-गृज्ञां कः” इति कप्रत्ययः ॥१४॥

वाङ्माला—भोग्यकराज्ञा प्रार्थिगणके दान करिवात् इच्छे धन कारना
 करिषेन एवः तीक्ष्ण शब्द प्रति क्लेश, पुण्यकार्ये लोभ, दुर्बलके
 मोह, मरुत्प्राय मठता उ मयत् अल्लोकेर प्रति मांशर्षा (विद्वेष)
 हिन ॥१४॥

अन्वयः—निशीथिनी दिवा पदं नहि तनुते, द्युमणिभवा द्युतिः (च) निशि न
 विद्यते । कः अपि चेत् अगोचरे न एव विचरति, तदा अत्र का अपि दुर्जनक्रिया न
 अगनि ॥१५॥

राज्ञो दोषाभावं दर्शयति दिवेति । निशीथिनी रात्रिः, दिवा
 दिनाभिधाने काले, पदं प्रवृत्तिषेष्टाम्, नहि तनुते न खलु करोति,
 द्युमण्येः सूर्यात् भवतीति-द्युमणिभवा द्युतिर्दीप्तिश्च, निशि रात्रौ न
 विद्यते । अतएव कोऽपि चेत् अगोचरे आत्मनः अविषये, न विचरति,
 तदा अत्र भीष्मके काऽपि दुर्जनक्रिया परानर्घविधानादिरूपा, न
 अजनि न जाता, अस्य तदविषयत्वादेयेति भावः ।

अत्र विशेषद्वयेन बह्व्यमाद्यसामान्यममर्षनादर्यान्तरन्यासोऽलङ्कारः,
 “सदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः” इत्यादिकिरातश्लोके महिनायोक्तवत् ।
 च्छेकानुप्राप्ते इत्यनुप्रासश्चेति संसृष्टिः ॥१५॥

वाङ्माला—वादि, निनेर वेनाथ पन्थेप करिवात् चेटे। कये ना

ন কেবলং কিল কলয়া পৃথক্ পৃথক্
 দিগীশ্বরা মিলিতিমুপাগতা মিথঃ ।
 অঘাतरन्नवनिपतेः कलेवरे
 शशास यद्दश दिश एक एव सः ॥१६॥
 विकर्त्तनो महसि, मुखे शशी, क्तौ
 सं मङ्गलो, मनसि बुधो, गुरुगु णि ।

এবং সূর্য্যের দীপ্তিও ব্রাজিতে প্রকাশ পায় না। অতএব কোন পদার্থই যদি অবিসয়ে প্রবৃত্ত না হয়, তবে এই ভীষ্মকে কোনও দুর্জনকারী প্রবৃত্ত হয় নাই (ভীষ্মক কোনও দুর্জনকারী করিতেন না) ॥১৬॥

অন্বয়:—দিগীশ্বরা: পৃথক্ পৃথক্ কলয়া কেবলং ন, (অপি স্ত) মিথঃ কিল মিলিতি' উপাগতা: (সন্ম এব) অবনিপতে: কলেবরী অঘাतरन् । যত্ এক এব স: দশ দিশ: শশাস ॥১৬॥

রাজ্যো মহিমান' প্রতিপাদয়তি নেতি । দিগীশ্বরা ইन्द्रাদযৌ দিক্‌পালা: "অষ্টানাং লোকপালানাং মাত্ৰাভিনির্গ্মিতৌ নৃপ:" ইতি স্মরণাত্, পৃথক্ পৃথক্ কলয়া অ'শেন, কেবলং ন, অপি স্ত, মিথঃ পরস্পরং কিল, মিলিতি' সম্মেলনম্, উপাগতা: প্রাপ্তা: সন্ম এব, অবনিপতে: রাজ্যো ভীষ্মকস্য, কলেবরী দৈব, অঘাतरन् অবতীর্ণা: । যদ্যুখ্মাত্, এক এব, স ভীষ্মক:, দশ দিশ: শশাস । দিক্‌পালানাং পূৰ্ণত্বাभावे पूर्णशासनं न सम्भवतीति भावः ।

अत्र दिक्पालानां सम्मेलनपूर्वकावतरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
 रतिशयोक्तिरलङ्कारः, क्लृप्तानुप्रासश्चतुर्मासाभ्यां संख्यति ॥१६॥

বাহ্মাণা—ইন্দ্রপ্রভৃতি দিক্‌পালগণ পৃথক্ পৃথক্ অংশেই যে কেবল ভীষ্মকরাজ্যের শরীরে অবতীর্ণ হইয়াছিলেন, তাহা নহে; কিন্তু তাঁহারা পরস্পর সম্মিলিত হইয়াই পূর্ণভাবে তাঁহার দেহে অবতীর্ণ হইয়াছিলেন। যেহেতু, তিনি একাকীই দশ দিক্‌ শাসন করিতেন ॥১৬॥

कविर्गिरि द्विषति शनिश्च तस्थिवान्
 तथाप्यभून्नृपतिरसौ भुदुर्यज्ञः ॥१७॥
 जजन्ति चेन्नृषि जलजं जले जले
 न चेत् क्षिती फलति फलं वने वने ।
 नृपोक्षितो न खलु तदा तदात्मनि
 मदो भनागपि धनसम्भवोऽभवत् ॥१८॥

अन्वयः—विकर्तनः महसि, शशी मुखे, सः मद्रसः जतो, बुधः मनसि, गुरुः
 गुरुं, कविः गिरि, शनिश्च द्विषति तस्थिवान्, तथापि असौ नृपतिः सुदुर्यज्ञः अभूत् ॥१७॥

तत्र राजनि समानामेव ग्रहाणामधिष्ठानं दुर्द्वर्षत्वञ्च वर्णयति विकर्तन
 इति । विकर्तनः सूर्यः, महसि तेजसि ; शशी चन्द्रः, मुखे वदने ; म
 नसि मनसि, जतो क्रियामात्रे ; बुधः, मनसि ; गुरुर्गुरुत्वस्यतिः, गुरु
 दयादाक्षिण्यादौ ; कविः शुको वर्णयिता च, गिरि वाक्ये, शनिः
 द्विषति शत्रौ च, तस्थिवान् तस्थौ । तथापि असौ नृपतिर्भोक्तव्यः,
 सुदुर्यज्ञः अतीवदुष्प्राया ग्रहा यत्र स इति विरोधः, अतीवदुर्द्वर्ष इति
 सत्समाधानम् । अभूत् ।

अत्रापि विकर्तनादीनां महःप्रभृतिषु स्थितत्वासम्बन्धेऽपि सत्-
 सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिरलङ्कारः, विरोधाभासञ्च त्रुभयोर्मिथो निरपेक्षतया
 संघट्टिः । अतिशयोक्त्या च राज्ञो महःप्रभृतीनां सातिशयत्वं व्यञ्ज्यत
 इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“महन्तूत्सवतेजसीः” इत्यमरः । तस्थिवान् इति स्याधातोः
 कन्सुप्रत्यये रूपम् । अभूदिति च अक्षोरव्यतन्यां प्रयोगः ॥१७॥

वाङ्मना—श्रीकृष्णायार तेषु र्धा, मुखे जले, कार्ये मत्रल,
 इत्येवम्, बुधे बुधे इत्यन्ति, वाक्ये कवि (शुक) एतः गुरुवर्गे ननि
 धाकितेन ; उवाच तेइ वाक्वा अतिदुर्गह (अतिदुर्गह, अतिदुर्गह)
 हिलेन ॥११॥

भवेज्जले ज्वलनभवापि तप्तता ।
 सुरार्पणात् पुनरनलेऽपि शीतता ।
 अभून्नृपे सति च विकारकारणे
 दृढाशये नहि विकृतिः कियत्यपि ॥१८॥

अन्वयः—चित्तौ जलजं चैत् जले जले नहि अजन्ति, फलं (च) चैत् वने वने न फलति, तदा धनसम्भवः नृपोचितः मनाक् अपि मदः तदात्मनि न खलु अभवत् ॥१८॥

राज्ञो धनमत्तता नासीदित्याह अजन्तीति । चित्तौ पृथिव्याम्-जलजं पद्मञ्चेत्, जले जले प्रतिजलम्, नहि अजन्ति न जायते; फलञ्चेत्, वने वने प्रतिवनम्, न फलति तरुनीत्पादयति स्वयं नोत्पद्यते वा तदा, धनात् सम्भवतीति धनसम्भवः, नृपोचितः राजयोग्यः, मनाक् अत्योऽपि मदः मत्तता, तस्य भीष्मकस्य आत्मनि चित्ते न खलु अभवत् । जलवने पद्मफलयोरिव धनं न मत्ततायां नियतं कारणमिति भावः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“किञ्चिदीयमनागत्ये” इत्यमरः । अजन्तीति “जन जनने” इत्यस्य वर्त्तमानातिविभक्तौ जुञ्चोत्यादित्वाद्दुर्द्विर्वचने रूपम् ॥१८॥

वाङ्मना—पृथिवीते अत्रोक्त जले यदि पत्र ना कस्य एवः अत्रोक्त वने यदि कन उःपत्र ना ह्य, ताहा इहेने राजार योग्या धनमहूत अत्र मठतां औग्रकराज्जाव चिले उःपत्र ह्य नाई ॥१८॥

अन्वयः—जले अपि ज्वलनभवा तप्तता भवेत्, पुनः अनले अपि सुरार्पणात् शीतता भवेत् । (किन्तु) दृढाशये नृपे विकारकारणे सति च कियतो अपि विकृति नहि अभूत् ॥१८॥

राजचित्तविकारनिषम्बनं विदारवैरुष्यं नासीदित्याह भवेदिति । नियतशैत्यगुण्ये जलेऽपि ज्वलनादग्ने भवेतीति ज्वलनभवा अग्निस्त्वाप-निषम्बना तप्तता सन्तापी भवेत्; पुनः अनले अग्नावपि सुरायां मद्य-विशेषस्य अपर्णात् निक्षेपात्, शीतता शैत्यगुण्यो भवेत्; किन्तु दृढाशये

महीपतौ मनुमनुसृत्य शासति
 प्रजां नहि क्वचिदपि दुःखमसृशत् ।
 विरोचने सति हि चकासति प्रगे
 करोति नो जननयनावृत्तिं तमः ॥२०॥

अविषलितचित्तवृत्तौ नृपे भीष्मके, विकारकारणे सति च, कियती अपि
 विकृतिर्विकारः विचारनिबन्धनं विकारवैरूप्यमित्यर्थः, नहि असृशत् ।

अत्र वैधर्म्यां दृष्टान्तोऽलङ्कारः, कारणे सत्यपि कार्यानुत्पत्ते-
 र्विशेषोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरम्भे कानुप्रासेन संसृज्यते ॥१९॥

वाङ्माला—अग्निगुणनिबन्धनं जलेऽपि उक्तं इत्येवम् नञ्प्रतिषेध
 निकेप करिते अग्नितेऽपि नीतता इदं वाक्ये ; किञ्च विकारवत् कारण
 शक्तिनेऽपि दृष्टिः उक्तं उक्तं वाक्ये चिद्धे अत्र विकारऽपि इदं न ॥१९॥

अन्वयः—महीपतौ मनुं अनुसृत्य शासति (सति) दुःखं क्वचिदपि प्रजां नहि
 असृशत् । हि प्रगे विरोचने चकासति सति तमः जननयनावृत्तिं नो करोति ॥२०॥

राजः सुशासनमाह महीपतौ । महीपतौ भीष्मके, मनुं मानवं
 धर्मशास्त्रम्, अनुसृत्य शासति राज्ये शासनं कुर्वति सति, दुःखं कर्तुं,
 क्वचित् कदाचिदपि, प्रजां जनम्, नहि असृशत् शिशतोऽपि न खलु
 समवधत् ; राजः सुशासनगुणादेव तत्करादिनिबन्धनसर्वदुःखनिवृत्ते-
 रिति भावः । हि तथाहि, प्रगे प्रभाते काले, विरोचने सुख्यं, चकासति
 प्रकाशमाने सति, तमः अन्धकारः, जनानां नयनावृत्तिं चक्षुरावरणं
 न करोति ।

अत्र साधर्म्यां दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

“प्रजा स्थात् सन्ततो जने” इति “प्रगे प्रगतः” इति चामरः ॥२०॥

वाङ्माला—उक्तं उक्तं वाक्ये चिद्धे अत्र विकारऽपि इदं न ॥१९॥
 वाङ्माला—उक्तं उक्तं वाक्ये चिद्धे अत्र विकारऽपि इदं न ॥१९॥

भवेज्जले ज्वलनभवापि तप्तता
 सुरार्पणात् पुनरनलीऽपि शीतता ।
 अभून्नृपे सति च विकारकारणे
 दृढाशये नहि विकृतिः कियत्यपि ॥१८॥

अन्वयः—चित् जलजं चित् जले जनि नहि जजन्ति, फलं (च) चित् वने वने
 न फलति, तदा धनसम्भवः दृषोचितः मनाक् अपि मदः तदाकनि न खलु अभवत् ॥१८॥

राज्ञो धनमत्तता नासीदित्याह जजन्तीति । चित्तो पृथिव्यम्,
 जलजं पद्मश्चेत्, जले जले प्रतिजलम्, नहि जजन्ति न जायते ;
 फलश्चेत्, वने वने प्रतिवनम्, न फलति तरुर्नोत्पादयति स्वयं नोत्-
 पद्यते वा तदा, धनात् सम्भवतीति धनसम्भवः, नृपोचितः राजयोग्यः,
 मनाक् अल्योऽपि मदः मत्तता, तस्य भीष्मकस्य आत्मनि चित्ते न खलु
 अभवत् । जलवने पद्मफलयोरिव धनं न मत्ततायां नियतं कारण-
 मिति भावः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“किञ्चिद्दीपव्यनागल्ये” इत्यमरः । जजन्तीति “जन जनने” इत्यस्य
 वर्त्तमानातिविभक्तौ जुञ्जीत्यादित्वाद्दुहित्वेन रूपम् ॥१८॥

वाक्यानां—पृथिवीते अत्रोक्तं जने यदि पन्न ना जने एव अत्रोक्तं
 वने यदि फल उऽपत्र ना इह, ताहा इहेने वाक्याय दोग्या धनमदृष्ट अत्र
 मत्ततां लीमकवाक्याय ङिहे उऽपत्र इह नाहे ॥१८॥

अन्वयः—जले अपि ज्वलनभवा तप्तता भवेत्, पुनः अनले अपि सुरार्पणात् शीतता
 भवेत् । (किन्तु) दृढाशये नृपे विकारकारणे सति च कियतो अपि विकृतिः नहि अभूत् ॥१८॥

राज्यविकारनिबन्धनं विषारवैरूप्यं नासीदित्याह भवेदिति ।
 नियतशैत्यगुण्ये जलेऽपि ज्वलनादग्ने भवेतीति ज्वलनभवा अग्निसन्ताप-
 निबन्धना तप्तता सन्तापो भवेत् ; पुनः अनले अग्नावपि सुरायां मद्य-
 विश्रेयस्य अपर्णात् निक्षेपात्, शीतता शैत्यगुणो भवेत् ; किन्तु दृढाशये

महीपती मनुमनुसृत्य शासति
 प्रजां नहि क्वचिदपि दुःखमसृग्शतं ।
 विरोचने सति हि चकासति प्रगे
 करोति नो जननयनाहृतिं तमः ॥२०॥

अविषलितविचित्रतौ नृपे भीष्मके, विकारकारणे सति च, कियती अपि
 विकृतिर्विकारः विचारनिबन्धनं विकारवैरूप्यमित्यर्थः, नहि अभूत् ।

अत्र वैधर्म्यां दृष्टान्तोऽलङ्कारः, कारणे सत्यपि कार्यानुत्पत्ते-
 र्विशेषोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥१८॥

वाङ्माला—अग्निगुणनिबन्धन काले उच्यते इत्येवमृच्छविशेष
 निरूप्य करिष्ये अग्निदेवो नीतमता इत्येवमृच्छविशेष ; किञ्च विकारत्रय कारण
 भाविकेन च दृष्टिश्च भौतिकवाङ्माला चित्ते अत्र विकारश्च दृश्येतां ॥१९॥

अन्वयः—महीपती मनुं अनुसृत्य शासति (सति) दुःखं क्वचिदपि प्रजां नहि
 असृग्शतं । हि प्रगे विरोचने चकासति सति तमः जननयनाहृतिं नो करोति ॥२०॥

राज्ञः सुशासनमाह महीति । महीपती भीष्मके, मनुं मानवं
 धर्मशास्त्रम्, अनुसृत्य शासति राज्ये शासनं कुर्वति सति, दुःखं कर्तुं,
 क्वचित् कदाचिदपि, प्रजां जनम्, नहि असृग्शतं लीयतोऽपि न खलु
 समसृग्शतं ; राज्ञः सुशासनगुणादिव तस्करादिनिबन्धनसर्वदुःखनिवृत्ते-
 रिति भावः । हि तथाहि, प्रगे प्रभाते काले, विरोचने सूर्य, चकासति
 प्रकाशमाने सति, तमः अन्धकारः, जनानां नयनाहृतिं चक्षुरावरणं
 न करोति ।

अत्र साधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।
 “प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इति “प्रगे प्रांतः” इति चामरः ॥२०॥

वाङ्माला—भौतिकवाङ्माला मनुप्रणीत धर्मशास्त्र अत्राग्रे राजानान
 करिष्ये पाकिने, कथनश्च कोन दुःख आगिष्ये प्रजागणके धर्म करिष्ये

तमःक्रमो निशि, चलता लताततौ,
दिवोष्णता, शशिनि कलङ्ककालिमा ।
कलियुगे, वचसि विभक्तियोजनम्,
तदाऽभवद्वपुषि च शक्तिधारणम् ॥२१॥

ना । कारण, प्रभावकारण रक्षा उद्दिष्ट इत्येव, अक्षकार लोकर नश्य
आवृत्त करे ना ॥२०॥

अन्वयः—तदा तमःक्रमः निशि, चलता लताततौ, उष्णता दिवा, कलङ्ककालिमा
शशिनि, कलिः युगे, विभक्तियोजनं वचसि, शक्तिधारणञ्च वपुषि अभवत् ॥२१॥

तदान्तीन्तनलोकानां प्रायेण दोषाभावं सूचयति तम इति । तदा
भोष्कशासनकाले, तमःक्रमः अन्धकारपरम्परा, निशि रात्रौ, न पुन-
स्तमःक्रमस्तमोगुणनिबन्धनाधानपरम्परा लोकसमाजे । चलता चञ्चलता,
लताततौ वद्धीसमूहः ; न पुनचलता पित्तपाञ्चल्यं स्वीजातौ । उष्णता,
दिवा सौरकिरणावच्छिन्नकाले ; न तु उष्णता कोपसन्तापो जनसमाजे ।
कलङ्ककालिमा शशचिङ्गकाण्डांम्, शशिनि चन्द्रे ; न पुनरपवादमालिन्यं
लोकचरित्त्वे । कलिः अन्तिमयुगम्, युगे सत्यादियुगपर्याये, न पुनः
कलिः कलङ्के लोकसमाजे । विभक्तियोजनं सुप्तिङ्गप्रयोगः, वचसि
वाक्ये ; न तु विभक्तियोजनं विभागसम्पादनं भ्रातादौ । शक्तिधारणं
बलाश्रयणञ्च, वपुषि शरीरे ; न तु शक्तिधारणं शक्तिनामकास्त्रग्रहणं
विवदमानजनेषु अभवत् ; सर्वत्र राज्ञश्चैवावैचित्र्यादिति भावः ।

अत्र प्रदर्शितरीत्या कथितान्यवस्तुव्यपेक्षनात् श्लेषसङ्कीर्णां अर्थी
परिसंख्यालङ्कारश्चेत्कानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“कलङ्कोऽपवादवादयोः” इत्यमरः, “कलिः स्यात् कलङ्के शूद्र
कलिरन्तयुगे युधि” इति विश्वः ॥२१॥

वाङ्माला—तीक्ष्णब्राह्मण भागनसमये वाङ्माले तमःक्रम (अन्धकार

अहर्षतेरहनि करैः प्रफुल्लति
सरोजिनी निगि च पुनर्निमीलति ।
महीपतेर्जगति करे स्तदातनी
प्रजाऽभजत् सततमतीवफुल्लताम् ॥२२॥

सम्भू) धाकित, किञ्च लोकसमाजे तदुःखम् (अज्ञानपरम्परा) धाकित ना ; सतासम्भू चकनता छिन, किञ्च औघातिते चकनता छिन ना ; दिनेर वेनाय उकता (ग्रहन) इहेत, किञ्च लोकसमाजे उकता (क्रोधसंघाप) इहेत ना ; चक्षे कलककालिमा (शनचिह्नर रुक्मदर्ग) छिन, किञ्च लोकचरित्रे कलककालिमा (अपवादमालिञ्ज) छिन ना ; युगपर्याये कलि (शेषयुग) छिन, किञ्च लोकसमाजे कलि (कलह) छिन ना ; बाक्ये विभक्तिषोचन (अणु ७ तिङ् विभक्तिषु प्रयोग) इहेत, किञ्च आरु-प्रकृतिर मधो विभक्तिषोचन (विभाग करा) इहेत ना एवं मायुष शरीरे शक्ति धारण (बल धारण) करित, किञ्च विवादेर समय शक्ति धारण (शक्तिनामक अन्न ग्रहण) करित ना ॥२१॥

अन्वयः—सरोजिनी अहनि अहर्षतेः करैः प्रफुल्लति, पुनः निगि च निमीलति । (किञ्च) तदातनी प्रजा जगति महीपतेः करैः सततं (एव) अतीवफुल्लतां अभजत् ॥२२॥

भोष्कसमासु नित्यमेव सन्तोष आसीदित्याह अहर्षतेरिति । सरो-जिनी पद्मिनी, अहनि दिवसे, अहर्षतेः सूर्यस्य, करैः किरणैः, प्रफुल्लति विकसति हसति च ; पुनर्निगि रात्रौ च निमीलति सङ्घति विपीदति च । किन्तु तदातनी भोष्कसमकालीना, प्रजा जनाः, जगति, महीपतेः भोष्कस्य, करैः राजग्राह्यधनांगैः, सततमेव अतीवफुल्लतां नितान्तमेव विकस्यं हर्षं च, अभजत् प्राप्नोत् ; अधिकतद्महत्या-भावादिति भावः ।

अथ सूर्यायं च या भोष्कस्याधिक्यवर्तनात् व्यतिरेकोऽलङ्कारः ॥२२॥

वाङ्माला—पद्मिनी दिनेर वेनाय शर्येय किरणे प्रभुम् (दिवकित)

নৃপো মনোর্বচনমৃতে ন কর্ম্মকৃত্
 জনঃ পুনর্নৃপবচনং বিনা চ ন ।
 জনং জহত্যরমত নো রম্যপি সা
 রমাং ত্যজত্বনমভূত্ব কিঞ্চন ॥২২॥
 বিরূপতা বিয়তি, বিদূনতা দিনে,
 বিলোড়নাৎ কলুপিততা জলাশয়ে ।

হর, আবার রাত্রিতে সঙ্কচিত হইয়া যার, কিছ তৎকালের প্রজা, ভীষক-
 রাজার করগ্রহণের ব্যবহার সর্বদাই অত্যন্ত প্রকৃত থাকিত ॥২২॥

অন্বয়:—নৃপ: মনো: বচনং মৃতে কর্ম্মকৃত্ ন अभूत्, पुनः जनय नृपवचनं विना
 कर्मकृत् न अभूत्, सा रमा अपि जनं जहती न अरमत, किञ्चन भवनं रमां त्यजत् न
 अभूत् ॥২২॥

ভীষকরাজ্যস্য সর্বমঙ্গলাস্বদতাং প্রতিপাদয়তি নৃপ ইতি । নৃপো
 ভীষকঃ, মনো: মনুপ্রমৃতিধর্ম্মশাস্ত্রকারগণস্য, বচনম্ ব্রহ্মে বিনা,
 কর্ম্মকৃত্ ন अभूत् কিমপি কার্য্যং নাকার্য্যোদিত্যর্থঃ । পুনর্জনয় নৃপ-
 বচনং বিনা কর্ম্মকৃত্ ন अभूत् । সা প্রসিদ্ধা রমা সুত্মীরপি, জনং
 ভীষকরাজ্যস্থলোকম্, জহতী ত্যজন্তী, ন অরমত অন্যতানন্দং
 নান্বভবত্ । কিঞ্চন কিঞ্চিদপি, ভবনং গৃহম্, কর্ত্ত্ব, রমাং সুত্মীম্,
 ত্যজত্ ন अभूत् ।

জহতীতি "শ্লোদ্ধাক্ ত্যাগে" ইতি ছাধাতো: শ্লুভ্ প্রত্যয়ে রূপম্ ॥২২॥

বাল্মীকী—ভীষকরাজ্যে অশ্রুপ্রভৃতি ধর্ম্মশাস্ত্রকারগণের দ্বারা ব্যতীত
 কোন কার্য্য করিতে নাই; আবার প্রজারাও তাঁহার উপদেশ ভিন্ন
 কোন কর্ম্ম করিত না, নন্দী সেই প্রজাগণকে পরিত্যাগ করিয়া অপর
 আনন্দ অশ্রুভব করিতে নাই এবং সেই রাজ্যে কোন গৃহই নন্দী শূত্র
 ছিল না ॥২৩॥

पयश्च्युतिर्जलधरवृष्टसम्बरे . . .
 विशीर्णतां वसदपि पापतापयोः ॥२४॥
 अवास्थितप्रतिकुसुमं मधुव्रतः
 शरासने स्फुटकुसुमं स्मरस्य च ।

अन्वयः—विरूपता वियति, विदूषता दिने, विभीडनात् कलुषितता जलाशये,
 पयः च्युतिः जलधरवृष्टसम्बरे, विशीर्णता अपि पापतापयोः अवसत् ॥२४॥

भीष्मकप्रजानां सौन्दर्यादिसम्पदमाह विरूपतेति । विरूपता रूप-
 शून्यता, वियति आकाश एवामूर्च्छत्वात् ; न पुनर्मानुषे विरूपता कृत-
 सितम्बम् । विदूषता सन्तापः, दिने मूर्ख्यकिरणप्रभावाद्दिवस एव ; न
 पुनर्मानुषचित्ते विदूषता शोकादिसन्तापः । विलोडनात् अवघटनात्,
 कलुषितता आविलता, जलाशये पुष्करिण्यादायिव, न तु लोकसमाजे
 कलुषितता पापम् । पयो भागात्, च्युतिर्भंगः, जलधरवृष्टसम्बरे
 मेघोत्सृष्टजल एव ; न तु लोकसमाजे पयश्च्युतिः सदाचारादुभंगः ।
 विशीर्णतापि क्षीयतापि, पापतापयोरेव ; न तु धर्मसुखयोः अवसत् ।

अत्रापि पूर्ववदार्थं परिसंख्यालङ्कारः, अवसदित्येकया क्रियया
 विरूपतादीनां कर्तृतामिसम्बन्धात् सुल्ययोगिता चेत्येतयोरङ्गाङ्गिभाषेन
 सङ्करः, सोऽपि पुनर्ङ्यनुप्रासश्चेकानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“नीरघोराम्बुसम्बरम्” इत्यमरः । विदूषतेति “दूड् परितापे” इति
 विपूर्वकश्च दूधातोः ऋप्रत्यये “त्वाशोदनयन्थाश्चे”ति तकारश्च नकारः ॥२४॥

वाक्यानां—आकाशे विरूपता (रूपहीनता) ह्यित्, किञ्च माशुने
 विरूपता (सौन्दर्यहीनता) ह्यित् ना । आलोडननिदधन घनापदे
 कलुषितता (आविलता) इहेत् ; किञ्च उपपद कदिनेऽ नश्वरनापे
 कलुषितता (पापाच्छदः) इहेत् ना । मेघेऽपि व्रतदे पय इहेत्ते विदूषत
 इहेत् ; किञ्च माशुने पय (महाशयः) इहेत्ते विदूषत इहेत् ना एवः पाप ७
 महापदे कौषता वाकित् ; किञ्च पय ७ नुपेऽ कौषता वाकित् ना ॥२४॥

नयादृते कियदंयनं बभूव नो
 प्रजान्तरे न च विनयं विना प्रया ।
 रणाङ्गने न, न भवने गदाश्रयः
 सदागमादभवदलं मुदागमः ॥२७॥

भीष्मकराज्ये सर्वेषामिव विद्वत्वं धनित्वञ्चाह सरस्वतीति । सरस्वती
 वाग्देवी, निखिलनरान् उपाययौ भेजे, तथापि सा सरस्वती जगति
 भीष्मकराज्ये, सती अथ्यभिचारिणो अभ्यर्चिता च समोरिता लोकैकता ।
 ये च लोकाः कमलां लक्ष्मीं चक्षुःशलां वदन्ति, ते मृदागिरः मिथ्यावाच इति
 धनेश्वराः तदानोन्तना धनिनः जगुः ऊचुः, खेषु कमलायाश्चिर-
 स्थिरत्वादिति भावः ।

अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारश्चे कानुप्रासिन संसृज्यते ।

“सत्ये साधौ विद्यमाने पूजितेऽभ्यर्चिते च सत्” इत्यमरः ॥२६॥

वाङ्माला—मरुदती उन्कालीन मरुत लोकेके तद्वना करितेन,
 तथापि उाहाके लोके मती बलित ; आर वाहारा लक्ष्मीके चक्षुःशला बले,
 ताहारा मिथ्यावादी, एहे कथा तदानीञ्चन धनीदा बलितेन ॥२७॥

अन्वयः—नयात् फते कियत् अपि अयनं नो बभूव, प्रजान्तरे च विनयं विना
 प्रया न बभूव । गदाश्रयः रणाङ्गने न बभूव, भवने (च) न बभूव, सदागमात् अलं
 मुदागमः अभवत् ॥२७॥

तदानोन्तनीं लोकानामवस्थामाह नयादिति । नयात् नीतेः, षट्ते-
 विना कियत् किञ्चिदपि अयनं पत्या नो बभूव, प्रजानां जनानाम् अन्तरे
 मध्ये च विनयं विना प्रया व्यवहारो रीतिः न बभूव । गदाश्रयः गदा-
 धारण्यं रणाङ्गने न बभूव रणस्यैषाभावात्, भवने गृहे च गदानां
 रोगायाम् आश्रयः अवस्थितिर्न बभूव, सर्वेषामिव स्वास्थानियमानुवर्तित्वा-
 दित्याश्रयः । सतां सञ्जनानाम् आगमात् गृहे उपस्थितेः अलं पर्याप्त
 एव मुदागमः आनन्दोत्पत्तिरभवत् ।

इतीदृशैरखिलमुखैरखण्डितैः

धरेशितुर्भुवनतले बभूव सा ।

खलन्तुला किल नगरी गरीयसी

ध्रुवे भवेत् क्व न सति कारणे क्रिया ॥२८॥

অত্র ধর্মুখ্যৈকযা ক্রিয়য়া বহুনাং কর্তৃতয়াভিসম্বন্ধাত্ তুল্যযোগিতা-
সঙ্কারঃ, গদাশ্রয় ইতি শ্রেণেয় চত্বশুপ্রাসঙ্গে কানুপ্রাসাভ্যাস্ত সংলক্ষ্যতে ।

“অয়নং বর্ষমাগাংধ্বপম্যানঃ পদবী স্ততিঃ” ইতি “রোগব্যাদি-
গদাঃময়াঃ” ইতি চামরঃ ॥২৭॥

বাঙ্গালী—ভীষ্মকরাজার শাসনকালে নীতিপথবাতীত মাহুঘের অল্প
কোন পথ ছিল না, প্রজাদের মধ্যে সবিনয় ব্যবহার ভিন্ন অল্প কোন
ব্যবহারের বীতি ছিল না, সমরাদেশে গদা ধারণ হইত না, কিংবা গৃহস্থের
গৃহে কোন দোণের আবির্ভাবও হইত না এবং সর্বত্রই সংস্কনের
উপস্থিতিনিবন্ধন নোদের প্রচুর আনন্দই জন্মিত ॥২৭॥

অন্বয়ঃ—ধরেশিতুঃ সা গরীযসি নগরী ইতি ইঁদৃশ্যৈঃ অখণ্ডিতৈঃ অখিলমুখৈঃ
ভুবনতলে চত্বশুলা বভূব কিল । কারণে ধ্রুবে সতি ক্ব ক্রিয়া ন भवेत् ॥২৮॥

विदर्भराजधान्याः प्राधान्यमाह—इतीति । धरेशितुर्भूमिपतिर्भौष्-
कस्य, सा गरीयसी सर्वगौरवास्यदीभूता, नगरी राजधानी, इति इयं दन्तं
यावत् उक्तैः, इँदृशैः, अखण्डितैः पूर्णैः, अखिलमुखैः, भुवनतले,
खलन्ती च्यमाना तुला औपम्यं यस्याः सा निरुपमेत्यर्थः बभूव ।
किलैतिह्ये । कारणे ध्रुवे नियते सति, क्व कस्मिन् स्थाने क्रिया कार्यं
न भवेत् अपि तु सर्वत्रैव भवेदित्यर्थः ।

অত্র সামান্যে ন বিশেষসমর্ধনরূপৌঃর্ধান্তরন্যাসৌঃলঙ্কারঃ, পূর্ববদনু-
প্রাসাভ্যাস্ত সংলক্ষ্যতে ॥২৮॥

বাঙ্গালী—ভীষ্মকরাজার সেই গৌরবিত নগরী এইরূপ সর্বপ্রকার

स यौवने निरविशदेकदीवरां
 वसुन्धरां विदुषितरां वधूमपि ।
 तदादिमाऽनवरतयोग्यलालनात्
 प्रजावती भवतितरां स्म, नापरा ॥२६॥

पत्रिपूर्ण श्लेषे कर्गउत्र मत्था निरुपमा दृष्ट्याहिन । निद्रत कात्रण थाक्त्वेन
 कोथाप्र क्रिया ना दृष्ट ॥२७॥

अन्वयः—स यौवने एकदा उर्वरां वसुन्धरां विदुषितरां वधू अपि निरविशत् ।
 तदादिमा अनवरतयोग्यलालनात् प्रजावती भवतितरां स्म अपरा न ॥२६॥

स इति । स भौषकः, यौवने काले एकदा उर्वरां सर्वशस्याढ्यां
 वसुन्धरां भूमिम्, विदुषितरां विशेषेण विदुषीं वधूमपि भार्याश्च
 निरविशत् भुक्तवान् । तदादिमा तयोः प्रथमा वसुन्धरा अनवरतं योग्यं
 यत् लालनम् आदरेण पालनं तस्मात्, प्रजावती प्रशस्तजनशालिनी,
 भवतितरां प्रकर्षेण भवति स्म अपरा वधूस्तु प्रजावती सन्तानवती न
 भवतितरां स्म ।

अत्र निरविशदित्ये कया क्रियया वधूवसुन्धरयोः कर्मतयान्वयात्
 तुल्ययोगितालङ्कारः प्रजावतीति श्लेषेण वृत्त्यनुप्रासेन च संसृज्यते ।

“निर्वशो भृतिभोगयो ” इति “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इति चाभरः ।

प्रकर्षेण विदुषीति विदुषितरा “याकारौ स्त्रीकृतौ इस्त्री क्वचित्”
 इति स्त्रीकारस्य ह्रस्वत्वम् । प्रजावतीति एकस्य प्रशंसायाम् अन्यत्र च
 संसृजे वन्तुप्रत्ययः । भवतितरामिति “आद्यातकिमेकारान्त—”
 इत्यादिना तरांप्रत्ययः ॥२६॥

दधाति या धरणिमिमां सदैव, सा

स्वयं हि यज्जठरमविन्ददिन्द्रा ।

पदे पदे खल्लितपदानसा च सा

नृपाङ्गना न गुरुतराऽभवत् कथम् ॥३२॥

अन्वयः—सुतीदरा सितद्युति परिमितभूषणा च सा शिशुचन्द्रिकाकारा प्रविरल-
तारका नम प्रभा इव विलोक्यन्मनुजमनीविनोदिनी (सती) वभौ ॥३१॥

तदानौन्तर्नीं महिष्या अवस्थामाह त्रिभिः । सितेति । सुता तनया
उदरे यस्याः सा, सितद्युतिर्निर्मलकान्तिः, परिमितमल्पं भूषणं यस्याः
सा च, सा भीष्मकमहिषी, शिशुचन्द्रिका नवज्योत्स्रा अन्तरे यस्याः सा,
प्रविरला अत्यल्पाः तारकाः नक्षत्राणि यस्याः सा, नमःप्रभा आकाश-
कान्तिरिव, विलोकयतां निरीक्षमायानां मनुजानां मनो विनोदयति
आनन्दयतीति सा तादृशी सती वभौ ।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारकेकानुपासेन संसृज्यते ॥३१॥

वाङ्माला—गर्जे कथाशरिणी, निश्चलकाशि ७ अङ्गदूषणा तीव्रक-
महिषी, नवोदित ख्यान्नायुक्ता अत्राननकम्बुमहिषा आकाशप्रभार
काय दर्शनकारो लोकदिग्भ्रर चिन्तविनोदन करिते धाकिश शोभा
पाहेडेन १७१।

अन्वयः—या सदा एव इमां धरणिं दधाति, सा इन्द्रा स्वयं हि यज्जठरं
अविन्दत्, सा नृपाङ्गना पदे पदे खल्लितपदा चलसा गुरुतरा च कथं न अभवत् ॥३२॥

दधातीति । या सदैव इमां धरणिं पृथिवीं दधाति मुख्याति धरति
च ; सा इन्द्रा लक्ष्मीः, स्वयं हि आत्मनैव, यस्याः जठरमुदरम्,
अविन्दत् अलभत ; सा नृपाङ्गना भीष्मकमहिषी, पदे पदे प्रतिपदक्षिपे,
खल्लितपदा अपसरश्चरणा, अलसा, गुरुतरा अतीवभारवती सम्माना-
सदीभूता च कथं न अभवत् अपि त्वभवदेव ।

नृपप्रिया वपुरपुपन्मनोहरं ।

दिने दिने किल कमलालयाश्रितम् ।

प्रदीपभृत् सुविमलकाचमोचिका

तनोत्यलं रुचिररुचिं हि सर्वतः ॥३३॥

अत्र पालनधारणयोर्भारवत्सम्मानितयश्च भेदेऽपि श्लेषेणाभेदाध्य-
वशादादतिशयोक्तिः खलितपदत्वं गुरुतरत्वञ्च प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ; सोऽपि च
दृष्ट्यनुप्रासश्चैकानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“डु धाञ् भुञ् धारणपोषणयोः” इति गणपाठात् धाधातोक्तो-
भयार्थत्वं प्रतिपत्तव्यम् ॥३२॥

वाङ्माला—यिनि गर्भभाई एहे पृथिवी धारण करितेहेन, सेहे
लक्ष्मी वाहार उदरे अवशान करितेहेलिन; सेहे ब्राह्मणदिवीव
श्रुतेक पदनेपे पदथनन केन ना इहेवे एवः तिनि अनगा ष
भाराला केन ना इहेवेन १०२।

अन्वयः—नृपप्रिया कमलालयाश्रितः दिने दिने मनोहरं वपुः किल अपुपत् ।
प्रदीपभृत् सुविमलकाचमोचिका हि सर्वतः अलं रुचिररुचिं तनोति ॥३३॥

नृपेति । नृपप्रिया राजमहिषी, कमलालया गर्भरूपया लक्ष्मी-
देव्या आश्रितम्, अतएव दिने दिने मनोहरम्, अधिकाधिकसौन्दर्य-
नापन्नम्, वपुः शरीरम्, किल, अपुपत् अधारयत् । प्रदीपं विभक्तोति
प्रदीपभृत् अभ्यन्तरे द्वीपशिखाधारिणी सुविमला चासौ काचमोचिका
मोषाकारा काचनिम्बिता घटी चेति सुविमलकाचमोचिका, सर्वतः
समन्तात्, अलम् अत्यर्थम्, रुचिररुचिं सुन्दरप्रभां तनोति विस्तारयति ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, पूर्ववदनुप्रासो चेति संसृष्टिः ॥३३॥

वाङ्माला—ब्राह्मणदिवी वयः लक्ष्मीमेवीकरुङ्क अदिठिठ वनिद्रा
श्रुतिदिन अधिक अधिक सौन्दर्यअन्न शरीर धारण करितेहे लागिन ।

दिने दिने नृपवनितातनुश्रिया
 नृपस्य च प्रमदविशेषधारया ।
 प्रजागणोन्नतिसुखशान्तिसम्पदा
 सखीमुदा सह च स गर्भं ऐधत ॥३४॥
 वयस्यया कृतवरिवस्यया चिरं
 महीभृता प्रणयभृता च सम्भृताः ।
 मदप्रदा बहुविधदीहदाः सदा
 तदन्तिकं स्म परिहरन्ति नेफिताः ॥३५॥

ভিতরে প্রদীপযুক্ত নিশ্চল কাচমোটা (কাচের ডুম) মরুণ দিকেই
 অত্যন্ত স্নহর প্রভা বিস্তার করিয়া থাকে ॥৩৩॥

অন্বয়ঃ—স গর্ভং নৃপবনিताতनुश्रिया नृपस्य च प्रमदविशेषधारया प्रजागणोन्नति-
 सुख शान्ति सम्पदा सखीमुदा च सह दिने दिने ऐधत ॥३४॥

गर्भमृहिमाह दिन इति । स गर्भं, नृपवनिताया राजमहियाः,
 तनुश्रिया देहकान्या, नृपस्य भीष्मकस्य च, प्रमदविशेषस्य आनन्दाति-
 रिकस्य धारया प्रवाहेण, प्रजागणस्य उन्नतिसुखशान्तिभिर्युक्ता सम्पत्
 उन्नतिसुखशान्तिसम्पत् तथा मध्यपदलोपी समासः । सखीनां मुदा
 हर्षेण च सह दिने दिने ऐधत अर्वाहत गर्भस्य लक्ष्मीरूपत्वादित्याशयः ।

अतः सखीक्षिरलङ्कारो हृत्पुनःप्रासश्चैत्यनयोः संसृष्टिः ॥३४॥

वाङ्माला—राजमहियौर देहकाष्ठि, राजार अतिविक्रम आनन्दप्रवाह,
 प्रजागणेर उन्नति, सुख, शान्ति च सम्पत् एवः सखीगणेर आनन्देर
 सहित सेइ गतटी दिने दिने इक्ति पाइते लागिल ॥३४॥

अन्वयः—चिरं कृतवरिवस्यया वयस्यया प्रणयभृता महीभृता च सम्भृताः मदप्रदाः

ईशिता बहुविधदीहदा सदा तदन्तिकं न परिहरन्ति च ॥३५॥

न केवलं नृपनगरे जनेप्सिता
हरिप्रिया चिरमचलाऽभवत् स्वयम् ।
त्रितोदरा समुपचिताऋतिः क्रमात्
भृशाचलामपि जननीमजीजनत् ॥३६॥

तदानीं महिष्या अभिलाषपूरणमाह वयस्येति । चिरं सर्वदा,
कृता वरिवस्या परिचर्या यया तया वयस्यया सख्या प्रणयभृता तत्प्रेम-
शालिना महीभृता राज्ञा च, सन्मृताः संगृहीताः, मदमदाः आनन्द-
दायिनः, ईप्सिताः अभीष्टाः, बहुविधदोहदाः नानाप्रकारदक्षुनि, सदा
तस्याः महिष्याः अन्तिकं न परिहरन्ति च न तत्पुत्रः, अपि तु सर्वदेव
तन्नासचित्यर्थः ।

अत्र सन्मृता इत्येकया क्रियया वयस्यामहीभृतोः कर्तृतयान्वयात्
तुल्ययोगितालङ्कारश्चेत्कानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ चेति संसृष्टिः ।

“वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम्” इत्यमरः । “दोहदः
पुंनपुंसकम्” इति रभसः, स च गर्भकालेऽभीष्टः पदार्थः ॥३५॥

वाङ्मना—गर्भमा उरुसाकारिणी गन्धौ एवः प्रणयशानो अहः राज्ञा
संग्रह करिषा मित्रेण वलिषा गर्भकाले आनन्दजनक नानाविध अहीष्टे
बल सर्वमाहे महिषीर निकटे उपस्थित धादित ॥३६॥

अन्वयः—जनेप्सिता हरिप्रिया केवलं स्वयं नृपनगरे चिरं चपला न भवत् ।
(किन्तु सा) त्रितोदरा क्रमात् समुपचिताऋतिः (सती) जननी अपि भृशाचला
मजीजनत् ॥३६॥

गर्भं वृद्धिं सूचयति नेति । जनैः सर्वैरेव लोकैः, ईप्सिता सर्वसुख-
हेतुत्वादाप्तं लब्धुमिष्टा, हरिप्रिया लक्ष्मीः, केवलं स्वयं नृपस्य
भीष्मकस्य नगरे, चिरम् अचला न भवत् । किन्तु सा, श्रितमवलम्बितम्
छदरं मातुर्जठरं यया सा, क्रमात्, समुपचिता सम्यग्बृद्धिं प्राप्ता

अभूद्य प्रसवजवेदनीदये

महामहो गणकगणस्तथोन्मुखः ।

• वसूपमो वसुपरिवर्षं षोडशतः

प्रतिग्रहग्रहिलजनोऽप्युपस्थितः ॥३७॥

आकृतिर्यस्याः सा तादृशी च सती, जननीमपि, भृशापलां गर्भभारादेव चलने अतीवासमर्थाम्, अजीजनत् अकार्पात् ।

अत्र जनन्या भृशापलत्वजननकार्थं प्रति वसुपचिताकृतिपदस्यार्थो चतुरिति पदार्थश्चेत्तु कं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अर्थापत्तिश्चेत् कानुपासश्च इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥३६॥

वाङ्मना—ममत्वं लोकेन अतीष्टे लक्ष्मी केवले ये लीनकराजान् श्राद्धधानीतेष्टे चित्रकान् अचना इष्टेण रश्मिवाङ्मनेन, ताशं नष्टे, किञ्च त्विनि मातारं उदरे प्रवेश करिष्या क्रमशः वृद्धि पाईते थाकिष्या से माताकेऽ अत्यस्त अचना करिष्याङ्मनेन ॥३७॥

अन्वयः—अथ प्रसवजवेदनीदये महामह, गणकगण उन्मुख, वसूपम वसुपरिवर्षं षोडशत, तथा प्रतिग्रहग्रहिलजन अपि उपस्थित अभूत् ॥३७॥

सक्लिष्टाः प्रसवकालीनव्यापारमाह अभूदिति । अथ अनन्तरम्, प्रसवे प्रसवकाले जायते या सा प्रसवजा सा चासौ वेदना चेति तस्या उदये सती उपस्थितौ सत्याम्, महामहः लोकानामतीवोत्सवः, तथा गणकानां देवज्ञानां गणः, उन्मुखः प्रसवसमयनिरूपणाय उदग्रीवः, वसूपमो वसुतुल्यो राजा भीष्मकः, वसुपरिवर्षं षोडशतवर्षाद्वा दौ धनवितरणाय उद्यतः उदयुक्तः, तथा प्रतिग्रहाय राज्ञो हस्तात्तनग्रहणाय ग्रहिल आग्रहवाद्यासौ जनश्चेति सोऽपि, उपस्थितः अभूत् ।

अत्र अभूदित्येकया क्रियया महामहादीनां कर्तृतथान्वयात् तुल्य-योगितालङ्कारश्चेत् कानुपासश्चतुःप्रसवश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

प्रसूदरं सुरविषयञ्च शून्यताम् ।
 उपाश्रित्वाकरमवनीञ्च पूर्णताम् ।
 नयन्त्यलं निजजनुपा स्वयं रमा
 शुभे दिने समञ्जनि कापि कन्यका ॥३८॥

“मह उडव उत्सवः” इत्यमरः । अयं महशब्दस्तु पुमानकारान्त-
 क्षामरटीकायां रघुनाथेनोक्तः । “देवभेदेऽनले रक्षी वसुधे धने वसु”
 इत्यमरः । “सायस्ये शद्विलखिषु” इति शुभुः ॥३७॥

बाणाणां—ताहार पर एकदिन महिषीर असववेदना उपहित
 हैले, राजभवने महोत्सव आरम्भ हैले, देवसेवा उद्गीत रहिलेन ।
 वस्तुना अभावशाली भोगकराजा धन वितरण करिवार छत्र अस्त
 थाकिलेन एवं प्रतिग्रहण आग्रहशाली लोकेश्वर आश्रित उपहित
 हैले ॥३७॥

अन्वयः—स्वयं रमा शुभे दिने निजजनुपा प्रसूदरं सुरविषयञ्च शून्यतां,
 उपाश्रित्वाकरं अवनीञ्च पूर्णतां नयन्ती का अपि कन्यका सती समञ्जनि ॥३८॥

रुक्मिण्या जन्माह प्रसूदरमिति । स्वयं रमा लक्ष्मीः, शुभे दिने,
 निजजनुपा आत्मनो जन्मना, प्रसूदरं जननीजठरम्, सुरविषयं
 देवलीकञ्च, शून्यताम्, उपाश्रित्वाया धात्वाः करं दत्तम्, अवनीं
 पृथिवीञ्च, अलमत्यर्थम्, पूर्णताम्, नयन्ती प्रापयन्ती, का अपि कन्यका
 सती, समञ्जनि सञ्जाता ।

अत्र नयन्तीत्येकया क्रियया प्रसूदरादीनां कर्मतयाभिसम्बन्धात्
 सुखयोगितालङ्कारः ; विरूपयोः शून्यतापूर्णतयोः सङ्घटनात् विषमा-
 लङ्कारश्च अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्घरः ।

“जनयित्री प्रसूमाता” इति “जनुर्जननजन्मानि जनितृ-
 पतिरुद्भवः” इति आनरः ॥३८॥

अवेदि न प्रसवजवेदनाऽमुया

सखीजनं जं नितविनोदसान्त्वया ।

प्रयाति यत्कृतकरुणाकणादपि

व्यथा, ततः कथमयवा व्यथाकथा ॥३८॥

वाङ्माला—श्वरः लक्ष्मीदेवी निष्क्रेत्र जन्मधारा जननीर उदर ७ वर्गलोकके शृङ्ग करिषा एवः शरीर इत् ७ मर्शलोकके पूर्ण करिषा, उदरिने एकटी कला इहेशा उ२पत्र इहेनेन ॥३७॥

अन्वयः—सखीजनं, जनितविनीदसान्त्वया अमुया प्रसवजवेदना न अवेदि । अथवा व्यथा यत्कृतकरुणाकणात् अपि प्रयाति, ततः व्यथाकथा कथं (स्यात्) ॥३८॥

जनन्याः प्रसववेदनाया अकिञ्चित्करस्वं सूचयति अवेदीति । सखीजनैः, जनिते कृते विनोदसान्त्वने आश्वाससान्त्वने यस्यास्तथा, अमुया भीष्मकमहिय्या, प्रसवजवेदना न अवेदि न विदिता । उक्तमर्थं समर्थयितुमाह प्रयातीति । व्यथा यत्कृतकरुणाकणादपि प्रयाति अपैति, ततस्तस्याः सकाशात्, व्यथाकथा वेदनाप्रसङ्गः कथं स्यात् ; अपि तु कथमपि नित्यर्थः ।

अत्र प्रसववेदनाया अवेदनकार्यस्य परार्थाभिहितकारण्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासीलङ्कारः, तदवेदनकार्यं प्रति द्वितीयपादगतपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वितीयाहं अर्थापत्तिद्वयघेति गुणप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्करः, सोऽपि च क्वेकानुप्रासतुल्यनुप्रासाभ्यां संवृण्यते ॥३८॥

वाङ्माला—सखीरा आश्रय दे०शाय ७ साञ्जना कराय महिषी अंगव वेदना अत्रभव करिषेते पारेन नाई । अथवा याहार करुणाकणाते० बाधा दाय, ताहा इहेते बाधात्र सञ्जवना इहेवे कि करिषा ॥३८॥

विरोचिनीमथ विरचय्य मण्डलीं
 क्षणात् क्षणक्षयितविषादमण्डलीम् ।
 प्रचक्रिरे करतलगण्डमण्डनाः
 ह्रलुध्वनिं बहुलविलासिनीजनाः ॥४०॥

अन्वयः—अथ बहुलविलासिनीजनाः करतल गण्ड-मण्डनाः (सन्तः) क्षणात् क्षण-क्षयित-विषाद-मण्डलीं विरोचिनीं मण्डलीं विरचय्य ह्रलुध्वनिं प्रचक्रिरे ॥४०॥

सन्तानजन्मामोदे योपिदाधारमाह विरोचिनीमिति । अथ अनन्तरम्, बहुलाश्च ते विलासिनीजनाः मञ्जिस्त्रालोकाश्चेति ते, करतलान्येव गण्डेषु कपोलेषु मण्डनानि भूषणानि येषां ते तादृशाः सन्तः, क्षणात् तत्क्षणादेव, क्षणेन उत्सवेन क्षयिता सद्भातक्षया विषादमण्डली गृहकम्भादिनिबन्धननानावसादा यस्यां ताम्, विरोचिनीं मनोहराम्, मण्डलीं मण्डलाकारेण्यवस्थितिम्, विरचय्य विधाय, ह्रलुध्वनिं प्रचक्रिरे ।

अत्र स्वभाषोक्तिरलङ्कारः, यमकं छेकानुप्रासोः इत्यनुप्रासश्च त्थेतेषां संसृष्टिः ।

“निर्घ्यापारस्थितौ कालविश्रयोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः । विरचय्येति विरचयतः क्लोयपि “लघुपूर्वोऽयं यपि” इति कारितस्यायादेशः । क्षयितेति क्षयशब्दात् तारकादित्वादितच् ॥४०॥

वाङ्माला—ताहार नदरे अनेक रहिना आसिया सुखाने उपस्थित हरेल एवंग दाहार ये मनरे विषाद हिन, ताहा तथनेटे आमोने तिवोदित हरेदा गेल । उन्नद्धर ताहारा हन्नर एउटी मउमी (गौमाकारे अवधान) करिया आपन आपन गउमरेने करतल थापन-पूरुंक हलुध्वनि करिते लागिन ॥४०॥

অথো মিত্য: কতিপয়কিঙ্করীজনা:

নৃপান্তিকে বিরুদ্ধরয়তো গতৌ ।

ইতোঃন্তরে চতুরতরা চ কাচন

প্রপপ্রথে ত্বরিতগতৌত্সুকন্তু তম্ ॥৪১॥

অন্বয়:—অথো কতিপয়কিঙ্করীজনা নৃপান্তিকে অথত গতৌ মিত্য বিরুদ্ধ ।

ইতোঃন্তরে চ কাচন চতুরতরা তু (কিঙ্করী) ত্বরিতগতৌত্সুক ত প্রপপ্রথে ॥৪১॥

অথ রাজ্ঞে কন্যাভ্রম্ববার্চাপ্রদানমাছ অথো ইতি । অথো অনন্তরম্, কতিপয়ে চ তে কিঙ্করীজনা দাসীলোকাঙ্ঘেতি :তি কতিপয়কিঙ্করীজনা:, নৃপস্য কন্যাপিতুর্ভোষকস্য অন্তিকে অশ্রতো গতৌ প্রথমগমনবিপর্যে, মিত্য. পরস্বরম্, বিরুদ্ধ: 'প্রাধীনত্বাদৃছময়ে গচ্ছামী'ত্বাদিৰূপেণ বিবাদং অক্রু:। ইতোঃন্তরে অত্নাবসরে চ কাচন কাণিতু, চতুরতরা কিঙ্করৌ তু, ত্বরিতগতায় বার্চাশ্রবণার্থে স্বয়মেব তত্র সত্বরগমনায় উত্সুকমুক্তকঙ্কিতম্, তং নৃপং ভোষকম্, প্রপপ্রথে প্রকরণে কন্যা-ভ্রম্ববার্চা কথয়ামাস । চতুরতায়া এবেততুফলমিতি ভাব: ।

অত্নাপি পূর্ববত স্বभावोक्तिरलङ्कार:। প্রথমং প্রখ্যান প্রতি চতুরতরা পদার্থ্যেতুরিতি পদার্থ্যেতুকং কাব্যলিঙ্ঘ, অনযোরঙ্গাঙ্কি-भायेन सङ्कर:, स च वृत्त्यनुप्रासेन संख्यते ।

প্রপপ্রথে ইতি "প্রথ প্রখ্যানে" ইতি ভৌবাদিকপ্রথধাতৌ পরোচ্যায়: প্রথমপুরুষকবধনে রূপম্ ॥৪১॥

বাহ্যলি—তাহার পরে রাজার নিকটে সংবাদ বলিতে প্রথমে কে যাইবে এই বিষয় লেখা কয়েকজন দাসী পরস্পর বিবাদ করিতে লাগিল । এই অবসরে কোনও বিশেষ চতুরা দাসী তাড়াতাড়ি যাইয়া রাজার নিকটে সেই সংবাদ বলিল, কিন্তু তখন রাজা নিজেই সেই সংবাদ শুনিবার জন্য সত্বর সে স্থানে যাইতে উৎসুক ছিলেন ।৪১।

বিরোচিনীময় বিরচয়্য মণ্ডলী
 ঘণাত্ ঘণচয়িতবিপাদমণ্ডলীম্ ।
 প্রচক্রিরে করতলগণ্ডমণ্ডনাঃ
 হুলুধ্বনিং বহুলবিলাসিনীজনাঃ ॥৪০॥

অন্বয়ঃ—অথ বহুলবিলাসিনীজনাঃ করতল গণ্ড-মণ্ডনাঃ (সন্তাঃ) ঘণাত্
 অথ-অযিত-বিপাদ-মণ্ডলী বিরোচিনী মণ্ডলী বিরচয়্য হুলুধ্বনিং প্রচক্রিরে ॥৪০॥

সন্তানজন্মামোদে যোপিদামারমাহ বিরোচিনীমিতি । অথ
 অনন্তরম্, বহুলাহু তে বিলাসিনীজনাঃ মন্দিলালোকাহেতি তে,
 করতলান্যে ষ গণ্ডেপু কপোলিপু মণ্ডনানি ভূষণানি যৈর্বা তে তাহুগাঃ সন্তাঃ,
 ঘণাত্ তত্চয়্যাদেব, অথেন উত্শয়েন অযিতা সম্ভ্রাতঘযা বিপাদমণ্ডলী
 গৃহকর্ম্মাদিনিবন্ধননানাবসাদা যেষাং তাম্, বিরোচিনী মনোহরাম্,
 মণ্ডলী মণ্ডলাকারেণাঘম্বিতিম্, বিরচয়্য বিধায়, হুলুধ্বনিং প্রচক্রিরে ।

অত্র স্বभावोक्तिरलङ्कारः, यमकं छिकानुमासोः इत्यनुमासस्यैतेषां
 संसृष्टिः ।

“निर्व्यापारस्थितौ कालविश्रियोत्सवयोः चणः” इत्यमरः । विरचय्येति
 विरचयतः क्लोयपि “लघुपूर्वोऽयं यपि” इति कारित्तथायादेशः ।
 अयितेति अयमप्यात् तारकादित्वादितच् ॥४०॥

বাল্মীকী—তাহার পরে অনেক মহিলা আসিয়া সেখানে উপস্থিত
 হইল এবং যাহার যে মনের বিষাদ ছিল, তাহা তখনই আমোদে
 তিরোহিত হইয়া গেল । তদনন্তর তাহার রত্নের একটা মণ্ডলী
 (গোলাকারে অবস্থান) করিয়া আপন আপন গণ্ডদেশে করতল স্থাপন-
 পূর্বক হুলুধ্বনি করিতে লাগিল ॥৪০॥

অথো মিয়: কতিপয়কিঙ্করীজনা:
 নৃপান্তিকে বিরুদ্ধরয়তো গতৌ ।
 দ্রুতোঃস্তরে চতুরতরা চ কাচন
 প্রপপ্রথে ত্বরিতগতৌসুকন্তু তম্ ॥৪১॥

অন্বয়:—অথো কতিপয়কিঙ্করীজনা নৃপান্তিকে অদত গতৌ মিয়. বিরুদ্ধ ।

দ্রুতোঃস্তরে চ কাচন চতুরতরা তু (কিঙ্করী) ত্বরিতগতৌসুকন্তু ত প্রপপ্রথে ॥৪১॥

অথ রাজ্ঞে কন্যাভ্রম্বদার্ত্তাপ্রদানমাচ্ছ অথো ইতি । অথো অনন্তরম্,
 কতিপয়ে শ তে কিঙ্করীজনা দাসীলোকাঙ্ঘেতি :তি কতিপয়কিঙ্করীজনা:,
 নৃপস্য কন্যাপিতুর্ভোঁষকস্য অন্তিকে অয়তো গতৌ প্রথমগমনবিপথে,
 মিয়: পরস্পরম্, বিরুদ্ধ: ‘প্রাচীনম্বাদময়ে গচ্ছামী’ত্বাদিহুপেয়
 বিবাদ’ শব্দ: । দ্রুতোঃস্তরে অত্রাঘসরে শ কাচন কাচিতু, চতুরতরা
 কিঙ্করী সু, ত্বরিতগতায় বার্ত্তাশ্রবণার্থে স্বয়মেব তত্র সত্বরগমনায়
 শুভসুকমুসুক্খিতম্, তং নৃপং ভোঁষকম্, প্রপপ্রথে প্রকরণে কন্যা-
 ভ্রম্বদার্ত্তা কথয়ামাস । চতুরতায়া এবেতফলমিতি ভাব: ।

অত্রাপি পূর্ব্বতু স্বभावोक्तिरलङ्कार: । প্রথমং প্রত্যয়ান প্রতি
 চতুরতরা পদসার্থেইতুরিতি পদার্থেইতুকং কাব্যলিঙ্ঘ, অনযোরঙ্ঘাঙ্ঘি-
 ভাষেন সঙ্ঘর:, শ শ হ্রস্বনুপ্রাণেন সংস্বেযতে ।

প্রপপ্রথে ইতি “প্রথ প্রত্যয়ানি” ইতি ভৌষাদিকপ্রথধাতী: পরীচায়া:
 প্রথমপুরুষৈকবধনে রূপম্ ॥৪১॥

বান্ধাজা—তাহার পরে রাজার নিকটে সংবাদ বলিতে প্রথমে কে
 যাইবে এই বিষয় লইয়া কয়েকজন দাসী পরস্পর বিবাদ করিতে
 লাগিল । এই অবসরে কোনও বিশেষ চতুরা দাসী তাড়াতাড়ি যাইয়া
 রাজার নিকটে সেই সংবাদ বলিল, কিন্তু তখন রাজা নিজেই সেই
 সংবাদ শুনিবার জগ্ন সত্বর সে স্থানে যাইতে উৎসুক ছিলেন ॥৪১॥

तथापि सा स्वजनसमानभागतः ।
 महीपतेरलभत पारितोषिकम् ।
 न कारणेऽसति च विवेकदृश्यनः
 मनस्विनश्चलति मतिः कदाचन ॥४२॥
 पदे पदे वसु बहुपुर्जं गुर्जनाः
 प्रदध्वनुः परिनृतुः समुत्पदाः ।
 सुतैकिका बहुषु सुतेषु तिष्ठतां
 गृह्यायमे मुदमधिकां ददाति हि ॥४३॥

अन्वयः—तथापि सा स्वजनसमानभागतः (एव) महीपतेः पारितोषिकं
 अलभत । (तथा) च विवेकदृश्यनः मनस्विनः मतिः कारणे न सति कदाचन न
 चलति ॥४२॥

राज्ञी न्याय्यपारितोषिकदानमाह तथापीति । तथापि प्रथम-
 प्रख्यानेऽपि, सा किङ्करी, स्वजनसमानभागतः अपरकिङ्करीसुखभागेनैव,
 महीपतेर्भोषकात्, पारितोषिकम् अलभत । तथा च विवेकेन दृष्ट-
 यानिति विवेकदृश्यनः, विवेचनासारेण कार्यकारिण इत्यर्थः, मनस्विनः
 प्रशस्तमनसो ज्ञानस्य, मतिर्बुद्धिः, कारणे, न सति न विद्यमाने, कदाचन,
 न चलति कर्त्तव्यात् न भश्यति । अत्र प्रथमप्रख्यानन्तु चातुर्यमात्रा-
 दकिञ्चित्करमित्याशयः ।

अत्र सामान्ये न विग्रहसमर्थनरूपोऽर्घान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

विवेकदृश्यन इति “दृशेः कनिप्” इति कनिप्प्रत्ययः ॥४२॥

बाञ्जाला—तथापि तेहै दासौ अज्ञात्त दासौद समान समानहै बाञ्जाल
 निकट ह्दते पारितोषिक पाईल । कारण, विवेकमात्रादरे कार्य-
 कारी प्रशस्तमनस लोकेर बुद्धि विवेक कारण न थाकिले कर्त्तव्य अहे
 ह्द ना ॥४२॥

धृतोऽम्बया निवृत्त एककोऽर्भकः
 परोऽस्पृशन्नघगति सूतिकागृहम् ।
 तमङ्गना स्रपितवती जलस्रवैः
 समस्रवन्तत् परमपरश्च तज्जले ॥४४॥

अन्वयः—समुन्मदा जना पदे पदे वसु वहुषु जगु प्रदध्वतु परिनन्दतु (च) ।

दि बहुषु मुनेषु एकिका सुता गृह्याश्रमे तिष्ठता अधि क (एव) मुद ददाति ॥४३॥

कन्याजन्मवृत्तान्ताप्रचारे राजधान्यवस्थामाह पद इति । सम्यक्
 उत्तमश्च मदः राजकन्याजन्मानन्दो धेया तै तादृशा जना, पदे पदे
 स्थानि स्थानं, वसु धनम्, वहुषुः अकातरभावेन ददुः, जगुः मङ्गलगानं
 चक्रुः, प्रदध्वतुः मिलित्वा प्रकर्षणानन्दकोलाहलं चक्रुः, परिनन्दतुः
 सर्वत्र नृत्यं चक्रुश्च । दि यस्यात्, बहुषु सुतेषु पुत्रेषु सत्सु, एकिका
 एका, सुता कन्या, गृह्याश्रमे तिष्ठता गृहस्थानाम्, अधिकाधिव,
 सुदमानन्दं ददाति । राजानन्देनैव राजभक्तानामानन्द इत्यभिप्रायः ।

अत्र पूर्वार्धे बहुनां क्रियाणामेककर्तृकारकात् दीपकमलङ्कारः ;
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चानयो पूर्ववत् सङ्गरः ॥४३॥

वाङ्मना—राक्षसानीर आनन्दोत्सव लोकेषु शाने शाने धन
 वितरण, गान, आनन्दकोलाहलं च नृत्ता करिष्ये भागिन । बहु पुत्र
 जन्मेषु परे एकटी वञ्चा छत्रिणे, से गृहस्थगणेषु अतोऽय आनन्दं जग्राहैषां
 शाने ॥४३॥

अन्वयः—एकक अर्भक अम्बया धृत (सन्) निवृत्ते, पर लघुगति सूतिका-
 गृह अस्पृशत् । अङ्गना जलस्रवै त स्रपितवती, अपरश्च तज्जले पर समस्रवन्तत् ॥४४॥

तदानीं शिशुना व्यापारमाह धृत इति । एकक एक, अर्भकः
 शिशु, अम्बया जनन्या, धृत सन्, निवृत्ते सूतिकागृहस्थानां विवृत्तः ;

प्रभाक्षणा विरतनिमेषलोचनाः

विनिश्चला बहुतरवामलोचनाः ।

दिदृक्षवः शिशुकृतकर्पणांशुकाः

चकाशिरं विततविभूषणांशुकाः ॥४५॥

परः अन्योऽर्भकः, लक्ष्मी इता गतिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा
सूतिकागृहम् असृशत् ; अङ्गना काशित् स्त्री, जलसवैर्जलधाराभिः,
तं सूतिकागृहस्यर्शिनमर्भकं स्रपितवतो ; अपरश्च अर्भकः, परमत्यन्तम्,
तज्जले समस्रलत् विषरणादपतत् ।

— अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥४४॥

वाङ्माला—एकटी बालक श्रुतिकागृह स्पर्श करिउठे राईतेहिन,
तथन ताहार माता ताहाके धराय से निवृत्ति पाईल ; अपर बालक
ऊठ राईया श्रुतिकागृह स्पर्श करिन ; तथन कोन महिला जनपाराधारा
ताहाके ज्ञान कराईया दिन एवः अस्त कोन बालक आनिदा सेई जले
पा दिवा पडिछा गेल ॥४४॥

अन्वयः—प्रभाक्षणाः विरतनिमेषलोचनाः शिशुकृतकर्पणांशुकाः वितत
विभूषणांशुकाः बहुतरवामलोचनाः दिदृक्षवः, विनिश्चलाः (सत्यः) चकाशिरं ॥४५॥

दर्शनार्थं सौमन्तिनीसमवायमाह प्रभेति । प्रभया कान्त्या ख्याता-
इति प्रभाक्षणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लोचनानि
नयनानि यासां ताः, शिशुभिः सन्तानैः कृतं कर्पणम् आकर्षणं येषां
तानि तादृशानि अंशुकानि वसनानि यासां ताः, तथा वितता विस्तृता
विभूषणानां विशिष्टालङ्काराणाम् अंशवः किरणा यासां ताश्च बहुतर-
वामलोचना बहुला एवाङ्गनाः, दिदृक्षवसां कन्यां द्रष्टुमिच्छवः, अतएव
विनिश्चला अतीवनिश्चिन्दाः सत्यः, चकाशिरं शिशुभिरं ।

अथान्वयमकमलद्वारः ।

चकासती सितकृतदीपभान्तरे
सुतात्मना समवतरन्त्यपि स्वयम् ।
हरिप्रिया स्तिमितपयःपयोनिधेः
तदोदरे वसतिमिवाकरोन्निशि ॥४६॥

प्रभाषणा इति “तत्ख्याते चञ्चलौ” इति चणप्रत्ययः । वितत-
विभूषणांशुका इति “बहुमीक्षौ शिपाद्वा” इति कप्रत्ययः ॥४५॥

वाग्दाला—सुन्दरी वनिशा विश्यात बहुतर महिला मेहे कक्षाटोदे
देखिदार छत्र आनिश मेहेखाने निम्न इहेका शोभा पाहेते नागिन,
उथन ताहादर नशने निरमय छिन ना, म्नावान अलकादर किरणछलि
छडाहेका पडितेछिन एव काहारु काहारु शिशुमखानगण कापड
परिघा टानिते छिन ॥४६॥

अन्वयः—स्वयं हरिप्रिया सुतात्मना समवतरन्ती (सती) अपि तदा निशि
सितकृतदीपभान्तरे चकासती (सत) स्तिमितपयःपयोनिधे उदरे वसति अकरोत् इव ॥४६॥

घोरोदसागरजाताया लक्ष्मीदेव्या अवताररूपायास्तत्कन्याया शुभवर्णं
प्रदीपालोकमध्ये अवस्थानादुत्प्रेषतं चकासतीति । स्वयं हरिप्रिया
सुता, सुतात्मना भीष्मककन्यारूपेण, समवतरन्ती मत्स्यं सम्यगवतरन्
प्राप्रवर्ती मत्स्यपि, तदा निशि रात्रौ, अखिता सिता शुभवर्णां कृत
गन्धकादिदाहदानेन सम्पादिता या दीपभा प्रदीपालोक, तस्या अन्तरे
मध्ये, चकासती प्रकाशमाना सती, स्तिमितानि निश्चलानि पयांसि
दुग्धानि यस्य तादृशस्य पयोनिधे घोरोदसागरस्य उदरे अभ्यन्तरे, वसतिं
वासम् अकरोदिव ; शुभवर्णप्रदीपप्रभाया घोरोदसागरतुल्यत्वात् तन्मध्ये
च तदानीं तस्या अवस्थानादिति भावः ।

अथ वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेषालङ्कारस्यैकानुप्रासेन
ससृज्यती ।

यदोः कुलं परमइसज्जगच्च यत्
तदेव किं विधुकिरणच्छलाइभौ ।

५-

मनोऽदुनोदयदपि च चेदिभूपतेः

तदेव च स्फुटमभवद्गुहातमः ॥४७॥

असिता सिता छतति सितछता श्रेण्छिता इत्यादिवत् "श्रेण्या-
दयश्चार्थवृत्तयः छतादिभिः" इति समासः । सितछता चाक्षौ दीपभा
चेति सितछतदीपभा इति च पुनः कर्मधारयः ॥४६॥

वाङ्माला—शङ्खः लक्ष्मीदेवी तीर्थकवाङ्माल कञ्जाकूपे आविर्भूत हृद्देशे
सेहै ब्राह्मिकाले सुजवर्ण प्रदीपानोक्तेर मध्ये प्रकाशित हृद्देशे
थाकाय देन निःशून्य श्रीरोमगागरेर उभयैर भित्तरे वाम करिते
छिलेन ॥४७॥

अन्वयः—यदोः कुलं जगच्च यत् परं अइसत्, तदेव किं विधुकिरणच्छलात्
भौ । यदपि च चेदिभूपतेः मनः अदुनोत्, तदेव च स्फुटं गुहातमः अभवत् ॥४७॥

लक्ष्मीरूपायास्तस्या जन्मनि जगदानन्दं भाविनि भूतवदुपचारात्
यदुवंशस्य हृदये शिशुपालस्य मनस्तापञ्च सूचयति यदोरिति । यदोः कुलं
वंशः, जगच्च कर्तुं, यत्, परमत्यन्तम्, अइसत् भावियदुवंशवध्वा लक्ष्मी-
रूपाया रुक्मिण्या जन्मना आनन्दात् हास्यमकरोत् ; तत् हास्यमेव,
किम्, विधुकिरणच्छलात् चन्द्रशिव्याजात्, यभौ चकाशे ; "यशसि
धवलता वर्धते हासकीर्त्तौः" इति कविसमयप्रसिद्धास्य ग्रन्थत्वादिति
भावः । यदपि च, चेदिभूपतेः शिशुपालस्य, मनः, अदुनोत् रुक्मिण्या
अलक्षमानत्वात् सन्तापमभजत् ; तदेव च स्फुटं स्पष्टम्, गुहातमः
पर्वतगुहास्थितोऽन्धकारः अभवत् ; आनन्दजातस्य चास्य ग्रन्थतया
वर्धनीयत्वेन तद्विपरीतस्य नैराश्याजातस्य मनस्तापस्य कृष्णवर्णतया
वर्धनीयत्वादित्याशयः ।

स्वया भया नृदुतरया प्रभूतया
 खरां कृशामजयदसौ प्रदीपभाम् ।
 तदत्र भावलिरिव चन्द्रिकान्तरे
 विलीनतामगमदलं तदावली ॥४८॥

अत्र पूर्वार्धे सापञ्चवांस्तुमेवालङ्कारः परार्धे च वाच्या भावाभि-
 मानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, अनयोष नियो निरपेक्षतया संछटिः । किं
 स्फुटम् इत्युभयमप्युत्प्रेक्षावाचकम् ॥४७॥

वाङ्माला—रुश्लिणी खगग्रदण कराराय वक्षुवः ७ ममग्र खगः २ आनः २
 ये अताञ्च दाञ्च कश्चिदाहिल, तादाहे कि (नेहे दाजिते) छल्लकिरणञ्चले
 प्रदाना पादेयाहिल ; आत्र शिञ्जालेन ये मनस्ताप इहेयाहिल, स्पष्टितः
 तादाहे ७श्वर अदकाय इहेयाहिल ॥४९॥

अन्वयः—असौ नृदुतरया प्रभूतया (च) स्वया भया खरां कृशां (च) प्रदीपभां
 अजयत् । तत् चन्द्रिकान्तरे भावलिः इव तदावली अत्र अलं विलीनतां अगमत् ॥४८॥

अथ कन्यायाः प्रभाप्राप्त्यर्थमाह स्वयेति । असौ भोष्ककन्या,
 नृदुतरया अतिकोमलया, प्रभूतया प्रचुरया च, स्वया निजया, भया
 प्रभया, खराम् उष्णतया तोत्राम्, कृशामज्वाह, प्रदीपानां भां प्रभाम्
 अजयत् । जयत्यर्थेनोत्कर्षं आक्षिप्यति । तथा च स्वर्गपक्षे खरप्रभा-
 पेक्षया कोमलप्रभा उत्कृष्टैव ; अन्वयेक्षया च प्रचुरोत्कर्षः अतएव
 सिद्ध एवेति भावः । तत् तस्मात्, चन्द्रिकान्तरे व्योत्सामध्ये, भावलिः
 नक्षत्रश्रेणोरिव, तदावली प्रदीपश्रेणोः, अत्र तत्कन्याप्रभामध्ये,
 अलमत्यन्तम् ; विलीनतां अगमत् ।

अत्र जयत्यर्थेनोत्कर्षेऽपि तत्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धेऽपि रतिशयोक्तिद्वयम्, जयं
 प्रति नृदुतरादिपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
 शोतोपमा, इत्यनुपमासह इत्येतेषां संछटिः ।

यदोः कुलं परमहमज्जगच्च यत्
तदेव किं विधुकिरणच्छलाद्भौ ।

मनोऽदुनोदयदपि च चेदिभूपतेः

तदेव च स्फुटमभवद्गुहातमः ॥४७॥

असिता सिता कृतंति सितकृता श्रेणिकृता इत्यादिवत् “श्रेया-
दयश्चुर्यंभयः कृतादिभिः” इति समासः । सितकृता नामो दीपभा
चेति सितकृतदीपभा इति च पुनः कर्मधारयः ॥४६॥

वाङ्मानी—यदः लक्ष्मीदेवो डौमकदाकार कदाकपे सारिकृत् इहेहा०
सेहे श्रितिकाले उन्नवर्षे प्रनीपागोकेर यथा प्रकानित इहेते
शान्दा देन निःशून्य भौरोरगागरेर उन्नरेर तिलेन वास करिते
हिलेन ॥४५॥

अन्वयः—यदोः कुलं जगच्च यत् परं अहसत्, तदेव किं विधुकिरणच्छलात्
भौ । यदपि च चेदिभूपतेः मनः अदुनोत्, तदेव च स्फुटं गुहातमः अभवत् ॥४७॥

लक्ष्मीरूपायास्तस्या जन्मनि जगदानन्दं भाविनि भूतवदुपचारात्
यदुवंशस्य हृदं शिशुपालस्य मनस्तापश्च सूचयति यदोरिति । यदोः कुलं
वंशः, जगच्च कर्तुं, यत्, परमात्यन्तम्, अहसत् भावियदुवंशवधा लक्ष्मी-
रूपाया रुक्मिण्या जन्मना आनन्दात् हास्यमकरोत् ; तत् हास्यमेव,
किम्, विधुकिरणच्छलात् चन्द्ररश्मिव्याजात्, यमौ चकाशे ; “यमसि
धवलता यथ्यंते हामकीर्त्तौः” इति कविसमयमसिहहासस्य शुभत्वादिति
भावः । यदपि च, चेदिभूपतेः शिशुपालस्य, मनः, अदुनोत् रुक्मिण्या
अलस्यमानत्वात् सन्तापमभजत् ; तदेव च स्फुटं स्पष्टम्, गुहातमः
अल्पतगुहास्थितोऽन्धकारः अभवत् ; आनन्दजातस्य हासस्य शुभतया
वर्णनीयत्वेन तद्विपरीतस्य नैराश्रयातस्य मनस्तापस्य कृष्णवर्णतया
वर्णनीयत्वादित्याशयः ।

स्वया भया मृदुतरया प्रभूतया
 खरां कृगामजयदसौ प्रदीपभाम् ।
 तदत्र भावलिरिव चन्द्रिकान्तरे
 विलीनतामगमदलं तदावली ॥४८॥

अत्र पूर्वार्धे सापद्रवात्प्रेक्षालङ्कारः परार्धे च वाच्या भावाभि-
 मानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, अनयोश्च मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । किं
 क्लृप्तम् इत्युभयमप्युत्प्रेक्षावाचकम् ॥४७॥

वाङ्माला—रुचिणी जगद्ग्रहण कर्वाण यद्दूरतः ७ मग्नं खगलं आनन्दे
 ये अत्यन्तं शान्तं करिशास्त्रिन, ताशै कि (नेहै वाञ्छिते) चन्द्रकिरणच्छले
 प्रकाशं पाशैशास्त्रिन, आत्र निष्पाणेर ये मनस्ताप इशैशास्त्रिन, अष्टेभः
 ताशै उशर अक्षकार इशैशास्त्रिन ॥४७॥

अन्वयः—असौ मृदुतरया प्रभूतया (च) स्वया भया खरां कृशा (च) प्रदीपभां
 च जयत् । तत् चन्द्रिकान्तरे भावलि इव तदावली च अत्र विलीनतां अगमत् ॥४८॥

अथ कन्यायाः प्रभाप्राप्त्यर्थमाह स्वयंति । असौ भोष्ककन्या,
 मृदुतरया अतिकोमलया, प्रभूतया प्रचुरया च, स्वया निजया, भया
 प्रभया, खराम् उष्यतया तौत्राम्, कृगामन्वाद्य, प्रदीपानां भां प्रभाम्
 अजयत् । जयत्यर्थेनोत्कर्षं आक्षिप्यति । तथा च स्वर्गपक्षे खरप्रभा-
 पेक्षया कोमलप्रभा उत्कृष्टैव ; अत्यापेक्षया च प्रचुरोत्कर्षः अतएव
 सिद्ध एवेति भावः । तत् तस्मात्, चन्द्रिकान्तरे ल्योत्सामध्ये, भावलिः
 नक्षत्रश्रेणीरिव, तदावली प्रदीपश्रेणीः, अत्र तत्कन्याप्रभामध्ये,
 अलमत्यन्तम् ; विलीनतां लयमगमत् ।

अत्र जयलययोरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त रतिग्रयोक्तिद्वयम्, जयं
 प्रति मृदुतरादिपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
 श्रीतोपमा, इत्यनुमास्य इत्येतेषां संसृष्टिः ।

दरिद्रता प्रबलतमापि पूर्वजा
मरिष्यति ध्रुवमचिरादितोव सा ।
उपप्रसूकरयुगलात् प्रसूकरौ
निमोलितेक्षणयुगलं गतारुदत् ॥४८॥

“सुः प्रभा रुग् विस्त्रिङ्ग भा भास्त्रविद्युतिदौप्तयः” इति, “नक्षत्रमृच्चं
भं तारा तारकाप्युद्गुवास्त्रियाम्” इति “वीथ्यालिरावलिः पङ्क्ति-
श्रेण्योलीखास्तु राजयः” इति चामरः । तदावलीति आवलिशब्दात्
“इतच्च क्तिवज्जिताहा” इतीप्रत्ययः ॥४८॥

वाङ्माला—सेहे राजकक्षाटी अतिकोमलु ओ प्रहूर आपन प्रताहार।
प्रथर ओ अन्न प्रदीपशुनिर प्रताके अय करिन ; इतराः पूर्ण ज्योत्स्नार
मध्ये नक्षत्रश्रेणीर क्तां वज्रातीर प्रतार नधे प्रदीपश्रेणी एकैवावे
नय पाहेया गेल ॥४८॥

अन्वयः—प्रबलतमा पूर्वजा अपि दरिद्रता अचिरात् ध्रुवं मरिष्यति, इति इव
सा उपप्रसूकरयुगलात् प्रसूकरौ यथा (सती) निमोलितेक्षणयुगलं अरुदत् ॥४८॥

कन्यायाः प्रथमरोदनमाह दरिद्रतेति । प्रबलतमा, अधिका अधिक-
शक्तिका च, पूर्वजा स्त्रजन्मनः पूर्वं जाता अग्रजा ज्येष्ठभगिनीरूपा च,
अपिश्चार्थे, दरिद्रता लोकविशेषायां निःस्वता, अचिरात् शीघ्रमेव, ध्रुवं
निक्षिप्तमेव च, मरिष्यति अपयास्यति प्राणांश्चक्ष्यति च, पूर्णलक्ष्मीरूपाया
स्त्रस्या आविर्भावादिति भावः । इति हेतोरिव, सा राजकन्या,
उपप्रसूकरयुगलात् धात्रीदक्षहयात्, प्रसूकरौ जननीदक्षौ, गता सती,
निमोलितं सुद्विप्तं इक्षणयुगलं चक्षुर्हयं यस्मिन् कर्मणि तद्व्यथा
तथा, अरुदत् । अन्यापि अचिरध्रुवभाविनि ज्येष्ठभगिनीमरणे रोदिति ।

अत्र निरङ्गं श्लिष्टं केवलरूपकमलद्वारः, हेतुत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

तथा कृतादपि मुमुदे प्ररोदनात्
 अपि क्षितात् सपदि बभूव विष्मितम् ।
 करेरणादपि च धृतिं मुदाऽधृत
 प्रसूप्रभृत्युपगतलोकमानसम् ॥५०॥

“जनयित्री प्रमूर्ता” इत्यमरः ॥४९॥

वाङ्मानी—तदानीं तन वाक्त्रिभिः शेषेण शुकुत्तत्र परिश्रुताथरूप
 श्लोकाभिनि अत्रिकालनयो निष्पद्ये मरिचे वनियार्दे येन सेदे कृता
 धात्रीर ह्यु ह्येते माताय ह्येते यादेहा नमनयुगल मृष्टित इविद्या रोम्न
 करिते नागिन ॥४९॥

अन्वयः—प्रसूप्रभृत्युपगतलोकमानसं, तथा कृतात् प्ररोदनात् अपि मुमुदे, तथा
 कृतात् क्षितात् अपि सपदि विष्मितं बभूव, तथा कृतात् करेरणात् अपि मुदा धृतिं
 अधृत च ॥५०॥

तदानो तस्यत्यलोकानामवस्थां प्रकटयति तथेति । प्रसूप्रभृतीनां
 जनन्यादीनाम् उपगतानां तत्रोपस्थितानां लोकानां मानसं मनः कर्तुं,
 तथा कन्यया, कृतात् प्ररोदनादपि, मुमुदे कौरुकादाननन्द, तथा
 कृतात्, क्षितात् ह्युपहास्यप्रकारादपि, सपदि तत्पक्ष्यात्, विष्मितं
 विस्मयापन्नं बभूव । तथा कृतात्, करेरणात् ह्यसप्तसालनादपि, मुदा
 आनन्देन, धृतिं निष्कृतानिबन्धनाशङ्कायां धैर्यम् अधृत आधारयच्च ;
 तत्तद्विकल्पभाववैपिद्यादिति भावः ।

अत्र विनादजनकरोदनरूपकारणात् द्वायजनकानन्दोत्पत्तेर्विषमा-
 लङ्कारण्ये कानुपायिन संघष्यति ॥५०॥

वाङ्मानी—कृतादीर दोषनेऽ जननीप्रकृति उपश्रुित वाक्त्रिगुणैर
 मन आनन्दि ह्येते नागिन, से देदं हाण्डेद काय शुकुत्तत्रेण अदहा

दयेक्षणात् समवति या प्रजाव्रजं
 तदा तु तां परमवितुं पुरन्ध्रयः ।
 महीपधिव्रततिततिप्रबन्धनैः
 विवेष्टिरे वृणक्तसूतिकागृहम् ॥५१॥

करिलेन उद्गतानोकदिनेव निश्चय खनिजे धाकिन एव से इत्य म्कानन
 करिलेन आनने ताशादेव छिद्र देवर्षा धाने कश्चित् नागिन ॥६०॥

अन्वयः—या दयेक्षणात् (एव) प्रजाव्रजं समवति, तां अ्वितुं तदा तु पुरन्ध्रयः
 महीपधिव्रततिततिप्रबन्धनैः वृणक्तसूतिकागृहं परं विवेष्टिरे ॥५१॥

सूतिकागृहे योपिदाधारसिद्धौपधिवन्धनमाह तथेति । या लक्ष्मीः,
 दयया ईक्षणां दर्शनं तस्मात् दयेक्षणादेव, प्रजाव्रजं जनसमूहम्,
 समवति सम्यक् रश्ति ; तां तदवताररूपां राजकन्याम् अ्वितुं रचितुं
 तदा तु पुरन्ध्रयः प्रौढा योपितः महीपधिरूपा या व्रततिततिः सुता-
 समूहः तस्याः प्रबन्धनात् वृणक्तसूतिकागृहम्, परम् अत्यन्तं विवेष्टिरे
 परिवेष्टितवत्यः ।

अत्र वृत्त्यनुप्रासश्चे कानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

“स्यात् कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री” इत्यमरः । “पुरं गृहं धरति
 बाहुलकात् किं सुखागमः” इत्यमरटीकायां रघुनाथः । अमरोक्तौ तु
 पुरन्ध्रीमन्वस्य “इत्यञ्जि विवर्जिताद्या” इति ईप्रत्ययान्ततया
 दीर्घान्तत्वम् ॥५१॥

वाङ्माला—ये लक्ष्मीदेवी मयापूर्वकं दृष्टिपात करियाहे (जनसंवापके
 वधा करेन, सेहे लक्ष्मीदेवीकेहे रक्षा करिवाव अञ्ज प्रौढ गृहिणीरा
 महौपधिनतासमूह वधनधारिा सेहे तृगनिश्चित सूतिकाधरधानिके
 विशेषभावे परिवेष्टेन करिलेन ॥६१॥

तदङ्गके समुदितशैत्यशान्तये
 यदा जनो ज्वलनमजिज्वलदृष्टहे ।
 तदा तयोर्मिलितसुवर्णभायुगं
 पृथक्तया न खलु बुधोऽप्यबुध्यत ॥५२॥
 हिमैरियास्वुजकलिकां निशीयिनो
 विधोः कला प्रकृतिरिवानृतद्रवैः ।
 अमिस्रपद्मिमलकवोप्यवारिभिः
 करस्थितां मृदु मृदु कापि कामिनी ॥५३॥

अन्वयः—जन यदा तदङ्गके समुदितशैत्यशान्तये दृष्टे ज्वलनमजिज्वलत्, तदा बुध अपि तयोर्मिलितसुवर्णभायुगं पृथक्तया न खलु अबुध्यत ॥५२॥

प्रभृतिकन्ययोगात्ते तापदानाय षड्भिप्रज्वलनमाह तदिति । जनः किङ्करोलाकः, यदा तयोः प्रभृतिकन्ययोः अङ्गके अङ्गसमूहे समुदितं प्रसवादेश समुत्पन्नं यत् शैत्यं शीतलत्वं तस्य शान्तये निष्ठत्तये, दृष्टे मृतिकाभवनं, ज्वलनमग्निम्, अजिज्वलत् प्रज्वलितवान् । तदा तु बुधो बुद्धिमानपि तयोर्षड्भिप्रकन्ययोः मिलितयोः, सुवर्णभयोः सुवर्णतुल्यप्रभयोः युगं हयं पृथक्तया न खलु अबुध्यत ।

अत्र मोलितं नामालङ्कारः, बोधसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिद्यानयारङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च षड्कानुप्रासेन
 सस्यत्यते ॥५२॥

वाचाला—सेहे दानिदानीं ७ प्रश्रुतिर अत्रैव शैत्यनिवृद्धिं चञ्च
 कोन दासो रथन श्रुतिकगृहे अग्नि प्रज्वलित करिण, उरुन सेहे दानिकः
 ७ अग्निं श्रुतिकित सुवर्णतूला ह्येही प्रहाके बुद्धिमान् लोक ७ पृथक्त्वेन
 बुद्धिं श्रुतिकित नाना ॥५२॥

जनाहं नप्रियमहिला न निर्हया
जनान् बहन् समुपगता न चासती ।
सरस्वतीप्रतिवनिता न वाग्मिनी
चिरन्तनी न परिचिता च साऽभवत् ॥५४॥

अन्वयः—निशीथिनी हिमैः अम्बुजकलिकामिव प्रकृतिः अमृतद्रवैः विधो कलामिव (च) कापि कामिनी विमलकवोणवारिभिः करस्थिता मृदु मृदु असिद्धपत् ॥५२॥

उष्णवारिणा वालिकायाः स्रपन् वर्णयति हिमैरिति । निशीथिनी रात्रिः, हिमैस्तुषारैः, अम्बुजकलिकां पद्मकलिकामिव, प्रकृतिः अमृतद्रवैः सुधाधारभिः विधोऽन्द्रस्य कलामिव च, कापि कामिनी, विमलकवोणवारिभिः निम्ब्रलेयदृणजलेः, करस्थितां हस्तवर्तिनीं तां वालिकाम्, मृदु मृदु ग्रनैः ग्रनैः, असिद्धपत् स्रपितवती ।

— अत्र मालोपमालङ्कारो ह्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥५३॥

वाङ्माला—रात्रि येन हिमद्वारा पद्मकलिकाके एतः प्रकृति येन अमृतरसद्वारा उल्लेख कनाके ज्ञान कराय, सेहैरूप कोन महिला निर्मल ७ द्वेषद्वारा जनद्वारा हस्तस्थित सेहै कलाङ्गिके शीरे शीरे ज्ञान कराइया दिला ॥५३॥

अन्वयः—सा जनाहं नप्रियमहिलापि निर्हया न, बहन् जनान् समुपगतापि च असती न, सरस्वतीप्रतिवनितापि वाग्मिनी न, चिरन्तनी अपि परिचिता च न अभवत् ॥५४॥

तथा वैषिष्ट्यामाह जनेति । सा लक्ष्मीरूपा कन्या तत्कन्या प्रकृतिभूता लक्ष्मीर्वा, जनानहंयति निर्हयभावेन यीड्यतीति जनाहंनो नारायणः तस्य प्रियमहिला सत्यपि निर्हया नाभवत्, बहन् जनान् भाग्यवतो लोकान्, समुपगतापि धनादिसम्पदरूपेण प्राप्ता सत्यपि, असती व्यभिचारिणी च नाभवत् ; सरस्वत्या वाग्देव्याः प्रतिवनिता सप्तमीप्रतिनिधिभूता वनिता स्त्री च सत्यपि, वाग्मिनी वाक्पटुः

अथामनाड् सुदितमना महीपतिः
स्मितश्रिया धवलितलोहिताधरः ।
फलान्वितं करमनु रुक्ममागतः
वितीर्थं सोऽधिकतरमोदमग्रहीत् ॥५५॥

नाभवत्, तथा विरन्तनी पुरातनी सत्यपि, परिचिता लोकेषु
स्वरूपेणावगता च नाभवत् ।

अथ अनाद् नप्रियमङ्गिलात्वादिकारणसत्त्वे ऽपि तत्कार्यभूतनिर्द्दय-
त्वाद्यभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारश्चे कानुप्रासेन संसृज्यते ॥५४॥

वाङ्माला—अथ लक्ष्मीवरुणा मेहे कञ्चाटी (अथवा मेहे कञ्चाटीर
प्रकृतिकृता लक्ष्मीदेवी) अनार्द्रनेर प्रियतमा इहेयां निर्द्दया हिलेन न,
बहलोकसन्द्दहे इहेयां असती वनिद्या प्रसिद्ध इन नाहे, सरस्वतीर
प्रतिमहिला इहेयां वाक्पटुता लाभ करेन नाहे एवं प्राचीना इहेयां
लोकसमाजे यरूपे परिचिता हिलेन ना । १९१।

अन्वयः—अथ अनाड् सुदितमना स्मितश्रिया धवलितलोहिताधर, स महीपति
आगत (सन् तथा) कर अनु फलान्वितं रुक्म वितीर्थं अधिकतरमोदं अग्रहीत् ॥५५॥

उपहारप्रदानपूर्वकं राज्ञः कन्यादर्शनमाह्व अयेति । अथ कन्या-
जन्मश्रवणानन्तरम्, अमनाक् अनख्यं सुदितम् आनन्दितं मनो यस्य स.,
स्मितश्रिया इन्द्रहास्यधवलकान्या, धवलितौ शुभवर्णोक्तौ लोहिताधरौ
रक्तौ यस्य स तादृशश्च स महीपतिर्भोष्कः, आगतः तत्सूतिका-
शदान्तिकमुपगतः सन्, करं तथाः कन्यायाः इक्षम्, अनु लक्ष्मीकृत्य,
फलान्वितं किञ्चित्फलयुक्तम्, रुक्मं स्वरूपम्, वितीर्थं निन्देपेण दत्त्वा,
अधिकतरमोदं पूर्वापेक्षयातिरिक्तमानन्दम् अग्रहीत्, तत्सौन्दर्य-
दर्शनादित्याग्रयः ।

सुसम्भृतैः सपदि पुरः पुरोधसा
 चित्तीश्वरो व्यधित च जातकर्म सः ।
 ततः सुता कनकलतेव भार्जनात्
 महीयसीं रुचिररुचिं दधौ च सा ॥५६॥

अत्र पूर्वाह्नं लोहिताधरयोः धावन्त्यगुणग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः,
 पराह्नं तु फलान्वितस्त्रयंदानेन अधिकतरानन्दग्रहणात् परिष्ठितिरलङ्कार-
 म्के कानुप्रासश्च त्वंतेषां मिथो निरपेक्षतया संलघुः ।

“किञ्चिदीपमनागल्भे” इति “रुक्मं कार्तेश्वरम्” इति च श्वर्ण-
 पर्यायेऽमरः । धवलः कृतं इति धवदितः करोत्यर्थे खन्तात्
 धवलशब्दात् कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥५५॥

वाङ्मना—कञ्जाश्वत्थवृक्षाद्यश्वत्थे लीप्रदराज्याय मन अत्युच्च आनन्धित
 इदंदाहिन ; ताशाते प्रैव हाश्वत्थ उच्चदाहिते उाहार दल्लवर्ण शक्युगल
 उच्चवर्ण इदंदाहिन ; सेहे अदशाय लीप्रदराजा अतिकगृह्य
 निकटे आगिशा कञ्जाश्वत्थ इत्ये कान कनसंशुक्त एकशुठ वर्ण समर्पण
 द्रविद्या अधिकतर आनन्द नाड करिनेन ।२६।

अन्वयः—सः चित्तीश्वरः सपदि पुरोधसा पुरः सुसम्भृतैः जातकर्म व्यधित च,
 सा सुता भार्जनात् कनकलतेव ततः महीयसीं रुचिररुचिं दधौ च ॥५६॥

तत्कन्याया जातकर्मकरणं सूचयति सुसम्भृतैरिति । स चित्तीश्वरो
 भीष्मको राजा, सपदि सद्यः, पुरोधसा पुरोहितेन, पुरः पूर्वम्, सुसम्भृतै-
 र्द्रव्यैः, तस्याः कन्यायाः जातकर्मसंस्कारम्, व्यधित अकरोच्च, सा सुता
 कन्या, भार्जनात्, कनकलता स्वर्णवद्बीज, ततो जातकर्मसंस्कारादेव
 महीयसीं महत्तराम्, रुचिररुचिं मनोहरकान्तिं दधौ धारयामास च ।
 चकारद्वयं क्रिययोर्योगपद्यं सूचयति ।

अथ निजजननाङ्ग रूक्मरूपीकृतत्वात्
तदधिपतिसुतानां रूक्मयोगाच्च नाम्नाम् ।

गहत्तदहनरोचोरूक्ममावर्ण्य तो वा

समलभत सुता सा रुक्मिणीनाम नाम ॥५७॥

अथ व्यधित च दधौ धीति क्रिययोर्योगपथात् समुच्चयोऽलङ्कारः,
“धूनीति चासिं तमुते च कीर्त्तिम्” इति दर्पणोदाहरणवत् ; श्रौतीपमा
पानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः, सोऽपि च छेकामुपामेन संसृज्यते ॥५६॥

वाङ्मना—वाङ्मनादिति भूकेहे छाठकत्वे च मन्त्रे वा आद्यात्म
कथिता वाचिदाहिलेन, इत्यत्राः तीमन्त्रवाङ्मना उच्यते च
खाठकत्वं मन्त्रात् करिण्येन, उच्यते च मन्त्रे वा उच्यते च
अधिकतरं मनोहरं वाचि भावणं करिण्येन ॥५६॥

अन्वयः—अथ सा सुता निजजननात् रूक्मरूपीकृतत्वात् तदधिपतिसुतानां
नामाद्य रूक्मयोगात्, गहनं दहनं रोचो रूक्ममावर्ण्यं च वा नाम रुक्मिणीनाम समलभत ॥५७॥

“एकवचनमयैः पद्यैरवसानेऽन्यत्रुक्तकैः” इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्
मर्गास्तौ वृत्तास्तारेषु तस्या नामकरणमाह अथेति । अद्याशेषापगमा-
नन्तरम्, सा सुता, निजं यत् जननं जन्म तस्मात्, भुवः पृथिव्याः
रूक्मरूपीकृतत्वात् आत्मनो मध्योरूपतया प्रायेण मन्मदुपपत्त्यात् मन्म-
तुल्यमङ्गामुलीकरणात् ; तस्या भुवः योऽधिपतिर्भास्करश्च सुतानां
मस्तानानाम्, नामाद्य रूक्मयोगात् रूक्मोत्पादिरूपेण रूक्ममन्मदमन्वयात्,
गहनं निविडं दहनस्य अग्नेरिव रोचिः प्रभा यस्य तत्तादृशं यत् रूक्मं
द्यौं तस्य मावर्ण्यं च समानवर्णत्वाद्वा ; नाम सम्भावनायाम्, रुक्मिणी-
नाम रुक्मिणीति मन्त्री समलभत प्राप्तं ।

अथ रुक्मिणीनामसम्भवं प्रति कारयत्ययोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः,
मन्मदुपपत्त्यात् कामुपामेन त्वेतेषां मसृष्टिः ।

प्रातः पयोभिरधिकं परिपूयमानं
सन्ध्यां भजद्विशदधम्मिं जपाय योग्यम् ।
दशेन भीतिजनकं वदने क्रमेण
तस्या द्विजद्वयमुदित्य परं रराज ॥५८॥

“रुक्मं काचं स्वरम्” इति स्वर्णपर्यायेऽमरः ।

मालिनी वृत्तम्—“न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी भोगीलोकैः” इति लक्षणात् ॥५७॥

वाक्यानां—सहे कथां निखेर खगधारा पृथिवीके रुद्धेर (सर्वेर) त्वा महाम्ना करिद्याहिन बलिद्या, किंवा डूपति डीशकेर महानगणेश नामे रुद्धशखेर वोग चलिडेहिन बलिद्या, अथवा अशिर शाय निविड्-काहिसम्पन्न रुद्धेर (सर्वेर) समान वर्ण हिन बलिद्या, “रुक्मिणी” एहे नाय नात कविद्याहिन ॥५७॥

अन्वयः—प्रातः पयोभिः अधिकं परिपूयमानं, सन्ध्यां भजत्, विशदधम्मिं, जपाय योग्यं, दशेन भीतिजनकं (च) द्विजद्वयं क्रमेण उदित्य तस्या वदने परं रराज ॥५८॥

अथ तत्कन्यायाः प्रथमदन्तजननमाह प्रातरिति । प्रातः प्रातः-
काले अरुणोदये च, पयोभिर्जलैः, अधिकं यथा स्यात्तथा, परिपूयमानं
प्रक्षालनेन दास्या अन्येन वा निर्धमलीक्रियमाणम्, अन्यत्र तु स्नानेन
पवित्रीक्रियमाणम् ; सन्ध्यां सन्धानं परस्परसंयोगमिति यावत्, भजत्
आश्रयत्, अन्यत्र तु सन्ध्यां तदधिष्ठात्रीं देवीम्, भजत् आराधुवत् ;
विशदः शुभ एव धर्मो गुणोऽस्यास्तीति विशदधम्मिं, अन्यत्र तु विशदा व्यक्ती
धर्मः पुण्यमस्यास्तीति विशदधम्मिं, जपाय रुद्रवर्षोच्चारणाय अनुचै-
स्सन्तोच्चारणाय च योग्यं समर्थम् ; दशेन दशनेन अभिसम्पातेन च,
भीतिजनकश्च ; द्विजद्वयं सम्मुखदन्तद्वयं ब्राह्मणद्वयश्च ; क्रमेण उदित्य
उत्पद्य आविर्भूय च, तस्याः कन्यायाः वदने, परमत्यन्तं रराज शुभम् ।

साक्षादियं किल रमापि धरावतोर्णा
 बाल्यादिभावमुदभावयदात्मनो नम् ।
 नारी सुरोमभिनिनीपुरुषेत्य रङ्गं
 सर्वं करोत्यभिनयं हि तदीयमेव ॥५८॥

अत्र छेकानुप्रासइत्यनुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः, द्विजहयं ब्राह्मण-
 हयमिव द्विजहयं दन्तहयमित्युपमालङ्कारश्च घ्यङ्गा इति शब्दार्थशक्ति-
 मूलोऽलङ्कारध्वनिः । न तु ध्रुपः, द्वितीयार्थस्याप्राकरणिकत्वात् ।

“पयः स्यात् घोरनीरयोः” इति मेदिनी । “सन्ध्या नदोकालभिदो-
 श्विन्तामर्थ्यादयोरपि । प्रतिज्ञायाश्च सन्धाने सन्ध्या च कुसुमान्तरे ॥”
 इति विश्वः । “विशदः पाण्डुरी व्यक्ते” इति दैमवद्भः । “दन्तविप्राण्डजा
 द्विजाः” इत्यमरः ।

ननु विशदधर्मोत्थय “न कर्मधारयान्मत्वर्थोयो बहुव्रीहिस्येदर्थप्रति-
 पत्तिकरः” इति निषेधात् कर्षं मत्वर्थोय इन्प्रत्यय इति न वाच्यम् ।
 बहुव्रीहिस्य प्रशंसाया यक्तुमशक्यत्वात्, अत्र तु प्रशंसायामेव मत्वर्थोयेन्-
 प्रत्ययविधानात्, अतएव बहुव्रीहिस्येदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात्
 “नोलोत्पलवत् सरः, कृष्णसर्पवान् वन्मोकः” इत्यादिवत् । एतच्च
 कातन्त्रपरिशिष्टटीकार्या गोपीनाथतर्काचार्यैरप्युक्तम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम्—“उक्ता वसन्ततिलका स-भ-जा जगौ वाः”
 इति लघुणात् ॥५८॥

कीरालापे पिककलरवे किञ्च वीणानिनादे
 अडामडा न खलु पुपुषुः कण्ठमस्याः पिवन्तः ।
 हास्यञ्चालं द्विगुणितसितं कुन्ददन्तप्रभाभिः
 संपश्यन्तो ददृशुरपि नो कौमुदीं मोदयन्तीम् ॥६०॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 रुक्मिणीसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥०॥

—:०:—

अन्वयः—इयं धरावतीर्षा साक्षात् किल रमापि आत्मनोऽनं वाग्वादिभावं
 उदभावयत् । सुरीं अभिनिनीषुः नारी हि रङ्गं उपेत्य तदीयमेव सर्वं अभिनयं
 करोति ॥५८॥

स्वयं लक्ष्मोदेव्या अवताररूपापि सा कन्या मानवीभावेव
 सर्वमादत्ते स्त्रीत्याह साक्षादिति । इयम्, धरायां पृथिव्यां रुक्मिणीरूपे-
 ष्यावतीर्षा, साक्षात् किल रमा लक्ष्मोरपि, आत्मनोऽनं शरीरसम्बन्धिनम्,
 वाग्वादिभावं मानवीव शैशवाद्यवस्थाम् उदभावयत् कमेयाविरभाषयत् ।
 सुरीं देवीम्, अभिनिनीषुर्नाटकादावभिनेतुमिच्छुः, नारी मानवी हि,
 रङ्गमभिनयस्थानम्, उपेत्य प्राप्य, तदीयमेव देवीसम्बन्धिनमेव, सर्वम्,
 अभिनयम् अवस्थानुकरणम्, करोति ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कानु-
 प्राप्तेन संसृज्यते ।

उदन्तप्रत्ययस्य निष्ठादितया “न निष्ठादिषु” इति कर्मणि षडो-
 निषेधात् सुरीमिति द्वितीयेव ॥५८॥

नाश्राना—पृथिवीते कस्मिन्निरूपे अवतीर्णा यत्र कश्चिद्विदोऽकम्पः
 निष्ठेव राज्ञो ऽपोग्गप्रवृत्ति अवहा प्रकाश ददिते लागितेन ।

काग्रण, मानवी, कोन देवीर, अङ्गिमत्रं ईच्छा करिष्वा रत्नानये याईश सेई देवीमशक्तेई समउ अङ्गिमत्र करिष्वा थाके ।६२।

अन्वयः—पत्न्याः कण्ठं पिवन्तः (जनाः) कौरलापे पिककपरवे किञ्च वीणा-
निनादे चद्वा खलु श्रद्धां न पुपुषुः । (तथा) कुन्ददन्तप्रभाभिः द्विगुणितसितं चास्यं अलं
संपश्यन्तश्च (जनाः) मोदयन्तीमपि कौमुदीं नो ददृशुः ॥६०॥

रुक्मिण्याः स्वरचास्ययोरसाधारणसौन्दर्यं सूचयति कौरिति । अस्या
रुक्मिण्याः, कण्ठं कण्ठस्वरम्, पिवन्तः सादरं शृण्वन्तो जनाः, कौरस्य
शुकपक्षिणः आलापे स्पष्टभाषणे, पिकस्य कोकिलस्य कलरवे अस्फुटमधुर-
ध्वनौ, किञ्च अपि च, वीणायाः स्वनामख्यातस्य तन्त्रियन्त्रस्य निनादे
शब्दे च, अज्ञा निश्चितमेव, खलु श्रद्धां माधुर्यविश्वासम्, न पुपुषुः न
धारयामासुः । शुककोकिलस्वरापेक्षया तत्स्वरस्य माधुर्यातिशयादिति
भावः । तथा, कुन्दानि कुसुमानीव ये शुभा दन्ता तेषां प्रभाभिः,
द्विगुणितः द्विगुणीकृतः सितः शुभवर्णो यस्य तद्विद्विगुणितसितम्, चास्यम्,
अलमत्यर्थम्, संपश्यन्तश्च जनाः, मोदयन्तीम् आनन्दयन्तीमपि कौमुदीं
ज्योत्स्नाम्, नो ददृशुः, कौमुद्या अपि चास्यस्य सौन्दर्यातिरेक-
दित्याशयः ।

अत्र कौरालापादौ जनानां श्रद्धापोषणसम्बन्धेऽपि कौमुदीदर्शन-
सम्बन्धेऽपि च तत्तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयम्, क्लृप्तानुप्रासश्चेत्तेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । अतिशयोक्तिद्वयेन च शुककोकिलस्वरा-
पेक्षया तत्स्वरस्य कौमुद्यपेक्षया तदीयचास्यस्य च सौन्दर्यातिरेक-
सूचनात् व्यतिरेकालङ्कारद्वयं व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

“तत्त्वे त्वद्वाङ्मसाद्वयम्” इत्यमरः । “कण्ठो ध्वनौ सन्निधाने ग्रीवायां
मदनद्वये” इति हेमचन्द्रः । “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति”
इत्यमरोक्तिप्रामाण्यात् द्विगुणितसितेत्यत्र सितशब्दो गुणवचनः ।

মন্দাকান্তা হস্তম্—“মন্দাকান্তাম্বুধি-র-স-নগৌর্মী ভয়ৌ গৌ
য-যুগমম্” ইতি স্তম্ভায়াৎ ॥৬০॥

ইতি শ্রীহিমবদ্রতর্কবাগীশবিচিৎসিতায়াঃ কবিন্যৌহরন্যটীকায়াঃ
বিচিৎসিতায়াঃ প্রথমঃ সর্গঃ ॥০॥

—————:০:—————

বাঙ্গালী—যাহারা কবিত্বের কঠোর আগ্রহের সহিত অনিত, তাহারা
তরুণীর কথা, কোকিলের অশ্রুট মধুরকনি এবং বীণার শব্দে নিশ্চয়ই
অনিবার আগ্রহ পোষণ করিত না। আর বৃন্দকুম্বের ছায় স্তম্ভবর্ণ
সহগুলির প্রভায় যাহার স্তম্ভবর্ণকে বিগুণ করিত; কবিত্বের সেই হস্ত-
দর্শনকারী লোকেরা আনন্দকাবিত্ব জোৎস্নাও দেখিত না ॥৬০॥

—————:০:—————

द्वितीयः सर्गः ।

—:०:—

अथातिलोलाः वितनोति बाला
लावण्यलीलाललिता स्म खिलाम् ।

पश्यञ्जनान् भव चमच्चकार

स्वभावरम्यो हि शिशुस्वभावः ॥१॥

अन्वयः—एव अतिनीला लावण्यलीलाललिता बाला खिला वितनोति स्म । सा एव पश्यञ्जनान् चमत् चकार । हि शिशुस्वभावः स्वभावरम्यः ॥१॥

अधितः सप्तदशभिः श्लोकै रुक्मिण्यया बाल्यभावं वर्णयिष्यन् प्रस्तौति अथेति । अथ अतिलाला अतोवचञ्चला, लावण्येन कान्तिविशेषेण लोलया लोभनीयबालभावेन च, ललिता रूष्मिता हृद्येति यावत्, बाला भीष्मककन्या खिलां क्रोडां वितनोति स्म विशेषेण करोति स्म । मा खिलेव पश्यन्तश्च ते जनाद्येति तान् चमत् विस्मयापदान् चकार । हि यस्मात्, शिशुस्वभावो बालभावः स्वभावेनैव रम्यो मनोहरः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, इत्यनुप्रासो यमकश्च त्वेतेषां संसृष्टिः ।

“मुक्ताफलस्य क्वायायां तरलत्वमिथान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावाद्यमिदोच्यते ॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः । अमदिति विस्मयाद्यैकमव्ययम् । तथा च—
“अर्धघो यदि गद्यपद्यरचनेषु तद्वमत् कुर्वते” इति कर्णाटराजमहिषो-
वाक्यम् ।

पानाय नीतं नवनीतकस्य
 करं मुखेऽस्या दशनैर्दशन्याः ।
 विलोक्य वक्त्रे शुचि हासशोचिः
 ववर्जं मा तर्जनमार्त्तिजन्यम् ॥३॥

अन्वयः—मा नवनीतकस्य पानाय मुखे नीतं करं दशनैः दशन्याः अस्याः वक्त्रे
 शुचि हासशोचिः विलोक्य मार्त्तिजन्यं तर्जनं ववर्जं ॥३॥

पानायेति । मा माता, नवनीतकस्य नवोद्धृतस्य, पानाय पान-
 सम्पादनाय, रुक्मिण्या मुखे नीतम् अर्पितम्, करं नवनीतयुक्तं हस्ताग्रम्,
 दशनैर्दन्तैः, दशन्या दंशं कुर्वन्त्याः, अस्या रुक्मिण्याः, वक्त्रे मुखे, शुचि
 शुभम्, हासस्य शाचिः प्रभाम्, विलोक्य दृष्ट्वा, मार्त्तिजन्यं दशनपोद्धृत्या
 उत्पाद्यम्, तर्जनं भर्त्सनम्, ववर्जं तत्याज न चकारेत्यर्थः, हास-
 शोभादर्शनैव सन्तोषोदयादिति भावः ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तर्जनववर्जनं प्रति हासशोभादर्शनस्य
 हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः ; सोऽपि
 च ह्येकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“नवनीतं नवोद्धृतम्” इत्यमरः । “मा च मातरि मानि च” इति
 शब्दरत्नावली । नवनीतकस्येति अर्थार्थे कप्रत्ययः ॥३॥

वाग्दाना—माता यत्न ननी पान कराहेवार जह रुक्मिणीर मुखे
 भित्तरे ननीवृत्त हातधानि प्रवेश कराहेया दितेन ; तथन रुक्मिणी
 दसुधारा सेहे हाते दशन करित ; ताहाते माता वेदनाओ पाहेतेन
 वर्टे, किञ्च तत्काले रुक्मिणीर मुखे निम्बल हासशोभा देविथा आर-
 त्त्सना कविते पारितेन ना ॥३॥

অঙ্কান্তরীতানশয়াং বিধায়

যদা পয়ঃ পায়য়িতুং প্রসূতিঃ ।

নির্নায় মাখড়ং তদসাধকাণ্ডে

স্বপাণিকম্পে ন বিলুম্পতি স্ম ॥২॥

পশ্চজ্ঞানানিতি “বলতৃপতাঙ্কং গৃহম্” ইत्याদিবৎ প্রথমেকাধি-
করণ্যে’পি ক্রিয়ামেধায়ামিব সমানাধিকরণশব্দান্তরাপিচায়াং শব্দভেদঃ ।

অস্মিন্ সর্গে ভ্রমদ্রবজ্ঞে ক্রবজ্ঞয়োর্মেলনাদুপজাতির্ভূতম্ ॥২॥

বাল্যলা—অতঃ চকলা এবং নাবণা ও নীলার গুণে সকলেরই
প্রীতির পাত্রী সেই কল্যাণী ক্রমে বিশেষভাবে বাল্যবেলা করিতে আরম্ভ
করিল, সেই বেলাই দর্শনকারী লোকদিগের বিশ্বয় জন্মাইতে থাকিল ।
কাবণ, শিশুর যতাব যতাবতই মনোহর হইয়া থাকে ॥১॥

অন্বয়ঃ—যদা প্রসূতিঃ অঙ্কান্তরীতানশয়াং বিধায় পয়ঃ পায়য়িতুং মাখড়ং নির্নায়,
(তদা) অসৌ স্বপাণিকম্পে ন তৎ অকাণ্ডে বিলুম্পতি স্ম ॥২॥

অভেতি । যদা প্রসূতির্জাননী, অঙ্কান্তরে ক্রোড়মধ্যে উত্থানশয়াং
তাং পৃষ্ঠস্থাদঃস্বাপনে ন শয়িতাম্, বিধায় জ্ঞাত্বা, পয়ঃ দুগ্ধম্, পায়য়িতুম্,
মাখড়ং দুগ্ধপাত্রম্, সুখ্যান্তিকে নির্নায়, তদা অসৌ কৃষ্ণীগী, স্বপাণি-
কম্পে ন নিজহৃৎস্বচালনে ন, তৎ মাখড়ম্, অকাণ্ডে অনবসরে, বিলুম্পতি
স্ম পাতনে ন ম্যর্থাৎকারে ।

অত্র স্বভাবীক্টিরলঙ্কারস্বকৈ কানুপ্রাঙ্গিন সংজ্ঞ্যতি ॥২॥

বাল্যলা—মাতা যখন কৃষ্ণীগীকে ক্রোড়ের মধ্যে চিত্ত করিয়া
শোয়াইয়া তাহাকে দুগ্ধ পান করাইবার জন্য দুগ্ধের পাত্র মুখের নিকটে
নইয়া যাইতেন, তখন কৃষ্ণীগী হস্ত সঞ্চালন করিয়া সে দুগ্ধপাত্রটিকে
অনবসরে বার্থ করিয়া দিত (মাতার হাত হইতে ফেলাইয়া দিত) ॥২॥

पानाय नीतं नवनीतकस्य
 करं मुखेऽस्या दशनैर्दशन्याः ।
 विलोक्य वक्त्रे शुचिं हासशोचिः
 ववर्जं मा तर्ज्जनमार्त्तिजन्यम् ॥३॥

अन्वयः—मा नवनीतकस्य पानाय मुखे नीतं करं दशनैः दशन्याः चत्याः वक्त्रे
 शुचिं हासशोचिः विलोक्य मार्त्तिजन्यं तर्जनं ववर्जं ॥३॥

पानायेति । मा माता, नवनीतकस्य नवोद्धृतस्य, पानाय पान-
 सम्पादनाय, रुक्मिण्या मुखे नीतम् अर्पितम्, करं नवनीतयुक्तं दस्ताग्रम्-
 दशनैर्दन्तैः, दशन्या दंशं कुर्वत्याः, अस्या रुक्मिण्याः, वक्त्रे मुखे, शुचि
 शुभम्, हासस्य श्राविः प्रभाम्, विलोक्य दृष्ट्वा, मार्त्तिजन्यं दशनपोद्धृत्या
 उत्पाद्यम्, तर्जनं भर्त्सनम्, ववर्जं तत्याज न षकारेत्यर्थः, हास-
 शोभादर्शनैव सन्तोषोदयादिति भावः ।

अत्रापि स्वभावीक्तिरलङ्कारः, तर्जनववर्जनं प्रति हासशोभादर्शनस्य
 हेतुत्वात् पदार्थद्वयकं काव्यलिङ्गानयोरङ्गङ्गिभावेन सद्वरः ; सोऽपि
 च च्छेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“नवनीतं नवोद्धृतम्” इत्यमरः ; “मा च मातरि माने च” इति
 शब्दरत्नावली । नवनीतकस्येति अल्पार्थं कप्रत्ययः ॥३॥

वाङ्मना—माता यत्न ननी पान कराईदार जह रुक्मिणीर मुखेव
 तितये ननीयुक्त हातथानि प्रवेश कराईया दितेन ; तथन रुक्मिणी
 दस्यद्वारा सेई हाते दशन करित ; ताहाते माता वेदनाओ पाईतेन
 बटे, किन्तु त्काले रुक्मिणीर मुखे निर्मल हासःशाता देखिया आव.
 त्कसना करिते पारितेन ना ॥३॥

অহ্মান্তরোত্তানগয়াং বিধায়

যদা পয়ঃ পায়য়িতুং প্রসূতিঃ ।

নির্নায় মাণ্ডং তদসাংকায়ণ্ডে

স্বপাণিকম্পেন বিলুম্পতি স্ম ॥২॥

পশ্যজ্ঞানানিতি “বলত্পতাকং গৃহম্” ইत्याদিষত্ প্রথমৈকাধি-
করণ্যে ঙপি ক্রিয়াপেছায়ামিব সমানাধিকরণশব্দান্তরাপেছায়াং শব্দে ।

অস্মিন্ সর্গে উপেন্দ্রবজ্রেন্দ্রবজ্রয়োর্মেলনাদুপজাতির্ভূতম্ ॥১॥

বাক্যলা—অত্যন্ত চঞ্চলা এবং লাবণ্য ও মীনার গুণে সকলেরই
স্নেহিতর পাত্রী সেই বহুটা ক্রমে বিশেষভাবে বানানাথেনা করিতে আরম্ভ
করিল, সেই খেলাই দর্শনকারী লোকদিগের বিশ্বাস জন্মাইতে থাকিল ।
কারণ, শিশুর স্বভাব স্বভাবতই মনোহর হইয়া থাকে । ১।

অন্বয়ঃ—যদা প্রসূতিঃ অহ্মান্তরোত্তানগয়াং বিধায় পয়ঃ পায়য়িতুং মাণ্ডং নির্নায়
(তদা) অসৌ স্বপাণিকম্পেন তৎ সাকায়ণ্ডে বিলুম্পতি স্ম ॥২॥

অহ্মেতি । যদা প্রসূতির্জননী, অহ্মান্তরে ক্রৌড়মধ্যে উত্তানগয়াং
তাং পৃষ্ঠসাধঃস্বাপনেন শয়িতাম্, বিধায় ক্রত্বা, পয়ৌ দুগ্ধম্, পায়য়িতুম্,
মাণ্ডং দুগ্ধপালম্, মুখান্তিকৈ নির্নায়, তদা অসৌ কৃষ্ণাণী, স্বপাণি-
কম্পেন নিজহৃৎসসম্মালনেন, তৎ মাণ্ডম্, সাকায়ণ্ডে অনবসরে, বিলুম্পতি
স্ম পাতনেন স্বার্থোৎকার ।

অত্র স্বभावोक्तिरलङ्कारश्च कानुप्रासेन संसृज्यते ॥২॥

বাক্যলা—মাতা যখন কৃষ্ণাণীকে কোলের মধ্যে চিৎ করিয়া
শোয়াইয়া তাহাকে দুগ্ধ পান করাইবার জন্য হৃৎকের পাত্র মুখের নিকটে
লইয়া যাইতেন, তখন কৃষ্ণাণী হস্ত সঞ্চালন করিয়া সে দুগ্ধপাতটীকে
অনবসরে বার্থ করিয়া দিত (মাতার হাত হইতে ফেলাইয়া দিত) ২।

पानाय नीतं नवनीतकस्य
करं मुखेऽस्या दशनैर्दशन्याः ।
विलोक्य वक्त्रे शुचि हासशोचिः
ववर्जं मा तर्जनमार्त्तिजन्यम् ॥३॥

अन्वयः—मा नवनीतकस्य पानाय मुखे नीतं करं दशनैः दशन्याः अस्याः वक्त्रे शुचि हासशोचिः विलोक्य मार्त्तिजन्यं तर्जनं ववर्जं ॥३॥

पानायैति । मा माता, नवनीतकस्य नवोद्धृतस्य, पानाय पान-सम्पादनाय, रुक्मिण्या मुखे नीतम् अर्पितम्, करं नवनीतयुक्तं हस्ताग्रम्-दशनैर्दन्तैः, दशन्या दंशं कुर्यात्याः, अस्या रुक्मिण्याः, वक्त्रे मुखे, शुचि शुभम्, हासस्य श्राविः प्रभाम्, विलोक्य दृष्ट्वा, मार्त्तिजन्यं दशनपोड्या उत्पाद्यम्, तर्जनं भर्तृसनम्, ववर्जं तत्याज न चकारित्यर्थः, हास-शोभादर्शनैव सन्तोषोदयादिति भावः ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तर्जनववर्जनं प्रति हासशोभादर्शनस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्घट्टः ; सोऽपि च छेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“नवनीतं नवोद्धृतम्” इत्यमरः । “मा च मातरि मानि च” इति शब्दरत्नावली । नवनीतकस्येति अत्रार्थे कप्रत्ययः ॥३॥

वाग्मना—माता यत्न ननी पान कराहेवार ऊष्ट रुक्मिणीर मूथेरु-
डितरे ननीवृक्त हातथानि प्रवेश कराहेवा दितेन ; तथन रुक्मिणी
दशधारा सेहे हाते दशन करित्त ; ताहाते माता वेदनाओ पाहेतेन
वटे, किद्ध तंकारेन रुक्मिणीर मूथे निश्चन हास्तःपाता देखिवा आर-
डर्गना करिते पारिण्टेन ना ॥३॥

घटादि धात्रीनिहितं हितार्थं
 यदा सकाशाज्जननो निनाय ।
 ययौ हसन्त्याः सहसा विशङ्गं
 प्रसारिपाणेरुपमातुरङ्गम् ॥४॥
 उत्सङ्गसुप्ता चुचुकं पिवन्ती
 स्ववक्त्रचुम्बार्थमधःकृते सा ।
 चपेटपातैरपि तत्कपोले
 धिनोति धन्यां जननीं स्र कन्या ॥५॥

अन्वयः—यदा जननी सकाशात् हितार्थं धात्रीनिहितं घटादि निनाय, (तदा सा) सहसा (सती) विशङ्गं हसन्त्याः प्रसारिपाणैः उपमातुः अङ्गं ययौ ॥४॥

घटेति । यदा जननी, रुक्मिण्या एव सकाशात्, हितार्थं स्वकौतुक-
 रूपहितसम्पादनार्थम्, धात्र्या निहितं स्थापितम्, घटादि वस्तु निनाय ;
 तदा सा रुक्मिणी, हसेन हासेन सचेति सहसा सती, विशङ्गं निःशङ्कं
 यथा स्यात्तथा, हसन्त्याः कौतुकहासं कुर्वन्त्याः, प्रसारिणौ विस्फारवन्ती
 याणी हसौ यस्यास्तस्या उपमातुः अङ्गं कोङ्कं ययौ ।

अतापि पूर्ववत् स्वभावोक्तिरलङ्कारः, पूर्वार्द्धे क्लृप्तानुप्रासः, परार्द्धे तु
 अन्यानुप्रास इत्येतेषां संघट्टिः ।

हस इति “स्वनहसोर्वा” इति हसतेरल । प्रसारोति मत्वर्थीय
 इत् ॥४॥

वाङ्माला—धात्री कोठूक करिबार अन्न रुक्मिणीर मन्थे घट वा अन्न
 कोन वस्तु राखित ; तदन ताहार माता ताहार निकट हईते से वस्तु
 लईशा याईतेन ; सेई समये धात्री महाश्रु मुखे हात बाड़ाईशा प्रित ।
 तदन रुक्मिणीं हाश्रु कविशा याईशा ताहार कोले उठ्ठित ॥४॥

यदा च धात्री नहि सन्निधात्री
 तदा सलीलं सलिलं निपात्य ।
 मृदुन्यथाङ्गे मृदि तद्धिमृद्य
 करेण दक्षेण लिलेप दक्षा ॥६॥

अन्वयः—उत्सङ्गमुपा चुचुकं पिवन्ती सा कन्या स्वस्त्युन्वयार्थं अधःकृते
 तत्कपोले चपेटपातैरपि धन्यां जननीं धिनोति च ॥५॥

उत्सङ्गेति । उत्सङ्गे जनन्या एव क्रोडे मुग्धा शयिता, चुचुकं
 स्नानार्थं पिवन्ती, सा कन्या रुक्मिणी, स्वस्त्युन्वयार्थम्, अधःकृते
 नामिते, तस्या जनन्याः कपोले गण्डदेशे, चपेटपातैरपि, धन्यां तादृशा-
 नन्दानुभवात् पुष्ट्यवतीम्, जननीम्, धिनोति प्रीणयते च ।

अत्र स्वभावोक्तिः, चपेटपातात् प्रीत्युत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्च अनयो-
 रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि च छेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“चुचुकन्तु कुषायं स्यात्” इत्यमरः । धिनोतीति धिन्वधातोः
 “धिन्विक्तन्वोधिं कृत्वे”ति धिरादेशः ॥५॥

दास्यात्—रुक्मिणी जननीं क्रोडे शयनं करिष्यात् ईश्वरं स्तनपानं
 करिष्यति, ते समये जननीं रुक्मिणीं मुखचूषणं करिष्यात् निमित्तं निजेव मुखं
 अवनतं करिष्यति, रुक्मिणी ईश्वरं गण्डदेशे चपेटपातं करिष्यात् ते धन्यां
 जननीं प्रीतिं उन्वयं करिष्यति ॥६॥

अन्वयः—अथ यदा च धात्री नहि सन्निधात्री, तदा दक्षा दक्षेण करेण सलीलं
 सलिलं निपात्य मृदि तत् विषय (च) मृदिनि चङ्गे लिलेप च ॥६॥

यदेति । अथ यदा तु, धात्री नहि सन्निधात्री आसन्ना नासीत् ;
 तदा, दक्षा बालक्रीडानिपुणा रुक्मिणी, दक्षेण क्रीडापटुना, करेण
 इच्छेन, सलीलं चापव्यलीलासहितं यथा स्यात्तथा सलिलं घटी-

हे जानुनी जातु निधाय यान्ती
 भुवस्तले हस्तसरोरुहे च ।
 अतूतुपन्नामनुसञ्चरन्तीं
 सुपेशलं कौशलमेव काले ॥७॥

प्रभृतिनिश्चितं जलम्, निपात्य भूमौ विकीर्य, यदि मृत्तिकायाञ्च, तत्
 सलिलं विमृश, मृदुनि कोमले, अङ्गे उदरादौ लिलिप च ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः ॥६॥

वाङ्माला—धात्री यत्र निवृत्ते धारित ना, तत्र न वानधेनानिपुणा
 रुक्मिणी निपुण इष्टद्वारा क्षीणार महित घटी वा अत्र कोन पात्रेण जल
 जलिषा एव ताहा माटीते जलिषा निष्कर कोमलादे लेपन
 करित ॥७॥

अन्वयः—जातु भुवस्तले हे जानुनी हस्तसरोरुहे च निधाय यान्ती (सा)
 अनुसञ्चरन्तीं मा अतूतुवत् । काले कौशलं सुपेशलमेव ॥७॥

हे इति । जातु कदाचित्, भुवस्तले भुतले, हे जानुनी हस्तसरोरुहे
 च पाणिपद्मयुगलञ्च, निधाय संस्थाप्य, यान्ती चलन्ती, सा रुक्मिणी,
 अनुसञ्चरन्तीं पद्माञ्चलन्तीम्, मां जननीम्, अतूतुपत् सन्तोषितवती ।
 तथाहि काले यथासमये, कौशलं तत्तद्भावप्रकाशननैपुण्यम्, सुपेशलम्
 अतिमनीहरमेव ।

अत्र स्वभावोक्तिः, सामान्येन विप्रोपसमर्थनरूपोऽर्थान्तरान्यास-
 श्चेत्कानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

“कदापिज्जातु” इति “चारी दृष्टे च पेशल” इति चामरः ॥७॥

वाङ्माला—रुक्मिणी जूटने दूहेटी खाश् ७ दूहेटी पाणिपद्म संस्थापन
 करिषा चलिसे धारिषा पञ्चा ९ पञ्चा ९ अतूतुवत्कारिणी जननीके

अथ स्वतः सम्भविना विनैव ।
 शिचां क्रमेण ध्वनिना बभूव ।
 मनोज्ञवाणी शुचिशोभमाना ।
 प्राणोपमाना निजसेवकानाम् ॥८॥

आनङ्कित वरित । कारण, यथाशब्देन सेहै सेहै भाव-प्रकाशन-देनपुष्पा
 अलाय गनोश्चरै हृष्टैश्च थाके ॥१॥

अन्वयः—अथ शुचिशोभमाना (सा) शिचां विनैव क्रमेण स्वतः सम्भविना
 ध्वनिना मनोज्ञवाणी (सती) निजसेवकाना प्राणोपमाना बभूव ॥८॥

अथेति । अथ उक्तविधवालयखेलानन्तरम्, शुचिना निर्मूलनेन वर्णेन
 शृङ्गारेण रसेन च शोभमाना सा रुक्मिणी, शिचां कस्यचिदुपदेशं विनैव,
 क्रमेण, स्वतः सम्भविना स्वभावत एवोत्पद्यमानेन, ध्वनिना वर्यात्मक-
 शब्देन, अन्यत्र तु “वस्तु बालङ्कतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः”
 इत्यादिभिरालङ्कारिकोक्तेन स्वभावतः सम्भवपरिण “दृष्टिं हे ! प्रति-
 वेशिनि !” इत्यादिदर्पशोदाचरणप्रकारेण ध्वनिना व्यङ्गनाहृत्तिप्रति-
 पादार्थेन च, मनोज्ञा वाणी वाक्यं यस्याः सा, अन्यत्र मनोज्ञा चासौ
 वाणी चेति सा मनोज्ञा वाणी सती, निजसेवकानां स्वशुश्रूषाकारिणां
 जनन्यादीनाम्, काव्यालोचनापरायणानां जनानाञ्च ; प्राणोपमाना
 प्राणतुल्यप्रिया बभूव ।

अत्र क्लृप्तानुप्रासोऽलङ्कारः । स्वतः सम्भविना वस्तुध्वनिना “दृष्टिं
 हे ! प्रतिवेशिनि ! ध्वनिञ्चाप्यस्मद्गृहे दास्यसि” इत्यादिसाहित्य-
 दर्पशोदाचरणरूपा शृङ्गाररसयुक्ता मनोज्ञवाणी तथा काव्यज्ञानां
 प्राणोपमाना भवति तद्वदित्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्य इति वस्तुनालङ्कार-
 ध्वनिः ।

ধন্যাभिरन्याभिरनन्यभाभिः

कन्याभिराकीर्णमला मिलित्वा ।

जालायितं भूतलधूलिजालं

चिक्रीड षाला चिकुरे किरन्ती ॥८॥

“शुक्লীয়াগ্নিশঙ্করেণ্বাपादे शुद्धमन्तिषि । ज्यैष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपद्यते त्रिषु ॥” इति मेदिनी ॥८॥

বাঢ়ালা—ভাহার পর নিম্নবর্ণাখোঁড়িতা রুক্ষিণী দিকমান বাতীত ক্রমশঃ বড়বড় উৎপন্নবর্ণাশুক শব্দধারা মনোহরবাক্য বসিতে থাকিবে জননীপ্রভৃতির প্রাণতুলা হইয়াছিল ৷৮৷

অন্বয়ঃ—ধন্যাभिঃ অনন্যभाभिः अन्याभिः कन्याभिः (सद्यः) मिलित्वा षाला आकीर्णमला जालायितं भूतलधूलिजालं चिकुरे किरन्ती (सती) चिक्रीड ॥८॥

ধন্যামিরিতি । ধন্যাभिঃ শুক্লীয়াসাদৃশ্যলাভাৎ পুণ্ড্রবতীभिঃ, অনন্যা अभियरूपा भा कान्तिर्यासां ताभिः, अन्याभिः कन्याभिः सद्यः, मिलित्वा, षाला रुक्षिणी, आकीर्णमला प्रागितस्तातो विधिप्रधूलिः, परस्य जालायितम् ऊर्ध्वं विधीपसमये जालवदापरितम्, भूतलस्य धूलिजालम्, चिकुरे क्रीडे, किरन्ती विश्वपन्ती च सती चिक्रीड षेलाश्चकार ।

अत खभावोक्तिरलङ्कारः, जालायितमिति षड्शतोपमा पानयो- रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च तत्पुत्रमासङ्केकाशुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥८॥

বাঢ়ালা—রুক্ষিণী নিম্নের দ্বার স্থলস্রী ও পুণাবতী অত্রাচ্চ বহাৰ মন্দির মিলিত হইয়া প্রথমে ইতস্তত ধূমি নিক্ষেপ করিবা পরে জাল-তুলা ভূতলের ধূমি কেশকলাপে নিক্ষেপ করিতে থাকিবা খেলা করিত ৷৮৷

सुभाजने भोजनवस्तु किञ्चित्
 सञ्चित्य माता स्म यदीक्षतेऽन्यत् ।
 द्राक् पाणिना पल्लवितेन चक्रे
 तत्प्रोञ्चनं वाञ्छितदर्शना सा ॥१०॥
 जडं प्रदेहीति जनन्यमुप्याः
 सम्प्रार्थनार्थावगमे समर्था ।
 अन्यस्तु किं वस्तु समिच्छतीति
 बुद्धौ जडोऽभूदजडोऽपि बोद्धुम् ॥११॥

अन्वयः—माता सुभाजने किञ्चित् भोजनवस्तु सञ्चित्य यदि अन्यत् ईक्षते स्म,

(तदा) वाञ्छितदर्शना सा पल्लवितेन पाणिना द्राक् तत्प्रोञ्चनं चक्रे ॥१०॥

सुभाजन इति । माता, सुभाजने सुन्दरस्वर्णादिपात्रे, किञ्चित् भोजनवस्तु दुग्धादिकम्, सञ्चित्य संस्थाप्य, यदि अन्यत् वस्तु, ईक्षते पश्यति स्म, तदा वाञ्छितं सर्वैरेवाभिलषितं दर्शनं यस्याः सा, सा रुक्मिणी, पल्लवितेन प्रसारितेन, पाणिना हस्तेन, द्राक् द्रुतम्, तस्य भोजनवस्तुनः प्रोञ्चनं तत्पात्रमेव भूतले पातयित्वा वा आलोडनं चक्रे ।

अत्र किकानुप्रासेन संसृष्टः स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

“वाग्भट्टित्यञ्जसाङ्गाय दाड् मंस्तु सपदि द्रुतं” इत्यमरः ॥१०॥

वाद्यानां—रुक्मिणीद जननी दुष्प्रवृत्ति कोन वाञ्छ वञ्छ इत्यत्र पाठे वाचिशा यदि अञ्च दिक्के दृष्टिपाठ कवितेन, तत्रैव सेहे अतीष्टदर्शना रुक्मिणी प्रसारित हस्तवाया सेहे वञ्छव अलोडन करिष्ठ ॥१०॥

अन्वयः—जननी जडं प्रदेहि इति अमुप्याः सम्प्रार्थनार्थावगमे समर्था अभूत् ।

अन्यस्तु बुद्धौ अजडः अपि (सन्) किं वस्तु समिच्छति इति बोद्धुं नडः अभूत् ॥११॥

जडमिति । जननी, जडं प्रदेहि इति अमुप्याः रुक्मिण्याः

कन्यामथान्यां प्रति दानमेधा
तदिष्टमिष्टं ददतीं शिशिञ्चे ।
यादृक्स्वभावा हि परे भवेयुः
तदुयोग्यखेलाय चलन्ति बालाः ॥१२॥

संप्रार्थनार्थस्य याच्ञावाक्याभिधेयस्य विषयस्य अवरगमं अववाधे,
समर्था अभूत्, रुक्मिण्या जलपिपासाकाले बहुशुक्लादृशवाक्यश्रवणादिति
भावः । अन्यस्तु जनः, बुद्धौ बुद्धिविषये, अजडोऽपि अक्षीनोऽपि सन्,
किं वस्तु, समिच्छति रुक्मिणीं प्रार्थयति, इति बोद्धुम्, जडो क्षीनः
अक्षीनोऽभूत् ।

अत्र अजडस्य हेतुं विनापि जडोभयनात् किं विभाषना, उत
अजडत्वरूपे कारणे सत्यपि बोधरूपकार्याभावात् विशेषोक्तिरित्यनयोः
सन्देहसङ्गरोऽलङ्कारः, इत्यनुप्रासश्चैकानुप्रासश्चैतयोः संसृष्टिः ॥११॥

वाङ्माला—रुक्मिणी “जडः प्रदेहि” एतेरूप प्रार्थना करितेन ताशर
माताहे ताशर अर्थ वृत्तितेन, दिङ् अङ्ग वृत्तिमान् नोकष रुक्मिणी कि
छाहितेछे, ताश वृत्तिते असमर्थ इहेत् ॥११॥

अन्वयः—अथ एषा कन्या कन्या प्रति तदिष्टं ददती इष्टं फलं शिशिञ्चे । हि
परे यादृक्स्वभावाः भवेयुः, तदुयोग्यखेलाय बालाः चलन्ति ॥१२॥

कन्यामिति । अथ एषा रुक्मिणी, अन्यां कन्यां प्रति, तस्याः
कन्याया इष्टम् अभिलषितं वस्तु ददती सती, इष्टं स्वामीष्टम्, दानं
स्वभक्तजनैभ्यो वितरणं शिशिञ्चे । हि यस्मात्, परे योग्यवयसि,
यादृक्स्वभावा भवेयुः, तदुयोग्यखेलाय तदुपयोगिक्रोडनाय, बालाः
शिशवः, चलन्ति उदयच्छन्ति ।

अत्र शिशिञ्च इवेति भावाभिमानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा-

सा माहृदत्तं वसनं वसाना
 विष्मेरवक्त्रे हसितावसाना ।
 तद्दर्शयामास सखीं कराभ्यां
 पश्यज्जनात्यन्तसुखाकराभ्याम् ॥१३॥

लुङ्कारः, सामान्येन विशेषसमयं न रूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेकानुप्रास-
 च्छेत्तेषां संसृष्टिः ।

खेलनं खेल इति भावे घञ् ॥१२॥

वाग्मला—रुक्मिणी अत्र दशांके ताशद्वयं अतीते वस्त्रं धानं करिष्या,
 पत्रवर्षी काले आपनं उरुदिगके ताशद्वयं अतीते वितरणे देनं शिफा
 करिष्ये । कारणं, पत्रे यान्त्रिकवस्तुसम्पन्नं दृश्येते, उद्भूतयोगिं धेना
 करिष्यात् अत्रैव वानकेषु उरुमं करिष्यात् अत्रैव ॥१२॥

अन्वयः—सा माहृदत्तं वसनं वसाना, विष्मेरवक्त्रे हसितावसाना (च सती)
 पश्यज्जनात्यन्तसुखाकराभ्यां कराभ्यां सखीं तत् दर्शयामास ॥१३॥

मेति । सा रुक्मिणी, माहृदत्तं वसनं वस्त्रम्, वसाना परिदधाना,
 विष्मेरं स्वभावत एव मन्दहास्ययुक्तं यदृष्यन्तं सुखं तत्र हसितम्
 आनन्दातिशयात् स्फुटहास्यम् अवसानं श्रेयोभूतं यस्याः सा, तादृशी च
 सती, पश्यतां जनानाम् अत्यन्तं यत् सुखं तत् कुरुते इति ताभ्याम्,
 कराभ्यां हस्ताभ्याम्, तद्वसनं दर्शयामास ।

अतान्वयमकमसङ्कारः ।

वसाना इति “वस् आहृदने” इत्यस्यानसि रूपम् । विष्मेरेति
 “दीपि-कम्पि—” इत्यादिना अयती रः । अवसानामिति अवसृष्ट्यात्
 अतीनं न्यादित्वाद्भुवः । सुखाकराभ्यामिति सुखमन्दात् “प्रियसुखाभ्या-
 मानुक्त्वे” इति उपसर्गः ॥१३॥

যুজ্যস্ব বালি ! ধনবালুকানাং
 পুঞ্জেষু মঞ্জুং কথয়ামি ত্বাম্ ।
 কন্যাঃসকৌ কেনচনেত্যমুক্তা
 মুক্তাঃসকং সত্ব হঠাদুদস্থাৎ ॥১৪॥
 হ্রয়ং সপত্নী মম ভাবিনোতি
 নীতিশ্রিতা চেৎ পুরতীঃস্রহীষ্যৎ ।
 তদা তু তস্যা রসনাং বয়স্যা-
 ভাবান্ন বাণী ক্তচিদাত্ময়িষ্যৎ ॥১৫॥

বালালা—কবিন্ধী মাতৃদত্ত বস্ত্র পরিধানপূর্বক স্বভাবত মহাপ্রমুখে
 বিশেষ দৃষ্টি প্রকাশ করিয়া দর্শনকারী নৌকনিগেব অত্যন্ত আনন্দজনক
 হৃৎযুগলছায়া মথৌকে সেই বস্ত্রখানি দেখাইল ॥১৩॥

অন্বয়ঃ—বালি ! অত্র ধনবালুকানাং পুঞ্জে যুজ্যস্ব, তৎ ত্বা মঞ্জুং কথয়ামি ।
 কেনচন ইত্যম্ মুক্তা অসকৌ কন্যা তত্র অসকং মুক্তা হঠাত্ উদস্থাৎ ॥১৪॥

যুজ্যস্ব ইতি । হি বালি ! অত্র ধনবালুকানাং পুঞ্জে রাশী, যুজ্যস্ব
 যুক্তা ভব পত্নীত্যর্থঃ, তৎ তদা, ত্বাম্, মঞ্জুং, সুন্দরীং কথয়ামি । কেনচন
 কেনচিচ্চনেন, ইত্যম্ মুক্তা কথিতা, অসকৌ কন্যা কবিন্ধী, তত্র
 ধনবালুকানাং পুঞ্জে, অসকং লুপ্তমস্কং গাভম্, মুক্তা নিশ্চিত্য প্রাপয়িত্ব ইতি
 যাবৎ, হঠাত্ তৎপ্রদাদিষ উদস্থাৎ উত্থিতবতৌ ।

অত্র স্বভাবীক্কিরলঙ্কারস্বকৈ কানুপাঙ্গেন সংস্ফুট ॥১৪॥

বালালা—“বালিকে ! তুমি এই ধন বালিরাশির উপরে যদি
 হৃৎযুগল পড়, তাহা হইলে তোমাকে সুন্দরী বলিব ।” কোন ব্যক্তি
 এইরূপ বর্ণনা ! কবী সেই বালিরাশির উপরে পড়িয়া আবার তৎক্ষণাৎ
 উঠিত ॥১৫॥

प्रसाधिका भूरिपदस्य साधु
स्वकर्मसूत्रेण जगज्जनानाम् ।
इयं यद्यार्था प्रकृतिः किलेति
तस्याः परः प्रत्यय एव जातः ॥१६॥

अन्वयः—इयं मम सपत्नी भाविनी इति चित्, नीतिश्रिता वाणी पुरतः अग्रही-
ष्यत्, तदा तु वयस्याभावात् क्वचित् (अपि) तस्याः रसनां न आश्रयिष्यत् ॥१५॥

इयमिति । इयं रुक्मिणी, मम सपत्नी भाविनी, इति चित्, नीतिं श्रिता नीतिश्रिता, प्राक्तनकर्मभ्रानुसारिण न्यूनाधिकभावेन जनव-
दनाधिष्ठितेत्यर्थः, वाणी सरस्वती, पुरतः अग्रतः, अग्रहीष्यत् अन्नाप्यत् ;
तदा तु वयस्याभावात् सखीभावात्, क्वचित् कदापिदपि तस्या रुक्मिण्याः,
रसनां जिह्वाम्, न आश्रयिष्यत् । क्रमेण रुक्मिण्या वागभिधानशक्तिरावि-
र्बभूवेति भावः ।

अथ सरस्वत्यास्तद्रसनाश्रयसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चेति संशयः ॥१५॥

वाङ्मना—‘इति (रुक्मिणी) आनां मपत्नी हृद्देवेन’ इति यदि
नीतिनार्गाश्रयिणी मरुत्पती पूर्वं वृत्तिते पात्रितेन, तादा हृद्देवे त्विनि
रुचन ७ तादाश्रय व्रतना आश्रय व्रित्तेन न ॥१६॥

अन्वयः—इयं स्वकर्मसूत्रेण जगज्जनानां भूरिपदस्य साधु प्रसाधिका यद्यार्था
प्रकृतिः, इति किल तस्याः परः प्रत्ययः एव जातः ॥१६॥

प्रसाधिकेति । इयं रुक्मिणी, स्वकर्म धर्माधर्मरूपं विहित-
निषिद्धात्मकं स्वकीयं कार्यं तदेव सूत्रं सुखदुःखयोः कारणं तेन,
तदनुसारयेत्यर्थः, जगज्जनानां भूरिपदस्य राजत्वदीनत्वादिवहुतराव-
स्याथाः, साधु सम्यक्, प्रसाधिका निष्पादिका, यद्यार्था सत्यभूता,

ଶ୍ରିୟା ଶ୍ଵୟା ଐରୀୟମେବ କନ୍ୟା

ମାୟିପ୍ରିୟେଢ଼େଶମନ୍ବମାଧି ।

ତଥାପି ଚିତ୍ରଂ ନ ବୁଧୋଽପ୍ୟବୌଧି

ସାଧ୍ୟାବିଶିଷାସ୍ୟବିଶିଷ୍ଟୋପମ ॥୧୭॥

ପ୍ରକୃତି: ସତ୍ତ୍ଵରଜସ୍ଵମୋଗୁଣମୟୀ ଆଦିକାର୍ଣ୍ଣଂ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀରिति ଯାବତ୍, ଇତି ହିତୋ:, କିଲ୍ ସମ୍ଭାବନାସ୍ୟାମ୍, ତସ୍ୟା ରୁକ୍ମିଣ୍ୟା ଉପରି, ପର ଉତ୍ତମ:, ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଲୋକାନାଂ ବିଶ୍ଵାସ ଏକ୍ ଜାତ:, କ୍ରମସକ୍ତହ୍ଵାସଦର୍ଶନାତ୍ ସୁନିଜନବଚନ-ଅବ୍ୟାହତେ ିତ୍ତି ଧାବ: । ଅନ୍ୟତ୍ର ତୁ ଶ୍ଵକର୍ମନୂତ୍ରେଣ . “କର୍ତ୍ତୁଃପିତତମଂ କର୍ମ” ଇତ୍ୟଂ କର୍ମଧିପୟକମୂଳୟସ୍ୟେନ, ଭୂରିପଦସ୍ୟ ଘଟଂ ପଟମିତ୍ୟାଦିପ୍ରଚୁରପ୍ରଯୋଗସ୍ୟ, ସାଧୁ ସମ୍ୟକ୍, ପ୍ରସାଧିକା ନିପ୍ପାଦିକା, ଯଥାର୍ଥାଂ ପ୍ରକୃତି: ଘଟପଟାଦିହ୍ରସୋ ମୂଳୋଭୂତ: ଶବ୍ଦ:, ଇତି ହିତୋ:, ତସ୍ୟା: ପ୍ରକୃତେ:, ପର ଉତ୍ତର:, ପ୍ରତ୍ୟୟ ଈମାଦି-ବିଭକ୍ତିରେବ ଜାତ: ।

ଅଥ ଏତତ୍ପଦାବଲୀରୂପେଣ ବସ୍ତୁନା ଦିତୋଯାର୍ଥଂ ରୂପଂ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟାକ୍ଷ୍ୟତ ଇତି ବସ୍ତୁନା ବସ୍ତୁଧ୍ଵନି: ।

“ହୃରାନାତ୍ତୋତ୍ତମା: ପରା:” ଇତି “ପ୍ରତ୍ୟୟୋଽଧୀନଃପଦସଂଜ୍ଞାନବିଶ୍ଵାସହିତୁସୁ” ଇତି ସାମର: ॥୧୬॥

ବାହାଲା—ମହାନକ୍ଷୀରୂପା ଏହି ଋକ୍ମିଣୀ ଜଗତ୍ତେର ଲୋକେର ଆପନ ଆପନ କର୍ମ ଅହମାରେ ସମ୍ବୃତ୍ତିନିତାବେ ରାଜତ୍ଵ ଓ ନୀନତ୍ରପ୍ରଭୃତି ବହତ୍ତର ପତ୍ର ସମ୍ପାଦନ କରେନ; ହତ୍ରାଂ ହେନି ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରକୃତି । ଏହିତାବେ ତାହାର ଉପରେ ଲୋକେର ବିଶ୍ଵାସ ଛାନ୍ନିଆଛିଲ । ୧୬।

ଅନ୍ବୟ:—ଏଂ ଶ୍ଵୟା ଶ୍ରିୟା ଐ: ଏବ, ଝଢ଼େଶଂ ମାଦିପିହିଢ଼ିଢ଼ ଅନ୍ବମାଧି । ତଦାପି ବୁଧ: ଅପି (ଯତ୍) ସାଧ୍ୟାବିଶିଷାସ୍ୟବିଶିଷ୍ଟୋପମଂ ନ ବୌଧି, (ତତ୍) ଚିତ୍ରଂ ॥୧୭॥

ଶ୍ରିୟତି । ଇଂ ରୁକ୍ମିଣୀ, ଶ୍ଵୟା ଶ୍ଵକୀୟା, ଶ୍ରିୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପେଣ

द्वितीयः सर्गः ।

क्रियागुणद्रव्यवती समस्त-
लोकेन या खेलति सर्वदैव ।
तयैव कौतूहलवान् समस्त-
लोकस्तदानीं खलु खेलति स्म ॥१८॥

कान्या च, श्रीः लक्ष्मीरेव, ईदृशम्, माया कृपा अस्यास्तीति मायी,
स चासौ प्रियद्येति मायिप्रियस्तेन, रुक्मिणीं प्रति दयालुना प्रियजन-
नेत्यर्थं, अन्वमायि अनुमितम् । तथापि बुधो विद्वान् जनोऽपि, यत्
साध्याविशेषाख्यविशेषदोषं "पर्वतो वृद्धिमान् वृद्धेः" इतिवत् इयं
रुक्मिणी श्रीः श्रीमत्त्वात् इति प्रयोगे हेतुसाध्योरभेदाख्यरूपं दोषं न
अवोधि नावगच्छति स्म । तदेव चित्तमाह्वयेम् ।

अत्र श्रियेति हेतुबोधकश्रीशब्दप्रतिपाद्यलक्ष्मीकान्त्योर्भेदेऽपि
श्रीपेक्षाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, बुधत्वरूपकारणी सत्यपि बोध-
रूपतत्फलभावाद्विशेषोक्तिश्चेत्कान्तुप्रासञ्जल्येतयां मिथो निरपेक्षतया
संघट्टिः ।

"शीर्षलक्ष्मीर्विश्रमस्यत्सु भारतीश्रीभयोरपि" इति त्रिकाण्डशेषः ।
"स्यान्माया शाश्वरी धियोः । माया दम्भे कृपायाश्च" इति विश्वः ।

अन्वमायीति अनुपूर्वस्य माधातोरद्यतन्याः प्रथमपुरुषैकवचने
रूपम् ॥१७॥

वाङ्मना—एते कञ्चिदपि आपन्नं त्रैत्रं भवेत् त्रि-हे दष्टे, एदेकमेव दशान्
प्रियजनं अश्मानं करितं, तथापि बुद्धिमान् लोकश्च ये साध्याविशेषनामक
विशेषं नोत्र दूषितं पावितेन ना, तादृशै आख्या ॥११॥

अन्वयः—क्रियागुणद्रव्यवती या सर्वदैव समस्तलोकेन खेलति, कौतूहलवान्
समस्तलोकः तदानीं तयैव खलु खेलति स्म ॥१८॥

कलङ्कहीना हरिणाङ्करेखा
 सुवर्णवर्णा सवितुः सुवर्णा ।
 पुराणनिर्णीततनुर्नवीना
 सा नन्दिनी बाल्यसुखैरनन्दत् ॥१८॥

क्रियेति । क्रिया लोकगृहगमननापसरणादिरूपा गुणाः दयादयः
 द्रव्याणि धनानि भूषणादीनि च भ्रष्टाः सन्तीति सा तद्योक्ता, या
 लक्ष्मीरूपः रुक्मिणी, सर्वदेव समस्तलोकेन, खेलति गमनापसरण-
 दयाधनदानादिना क्रीडति, कौतूहलवान् तस्या एव क्रीडादिदर्शन-
 कौतूकवान्, समस्तलोकः तदानीम्, तथैव बालिकया रुक्मिण्या, खलु
 खेलति च ।

अत्र पूर्वार्द्धोक्तिभङ्गग रुक्मिण्या गन्धलक्ष्मीरूपत्वाभिधानात्
 पर्यायोक्तमलङ्कारश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“द्रव्यं वित्तं स्वापतीयं रिक्थमिक्थं धनं वसु” इत्यमरः । क्रिया-
 गुणवत्त्वं समवायेन, द्रव्यवत्त्वन्तु जनकतया प्रतिपत्तव्यम् ॥१८॥

दाशान्या—क्रिया, गुण च द्रव्यायुक्ता क्रीडारूपा ये रुक्मिणी, सर्वदाई
 समस्त लोकधावा खेला करिदा थाकेन, तांशघादाई उ९काले कोडुकी
 समस्त लोक खेला करित ॥१८॥

अन्वयः—साल्य एव श्रीकः ॥१८॥

कलङ्केति । कलङ्को लाञ्छनम् अपवादश्च, तत्र हीना, हरिणाङ्क-
 रेखा चन्द्ररेखास्वरूपा ; सुवर्णवर्णा, सवितुः सूर्यस्य, सवर्णा समाना-
 रणवर्णा तदास्थप्रियतमास्वरूपा ; पुराणेः श्रीमद्भागवतादिभिः
 निर्णीता लक्ष्मीरूपतया निरूपिता तनुः शरीरं यस्याः सा, अद्य च
 नवीना रुक्मिणीरूपेण नवावतीर्णा ; सा नन्दिनी भोष्ककन्या,

रुक्मणादिभिः पञ्चभिरञ्चितथीः

सहोदरैः सा सह राजकन्या ।

अङ्गैर्यथा भूपतिनीतिविद्या

विद्योतते स्माथ समस्तहृद्या ॥२०॥

वाक्यसुखैः श्रेयसोचितसुखजनकव्यापारैः क्रीडादिभिः अनन्दत् आनन्द-
मन्वभवत् ।

अत्र पूर्वार्द्धे अधिकाररुद्धवैशिष्ट्यरूपकद्वयम्, तृतीयपादे विरोधा-
भासस्यैकानुपासो वृत्त्यनुपासार्थं इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“कलङ्काऽङ्गापवादयोः” इत्यमरः ॥१८॥

वाङ्मानी—कनकचिह्नीन चक्रनेत्रा ७ सर्ववर्णा श्रेष्ठेण सर्वव्यक्रपा
एवः पुराणशास्त्रनिरूपितदेशे अथ च नदीनां मेहे डीशकप्राप्तकथा
देशस्योचित कोडाश्वर्य आनन्दामृतव कविरत्न नागिन ॥१९॥

अन्वयः—अथ अञ्चितथीः समस्तत्रया (च) सा राजकन्या रुक्मणादिभिः पञ्चभिः
सहोदरैः सह, भूपतिनीतिविद्या यथा अङ्गैः (तथा) विद्योतते स्म ॥२०॥

रुक्मणादिभिरिति । अथ बालखेलानन्तरम्, अञ्चिता क्रमेणाधिकं
लब्धा श्रीः कान्तिर्यथा सा, समस्तानां सर्वेषामेव लोकानां हृद्या सौन्दर्येण
स्वभावेन च प्रिया, सा राजकन्या रुक्मिणी, रुक्मणादिभिः पञ्चभिः
सहोदरैः सह, भूपतीनां राज्ञां नीतिविद्या यथा अङ्गैः सद्भावादिभिः
पञ्चभिरवयवैः विद्योतते तथा विद्योतते स्म विरराज ।

अत्र श्रीतोपमालङ्कारो वृत्त्यनुपासेन ह्येकानुपासेन च संसृज्यते ।

पञ्चाङ्गान्याह कामन्दकः—

“सद्भावाः साधनापाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धेः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥” ॥२०॥

रुक्मणादयः पञ्च सहोदराश्च

तां रुक्मिणीं सारतरां स्वसारम् ।

स्कन्धा यथा बुद्धनिबद्धविद्यां

तथाऽनुजग्मुः प्रणयात् सदैव ॥२१॥

वाङ्माला—राजनोति येमन मशायप्रभृति पक्काद्वेव महित मिलित
इहेया शोभा पाय, सेहेरूप कमवर्कमानकाष्टि राजकला रुक्मिणी रुक्मिप्रभृति
पाठने महोद्वेव महित मिलित इहेया शोभा पाईत ॥२०॥

अन्वयः—रुक्मणादयः पञ्च सहोदराश्च, तां, सारतरां स्वसारं रुक्मिणीं स्कन्धाः
यथा बुद्धनिबद्धविद्यां तथा प्रणयात् सदैव अनुजग्मुः ॥२१॥

रुक्मणादय इति । रुक्मणादयः पञ्च सहोदराश्च, ताम्, सारतराम्
अतीवीत्तमाम्, स्वसारं भगिनीं रुक्मिणीम्, स्कन्धा विद्यानुबेदनासंज्ञा-
संस्काररूपालका पञ्चावयवाः, यथा, बुद्धं न निबद्धा प्रवर्तिता या विद्या
ताम्, तथा प्रणयात् स्नेहात् सम्बन्धादेव, सदैव अनुजग्मुः ।

अत्र श्रीतोपमालहारश्चेकानुप्रासेन संलघ्यते ।

भीष्मकस्य पञ्च पुत्रानाह श्रीमद्भागवती—

“राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।

तस्य पञ्चामवन् पुत्राः कन्यैका रुधिरानना ॥

रुक्मनाग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।

रुक्मकेयो रुक्ममाली रुक्मिण्येयां स्वसा सती ॥”

पञ्च स्कन्धा यथा सर्वदर्शनसंग्रहे—

“दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥”

एषां विश्वरस्तु तत्रैवानुसन्धेयः ॥२१॥

वाङ्माला—विज्ञानप्रभृति पदबद्ध येमन बोधविद्यार अहसवण

पैशुन्यशून्यं कृतपुण्यजन्यं
 नैपुण्यपूर्णं चरितं सुतानाम् ।
 स लोकनाथो वल्लभे विलोक्य
 चन्द्रीदयोत्ताल इवोन्मिर्मालः ॥२२॥
 ततः शिशून् शिष्ययितुं समग्रान्
 समग्रवर्ती क्षितिशिषितानाम् ।
 शास्त्राख्यभीष्टान्ययतिष्ठ शिष्ट-
 प्रधानभूतः किल भूतलेन्द्रः ॥२३॥

करे, सेहैरूप करिप्रभृति पक्ष महादरठ मर्कदाहै न्नेहवगतः उक्तमा-
 भगिनौ कश्चिन्निव अष्टमरण करितेन ॥२१॥

अन्वयः—स, लोकनाथः पैशुन्यशून्यं कृतपुण्यजन्यं नैपुण्यपूर्णं (च) सुतानां
 चरितं विलोक्य चन्द्रीदयोत्तालः ऊन्मिर्मालः इव वल्लभे ॥२२॥

पैशुन्यं ति । स लोकनाथो राजा भीष्मकः, पैशुन्यशून्यं खलता-
 रहितम्, कृतेन पुण्येन जन्यं जन्म यस्य तत् प्राक्तनपुण्यजनितमित्यर्थः,
 नैपुण्येन सर्वविषयकौशलेन पूर्णञ्च, सुताश्च सुता चिति सुताः एकशिपात्
 पुत्रकन्यास्तासां सुतानाम्, चरितं व्यवहृतं विलोक्य, चन्द्रीदये उत्ताल
 उद्देहितः, ऊन्मिर्मालः समुद्र इव, वल्लभे आनन्देन स्वीतपुरागमेन वृद्धिं
 प्राप्तञ्च वभूव ।

अत्रापि श्रौतोपमालङ्कारी हृत्यनुप्रास-च्छेकानुप्रासान्यानुप्रासैः
 संसृज्यते ॥२२॥

वाङ्माला—पूत्र कर्त्तृ ७ कर्त्तृणिव बलताशुच, प्राक्तनपुण्यजनित
 एवः समग्र विषयः नैपुण्यपूर्णं चरितं देशिया भीष्मकराज्ञा चन्द्रोदये
 उद्देहितं समुद्रव त्राण आनन्दे स्वीत इहैतेन ॥२२॥

स दक्षिणात्मा दिशि दक्षिणस्यां
स्वस्थाः पुरो नव्यपुरञ्च काञ्चित् ।
मनोऽनुरूपां प्रकृताभिरूपां
विनिर्ममे मर्म्मविदः पुरीणाम् ॥२४॥

अन्वयः—ततः क्षितिशिचितानां समयवर्त्ती शिष्टप्रधानभूतः (च) भूतलेन्द्रः
समग्रान् शिशून् अभीष्टानि शाखाणि किल शिचयितुं अयतिष्ठ ॥२१॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, क्षितौ ये शिचितास्तेषां क्षिति-
शिचितानाम्, सम्यगग्रवर्त्तीति समयवर्त्ती, शिष्टेषु शास्त्रनियमितेषु
जनेषु प्रधानभूतश्च, भूतलेन्द्रो राजा भीष्मकः, समग्रान् शिशून्, अभीष्टानि
शाखाणि किल शिचयितुम् अयतिष्ठ यत्नमकार्षीत् ।

अत्र च्छे कानुप्रासश्चतुःप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ॥२३॥

वाङ्मना—ताहार पत्र पृथिवीर शिरुतगनेर अग्रवर्त्ती ७ निष्टे-
लोकरिगेर मधे प्रधान जीवकराजा निष्ठमजानदिगके अतीष्टे शार
शिरा दिवार छत्र यज्ञ करिलेन ॥२०॥

अन्वयः—दक्षिणात्मा पुरीणां मर्म्मविदः (च) सः स्वस्थाः पुरः दक्षिणस्यां
दिशि मनोऽनुरूपां प्रकृताभिरूपाञ्च काञ्चित् नव्यपुरं विनिर्ममे ॥२४॥

अत्र राजपुत्राणां शिचोद्वयोगमात्रं च इति । दक्षिणात्मा उदार-
क्षेताः, पुरीणाम्, मर्म्मविदस्तत्त्वज्ञश्च, स भीष्मकी राजा, स्वस्थाः पुरः,
दक्षिणस्यां दिशि, मनोऽनुरूपाम्, प्रकृताभिरूपां स्वभावत एव मनोहराम्,
काञ्चित् नव्यपुरं विनिर्ममे ।

अत्र छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ।

मर्म्माणि वेत्तीति मर्म्मविदः नाम्यपधत्यात् कः ॥२४॥

वाङ्मना—उहावरेता ७ ब्राह्मणानीर मन्त्रेण जीवकराजा आगन

বিদ্যাসমারম্ভদিনেঽথ তেপাম্
 একেঽপ্যনেকে গুরব: সমীযু: ।
 একোঽभवत्तत्र च वासरेश:
 बभूवुरध्यापनकारिणोऽन्ये ॥২৫॥

ভবন ইহেতে দক্ষিণদিকে অভিশ্রাঘের অশ্রুপ ও দভাবসন্দর একটা
 নতন পুরী নির্মাণ করিলেন ॥২৪॥

অন্য্য:—অথ তেপা বিদ্যাসমারম্ভদিনে একী অপি অনেকে গুরব সমীযু । তত্র
 চ এক বাসরেশ সমবত্, অন্যে চ অধ্যাপনকারিণ বভূবু ॥২৫॥

অথ কুমারাণাং শিষ্যোপক্রমং সূচয়দ্ভাছ বিদ্যেতি । অথ বিদ্যাপুরী-
 নির্মাণানন্তরম্, তেপাং কুমারাণাম্, বিদ্যাসমারম্ভদিনে, একেঽপি
 গুরুত্বেনৈকজাতীয়া অপি, একে ষ্ঠো অপি ইতি বা, অনেকে অষ্টো ইতি
 বিরোধ:, অনেকে বহু ইতি তৎসমাধানম্, গুরব:, সমীযু: রাজ্যত্বে ন
 সমাগতা: । তল তেষু গুরুষু চ মধ্যে, একো গুরু: বৃহস্পতি:, বাসরেশ:
 তদ্দিনাধিপতি: অববত্ বিদ্যারম্ভে বৃহস্পতিবারস্যেব ষ্ঠত্বাদিতি ভাব: ।
 তথা চ জ্যোতিষম্—“বিদ্যারম্ভে গুরু: ষ্ঠো মধ্যমৌ মৃগুমাঙ্করৌ । মরুং
 শনিমৌমাং্যামবিদ্যা বুধসৌমযৌ ॥” অন্যে চ গুরুব: অধ্যাপনকারিণ:
 বভূবু: ।

অত্র একেঽপ্যনেক ইতি দ্ব্যেয় বিরোধসমাধানাদিরো^{ধা}মা^{সো}ঃ^চছ^{দ্বা}র: ।

“গুরু সৌস্পতিপিতাদ্যৌ” ইত্যমর: ॥২৫॥

বাহ্যলিঙ্গা—বিষ্ণাভবন নির্মাণের পরে কুমারগণের বিচারভদিনে
 ষ্ঠে অনেকে গুরু আসিয়াছিলেন । তাঁহাদের মধ্যে এক গুরু (বৃহস্পতি)
 ছিলেন সেই দিনের অধিপতি । (অর্থাৎ সেই দিনটী বৃহস্পতিবার ছিল,)
 আর অশ্রু গুরুরা ছিলেন অধ্যাপনকারী ॥২৫॥

अद्वैतमानन्दमुदाहरन्तीं
निवेदयन्तीं रसमुख्यताञ्च ।
शिशिचिरे विभ्रमवत्प्रपञ्चां
वेदान्तविद्यामिव काव्यविद्याम् ॥२६॥

आरादिभिः अणिमाद्यष्टैश्वर्यैश्च युतञ्च, सांख्यं दर्शनमेव उपमा यस्य
तत्, व्याकरणम्, यैः अधीतवन्तः ।

अत्र द्वे धानुप्राणिता भार्यां पूर्योपमालङ्कारः ।

“प्रतीयते यैनार्थः स प्रत्यय इति रुद्रिः ।” “प्रत्ययात् प्रथमं क्रियत
इति प्रकृतिः” इति कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहः । “प्रत्ययोऽधीनप्रपञ्चान-
विश्वासहेतुषु” इति “प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्” इति चामरः ।

“सत्त्वरजस्रामसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः
अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राख्यभयनिन्द्रियम्, स्थूलभूतानि पुरुष इति
पञ्चविंशतिर्गणः” “न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तदुद्योगस्तदुद्योगाद्वर्त-
इति सांख्यसूत्रद्वयम्, “...पुरुषबहुत्वं सिद्धम्...” इति सांख्यकारिका ।
“सुपो विभक्तयस्तिडञ्च” “अर् पूर्वे द्वे सम्यचरे च गुणाः” “आर् उत्तरे च
बुद्धिः” इति व्याकरणसूत्राणि । अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि च सांख्यतत्त्व-
कौमुद्यादावधनुसन्धेयानि ॥२८॥

वाङ्माला—विदेकज्ञान, प्रकृति, तद्वदिभाग, पुरुष, मय, रज्जु ७
तमोगुण एवः अणिमादि अष्टे ऐश्वर्यामयवित्त सांख्यदर्शनेनैव ज्ञान प्रत्यय,
प्रकृति, विडञ्जि, पुरुष, गुण ७ बुद्धियुक्त व्याकरण शास्त्र दासकृपादेवरा
अध्ययन कदिद्याहिलेन ॥२८॥

अन्वयः—अद्वैतमानन्दं उदाहरन्तीं रसमुख्यताञ्च निवेदयन्तीं विभ्रमवत्
प्रपञ्चां वेदान्तविद्यामिव काव्यविद्यां शिशिचिरे (कुमाराः) ॥२६॥

द्वितीयपदेऽपि सततप्रवृत्तां
 पानाशनादौ विहितव्यवस्थाम् ।
 धर्मञ्च नीतिञ्च निदर्शयन्तीम्
 अम्बामिवामौ जगद्गुः स्मृतिञ्च ॥२०॥

तेषां वेदान्तविद्याया इव काव्यविद्यायाः शिष्यामाह—अद्वैतमिति ।
 अत्र कुमारो इत्यनुवर्तते । अद्वैतम् असाधारणम्, आनन्दम् आमोदम्,
 उदाहरन्तीं रसवत्तया प्रकाशयन्तीम्, अन्यत्र अद्वैतं सजातीय-
 विजातीयद्वितीयरहितम्, आनन्दं ब्रह्म, उदाहरन्तीं वेदन्तीम्, रसस्य
 “सत्त्वोद्भूतादखण्डस्वप्रकाशानन्दविभ्रयः” इति लक्ष्यलक्षितस्य, अन्यत्र
 ब्रह्मणः, मुख्यतां प्राधान्यञ्च, निवेदयन्तीं बोधयन्तीम्, विभ्रमवान्
 शृङ्गारादिमत्तया विलासवान्, प्रपञ्चो विस्तारो यस्यास्ताम्, अन्यत्र विभ्रम-
 वान् विषयतया विशिष्टेषु भ्रमवान् भ्रान्तिविषय इत्यर्थः प्रपञ्चो जगत्
 यस्यां ताम्, वेदान्तविद्यामिव काव्यविद्याम्, शिशिचिरे अधिगतवन्तः ।

अत्र द्वे पानुप्राखिता श्रौतौ पूर्णोपमालङ्कारः ।

“शान्तं शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः” “सत्यं
 ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “रसो वै सः” इति श्रुतयः । “वेदान्तो नाम
 उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीयं च शारीरकसूत्रादीनि” इति
 वेदान्तसारः ॥२६॥

वाङ्माला—अध्वितीय उक्तप्रकाशक, उक्तेर आंधाज्ञबोधक एवं
 जगतेर आश्रिविषयताज्ञापक वेदान्तशास्त्रेण त्राय असाधारण आनन्द-
 प्रकाशक, रसेन श्रेष्ठताबोधक ७ शृङ्गारादिविलासयुक्त, काव्यशास्त्र
 ब्राह्मकुमारवरा शिष्या करिष्याछिलेन ॥२०॥

अन्वयः—अमी द्वितीयपदेऽपि सततप्रवृत्तां पानाशनादौ विहितव्यवस्थां धर्मञ्च
 नीतिञ्च निदर्शयन्तीं अम्बा इव स्मृतिञ्च जगद्गुः ॥२०॥

चिरोपकारे विहितप्रयत्नां
स्वातिक्रमाद् ऐहिकहानिहेतुम् ।
स्वसारमेते गुरुतोऽप्रजाताम्
अनुप्रयाता इव नीतिविद्याम् ॥३२॥

अज्ञानि यथा—

“शिक्षा कव्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः ।

व्योतिषामयनञ्चैव वेदाज्ञानि वदन्ति पट् ॥”

मनस ईषिता मनोमिता “ईषिते च मनसः” इति मनसः अकारलोपः,

“सयोगान्तस्य लोप ” इति सकारलोपश्च ॥३१॥

वाङ्मानी—नमस्तु विषये निपुण सैद्दे कुमारैश्च वेदाङ्गशास्त्र एव
अज्ञाञ्च दर्शनशास्त्रञ्च अध्यायन करिशाश्चिनेन । कारण, ईतद्दल्लोकेरा
तौकुवृद्धि पाईशा अञ्जैठे अध्यायन इहेते विरत इन ना ॥३१॥

अन्वय.—एते गुरुत चिरोपकारे विहितप्रयत्नां स्वातिक्रमात् ऐहिकहानिहेतुं
अप्रजातां स्वसारमिव नीतिविद्यां अनुप्रयाता ॥३२॥

चिरोपकार इति । एते कुमाराः, गुरुतः अध्यापकात् पितृतश्च,
चिरोपकारे, विहितप्रयत्नाम्, स्वस्या नीतिविद्यायाः स्वसुख अतिक्रमात्
लङ्घनात्, ऐहिक्या हानेः गर्त्तपातादेः हेतुं कारणीभूताम्, अप्रजाता
प्रागुत्पन्नां व्येष्टामिति यावत्, स्वसारं भगिनीमिव, नीतिविद्याम्,
अनुप्रयाता परमवगता अधीतवन्त इत्यर्थः अनुगताश्च ।

अत्र आर्घ्यं पानुप्राणिता श्रौती पूर्वापमालङ्कारः ॥३२॥

वाङ्मानी—ये छिरकालेन उपकारे यत् करिशा थाके एवं हाहाके
लङ्घन करिले हेइल्लोके कोने ना कोन कति इय, पिता इहेते प्रथम
उत्पन्ना (श्रोत्रा) भगिनीद ज्ञाय सैद्दे नीतिविद्या, ताहारा अध्यापकव
निकट अध्यायन करिशाश्चिनेन ॥३२॥

विधौ रणानां सुविधाविधायी
 प्रवीणवीरोऽप्यपरः परप्रः ।
 कालेऽनुकूले किल तान् समेतान्
 शिखां धनुर्वेदगतामदिक्षत् ॥३३॥
 तेषामथो धीरधुरन्धराणां
 नवं नवं शीलयताञ्च नित्यम् ।
 योदा च कथित् क्षतपूर्वशुद्ध-
 शिखापरीक्षामकरोत् सुदक्षः ॥३४॥

अन्वयः—रणानां विधौ सुविधाविधायी परप्रः अपरः प्रवीणवीरः अपि अनुकूले
 काले किल समेतान् तान् धनुर्वेदगतां शिखां अदिक्षत् ॥३३॥

विधाविति । रणानां विधौ युद्धकार्यं, सुविधां सुष्ठुप्रकारं
 विदधातीति सुविधाविधायी सुकौशलशिखक-इत्यर्थः, परान् शत्रून्
 हन्तीति परप्रः, अपरः, प्रवीणवीरोऽपि, सर्वयुद्धाभिन्नः कोऽपि शूरश्च,
 अनुकूले ध्यायामानुगुणे काले किल, समेतान् समागतान्, तान्
 कुमारान् धनुर्वेदगतां शिखाम्, अदिक्षत् उपदिष्टवान् अवोचदिति यावत् ।

अत्र इत्यनुमासच्चेकानुप्रासयोः संसृष्टिः ।

“विधा प्रकारे च” इति “प्रवीणे निपुण्याभिन्न-विन्न-निष्ठातशिखिताः”
 इति चामरः ।

अत्र दिग्धातोर्वदत्यर्थतया द्विकर्मकत्वात् कर्मद्वयम् ॥३३॥

बाङ्गाला—यूद्धकार्ये अकौशलशिकक, शकृद्दृष्टा ७ प्रवीण अपर
 कौशल वीर यथासमये . उपदिष्ट सेहं कुमारगणके धनुर्वेद शिखा
 कराहेतेन १७७॥

शस्त्रेषु शास्त्रेषु गुरूपदिष्टं
 रागं किलाङ्गेषु च दासदत्तम् ।
 स्नानाङ्गिकापूर्त्तिं भृतो दधाना
 वेलामतीयुश्चतुरायतुर्योम् ॥३५॥

अन्वयः—पयो सुदधः कश्चित् योद्धा च धीरधुरन्धराणां नित्यं नव नवं
 शीलयताश्च तेषां कृतपूर्वां युद्धविषयपरीक्षां अकरोत् ॥३४॥

तेयामिति । अथो धनुर्वेदशिक्षानन्तरम्, सुदधः कश्चित् योद्धा च,
 धीरधुरन्धराणां बुद्धिमत्प्रधानानाम्, नित्यं प्रत्यक्षम्, युद्धविषये नवं नवं
 प्रकारम्, शीलयताम् अभ्यस्यताश्च, तेषां कुमाराणां कृतपूर्वां या
 युद्धविद्या तस्याः परीक्षाम् अकरोत् ।

अत्र ह्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥३४॥

वाङ्माला—एङ्गर्क्षेणशिक्षार पत्रे तौद्रवृक्षिगणेर अग्रगण्य सेइ
 वृन्तारेवरा युद्धमशक्ते प्रतिदिन नूतन नूतन प्रकार अभाग करिते
 नागिनेन, सेइ समये कोन सुदध योद्धा तौहादेव पूर्खरुत बुद्धिशिक्षार
 पदोक्षा करिनेन ॥३५॥

अन्वयः—चतुरा शस्त्रेषु शास्त्रेषु च गुरूपदिष्टं शस्त्रेषु च दासदत्तं रागं
 दधाना स्नानाङ्गिकापूर्त्तिं भृत (च सन्तः) चतुर्यो विलां अतीयुः किल ॥३५॥

शस्त्रे स्थिति । चतुराः सर्वविषये निपुणाः कुमाराः, शस्त्रेषु शास्त्रेषु
 च, गुरूपदिष्टं गुरूपदेशप्रयुक्तम्, अङ्गेषु गात्रेषु च, दासदत्तं भृत्यापि तम्,
 रागम् अनुरागं तैलहरिद्रादिरश्चनद्रव्यैश्च, दधानाः धारयन्तः,
 स्नानाङ्गिकयोः आपूर्त्तिं समाप्तिं विधत्तीति स्नानाङ्गिकापूर्त्तिंभृतश्च सन्तः,
 चतुर्यो विलां दिवसस्य चतुर्थं भागम्, अतीयुः अतिक्रान्तवन्तः ।

कचेपु कश्चित् परिचर्यमाणः

संवाह्यमानचरणेऽपरश्च ।

अन्यः समन्तादपि वीज्यमानः

तप्तो विशग्राम गताशनायः ॥३६॥

अत्रानुरागरञ्जनद्रव्ययारुमयोरेव प्रस्तुतत्वात् अभिघाया च तथा रागपदेनोक्तत्वात् शब्दश्चे दोऽलङ्कारश्चे कानुमासेन संसृज्यते ।

“रागोऽनुरक्तो मातृसर्व्यो क्रीडादौ लोचितादियु । गान्धारादौ नृपे रागः” इति विश्वः ॥३५॥

वाङ्माला—सर्वकार्ये निपूण कुमादेवरा गुरूपदेशनिवहकन शब्दविद्या ७ शब्दविद्याय सर्वाङ्ग अश्वरक्त धाकिशा एवंग गाद्ये छुतादत्त दञ्जनद्रवा धारण करिशा आन ७ माधाहिक क्रिशा समापने चतुर्थवेना अतिक्रम करितेन ॥३६॥

अन्वयः—गताशनायः तप्तः (च) कश्चित् कचेपु परिचर्यमाणः अपरश्च चरणे संवाह्यमानः अथ अपि समन्तात् वीज्यमानः (सन्) विशग्राम ॥३६॥

कचेध्विति । गता भोजनेनातीता अशनाया बुभुक्षा यस्य स गताश-
नायः, तप्तः पेयपानेन लब्धवृत्तिश्च । इदं विशेषणद्वयं सर्वत्र योज-
नीयम् । कश्चित् कुमारः, कचेपु केशेपु, परिचर्यमाणः केनचिद्गृह्येन
विलोडनादिना शुश्रूष्यमाणः सन्, अपरश्च कुमारः, चरणे भृत्येन संवाह्य-
मानः सन्, अन्योऽपि च कुमारः, समन्तात् सर्वतः चामरादिना वीज्य-
मानः सन्, विशग्राम विश्रामं चकार ।

अत्र विशग्राम इत्येकया क्रियया तयाकां कर्तृतयाभिसम्बन्धा-
त्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

“अशनायोदन्वधनाया बुभुक्षापिपासाकाङ्क्षासु निपाता रुढाः”
इत्यशनायेति निपातः ॥३६॥

आकर्णयन्तः प्रति पठवेलां

किञ्चित् पुराणं कियतीं कलाञ्च ।

विनोद्यमानाः कथकैः कथाभिः

महान्तमानन्दमवाप्तवन्तः ॥३७॥

बाङ्गाली—कोन कुमार पान ও ভোজন সমাপ্ত করিয়া বিশ্রাম করিতে লাগিলে, তখন কোন ভৃত্য আসিয়া তাঁহার বেশ বিলোড়ন করিত। অপর কুমার পান ও ভোজন সমাপ্তির পরে বিশ্রাম করিতে লাগিলে, কোন ভৃত্য আসিয়া তাঁহার পাদসংবাহন করিত এবং অল্প কুমার পান ও ভোজন সমাপ্তির পরে বিশ্রাম করিতে প্রবৃত্ত হইলে, ভৃত্যেরা আসিয়া তাঁহার সকল নিকে খান্দিয়া বায়ু সঞ্চালন করিত ॥৩৬॥

अन्वयः—पठवेलां प्रति किञ्चित् पुराणं कियतीं कलाञ्च आकर्णयन्तः कथकैः कथाभिः विनोद्यमानाः (च) महान्तं आनन्दं अवाप्तवन्तः ॥३७॥

आकर्णयन्त इति । पठवेलां प्रति दिवसस्य पठे भागि, किञ्चित् पुराणम्, कियतीं कलां नर्त्तक्यादीनां सन्त्यं गानञ्च आकर्णयन्तः दिन-भेदेन शृण्वन्तः, कथकैः इतिहासपुराणव्याख्याद्वयैः कथाभिः तत्तद्व्याख्याभिः विनोद्यमानाः सन्तोष्यमाणाश्च सन्तः, महान्तमानन्दम्, अवाप्तवन्तो लब्धवन्तः, ते कुमार इति शेषः । “इतिहासपुराणाभ्यां पठञ्च सप्तमं नयेत्” इति दक्षस्मृतिरत्न मूलम् ।

अत्र च्च कानुप्रामोदलङ्कारः ॥३७॥

बाङ्गाली—রাজকুমারেরা দিনের ষষ্ঠভাগে কোন পূরণ কিংবা কোন সঙ্গীত শ্রবণ করিতে থাকিয়া, অথবা কথকগণের কথকতায় তৃপ্তিলাভ করত বিঃশেষ আনন্দ অশ্রুভব করিতেন ॥৩৭॥

आकर्ण्य ते भागवतं पुराणं
 स्वयञ्च ते ते जनकः म एव ।
 सा च प्रसूतिर्भगिनी च सैव
 नामानि तान्येव तथा निजानि ॥३८॥
 तामम्बिकाया भवने प्रयान्तीं
 जहार यामिं यदुनन्दनः सः ।
 विज्ञाय तस्मिन्नितिहासमित्यं
 ततः प्रभृत्येव विदिद्विपुस्तम् ॥३९॥ (युग्मकम्)

अन्वयः—ते भागवतं पुराणं आकर्ण्य स्वयञ्च ते ते, जनकः सः एव, प्रसूतिश्च
 सा, भगिनी च सैव, तथा निजानि नामानि तान्येव, सः यदुनन्दनः अम्बिकाया भवने
 प्रयान्तीं यामिं जहार तस्मिन् इत्यं इतिहासं विज्ञाय ततः प्रभृत्येव तं
 विदिद्विपुः ॥३८—३९॥

कुमाराणां शिक्षाविशेषस्य क्रमप्राप्तां मनोऽवस्थामाह युग्मकेन
 आकर्ण्येति । ते कुमाराः, शुकप्रोक्तं भागवतं पुराणम् आकर्ण्य,
 स्वयं स्वे रुक्मिप्रभृतयश्च, ते ते भागवतीरुक्मिप्रभृतय एव, जनकः
 पिता भीष्मकोऽपि, स भागवतोक्त एव, प्रसूतिर्माता च, सा भागवतोक्तैव,
 भगिनी रुक्मिणी च सा भागवतोक्तैव, निजानि नामानि तानि
 भागवतोक्तान्येव, स यदुनन्दनः कृष्णः, अम्बिकाया भवने प्रयान्तीं
 तदुनन्दनाद्यं गच्छन्तीम्, यामिं भगिनीं रुक्मिणीं जहार, तस्मिन् शुकप्रोक्तं
 भागवते इत्यम् इतिहासं विज्ञाय, ततः प्रभृत्येव, तं यदुनन्दनं कृष्णं
 विदिद्विपुः । अतएव रुक्मिप्रभृतयः कृष्णमपचाय शिशुपालाय रुक्मिणीं
 दातुमैच्छदिति भावः ।

“यामिः स्वसकुलस्त्रियोः” इत्यमरः ।

ननु उक्तान्तजन्मनः परमेव तद्ग्रन्थोत्पत्तेरवश्यम्भावात् अत्र भागवतपात्रीभूतानामेव स्वप्तिप्रभृतीनां कथं भागवतश्रवणम् ? न च तदानीमेव हैपायनेन निर्मायमाणस्य भागवतस्य श्रवणमुपपद्यत इति वाच्यम्, भाविकृत्स्नखीहरणादीनां तन्निर्माणासम्भवात् । इति चेत् सत्यम् ; “इतिहासपुराणाभ्यां पठञ्च सप्तमं नयेत्” इति ब्रह्मणः पुल्लेख दक्षेण स्वसंदितायां पुराणीष्टेखात् “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुप-
 ष्ठं चयेत् । विभित्यल्पश्रुताहं दो नामयं प्रहरिष्यति ॥” इति ब्रह्मणः पुल्लेखैव कृष्णहैपायनप्रपितामहेन वशिष्ठेनापि स्वसंदितायां पुराण-
 पदाभिधानात् पुराणानां पूर्वकल्पीयत्वमकामेनाप्यवश्यमङ्गीकार्यम् ।
 शुक्रप्रोक्तं भागवतञ्च “ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा”
 इत्यादिना पुराणतया परिगणितम् । अतएव हि नैपधपरिते श्रीहर्षेण—
 “पदैषतुभिः सुकृते स्थितो कृतेऽसुना के न तपः प्रपेदिरे” इत्यनेन
 प्रथमसर्गे नलस्य सत्ययुगीयत्वमभिधाय तृतीयसर्गे हंसमुखेन
 नलसमानकालीनदमयन्त्यन्तिके “बुद्धौ न दध्मः खलु श्रेयबुद्धौ” इति
 कलियुगीयस्य बुद्धस्याभिधानं कृतम् । तथा तत्रवचसर्गे च नलमुखेनैव
 “इनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्हिंसां हसैर्द्वैतपथः सितीकृतः” इति वेता-
 युगीयस्य इनूमते उदाहरणं प्रदर्शितम् । पूर्वकल्पीयपुराणेषु हंसिन
 दमयन्त्या च बुद्धस्यावगमात् नलेन च इनूमश्चरित्प्राम्नेः सङ्गच्छते च तत् ।
 इत्यञ्च भीष्मकपुत्राणां भागवतश्रवणमुपपद्यते कल्पान्तरजातस्य तस्य
 तदानां सत्त्वात् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥३८—३९॥

वाङ्मला—इमारगण भागवतपुराण अरण करिशा कानिशाहिनन
 ये 'निछेराओ सेहै कृष्णिप्रभृति, मिताओ सेहै भौष्मक, नाताओ तिमि,
 तगिनीओ सेहै कृष्णिगी, निछेहेर नामगुनिओ ताहाई एवः तगिनी
 कृष्णिगी अशिकार गृह्णे, शहैतेहिलेन, सेहै मन्ने कृष्ण ताहाके इरण

দিনান্তবেলামুপলভ্য সন্ধ্যা
মারোপমানা অপি তে কুমারাঃ ।

স্বভাবমিত্রৈঃ সহ রাজপুত্রৈঃ

বিহিত্বিমং স'বিদধুঃ সমীকম্ ॥৪০॥

কবিশিখিনেন' ক্বিমণীগবতে এইরূপ ইতিহাস জানিয়া তদবধিই কুমারেরা
হস্তে প্রতি বিশেষ করিতে আরম্ভ করিয়াছিলেন ॥৩৮—৩৯॥

অন্বয়ঃ—সন্ধ্যা: মারোপমানা অপি তে কুমারা: দিনান্তবেলা উপলভ্য স্বভাব-
মিত্রৈ: রাজপুত্রৈ: সহ বিহিত্বিমং সমীকং সবিদধু: ॥৪০॥

দিনান্তেতি । সন্ধ্যা: সজ্জনা:, মার: কামদেব উপমানং সৌন্দর্য্য
উপমাশ্ৰলং যेषাং তে তাড়য়া অপি, তে কৃতসিতৌ মার: কামদেবৌ যৈৰ্ভ্যস্তৌ
কুমারা ইতি বিরোধ:, কুমারা রাজপুত্রা ইতি তত্সমাধানম্, দিনান্ত-
বেলাং দিবসস্য শ্রেণভাগম্, উপলভ্য প্রাপ্য, স্বভাবেনৈব মিত্রৈ: ন তু
শ্বনদানাদিনা মিত্রৈরিতি স্বভাবমিত্রৈ: অন্যৈ: রাজপুত্রৈ: সহ বিধানেন
নির্ভ'তং বিহিত্বিমং ক্লিমম্, সমীকং যুদ্ধম্, সবিদধুধক্ : ।

অত দ্বিতীয়পার্শ্বে আর্থোপমা বিরোধভাষ্যোরেকাশ্রয়ানুপবেশরূপ:
সুহর:, সৌঃপি পুনশ্চ কানুপ্রাশেন সংলভ্যতি ।

“মহাকুলকুলোনার্য্যসম্যসজ্জনসাধবঃ” ইতি “সমীকং সাম্বরাযি-
কম্” ইতি চ যুদ্ধপর্য্যায়ৈ প্রসঙ্গ: ।

বিহিত্বিমমিতি “ভু লুব্ধ্বা ক্লিমক্ তেন নির্ভ'তে:” ইতি বিপূর্বধাধাতৌ-
স্তিমক্ ॥৪০॥

বাত্মনা—সংস্রভাব চ কামদেবের দ্বারা কথবানু সেই কুমারগণ
দিবসের শেষভাগে স্বভাবমিত্র অর্থাৎ রাজপুত্রগণের সহিত মিলিত
ইহঁরা ক্বিমম যুদ্ধ করিতেন ॥৪০॥

उदीर्णं वाद्यस्वनपूर्णं कर्णं
 प्रत्येकतालप्रतिपादपातम् ।
 सञ्जा निरीयुर्नृपजा जनौघैः
 आरादगाराद्रणभूविभागम् ॥४१॥
 कृतात्मनां त्रिणिष्कृता भटाना
 यताकिनी साऽभ्यपतत् पुरीतः ।
 तरङ्गमालिव तरङ्गवत्याः
 तरङ्गिता तोत्रसमीरणेन ॥४२॥

अन्वयः—नृपजा सञ्जा (सन्त) जनौघैः (सह) अगारात् आरात् उदीर्ण-
 वाद्यस्वनपूर्णं कर्णं प्रत्येकतालप्रतिपादपात रणभूविभाग निरीयु ॥४१॥

उदीर्णंति । नृपजा राजकुमाराः, सञ्जाः सन्नदाः सन्तः,
 जनानामौघैः समूहैः सह, अगारात् राजभवनात्, आरात् किञ्चिद्दूरे,
 उदीर्णा आविर्भूता ये वाद्यानां स्वना ध्वनयन्ते. पूर्णो कर्णो यस्मिन्
 कर्णयि तद्वयथा तथा, वाद्यस्वनानां प्रत्येकतालिषु प्रतिपादपाताः
 प्रत्येकपरखविन्यासा यस्मिन् कर्णयि तद्वयथा तथा च रणभूयो विभागं
 प्रदेशविशेषम्, निरीयुः निर्जन्तुः ।

अथ वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिः ।

“आराद्दूरसमीपयो.” इत्यमरः ॥४१॥

वाञ्छाला—सेहै राजपुत्रेरा दुक्कसञ्चार सञ्चित हईदा पुरवासि-
 न्मनाथी लोकगन्हेर सहित बाखडवन हईते किदुद्दुदवती मनरहृमिते
 निर्गत हईतेन । तत्काले आविर्भूत रणवाञ्छामिते लोकेर कर्ण
 पूर्ण हईदा सहैत एवः कुमारेरा सेहै वाञ्छानिर ताले ताले प्रत्येक
 पक्षेप कदितेन । १९६

उरश्चदच्छत्रवपुंषि पुंसां
 क्षणं जनस्ताम्रविभां दधन्ति ।
 अस्तौन्मुखताम्रदिवाकरस्य
 करस्य मध्ये न च निश्चिकाय ॥४३॥

अन्वयः—कृतात्मनां भटानां श्रेयिकृता सा पताकिनी तीव्रसमीरयेन तरङ्गिता
 तरङ्गवत्याः तरङ्गभाला इव पुरीतः अभ्यपतत् ॥४२॥

कृतेति । कृत आत्मा युद्धशिखायां यत्नो यैस्तेषां कृतात्मनाम्,
 भटानां योद्धृणां, श्रेयिकृता सा पताकिनी सेना, तीव्रसमीरयेन
 प्रबलवायुना, तरङ्गिता पञ्चलीकृता, तरङ्गवत्या नद्याः, तरङ्गमालिव,
 पुरीतः राजधानीतः, अभ्यपतत् रथाङ्गानाभिसुखमगच्छत् ।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारश्चेत्कानुप्रासलाटानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“आत्मा यत्नो घृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च” इति “भटा योधाश्च
 योद्धारः” इति चामरः ॥४२॥

वाङ्मानी—यद्गमश्कादे युद्धनिष्काशे शिक्षिते योद्धृगणैर श्रेणीबद्ध
 सेनै वाहिनीभिः प्रबलवायु मकालित नदीर तवश्रेणीर श्राय राजधानी
 हरेते वनशूलैर अभिमुखे गमन करित ॥४२॥

अन्वयः—जनः अस्तौन्मुखताम्रदिवाकरस्य करस्य मध्ये ताम्रविभा दधन्ति
 पुंसां उरश्चदच्छत्रवपुंषि क्षणं न च निश्चिकाय ॥४३॥

उरश्चदेति । जनः, अस्तौन्मुखः अस्ताम्रलगमनप्रवृत्तः अतएव
 आताम्रः सम्यक्ताम्रवर्णो यो दिवाकरः सूर्यस्तस्य, करस्य किरणस्य
 मध्ये, ताम्रविभां ताम्रनिर्मितकवचधारणात् ताम्रद्युतिम्, दधन्ति
 दधानानि, पुंसां योद्धृपुरुषाणाम्, उरश्चदेः कवचेः कृत्वानि आहतानि
 च तानि वपुंषि शरीराणि चिति तानि, क्षणं प्रथमदर्शनसमये, न च

ततः परं यां पृतना ततान
 त्र्येण्विदयीं स्वाभिमुखीमखिन्ना ।
 बभौ तदा सा रणभूनिशाटी-
 दन्तीयपङ्क्तिद्वितयीसमाना ॥४४॥

नेव निश्चिकाय पुंशरीरतया नेव निश्चेत्तुं शशाक, तादृशमूर्त्यकर-
 पुंशरीरयोश्चभयोरेव समानतास्रवर्णात्वात् परन्तु करपरयाद्विचैष्टादर्शनेन
 निश्चिकायैवेति भावः ।

अत्र तादृशमूर्त्यकरमध्ये तादृशवपुषां शोयनाञ्जोलितं नामालङ्कारः,
 निषयाभावं प्रति तत्तत्पदार्थानां चेतुत्वात् पदार्थचेतुकं काव्य-
 लिङ्गवेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः, सोऽपि पुनर्हृत्यनुप्रासश्चेकानु-
 प्रासाभ्यां संसृज्यते । संसृष्टिसद्वरयोरपि पुनः संसृष्टिसद्वरौ सम्भवत
 इत्येतत्कविकृतसाहित्यदर्पणटीकायां द्रष्टव्यम् ।

उरम्फाद्यते अनैनेति उरम्फदः । “उरम्फदः कड्डटको जगरः कवचो-
 ऽक्षियाम्” इत्यमरः । “पुंसि संज्ञायां घः” इति घप्रत्यये “दीर्घस्योप-
 पदस्ये”त्यादिना द्रष्टव्यः ॥४३॥

वाङ्माला—अलाचनगामो समाक् ताञ्चवर्गं शूर्धोर किदनेन मरुषा
 ताञ्चनिर्मितं कवचे आकृतं ताञ्चवर्गं योकासेन शरीरशुलि देविश्या तत्रता
 लोकेषा अथने अणकाल पूरुषेन शरीर वलिश्या निष्पन्न रुविडे
 पारित ना ॥४०॥

अन्वयः—ततः परं, अखिन्ना पृतना स्वाभिमुखीं यां त्र्येण्विदयीं ततान, सा
 तदा रणभूनिशाटी-दन्तीयपङ्क्तिद्वितयीसमाना बभौ ॥४४॥

तत इति । ततः परम्, अखिन्ना सोत्साहा, पृतना सा सेना,
 स्वयोरभिमुखीं स्वाभिमुखीम्, यां त्र्येण्विदयीं ततान विस्तारेषु प्रकार,

वीरोत्तमैर्वरिषु कृत्रिमेषु
 प्राहारि नास्त्रं समदर्शिं मावम् ।
 विलोक्य लोकास्तत एव विभ्युः
 स्वभावसिद्धं हि भयं मृदूनाम् ॥४५॥

सा यो विद्वयी, तदा, रणभ्युः समरभूमिः निशाटी राक्षसीवेति रणभू-
 निशाटी तस्या या दन्तोपपङ्क्तिहितयो दन्तपङ्क्तिहयं तत्समाना
 सती बभौ रराजः ।

अत्र रथोत्थादौ लुप्तोपमार्थोपमयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्घरः हृत्तनु-
 प्रासङ्गे कानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

निशायामटतीति निशाटी निशीपपदादटतेरपि नदादित्वा-
 दीप्रत्ययः ॥४४॥

वाङ्मना—ताहार पव डेनाइमपुत्रा जेहे सेना आपन आपन
 अडिन्ने ये छेहेटी अेगी करिठ, ताहा उचन राक्षसौदुला जेहे मयव-
 ड्मिन्न छेहेटी मसअेगीव कात्र अकाण पाहेठ ॥४४॥

अन्वयः—वीरोत्तमैः कृत्रिमेषु वरिषु अस्त्रं न प्राहारि माव' समदर्शिं । लोकाः
 विलोक्य तत एव विभ्युः । हि मृदूनां भयं स्वभावसिद्धं ॥४५॥

वीरोत्तमैरिति । वीरोत्तमैः, कृत्रिमेषु अयथाशेषु, वरिषु शत्रुषु,
 अस्त्रम्, न प्राहारि न प्रयुक्तम्, किन्तु माव' केवलं समदर्शिं तदस्त्रं
 प्रदर्शितम् । लोकाः तत्रत्या द्रष्टारो जनाः, विलोक्य, तत एव
 अस्त्रप्रदर्शनार्थं, विभ्युः भीता बभूवुः । हि तथाहि, मृदूनां
 दुर्बलतया कोमलानां जनानाम्, अकिञ्चित्करेऽपि भयकारणे भयं
 स्वभावसिद्धम् ।

अत्र सामान्येन विज्ञेयप्रसमर्धनरूपोऽर्घान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चे कानु-
 प्रासेन संसृज्यते ॥४५॥

मृतस्वरेणोर्ध्वविकसरेण
 कश्चित् समाह्वय विहाय वाहम् ।
 स्वबाहुयुद्धच्छनमापतन्तं
 कश्चिन्नरेन्द्राङ्गजमालिलिङ्ग ॥४६॥
 अन्तं समेत्य प्रहरन्तमुच्चैः
 निवार्य शस्त्रश्च निवृत्त्य कश्चित् ।
 द्विपेन्द्रपृष्ठादवतीर्य तिर्यक्
 हस्तेन दध्ने कचष्टस्तमस्य ॥४७॥

बाल्मिकी—श्रेष्ठ वीरगण इन्द्रिय शक्तिगणैरुपरे अत्र प्रयोग
 कवितेन न, केवल देखाइतेन । उद्यत लोकेरा देविशा ताहाटतेइ
 डय पाइत । कारण, दुर्लभ लोकनिगैरु उद्यता स्वभावसिद्ध ॥४६॥

अन्वयः—कश्चित् वाह विहाय ऊर्ध्वविकसरेण मृतस्वरेण स्वबाहुयुद्धच्छन
 समाह्वय आपतन्त कश्चित् नरेन्द्राङ्गज मालिलिङ्ग ॥४६॥

मृत्तिति । कश्चित् अश्वारोही योहा, वाहम् अश्वम्, विहाय
 अवतरणेन परित्यज्य, ऊर्ध्व विकसति प्रकाशत इति ऊर्ध्वविकसरेणेन
 मृतस्वरेण उच्चकण्ठध्वनिविशेषेण, स्वस्य बाहुयुद्धमेव छलं यस्मिन्
 कश्चिन् तद्व्यथा तथा समाह्वय, आपतन्तम् आगच्छन्तम्, कश्चित्
 नरेन्द्राङ्गजं राजपुत्रम्, मालिलिङ्ग ।

अत्र च्छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ॥४६॥

बाल्मिकी—कोन अथाप्राही अथ परित्याग करिया (अथ इहेते
 नागिया) उईगामी उऊच्ये आपन बाहुयुद्धछने आह्वान करिया
 आगमनप्रवृत्त कोन बाहुयुद्धके आनिमन करित ॥४७॥

रणोत्तमाघोरदृश्यमान-
 हस्तीन्द्रहस्तात् सहसा निरित्य ।
 तं तत्क्षणाद्बभूवि मुष्टिपीडं
 खदन्तितुन्दस्य तले विविश्वान् ॥४८॥

अन्वयः—कथितं चत्तं समेत्य लभ्यैः प्रहरन्तं निवार्यं शम्भुश्च निरया द्वियेन्द्र-
 वृथात् तिर्यक् भवतीर्यं हस्तेन चक्षुःक्षस्तं दधे ॥४०॥

अन्तमिति । कश्चिद्गजारोही, अन्तं समीपम्, समेत्य आगत्य,
 पुत्रैः ऊर्ध्वदिशि, प्रहरन्तम् अन्यं योद्धारम्, निवार्यं प्रतिप्रहारिण निवर्त्य,
 तदीयं शस्त्रञ्च, निरुद्ध्वा क्षिप्त्वा, द्वियेन्द्रस्य महागजस्य वृथात् तिर्यक्
 भवतीर्यं, हस्तेन करेण, अस्य प्रहरतो योद्धुः कश्चक्षस्तं केशपाशं दधे
 हतवान् । महानियुष्योऽयं गजारोहीति भावः ।

अत्र च्छेकानुप्रासोल्लङ्कारः ।

“अन्तः स्वरूपे नासिना न स्त्री शीघेऽन्तिके लिपु” इति मेदिनी ।
 “पाशः पक्ष्म हस्तञ्च कलापाशः कथात् परे” इत्यमरः ।

निरुद्धोति “ब्रह्म च्छेदने” इति ब्रह्मघातोः क्तो यपि रूपम् ॥४७॥

वाङ्माला—कौम योक्ता निकटे आसिना उपरैर त्रिके अत्र प्रहार
 करिते उच्चत इहेले, कौम गजारोही योक्ता प्रतिप्रहारे फाहाके
 निवारण ७ तारार अञ्चच्छेदन करिशा पार्श्वदेश .निशा इतिपुष्टं इहेते
 नासिना हस्तधारा सेहे प्रहारकारीर केशपाश धारण करित ॥४९॥

अन्वयः—कथितं रणोत्तमाघोरदृश्यमानहस्तीन्द्रहस्तात् सहसा निरित्य तत्-
 क्षणाद्बभूवि तं मुष्टिपीडं खदन्तितुन्दस्य तले विविश्वान् ॥४८॥

रथीति । अत्र कश्चिदित्यनुवर्त्तते । कश्चिद्गजारोही, रथे लक्ष्मी
 नियुष्यः य आघोरणो हस्तिपकः तेन दृश्यमानस्य हस्तीन्द्रस्य हस्तात्

सुपारदृष्ट्याऽप्यतिधावतीऽश्वात्
 पतन् निपादी व्यधितः स्वयञ्च ।
 तदीक्षिणा शिक्षणकारिणोश्चैः
 अरुन्तुदोद्गर्जनतर्जितश्च ॥५०॥

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी आत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ह्यनुप्रास-
 श्चेकानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

“श्रीभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते” इति विश्वः ।

बुभूव इति भावे प्रत्ययात् “भवतेरः” इत्यभ्यासे नाकारः ॥४८॥

वाङ्माला—विशाल अथगण सेहै दृष्टिम युद्धरक्षे मङ्ग दहेहा अर्द्ध ७
 अर्द्धपूनादितप्रकृति गतिधारा सेहै युद्धेर शोभा प्रकाश करिते
 धाकिदा निचदहे लक्ष्मीदेवीर गदोहर दहेहाछिल (उटेकःअथा अदेर
 म्जातीय दहेहाछिल) ॥४८॥

अन्वयः—सुपारदृष्ट्यापि निपादी अतिधावतः अद्यान् पतन् स्वयं व्यधितश्च,
 तदीक्षिणा शिक्षणकारिणा चर्चैः अरुन्तुदोद्गर्जनतर्जितश्च (अभूत्) ॥५०॥

सुपारिति । सुष्ठु पारं दृष्टवानिति सुपारदृष्ट्या अस्वारोद्धये-विश्व-
 निपुणोऽपीत्यर्थः, निपादी कश्चिदारोही, अतिधावतः अतिवेगेन गच्छतः
 अश्वात्, पतन् सन्, स्वयं व्यधितश्च, तदीक्षिणा तत्पतन्दर्शना, शिक्षण-
 कारिणा शिक्षकेण, चर्चैर्यत् अरुन्तुदं सम्भवेद्नाजनकम् उद्गर्जनं
 तेन तर्जितो भर्त्सितश्च अभूत् ।

अत्र व्ययनतर्जनयोः क्रिययोर्धोगपद्यात् समुच्चयोऽलङ्कारश्चेकानु-
 प्रासश्चेति संसृष्टिः ।

सुपारदृष्टेति “दृष्टेः कनिप् ।” अरुन्तुदेति “विध्यवक्षिणेषु तुदः”
 इति तुदतेः खप्र ॥५०॥

घणं भटौ भेमतुरुह्यटाङ्गी
 उत्प्लुत्य निप्लुत्य गदां दधानौ ।
 घणं रजः स्वस्वकरे किरन्तौ
 भुजाभुजि प्रांशुरवी व्यधाताम् ॥५१॥

वाङ्माला—कान् अदारोहौ अदारोहणे विशेष निपूण इहेषां
 अताडवेगे धारित अथ इहेते पठित इहेषा निज्जेष वाथा पाहेन,
 आवार शिकरुमहाभय ताहा देखिधा उरुयवे मर्चयेनानायाक उरुनां
 रुद्रिनन ॥५०॥

अन्वयः—गदां दधानौ भटौ उह्यटाङ्गी (सन्तौ) उत्प्लुत्य निप्लुत्य घण भेमतु,
 घणघ स्वस्वकरे रज किरन्तौ प्रांशुरवी (च सन्तौ) भुजाभुजि व्यधाताम् ॥५१॥

व्ययमिति । गदा दधानौ धारयन्तौ, भटौ द्वौ योद्धारौ, उह्यटौ
उह्यटौ अङ्गी चरयो ययोस्तौ तादृशौ सन्तौ, उत्प्लुत्य उदुगत्य, निप्लुत्य
 निपत्य च, घणम्, भेमतुः रणाङ्गने भयणं चक्रत्, घणघ, स्वस्वकरे,
 रजो धूलिम्, किरन्तौ गदां विहाय धर्मपिच्छिलतानिष्ठत्वे विधिपन्तौ,
 प्रांशुरवी रवी गर्जनं ययोस्तौ तादृशौ च सन्तौ, भुजाभुजि परस्पर-
 वाहुप्रहारालोकयुद्धम्, व्यधातां छतवन्तौ ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चैकानुप्रासेन संस्पृश्यते ।

भुजाभुजोति भुजेन च भुजेन च प्रहृत्य युद्धं छत्तमिति भुजाभुजि
 “तृतीयान्तं सप्तम्यन्तश्च” इत्यादिना बहुव्रीहौ निपातः ; अन्वययोऽयमिति
 केचित् ॥५१॥

स्रस्त्राभिमुख्यश्रितवीरमुख्याः
 अविभ्रमन्नभ्रमवृत्तयोऽसीन् ।
 ततः प्रयातेऽप्यरुणे रणाञ्चौ
 सरोजपुष्पाणि सितान्यपुष्पान् ॥५२॥

आपन इत्ते धुनि निक्षेप करिशा एवः उक्कश्वरे गर्जन करिते थाकिश
 वृष्ठावृष्ति (हाताशक्ति) वृक्ष करिते नागिन ॥५१॥

अन्वयः—अभ्रमवृत्तयः स्रस्त्राभिमुख्य-श्रित-वीर-मुख्या. असीन् अविभ्रमन् । ततः

अरुणे प्रयानेऽपि रणाञ्चौ सितानि सरोजपुष्पाणि अपुष्पान् ॥५२॥

स्वेति । न विद्यते अभ्रवृत्तिर्भ्रान्तिर्येषां ते अभ्रमवृत्तयः, युद्धकाले
 भ्रमे सति विपदवश्यम्भाविनीति भावः । 'स्रस्त्राभिमुख्यं' निजनिज-
 साम्मुख्यं श्रिता आश्रिताश्च ते वीरमुख्या वीरश्रेष्ठाश्चेति ते, असीन्
 कृपायान्, अविभ्रमन् घूर्यायन्ति च । ततः कारणात्, अरुणे सूर्ये, प्रयाते
 अस्तं गतेऽपि सति, रणाञ्चौ युद्धसमुद्रे, सितानि श्वेतवर्णानि, सरोज-
 पुष्पाणि पद्मकुसुमानि, अपुष्पान् प्राक्कुटन्निव । अतिदुतं घूर्णमानानां
 निम्बलासीनां रथस्थलोहं विशालश्वेतपद्माकृतिलाभादिति भावः ।

अत्र प्रतीयमाना भावाभिमानिनो क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, सूर्य-
 स्थितिरूपहेतुं विनापि पद्मविकाशरूपकार्योत्पत्तेविभाषना, रणाञ्चा-
 विति निरङ्गं केवलरूपकश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभाषेन सङ्करः, सोऽपि
 पुनश्चैकानुप्रासेन संछष्यते ॥५२॥

वाङ्माला—प्रधान प्रधान वीरेवरा अम शूद्र एवः परम्परा अतिभूषवडी
 इहेहा उदवाशि घुवाहेते नागिनेन । ताहाते, र्था एहाऽले
 गमन करिलेओ सेहे वणनमुद्रे देन श्वेतवर्ण पद्मसकल प्रशुक्ति
 इहेन ॥५२॥

वीरं गुरुं जितुमजय्यमन्यः
 जनो यद्येष्टां व्यतनिष्ट चेष्टाम् ।
 सा निष्फलाभूच्छिशिरे सतिव
 श्रेष्ठान् स्वनामैव गुरुन् व्यनक्ति ॥५३॥
 असौ धरित्रीपतिपञ्चपुत्री
 शिष्टां समासाद्य विशिष्य सद्यः ।
 सर्वोत्तमा विग्रहवित्तमाभूत्
 निसर्गसिद्धो हि सतां स सर्गः ॥५४॥

अन्वयः—अन्यः जनः अजय्यं वीरं गुरुं जितुं यद्येष्टां चेष्टां व्यतनिष्ट, (किन्तु)
 सा शिशिरे लता इव निष्फला अभूत् । स्वनाम एव गुरुन् श्रेष्ठान् व्यनक्ति ॥५३॥

वीरमिति । अन्यो जनः, अजय्यं जितुमशक्यं वीरं गुरुं शिष्टकम्,
 जितुम्, यद्येष्टां पर्याप्तं चेष्टां व्यतनिष्ट विस्तारिण्याकरोत् । किन्तु सा
 चेष्टा, शिशिरे शीतकाले लतेव, निष्फला अभूत् जयाभाषादिति भावः ।
 उक्तमर्थं समर्थं यितुमाह श्रेष्ठानिति । स्वनामैव गुरुरिति संश्रैव गुरुन्
 श्रेष्ठान्, व्यनक्ति सूचयति ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, श्रौतोपमा
 इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

अजय्यमिति “स्वरादयः” इति यप्रत्यय “जित्योः शक्ये” इति
 अयादेशे रूपम् ॥५३॥

दाष्टाणा—अत्र कोन लोक वीर ७ अजय्य गुरुके (निष्कटके)
 ७३ कटिवाक ७३ यथेष्टे चेष्टे करिनः किं कटिकाले लताव वाय ताहार
 से चेष्टे निष्कट इहेवा गेल । कादण, ७३ एहे नान्तीहे ७३कनेव
 चेष्टेवा ७३ना करिदा वाके १०३ ।

लोको रवौ स्मास्तमिते समस्तः
 तेषां प्रशक्तिं विविनक्ति नक्तम् ।
 नृपात्मजानान्त्वजनि प्रशंसा
 न चन्द्रिका चन्द्रमसं जहाति ॥५५॥

अन्वयः—असौ धरिणीपतिपद्मपुत्री सयः शिष्यां समासाद्य (अपि) विशिष्य
 सर्वोत्तमा विग्रहवित्तमा अभूत् । हि स सर्गः सता निरसर्गसिद्धः ॥५४॥

असाविति । असौ, धरिणीपते राज्ञः पञ्चानां पुत्राणां समाहार
 इति पद्मपुत्री, सयः शिष्यां समासाद्य प्राथ्यापि, विशिष्य खान् विशिष्यौ-
 क्त्य, सर्वेभ्य उत्तमा प्रधानवीरभूता, विग्रहवित्तमा युद्धाभिन्नश्रेष्ठा च
 अभूत् । हि तथाहि, स सर्गः सर्वोत्तमत्वादिसृष्टिः, सतां बुद्धिमत्तादिना
 अभ्यर्हितानां निरसर्गेण स्वभावेनैव सिद्धो भवति ।

अत्रापि पूर्ववदर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्च कानुप्रासेन संसृज्यते ॥५४॥

वाङ्माला—तीक्ष्णकराकार सेहै पाँउती पूरई मग शिफानात करिदाँ
 भर्खातन वीर ओ हुहाडिअश्रेष्ठे द्दहैदाहिलेन । कारण, सेहैरूप श्रेष्ठता
 बुक्ति ओ देशप्रकृति गुणवशतः प्रशंसनीय लोकदिग्गज स्वभावसिद्ध द्दहैदा
 धाके ॥५४॥

अन्वयः—समस्तः लोकः रवौ अस्तमिते नक्तं (च) तेषां प्रशक्तिं विविनक्ति च ।
 नृपात्मजानां तु प्रशंसा अजनि । चन्द्रिका चन्द्रमसं न जहाति ॥५५॥

लोक इति । समस्तो लोकः, रवौ मूर्ख्ये अस्तमिते मति, नक्तं
 रात्रौ च, तथा योद्धृयाम्, प्रशक्तिं सामर्थ्यं सामर्थ्यतारतम्यामिति यावत्,
 विविनक्ति विचारयति च । नृपात्मजानान्तु प्रशंसा युद्धनैपुण्याति-
 रिकात् प्रशक्तिस्तुतिः, अजनि जाता । तथा च चन्द्रिका व्योम्न्या,
 चन्द्रमसं चन्द्रम्, न जहाति न त्यजति । चन्द्रिका यथा चन्द्रमसं न
 जहाति, तथा प्रशंसापि नृपात्मजान् न जहाति अति भावः ।

पतिंवरा वीरजनैकभोग्या
 योग्या रणयास्तरला गुणज्ञा ।
 प्रखेदविन्दालिमिषेण कुन्द-
 मालां समालम्बयतीतदङ्गे ॥५६॥

अथ वैधर्म्याण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, छिकानुप्रासो हृत्पुत्रप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ॥५५॥

वाद्याणां—शुद्धा अर्थाऽले नमन करिले नमउ नोक सेई घोकादेर शक्तिविधये विवेचना करित, किञ्च ताशते वासपुत्रगणेरदे प्रशंसा इहेत । कारण, छोग्या चलके परिताग करे ना ॥५६॥

अन्वयः—पति वरा वीरजनैकभोग्या योग्या तरला गुणज्ञा (च) रणयोः एतदङ्गे प्रखेदविन्दालिमिषेण कुन्दमालां समालम्बयत ॥५६॥

पतिं वरेति । पतिं हृष्योते इति पतिंवरा, वीरजनैकभोग्या कैवल्यवीरजनलभ्या, योग्या, तरला अनियतत्वात् अक्षला गुणज्ञा च, रणयोः युद्धविजयलक्ष्मोः, एतेषां राजपुत्रायाम्, अङ्गे गार्थे कण्ठे च, प्रखेदविन्दालिः धर्मविन्दुमालाया मिषेण छलेन, कुन्दमालां कुन्दकुसुमसजम्, समालम्बयत वरणमाल्यतया पर्यधापयदिव ।

अथ राजपुत्ररणश्रियोर्लिङ्गसाम्येन नायकनायिकाव्यवहारसमा-
 रोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, सापङ्गवा भावाभिमानिनी प्रतीयमाना
 क्रियोत्प्रेषा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि पुनश्चैकानुप्रासेन
 संसृज्यते ॥५६॥

खलत्करा भास्करसम्प्रयाशात्
 पितृप्रसूस्तत्र बभूव लीना ॥५८॥
 स्वरप्रवीणा अपि हीनवीणा
 जगुर्न वीना युगपदयदेते ।
 बभूव कोलाहलिकोकिलाली
 व्यलीकगाना प्रकृतेन तेन ॥५९॥

अन्वयः—अमोभिः सकलैः भास्करसम्प्रयाशात् उपास्यमाना प्रभूतान् प्रालियन्तिशान्
 जहती खलत्करा पितृप्रसूः तत्र लीना बभूव ॥५८॥

उपास्येति । अमोभिः कुमारादिभिः, सकलैर्जनैः, भास्करस्य
 सूर्यस्य सम्प्रयाशात् अस्तगमनेनादर्शनात् पत्युर्मरणाच्च, उपास्यमाना
 आराध्यमाना आद्यासदानेन सेव्यमाना च, प्रभूतान् प्रपुरान्, प्रालिय-
 न्तिशान् हिमविन्देन् अश्रुविन्दूच्च, जहती त्यजन्ती, खलन् भ्रश्यन्
 द्रधीभवं य करः किरणो हस्तश्च यस्याः सा, पितृप्रसूः सायंसन्ध्या सती
 स्त्री च, तत्र तदानीम्, लीना अदर्शनं गता मङ्गसरयेन लयं गता च,
 बभूव । सन्ध्याकालोऽतीत इत्यर्थः ।

अथ लिङ्गसाम्येन कार्य्येण च सूर्यसायंसन्ध्यायोः पतिपतीव्यवहार-
 समारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

“सायंसन्ध्या पितृप्रसूः” इत्यमरः ॥५९॥

अनेन रूपेण कुमारवर्गः
 विद्यां गृहीत्वा गुरुद्वन्दतः सः ।
 घृताहुतिं प्राप्य मखे गिखीव
 राजप्रयुक्तः सुतरां रराज ॥६०॥

अन्वयः—हीनवीणा अपि सखप्रवीणा एते नवीनाः युगपत् यत् जगुः, प्रकृतनेन
 तेन कोलाहलि कोकिलालौ व्यलीकगाना बभूव ॥५८॥

स्वरिति । हीनाख्यक्ता वीणा यैस्ते हीनवीणा अपि प्रवीणा
 प्रकृष्टवीणा इति विरोधः, हीना ध्वनौ न्यूना वीणा येभ्यस्ते हीनवीणाः,
 स्वरं निपादादौ प्रवीणा निपुणा इति तत्समाधानम्, एते नवीना-
 स्वरुणाः कुमाराः, युगपदेकदा, यत् जगुर्गानं चक्रुः, प्रकृतनेन
 आरब्धेन, तेन गानेन, कोलाहलः अस्या भस्तीति कोलाहलिनी चासौ
 कोकिलालौ कोकिलश्रेयो चेति कोलाहलिकोकिलालौ व्यलोकं
 विशिष्येणाप्रियं गानं यस्याः सा व्यलीकगाना बभूव । कोकिलस्वरा-
 दप्यमीषां स्वरो मधुर इत्यर्थः ।

अत्र प्रायुक्तव्याख्यानात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, कोकिलस्वरात्
 कुमारगणस्वरस्याधिक्यप्रतिपादनाद्वातिरेकः, किकानुप्रासश्चतुप्रास-
 लक्षनुप्रासाश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रवीण्ये निपुण्याभिन्नविन्ननिष्ठातमिच्छिताः” इति “अलीकस्व-
 प्रियेऽन्तं” इति धामरः ॥५८॥

सा रुक्मिणी किन्तु गुरोरगृह्णात्
 वेदस्थले गीरचनाप्रकारम् ।
 सङ्कल्पकार्ये सलना प्रहृत्ता
 तिलस्थले धान्यमिवास्तिपत्नी ॥६१॥

अन्वयः—राजप्रयुक्तः सः कुमारवर्गः अनेन रूपेण गुरुहृन्दतः विद्यां गृहीत्वा
 मखे वृतावृतिं प्राप्य शिखी इव सुतरां रराज ॥६०॥

कुमारवर्गनामुपसंहरति अनेनिति । राजा प्रयुक्तो राजप्रयुक्तः,
 स कुमारवर्गः, अनेन रूपेण प्रकारेण, गुरुहृन्दतः शिष्यकगणात्, विद्यां
 गृहीत्वा, मखे यज्ञे, वृतावृतिं प्राप्य, शिखी वद्विरिव, सुतराम्
 अतिशयेन रराज ।

अत्र श्रौतीपमालहारो वृत्त्यनुमासङ्घे कानुमासाभ्यां संसृज्यते ॥६०॥

वाङ्माला—राजप्रयुक्त कुमारवर्ग एतेषांवे शिष्यकगणेर निवृत्ते
 इदंते विद्यालाभं करिष्य—ररज इत्येव आदिति पादेषा अग्निर वाय
 अताश्च शोभा (शैलि) पादेषु नागिलेन ॥६०॥

अन्वयः—किन्तु सा रुक्मिणी सङ्कल्पकार्ये प्रहृत्ता, अतिपत्नी मनना तिलस्थले
 धान्यमिव वेदस्थले गीरचनाप्रकारं गुरोः अगृह्णात् ॥६१॥

इति । किन्तु सा रुक्मिणी, सङ्कल्पकार्ये प्रहृत्ता, अति विद्यमानः
 पतिर्यस्याः सा अतिपत्नी सधवा, सलना स्त्री, तिलस्थले धान्यमिव,
 वेदस्थले वेदशिक्षास्थाने, गीरचनाप्रकारं सरसवाक्यनिर्भाष्यप्रणालीम्,
 गुरोः शिष्यकात्, अगृह्णात् अशिक्षत ।

अत्र श्रौतीपमालहारः ।

“सावित्रेः प्रलयं यजुर्लक्ष्यो स्त्रीगृह्ययोर्नेच्छन्ति” इति पराशरभाष्य-
 हतसुत्या धिया वेदाध्ययननिषेधात् वेदस्थले इत्युक्तम् । “कुमृतिलजल-

चित्वादि पित्रादितनोतिरेवा
 शिल्पं शिशिचे समरस्यले च ।
 नारी च भद्रेव च शूद्रजातिः
 नमःप्रयोगं प्रणवाभिधाने ॥६२॥

त्यागरूपः सङ्ख्यः शास्त्रार्थः” इत्युक्तेः स्त्रिया अपि सङ्ख्ये,
 तिलग्रहणमाप्तौ “न सृष्टेत् तिलदर्भांस्तु यावद्भर्त्तरि जीवति” इति
 तिलग्रहणनिषेधात् तिलस्यले धान्यमित्येवमिहितम् । अस्तीति
 विद्यमानार्थमध्ययम् । शब्दशक्तिप्रकाशिकायामपि “अस्तिस्त्रीरा नास्ति-
 स्त्रीरा” इत्युदाहृतम् । अस्तिपठोति सपठो इत्यादिवत् “पत्न्यर्नञ्च”
 इति नकार ईकारश्च ॥६१॥

वाङ्माला—मङ्गलकार्ये अदुता मधवा औ येमन तिलहाने शाळ अहण
 करेव, तेमन रुक्मिणी शुकुद्र निदठ वेनभिकाहाने रुद्रुव वाकारचना
 अणानी शिक्का अहण करितेन ॥७१॥

अन्वयः—पित्रादितनोतिः च एषा नारी च भद्रा शूद्रजातिश्च प्रणवाभिधाने
 नमःप्रयोगं इव समरस्यले चित्वादि शिल्पं शिशिचे ॥६२॥

चित्तेति । पित्रा आदितानोतिश्च, एषा रुक्मिणी, नारी सकला स्त्री च, भद्रा शिष्टा-
 शूद्रजातिश्च, प्रणवाभिधाने सङ्ख्यादौ प्रणवप्रयोगे कर्त्तव्ये, नमः-
 प्रयोगमिव, समरस्यले धातुगणक्रियमाणयुहशिष्यास्थाने, चित्वादि
 आलिख्यनिर्माणप्रभृति शिल्पम्, शिशिचे । :

अत्र श्रौतीपमालङ्कारश्चेत्कानुप्रासेन संसृज्यते ।

अत्राप्युक्तपराशरभाष्यदृष्टमनुयाः स्त्रीशूद्रयोः प्रणवोच्चारणनिषेधात्

विद्या न चेत् स्यात् चित्तिपात्मजानां
सुमेधसां यत्नवताममीषाम् ।
कृषीवलैः सिक्तजला सुकृष्टा
तदोत्तवीजाप्यफलोर्ध्वरा स्यात् ॥६३॥

प्रणवमिधाने नमःप्रयोगमिव इत्युक्तम् । अग्निष्टः गूढस्तु स्वेच्छा-
चारवशात् प्रणवमभिधत्त इति भद्रे त्पुपात्तम् ॥६२॥

• बाधाला—श्री ७ शिष्टेभूद् येमन प्रणवबहने नमःप्रयोगं शिक्षा करे,
सेष्टेरुप पितार निकट नीतिशिक्षाय शिक्षित रुक्षिणी यूकशिक्षाहने
छिद्रप्रकृति शिक्षा शिक्षा करितेन ॥७२॥

अन्वयः—सुमेधसां यत्नवतां (च) अमीषां चित्तिपात्मजानां चेत् विद्या न स्यात्,
तदा कृषीवलैः सुकृष्टा उत्तवीजा सिक्तजला (च) उर्वरापि अफला स्यात् ॥६३॥

अथ दशभिः श्लोकैः कुमारार्यां कतिपयविद्यालाममार्चं
विद्येति । सुमेधसां शोभना मेधा येषां तेषाम्, यत्नवतां विद्यालामे
यत्नशीलानाञ्च, अमीषां चित्तिपात्मजानां राजपुत्राणाम्, चेदयदि,
विद्या न स्यात्, तदा कृषीवलैः कृषकैः, सुकृष्टा सुष्ठु, कर्षणास्पदोक्तता,
उत्तानि रोपितानि वीजानि यस्यां सा, सिक्तानि जलानि यस्यां सा च,
उर्वरा सर्वशयजननयोग्यापि भूमिः अफला फलगून्या स्यात् । उर्वराया
निष्फलत्वमिव तादृशानां कुमारार्यां निर्विद्यत्वमसम्भवमेवेति भावः ।

अतएवात असम्भवस्तुसखन्वा निदर्शनालङ्कारः ॥६३॥

सामाग्र्या निर्मलवर्णयुक्ता
 विज्ञापयन्ती बहुवस्तुतत्त्वम् ।
 एतैः कुमारैः परिश्रद्धमाना
 मातेव लेभेऽखिलवेदविद्या ॥६४॥
 श्रितान्तकोदण्डमहीपकारी
 निष्पादकः सन्ततमाहवस्य ।
 सखा धनुर्वेदगतश्च बोधः
 परस्परं तेषु बभूव तुल्यः ॥६५॥

अन्वयः—एतैः कुमारैः परिश्रद्धमाना सामाग्र्या निर्मलवर्णयुक्ता बहुवस्तुतत्त्वं
 विज्ञापयन्ती (च) माता इव अखिलवेदविद्या लेभे ॥६४॥

कुमारार्यां वेदादिविद्यानिष्पत्तिमाह सामेति । एतैः कुमारैः
 परिश्रद्धमाना अधीयमाना, साम तदाख्यं वेदं सान्त्ववादश्च आश्रयत
 इति सा, निर्मलैर्धर्मकारादिभिः निर्मलेन वर्णेन देहकान्त्या च युक्ता,
 बहुवस्तुतत्त्वं विज्ञापयन्ती च, माता इव अखिलवेदविद्या लेभे ।

अत्र श्रौती पुराणोपमालङ्कारः ॥६४॥

बाङ्गाला—सेहे द्वाइकुमारैररा गुडर निकट अश्रद्धन करिद्या
 सामवेद- (साधना वाक्य) समवित्त, निर्मलवर्ण- (अकारादि अक्षर, देह-
 काष्ठि) देहकाष्ठियुक्त एवम् बहुवस्तुतत्त्वबोधक जननीर श्राय समस्त
 वेदविद्या भात करिद्याहिलेन ॥६४॥

अन्वयः—श्रितान्तकोदण्डमहीपकारी सन्ततं आहवस्य निष्पादकश्च सखा
 धनुर्वेदगती बोधश्च तेषु परस्परं तुल्यः बभूव ॥६५॥

श्रितेति । श्रितः अवलम्बितः अन्तः समीपदेशी येन स श्रितान्तकः

शब्दीयविद्या प्रतिहारिणीव
ज्ञानस्य सोपानमवेक्षयन्ती ।
आख्यातनामप्रथिता निनाय
समस्तशास्त्रालयमध्यमेतान् ॥६६॥

दण्डेन शत्रुदमनेन मञ्जीपकारी, अन्यत्र शितः अवलम्बितः अन्तः सोप-
देशो येन तेन सर्वदा सन्निहितेनेत्यर्थः कोदण्डेन धमुषा तत्कार्यमूषनेन
मञ्जीपकारी, सन्ततं सर्वदा, आहवस्य युद्धस्य, निष्पादकः प्रकारज्ञापनेन
माहाय्यकरणेन च सम्पादकश्च, सखा सहायः, धनुर्वेदगतो बोधो विद्या
च तेषु कुमारेषु परस्परं तुल्यो बभूव ।

अत्र प्रथमपादे समङ्गश्लेषः, द्वितीयपादे धार्थश्लेषः, आर्थापमा
चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । आर्थां पुर्यापमेति केचित् ।

सखिपत्ने शितान्तक इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः ॥६५॥

वाद्याना—सर्करी मद्रिहित, शत्रुदमनकारा विशेष उपकारी एवं
अत्राशु युक्निष्पादक, आव निकटवन्तो धनुष काय उपदेशेन कत्राशु विशेष
उपकारी एवं सर्करी युक्निष्पादक मङ्गर्वेदविद्या सेहै दूमात्रगणेश
पदम्पन समान इहैवाह्लि ॥७६॥

अन्वयः—आख्यातनामप्रथिता ज्ञानस्य सोपानं अवेक्षयन्ती शब्दीयविद्या
प्रतिहारिणी इव एतान् समस्तशास्त्रालयमध्यं निनाय ॥६६॥

शब्दीयेति । आख्यातेन धातुप्रकरणेन नाम्ना नामप्रकरणेन च
प्रथिता प्रसिद्धा, अन्यत्र आख्यातेन पुरगतमर्वलांकीचारितेन नाम्ना
संज्ञया प्रथिता प्रसिद्धा, ज्ञानस्य शास्त्रबोधस्य मङ्गस्वरूपावगमस्य च
सोपानं क्रमिकोन्नतिम्, आरोहणश्च अवेक्षयन्ती प्रदर्शयन्ती शब्दीय-
विद्या व्याकरणज्ञानम्, प्रतिहारिणी हाररक्षिका इव, एतान् कुमारान्,

रसोद्भुरा भावगुणप्रसुग्धा
 सालङ्कृती रीतिमती नवीना ।
 अतीवचारुध्वनिभागमीया
 जगद् कण्ठं किल काव्यविद्या ॥६७॥

समस्तशास्त्रम् आल्लयो गृहमिव तस्य मध्यम्, निनाय प्रापयामास ।

व्याकरणविद्या हि समस्तशास्त्रबोधोपाय इति भावः ।

अथ सुप्तोपमा सङ्गीत्यां श्रौती पूर्वोपमालङ्कारः ।

“आरोहणं स्यात् सोपानम्” इत्यमरः ॥६६॥

वाङ्मना—प्रसिद्धनामसम्पन्नं प्रतिद्वारिणी येषाम सोपान (सि डि)

देखाहेते षाकिद्या गृहङ्गणके गृहमथो नईद्या याद सेईरुण आथा०
 प्रकदण ७ नामप्रकरणशारा प्रसिद्ध व्याकरणविद्या ज्ञानेर ऊर्ध्विक
 उन्नति देखाहेते षाकिद्या सेई कुमारगणके मयसु शाङ्गमथो नईद्या
 गिदाहिन ॥७७॥

सुख्य —रसोद्भुरा भावगुणप्रसुग्धा सालङ्कृती रीतिमती अतीवचारुध्वनिभाङ्ग
 नवीना च काव्यविद्या अमीया कण्ठ जगद् किल ॥६७॥

रसोद्भुरीति । रसेन शृङ्गारादिना अनुरागण च उद्भुरा परिपूर्णा,
 भावे स्यायिभावादिभि लीलाविलासादिभिश्च युक्ते भोज प्रभृतिभि
 सौन्दर्यादिभिश्च प्रसुग्धा मनोहरा, अलङ्कृतिभि उपमादिभि कटक
 कुण्डलादिभिश्चालङ्कारै सङ्गीति सा, रीतयो गोडीप्रभृतय महावहाराद्य
 अस्या सन्तीति सा, अतीवचारु परमरम्य ध्वनि व्यङ्गाय कण्ठस्वारद्य
 भजत या सा, नवीना समयत्रापि नूतना च, काव्यविद्या काव्यशास्त्र
 तरुणी च, अमीया कुमाराणाम्, कण्ठम्, जगद् स वक्ष्य आल्लिङ्ग
 च । किलेत्यैतिह्ये ।

द्वितीयः सर्गः।

अज्ञानतामिस्रमलं हरन्ती

विकासयन्त्याननपङ्कजानि ।

तेषां महाच्छे हृदयान्तरीचे

स्मृतिज्ञतार्कच्छिविराविरासीत् ॥६८॥

अत्र द्विष्टविशेषणसाम्येन लिङ्गसाम्येन च काव्यविद्यायां युवति-
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ॥६७॥

वाङ्मानी—अस्मैऽपरिपूर्णा, भावे ७ श्रुते मनोहरा, अलङ्कारसम्पन्ना,
श्रीतिशूला, अतिशुभ्रशनिशानिनी एव नवीना काव्यविद्या, (काव्यशास्त्र,
युवती श्री) कुमारगणेर कर्षश्च इहैवाहिल ॥७१॥

अन्वयः—अज्ञानतामिस्रं मलं हरन्ती आननपङ्कजानि विकासयन्ती (च)
स्मृतिज्ञतार्कच्छविः महाच्छे तेषां हृदयान्तरीचे आविरासीत् ॥६८॥

अज्ञानेति । अज्ञानं सदापाराधनवगमः तामिस्रम् अन्वकार इव
तत्, अज्ञानमेव तामिस्रं तदिति वा, अलमत्यर्थम्, हरन्ती नाशयन्ती,
आननानि पङ्कजानि पद्मानीव तानि, आननान्येव पङ्कजानि तानीति
वा, विकासयन्ती च, स्मृतिज्ञता स्मृतिशास्त्रज्ञानम् अर्कच्छविः सूर्य-
द्युतिरिव सा, स्मृतिज्ञता स्मृतिशास्त्रज्ञानमेव अर्कच्छविः सूर्यद्युतिः
सेति वा, महाच्छे अतीवनिम्बले, तेषां कुमाराणाम्, हृदयमन्तरीचमिव
तस्मिन्, हृदयमेव अन्तरीचं तस्मिन्निति वा, आविरासीत्
प्रकाशितासीत् ।

अत्र साधकधाधकप्रमाणाभावाद्गुणमारूपकयोः सन्देहसङ्कोचलङ्कार-
च्छेकारुमासेन संसृज्यते ॥६८॥

वाङ्मानी—अज्ञानाङ्कारशानिनी एव भूषणविकाशिनी इति-

दशाविशिषेण समाददाना

सोहं तमःशान्तिविधानदत्ता ।

द्रष्टव्यमर्थं परिदर्शयन्ती

प्रदीपिकेवास्थित नीतिरेषु ॥६८॥

शास्त्रज्ञानस्यार्थाद्भाति सैहे कृपाद्रगणैव अतिनिश्चलं क्षुद्र-आकाशे प्रकाशं
पार्श्वेऽस्ति ॥७७॥

अन्वयः—दशाविशिषेण सोहं समाददाना तमःशान्तिविधानदत्ता द्रष्टव्यं, सर्वं
परिदर्शयन्ती च नीतिः एषु प्रदीपिका इव अस्थित ॥६८॥

दशेति । दशाविशिषेण सङ्घट्टाद्यवस्थया हेतुना, सोहं वात्सल्यम्
आत्मानं प्रति प्रभोरनुरागमित्यर्थः, समाददाना सम्यग्दृष्टती, अन्यत्र
दशाविशिषेण उत्तमवर्तिकया, सोहं तैलादिकम्, समाददाना संदृष्टती,
तमसः तमोगुणजनितकर्तृव्यविषयकाज्ञानस्य, अन्यत्र अन्धकारस्य
शान्तिविधाने निवृत्तिकरणे दत्ता निपुणा, द्रष्टव्यं प्राप्तव्यम्, अव-
लोकितव्यञ्च, अर्थं युहादौ कौशलादिकं घटपटादिकञ्च विषयम्, परि-
दर्शयन्ती स्वोपदेशेन बोधयन्ती स्वप्रभया ईक्षयन्ती च, नीतिः नीति-
शास्त्रविद्या, एषु कुमारिषु, प्रदीपिका प्रदीप इव प्रदीपशिखिव वा,
अस्थित सत्त्वे इत्यसमये निश्चयाय स्थितवती ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अत्रोपमेति केचित् ।

“दशावस्था दीपवर्त्तोर्विखान्ते भूमिं यांपिति” इति मेदिनी ।
“सोहं तैलादिकरसद्रव्ये स्यात् सोहदेऽपि च” इति विश्वः । “तमो राक्षो
गुणो घापे ध्वान्ते” इति हेमचन्द्रः ।

अस्थितेति “प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु स्या” इति निर्णयार्थं
रुचादिस्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥६८॥

स्ववंशजातान् परिचाययन्ती
दद्यान्वयोत्कीर्त्तनकारिणी च ।
एतान् वभाजोपयमोपयोग्यान्
पुराणविद्या घटकावलीव ॥७०॥

वाङ्माला—याहा मूढे अवहाय मूढनेदहे अशुद्राग आकर्षण करे, याहा ज्ञमेव निवृत्ति करिते निपुण एवः याहा ज्ञातवानिषय जानाहेरा थाके, मीपशिथार छात्र सेहे नीतिविद्या ज्ञातवानिर्णय करिवार जज्ञ कुमारगणेर हृदये अवस्थान करित ॥७०॥

अन्वयः—स्ववंशजातान् परिचाययन्ती दद्यान्वयोत्कीर्त्तनकारिणी च पुराणविद्या घटकावली इव उपयमोपयोग्यान् एतान् वभाज ॥७०॥

स्ववंशेति । स्ववंशे जातानुत्पन्नान् पुरुषान् परिचाययन्ती भागवताद्यात्मना ज्ञापयन्ती, अन्यत्र स्वयोः कन्यावरयोर्वंशजातान् पुरुषान्, परिचाययन्ती कुलग्रन्थदर्शनेन ज्ञापयन्ती, दक्षस्य ब्रह्मणः पुत्रस्य दक्षप्रजापतेः अन्यत्र आदिशूरेण राज्ञा वङ्गेष्वानीतानां पञ्चानां ब्राह्मणानां मध्ये दक्षनामकस्य ब्राह्मणस्य, अन्वयोत्कीर्त्तनकारिणी वंशप्रकटनकर्त्री च, पुराणविद्या, घटकानां कन्यावरयोर्विवाह-योजकानाम्, आवली समूह इव, उपयमोपयोग्यान् विवाहयोग्यान्, एतान् कुमारान्, वभाज आश्रयति स्म ।

अत्रापि पूर्णोपमालङ्कारः श्रुत्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥७०॥

वाङ्माला—स्ववंशजात पुरुषगणेर परिचयदाता एवः आदिशूरकर्तृक ब्रह्मणेशे आनीत पञ्चब्राह्मणेर मध्ये दक्षनामक ब्राह्मणेर उल्लेखकारी घटकगणेर छात्र, स्ववंशजात पुरुषगणेर परिचयदाता एवः दक्षप्रजा

ବିଦ୍ୟା ଚ ବୁଦ୍ଧିଃ ମନୋଞ୍ଜତା ଚ
 ସାପତ୍ନୀବୈରେଣ ପରସ୍ପରଂ ତାଃ ।
 ଶ୍ଵାସ୍ମିପ୍ରଯୋଗେ ପରଯୋଗଚିନ୍ତାଂ
 କୃତ୍ଵେବ ଶସ୍ତ୍ରତ୍ ପରିରେଭିରେ ତାନ୍ ॥୭୧॥
 ଉପେନ୍ଦ୍ରଃ ଶ୍ଵସାରଂ ପ୍ରସଂହ୍ୟାପହତ୍ତୀ
 ମହସ୍ତ୍ରୀ ମନସ୍ତୀତି ଜାନନ୍ ପୁରେବ ।
 ବିଶିଷାତ୍ ସମୀକଂ ସ ରୁକ୍ମିଣି ଶିଶିଚ୍ଚେ
 ଦୁରନ୍ତଃ ପ୍ରୟତ୍ନୋ ହି ଗାଢ଼ୋଦ୍ୟମାନାମ୍ ॥୭୨॥

ପତିତ୍ର ଦଂଶକୌର୍ତ୍ତନକାରୀ ପୁତ୍ରାଂଶାଞ୍ଚ ବିଦାହସୋଗ୍ୟ ବାଞ୍ଛୁକୂନାଦ୍ରଗ୍ଗଣକେ ଆତ୍ମପ୍ର
 କବିଶାଞ୍ଚିନ ॥୧୦॥

ଅନ୍ଵୟ:—ବିଦ୍ୟା ଚ ବୁଦ୍ଧିଃ ମନୋଞ୍ଜତା ଚ ତାଃ ପରସ୍ପରଂ ସାପତ୍ନୀବୈରେଣ ଶ୍ଵାସ୍ମିପ୍ରଯୋଗେ
 ପରଯୋଗଚିନ୍ତାଂ କୃତ୍ଵା ଇବ ଶସ୍ତ୍ରତ୍ ତାନ୍ ପରିରେଭିରେ ॥୭୧॥

ବିଦ୍ୟେତି । ବିଦ୍ୟା ଚ ବୁଦ୍ଧିଃ, ମନୋଞ୍ଜତା କାନ୍ତିଃ, ତା ଫଳାଞ୍ଚିତ୍ତ
 ଫଳ, ପରସ୍ପରମ୍, ସାପତ୍ନୀନ ସପତ୍ନୀଭାବେନ ଯଦୈରଂ ବିହେପକ୍ତେନ, ଶ୍ଵସ୍ତା
 ଆତ୍ମନଃ ବିପ୍ରଯୋଗେ ବିଚ୍ଛେଦକାଳି ପରଯୋଗ୍ୟୋଃ ଯୋଗଚିନ୍ତାଂ କୁମାରୈରେବ ସଦ୍ଵ
 ସଂଯୋଗାଶ୍ରୟାଂ କୃତ୍ଵା ଇବ, ଶସ୍ତ୍ରତ୍ ସର୍ଵଦୈବ, ତାନ୍ କୁମାରାନ୍, ପରିରେଭିରେ
 ଆଲିଲିଞ୍ଚ ଆଶିଶ୍ଵିୟୁରିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

, ଶ୍ଵାସ୍ମି ପ୍ରଯୋଗେ ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧିମନୋଞ୍ଜତାସୁ ନାୟିକାଦ୍ୟବହାରସମାରୋପାତ୍
 ସମାସୀକ୍ତିରତ୍ଵାଦଃ, କ୍ରିୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଚ ଅନୟୋରଞ୍ଜାଞ୍ଚିଭାବେନ ସଞ୍ଚରଃ ।

“ପରିରମ୍ଭଃ ପରିଘ୍ଵଞ୍ଚଃ ସଂଗ୍ରୋପ ଉପଗୁଞ୍ଚନମ୍” ଇତ୍ୟମରଃ ॥୭୧॥

ବାଞ୍ଛାଞ୍ଚା—ବିଦ୍ୟା, ବୁଦ୍ଧି ଓ କାଞ୍ଚି ଏହି ତିନିଟାହି ପରମ୍ପର ମାମତା-
 ବିଦ୍ଵେଷନିବଦ୍ଧନ ନିକ୍ଷେପ ବିଚ୍ଛେଦେବ ସମୟେ ଅତ୍ତ ଦୁହି ତନେର ମଂଵୋଗ ଦୃଢ଼େତେ
 ପାଠେ ଏହି ଆତ୍ମନା କବିଶାଞ୍ଚି ଯେନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟାହି ବାଞ୍ଛୁକୂନାଦ୍ରଗ୍ଗଣକେ ଆତ୍ମପ୍ରନ
 କବିତ ॥୧୦॥

जानन् स्वयं जनमुखाच्च निशम्य सम्यक्
विद्यां जनन्द नृपतिर्नि जनन्दनानाम् ।
विद्या सुतेषु रजनीषु च पौर्णमासी
क्षेत्रेषु शस्यमपि कस्य न तोषकाणि ॥७३॥

अन्वयः—महर्षी मनस्वी (घ) स हर्षी 'उपेन्द्रः प्रसन्न स्वसारं अपहर्त्ता' इति पुरा जानन् इव विशिषात् समीकं शिशिवे । गाढोद्यमानां प्रयतो हि दुरन्तः ॥७१॥

उपेन्द्र इति । महर्षो तेजस्रो, मनस्वी प्रशक्तमनाश्च, स हर्षी, उपेन्द्रः कृष्णः, प्रसन्न बलेन, स्वसारं भगिनीं रुक्मिणीम्, अपहर्त्ता अपहरिष्यति, इति पुरा पूर्वम्, जानन्निव, विशिषात् विद्यान्तरेभ्य आधिक्यात्, समीकं युद्धम्, शिशिवे गुरुभ्यः शिषितवान्, रुक्मिणी-हरणनिवारणार्थमिति भावः । तथा च गाढोद्यमानां हृदाध्यवसायानां जनानाम्, प्रयतो हि, दुरन्तः सर्वथा दुर्निवारः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, क्रियोत्-प्रोच, कृकानुप्रासश्च ल्योतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“महर्षुत्सवतेजसोः” इत्यमरः ।

भुजङ्गप्रयातं वृत्तम्—“भुजङ्गप्रयातं यकारेणतुर्भिः” इति लक्षणात् ॥७२॥

वाङ्मना—‘कृक वनपृक्क कृक्विगीकैक हरण करिवेन’ इहा पूर्वे जानिते पाद्विधाटे येन तेजस्रौ च प्रशक्तहृदय कृक्वि अन्नाद्य विद्या यःपक्व विशेषभावे वृक्कविधाटे निष्ठा करिष्याञ्छिलेन । कारण, मुञ्जाधा-वशात् लोकादिगण वद्वटो दुर्निवारहे इहेषा थाके ॥१२॥

अन्वयः—नृपतिः स्वयं निजनन्दनाना विद्यां जानन् जनमुखात् सम्यक् निशम्य च-पनन्द । सुतेषु विद्या, रजनीषु च पौर्णमासी, क्षेत्रेषु शस्यं अपि कस्य न तोषकाणि (भवनि) ॥७३॥

রাজানীতান্ নিজপুরমমূন্ সর্বদৌর্জন্যশূন্যান্
 ধন্যাঃ কন্যাঃ পরমভিমতান্ বল্লভান্ লেভিরে তান্ ।
 কিন্তু লীলী যদি চ ন জড়া সর্বথৈবামবিষ্যৎ
 রাজঃ পুত্ৰান্ স্বয়মপি তদা পাণিমগ্ৰাহয়িষ্যৎ ॥৩৪॥
 ইতি শ্রোহরিদাসকৃতৌ রুক্মিণীহরণে মহাকাব্যে
 বিদ্যাগ্রহণং নাম দ্বিতীয়ঃ সর্গঃ ॥৩॥

জানবিত্তি । নৃপতির্ভোষকঃ, স্বয়ম্, নিজনন্দনানাং স্বপুত্রাণাম্,
 বিদ্যাং জানন্, জনমুখাৎ সম্যক্ নিশ্চয়্য শ্রুত্বা চ, ননন্দ আনন্দমনু-
 বমুখ । তথা চ স্তূতপু পুত্রেষু বিদ্যা, রজনীপু রাজিষু চ, পৌর্ণিমাশৌ
 পূর্ণিমা, বীল্যেপু আত্মভূমিষু শস্যমপি চ, এতানি কস্য জনস্য, তৌপকাণি
 সন্তৌপজনকানি, ন ভবন্তি । অপি তু সর্বস্যৈব ভবন্তীত্যর্থঃ ।

অত্রাপি পূর্ববদর্ধান্তরন্যাসঃ, প্রস্তুতায়াঃ সূতর-তবিদ্যায়াঃ অপ্রস্তু-
 তযৌঃ পূর্ণিমাশস্যযৌস্তৌপকত্বরূপে কধর্মাভিসম্বন্ধাত্তুল্যযোগিতা চ,
 অনযৌরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্ঘর্ষঃ, সৌঃপি যুগলকৈকামুপ্রাসেন সংস্থ্যত ।

বসন্ততিলকা হৃতম্—“উল্লা বসন্ততিলকা ত-ম-জাগৌ গঃ” ইতি
 ললিতাৎ ॥৩২॥

বাজালা—ভীষকবাজা আপন পুত্রগণের বিজ্ঞার বিষয় নিজে
 জানিয়া এবং অজ্ঞানের নিকট শুনিয়া বিশেষ আনন্দিত হইয়াছিলেন ।
 কারণ, পুত্রগণ বিজ্ঞা, রাজির মধ্যে পূর্ণিমা এবং কেড়ে শত্রু, এতদি
 বাহার সম্বোধ উৎপাদন না করে ? ১৭৩।

অন্বয়ঃ—ধন্যাঃ কন্যাঃ রাজা নিজপুত্রং জানীতান্ সর্বদৌর্জন্যশূন্যান্ পর
 ভিমতান্ তান্ এতান্ বল্লভান্ লেভিরে । কিন্তু লীলী যদি চ সর্বথৈব
 আমবিষ্যৎ, তদা স্বয়মপি রাজঃ পুত্ৰান্ পাণিঁ অগ্ৰাহয়িষ্যৎ ॥৩৪॥

संचेष्य कुमाराणां परिणयमाह राज्ञेति । धन्याः पुण्यवत्यः,
कन्याः, राजा भोष्मकेण, निजपुरम्, आनीतान्, सर्वदौर्जन्यशून्यान्,
परमत्यन्तम्, अभिमतान्, तान्, एतान् कुमारान्, वल्लभान् दधितान्
पतीन्, लीभिरे प्रापुः । किन्तु, लौणी पृथिवी, यदि च सर्वथैव जडा
अचेतना, न अभविष्यत् । तदा स्वयमपि आत्मनैव, राज्ञो भोष्मकस्य
पुत्रान्, पाणिम् अग्राहयिष्यत् ।

अत्र शौण्या पाणिग्राहणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारश्चेत्कालुप्रासेन संसृज्यते ।

“राज्ञि राट्, पार्थिवत्प्राभृन्, पभूपमदीक्षितः” इत्यमरः ।

मन्दाक्रान्ता हत्तम् ॥७४॥

इति श्रीहेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायां कविप्रणीतचरणाष्टीकायां
विचित्रायां द्वितीयः सर्गः ॥०॥

वाङ्माला—राजा कुमारगणके आपन राजधानीते आनयन करिने,
नानापेक्षीय पुणावती ककारा सर्कूर्जनतांशु एवः अज्ञात अभिनत
सेहे कुमारगणके पतिरूपे लाठ करिग्राहिलेन । किह पृथिवी यदि
सर्कृप्रकारेहे अचेतना ना हईत, ताहा हई.ल निःसृष्टे राजपुत्रगणके
पाणिग्रहण कराईत ॥७२॥

रुक्मिणीहरणम् ।

तयोग्योऽपि न योग्यभोग्यभाक्
मिष्टं क्षमते क्षमातले ।

मानोऽन्तरपूर्वपर्वते

विभाकरोऽप्राप्य नभो न भासते ॥४॥

अन्वयः—राज्यात् कर्तुं च केवलावलासमाश्रितः राजजनः नहि विराजते । हि
पण्डितः वादेन विना वितण्डया मनोविमण्डलीं न मण्डयते ॥३॥

ऋत इति । राज्यादृते राज्यं विना च, केवलामेकाम् अधस्तां
भार्यां समाश्रितः, राजजनो राजत्वयोग्यो लोकः, नहि विराजते ।
राज्याभावे राजस्वस्यैवाभावादिति भावः । हि तथाहि, यच्छिदतः, वादेन
राज्यनिर्णायकवाक्येन विना, वितण्डया स्वपक्षस्यापक्षपरपक्षनिरासक-
वाक्येन, मनोविमण्डलीं विदत्सभाम्, तद्गतमात्मानमित्यर्थः, न
मण्डयते न शोभयति ।

अत्रापि साधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, छेकानुप्रासो हत्यनुप्रास-
श्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

वादवितण्डयोर्विस्तरस्तु न्वायदर्शने गौतममूत्रे, “वादः प्रवदतामहम्”
इति भगवद्गोतावाक्यव्याख्याने श्रीधरस्वामिटीकायाश्च द्रष्टव्यः ॥३॥

वाङ्मानी—वाङ्मानीक राज्ञा वाटीत केवलं तार्क्याभावा शोभा
पाडेते पावेन ना । कादण पण्डितनोक वानविचार वाटीत केवलं
वितण्डाभावा पण्डितसताह निःशुट शोभा अत्राडेते समर्थ इन ना ॥७॥

अन्वयः—अतियोग्योऽपि जनः योग्यभोग्यभाक् न (सन्) क्षमातले इष्टं कर्तुं
न क्षमते । अन्तरपूर्वपर्वते प्रवर्तमानः विभाकरः नभः अप्राप्य न भासते ॥४॥

जन इति । कार्यमात्रे अतियोग्योऽपि जनः, योग्यं भोग्यं ध्यानं
भजत इति योग्यभोग्यभाक्, न सन्, क्षमातले भुतले, इष्टं वाञ्छितं

पिता च दद्यात्पुत्रयुक्तपुत्रके
भर कियन्त क्रमपि स्वय वहेत् ।

तथाहि वेद स्मृतिशास्त्रसङ्घये
स्ववाच्येप बहुमर्घ्यमापयत् ॥६॥

जरन्नहञ्चास्मि जरातुरा तनु
बलञ्च जात क्षितिरक्षणाक्षमम् ।

धुरन्वरैकोऽधुरा वसुन्धरा

न तत् स्थिर स्यास्यति नै स्थिरापि सा ॥७॥

शास्त्रानां न कवेन, तत्रे उद्यमानकारविहीन कविर महाकाव्येषु कृत्य
तिनि कृतौनोक्तेषु निकट अवज्ञायां पात्र इदंशा थाकेन ॥६॥

अन्वय — पिता उपयुक्तपुत्रके कियन्त भर दद्यात् कथमपि च स्वय वहेत् ।
तथाहि वेद स्मृतिशास्त्रसङ्घये स्ववाच्येषु बहु मर्घ्यं मापयत् ॥६॥

पितृति । किञ्चेति 'आय', पिता, उपयुक्तपुत्रक, कियन्त भर
कार्यभारम्, दद्यात्, क्रमपि च भरं कार्यभारम्, स्वयमालना, वहेत् ।
तथाहि, वेद, स्मृतिशास्त्राणां सङ्घय समूह इति तस्मिन्, स्ववाच्येषु
निजवक्तव्यावशिष्टम्, बहु मधुरम्, अर्घ्यं विषयम्, आपयत् अर्पितवान् ।
"अप्राप्ते भास्करे कन्या प्रोपभूतैस्त्रिभिर्दिने । अथ दधुरगस्याय
गौडदेशनिवासिन ॥" इत्यादिवदिति भाव ।

अत्रापि सामान्येन विप्रोपसमर्घ्यं नरूपाऽर्यान्तरत्यासीऽलङ्कार ।

"पुत्रक" इत्यनुकम्पाया कप्रत्यय ॥६॥

नाम्ना—पिता उपयुक्त पुत्रके उपरं किञ्च तत्र निवेन एव
किञ्च निजे बहन करिवेन । वेद स्मृतिशास्त्रेषु उपरं निजवक्तव्याव
अवशिष्टे बहु विषय अर्पण करिहाहे ॥७॥

जनन जीर्णंन्द्रियशान्तिना संता
प्रजायतीं कारयितुं विशक्तिना ।
धरावधानात् परिरक्षिताप्यसौ
पृथ्वीन वीरं परमेव गच्छति ॥८॥

अन्वयः—पृथ्वी जनं अस्मि, ततः (४) जरातुषु, वनस्य चितित्पवापतं
गतं । तन् पुरश्चरं कौटुम्बरा सा वसुधरा स्थिरापि मे स्थिरं न स्यासति ॥७॥

स्वपक्षे विन्तामाह अरत्रिति । अहश्च अरन् हडः अस्मि, ततः
शरीरश्च अरया वार्द्धकेन आतुरा पोडिता, वलं दैहिकी भानसिकी
शक्तिश्च, क्षितिरक्षणे राज्यपालने, 'अक्षममशक्त' जातम् । तत्तष्मात्,
पुरश्चरेण राज्यभारवंदनक्षमेण जनन एकं केवलम् ऊढा हता धूर्मारो
यस्याः सा तयोक्ता, सा प्रसिद्धा, वसुधरा पृथिवी, स्थिरापि अक्षनापि, मे
ममाधिकारे, स्थिरं यथा स्यात्तया, न स्यासति । ममाक्षमतया
शतुभिर्ग्रं ह्यावश्रम्भावादिति भावः ।

अत्र स्थिरत्वरूपे कारणे सत्यपि स्थिरस्थितिरुपेतत्कार्यभावा-
द्विभोक्तिरलङ्कारः, छेकानुमासो हल्यनुमासश्चेति संश्लिष्टः ।

“जनो जीर्णो अरवपि” इत्यमरः ।

पुरेति “पुरनक्षत्र च” इति राजादिन्वादात्प्रत्यये “स्थियामादा” इति
आप्तान्वयः ॥७॥

असौ पतिप्रेम नहि व्यपेक्षते
 नवा म्मरत्याद्यभवां कृतज्ञताम् ।
 विकल्पमाणा पुरुषैर्वलात् परैः
 भवेच्च तेष्वेव मुदा वगंवटा ॥८॥

अन्वयः—इनेन जीर्णोद्भियशालिना प्रजावती कारयितुं विशक्तिना (च) सता
 अवधानात् परिरचिता अपि असौ धरा च्छलेन पर वीरमेव गच्छति ॥८॥

जननेति । जननेन, जीर्णैः स्वस्वकार्याद्युमेः इन्द्रियैर्नयनैर्दिभिः
 शालते युज्यते इति तेन, अन्यत्र, जीर्णोद्भियं चोद्यमेइनेन शालते इति
 तेन, अतएव प्रजावती प्रशस्तजनयुक्तां सन्तानयुक्तां च, कारयितुम्,
 विगता शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन विशक्तिना च सता, अवधानात् विन्नेका-
 ग्रात्, परिरचिता अपि, असौ धरा पृथिवी भार्या च, छलेन, परमन्यम्,
 वीरं बलवन्तं जनमेव, गच्छति आश्रयते ।

अत्र प्रजाजननशक्त्यभावं प्रति जीर्णोद्भियशालिनेति पदस्यार्थो
 हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, श्लेषविशेषणसाम्येन कार्य-
 साम्येन च धरायां स्त्रीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिश्चानथोरङ्गाङ्गि-
 भावेन सद्वरः ।

“प्रजा स्यात् सन्तती जने” इत्यमरः ।

प्रजावतीमिति पक्षे प्रशंसायां वन्तुः ॥८॥

वाङ्मालः—देशिदेशे जीर्णतावशतः प्रजावर्गेण उन्नतिविधाने असमर्थ
 नाश्रय यदि विशेषेण सावधानता महत्कारेण रक्षा कश्चित्ते धाके, तथापि
 एते पृथिवी हलपूर्वकं अशु दोषेण दृष्टगत इत्येवा दाश ॥८॥

अन्वयः—असौ पतिप्रेम नहि व्यपेक्षते, आद्यभवाः कृतज्ञता वा न कश्चित्,
 परैः पुरुषैः बलात् विकल्पमाणा (सती) तेष्वेव मुदा वगंवटा भवेच्च ॥८॥

जरन्तमुहाच्छ दुरन्तशत्रवः
 समीहितारः किल जेतुमेव माम् ।
 गुहागतो ध्वान्तचयो दिवातने
 दिवः पतङ्गं निपतन्तामिच्छति ॥११॥

प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेचा पानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि पुन-
 र्दृष्ट्यनुप्राप्तेन संसृज्यते ।

पुष्पत इति "क्लृभद्दुर्दृष्ट्य"त्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥१०॥

वाङ्माला—कान्छा वेष्ठा ७ रक्षा करिवार ममध्ये पतिर प्रति विशेष
 अश्वरुक्ताकारे . किञ्च दुःस्थ अधिकृत एते प्राथम्ये रक्षा करिवार ममध्ये
 येन रक्षकेण अत अश्व अकाश करे ॥१०॥

अन्वयः—दुरन्तशत्रवः मां जरन्तं सहीत्य जेतुमेव समीहितारः किल । दिवातने
 गुहागतः ध्वान्तचयः पतङ्गं दिवः निपतन्त इच्छति ॥११॥

जरन्तामिति । दुरन्ता दुर्दृष्ट्याश्च ते शत्रवश्चेति ते दुरन्तशत्रवः, माम्,
 जरन्ते इहम्, उहास्य अवलोक्य, जेतुमेव, समीहितारः चेष्टिष्यन्ते किल ।
 दिवातने दिवसशय्ये, गुहागतः पर्वतकन्दरस्थः, ध्वान्तचयः अन्धकार-
 समूहः, पतङ्गं सूर्यम्, दिवाः रागनात्, निपतन्तामिच्छतीव, तस्य शत्रु-
 रूपत्वादित्याशयः ।

अत्र दृष्टान्तालङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेचा पानयोरङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्करः, क्लिकानुप्राप्तत्वेति समुदाये संसृष्टिः ।

"पतङ्गौ पक्षिसूर्यो च" इत्यमरः ।

दिवा वक्षत इति दिवातनः "शायं पिरम्" इत्यादिना तनदप्रत्ययः ।
 स च चण्ड्य दिनरात्र्याभयवृत्तिकतया सङ्गच्छते ॥११॥

अतीतवान् पट्परिपन्थिमन्थनं
 तथापि तेषां विषयं विशामि चेत् ।
 तदा क्षमेरन्न समक्षमागतं
 विधुं तुदत्येव विधुन्तुदो न किम् ॥१२॥

ब्राह्मण—इर्कष शब्दरा आभाके इक्ष् देविषा निच्छरे जय करिवारि
 चेष्टा करिवे । कारण, निनेर वेणुयु पक्षतुहाश्रित अक्षकारणमूह
 येन आकाश इहेते नृदेव पतन कामना करे वमिषा मने इय ॥११॥

अन्वयः—पट्परिपन्थिमन्थनं अतीतवान्, तथापि तेषां विषयं चेत् विशामि,
 तदा समक्षं आगतं (मां), न क्षमेरन् । विधुन्तुदः समक्षमागतं विधुं न किं,
 तुदत्येव ॥१२॥

अतीतवानिति । पणां परिपन्थिनाम् अन्तःशतृयां काम-क्षोभ-
 क्षोभ-मोह-मद-मातृसूर्यायाम्, मन्थनं पीडनम्, अतीतवान् अति-
 क्रान्तवान्, बाह्यकागमेन क्रमशो विषयवर्जनादिति भावः । तथापि,
 तेषां पट्परिपन्थिनाम्, विषयं गोचरम्, चेद्वयदि, विशामि राज्य-
 शासनार्थं प्रत्याहृत्य गच्छामि, तदा समक्षमागतं माम्, न क्षमेरन् तं
 पट्परिपन्थिनो न वर्जयित्वाः । तथा च विधुन्तुदो राष्ट्रः, समक्ष-
 मागतं विधुं चन्द्रम्, न किम्, तुदत्येव ? ग्रहणेन व्यययत्येव ? अपि
 तु व्यययत्येवेति तात्पर्यम् ।

अत्रापि साधर्म्यं च दृष्टान्तालदारुणं कामुप्रामेन संसृज्यते ।

“अभिघातिपरारातिप्रत्यधिपरिपन्थिनः” इति “तमस्तु राष्ट्रः
 स्वर्भानुः मेघिकेयो विधुन्तुदः” इति चामरः ।

विधुं तुदतीति विधुन्तुदः, “विभ्वरुक्षिलियु तुद” इति तुदतः पण-
 प्रत्यये “इच्छादमोमोःस्तः” इति सकारागमः ॥१२॥

इहास्मि सांभोनिधिमेदिनीशिता
 सुते च रात्रिं प्रभवामि तत्पिता ।
 तदेव राज्यं वितरामि सूनवे
 निजोन्नतिं साधु सुधीर्जहाति न ॥१६॥

विरोचनः सूर्यः, अस्त्रावली लीनः प्रविष्टो यो मौलिः शिरोभागक्षेपः,
 समस्तम्, मरौचिं किरणम्, न च नैव भवेति पूर्ववदृष्टं जहाति । ममापि
 तथैव परमावस्थायामवस्थानमिति भावः ।

अत्रापि पूर्ववदृष्टान्तोऽलङ्कारः, इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“भावुकं भविकं भव्यं कुशलं चैममस्त्रियाम्” इत्यमरः । “भवेः
 संसारसम्प्राप्तिश्रेयःशङ्करणमसु” इति विश्वः ॥१५॥

नौकाला—अमर्कमसु ७ दिनशर मंगलादेव एहे वागनाय आत्र
 नोहित इहे न । कोरण, र्था अयाऽजज्जिष्टे मरुकेधारा प्रूर्त्तं अत्र
 आत्र मसु किरण अर्ण करेन न ॥१६॥

अन्वयः—इह सांभोनिधिमेदिनीशिता अस्मि, सुते रात्रिं च तत्पिता प्रभवामि ।

तदेव सुते राज्यं वितरामि । सुधीः निजोन्नतिं साधु न जहाति ॥१६॥

स्त्रचित्तासुपसंहरति इदं यि । इह इदानीम्, अम्भोनिधिभिः
 समुद्रेः सहेति सांभोनिधियां मेदिनी पृथिवी तस्या ईशिता पतिरस्मि,
 सुते पुत्रे, रात्रिं रात्रिं सति च, तस्य राज्यः पिता, ततोऽपि महागौरवा-
 स्मदमित्यर्थः, प्रभवामि । तत्तस्मादेव दत्तोः सूनवे पुत्राय रुक्मिणे,
 राज्यं वितरामि ददामि । तथाहि सुधीः सुबुद्धिर्जनः, निजोन्नतिम्-
 साधु सम्यक्, न जहाति न त्यजति । उपायासत्वे तु असम्भवं, जहा-
 त्वेति भावः ।

स मन्त्रयन्त्रित्यमथान्तरात्मना
 न्यवीविदत् स्वञ्च निमन्त्रा'मन्त्रिणम् ।
 समुद्रयोः सम्मुखवाहिनोरिव
 तरङ्गवृन्दं सुखमैधतानयोः ॥१७॥

अत्र सामान्येन विग्रहसमर्थनरूपोऽर्धान्तरात्मासीलङ्कारः, किकानु-
 प्रासश्चेत्यनयो संसृष्टिः ।

“ईश्वरः पतिशीशिता” इत्यमरः ॥१६॥

वाग्दाला—आमि एथंन मनागत्रा पृथिवीर अधीश्वर आहि, आत्र पूज्य
 राजा इहेने आशर निता इहेव, अतएव पूज्यके राजा मान करिव ।
 कारण, बुद्धिमान् लोक निजेव ममाङ्क परित्याग करेन ना ॥१७॥

अन्वयः—अथ स अन्तरात्मना इत्यं मन्त्रयन् च मन्त्रिणं निमन्त्रा स्व न्यवीविदत् ।

सम्मुखवाहिनीः समुद्रयोः तरङ्गवृन्दमिव अनयोः सुखं ऐधत ॥१७॥

स इति । अथ अनन्तरम्, स भीष्मकः; अन्तरात्मना मनसा, इत्यं
 पूर्वाक्तप्रकारम्, मन्त्रयन् पर्यालोचयञ्च सन्, मन्त्रिणम्, निमन्त्रा-आह्वय,
 स्वं प्रागुक्तं निजमभिप्रायम्, न्यवीविदत् विज्ञापितवान् । तदा च
 सम्मुखे वक्षती जलगतिवैधिययादावत्संविधानाद्वा प्रसरत इति तयोः
 समुद्रयोः, तरङ्गवृन्दमिव अनयो राजमन्त्रिणोः, सुखम् आनन्दः, ऐधत
 अयहेत ।

अत्र च्छेकानुप्राससंसृष्ट्या श्रौतीपमालङ्कारः ॥१७॥

वाग्दाला—उपनश्वर राजा भीष्मक मने मने एहेरूप पर्यालोचना
 करिते थाकिदा महीके जाकिदा निजेव अडिप्राय जानाहेलेन ।
 उथन परमेश्वर मनुष्यवती इहेटा मनुष्य उदरमनुष्यर ज्ञाय राजा ७ मही
 इहे अनेवहे अयनन बुद्धि पाहेन ॥१७॥

gmp ✓

तदैव दैवेन तयोश्च यत्नतः
 सुताभिषेको द्रुतभावुकोऽभवत् ।
 जलेऽनुकूले पवने च पृष्ठगे
 तरिप्रयाणे न भवेद्विलम्बनम् ॥१८॥
 समुद्यतोरिङ्गितमात्रतस्तयोः
 जनाः समीयुर्बह्वी विधित्सवः ।
 कटाक्षमात्रेण करोति यत् प्रभु
 न तद्दरिद्रस्य हृदोऽपि गोचरः ॥१९॥

अन्वयः—तदैव दैवेन तयो यत्नतश्च सुताभिषेकं द्रुतभावुकः अभवत् । जले
 अनुकूले पवने च पृष्ठगे सति तरिप्रयाणे विलम्बनं न भवेत् ॥१८॥

तदेति । तदैव मन्त्रिणः सम्प्रतिकाल एव, दैवेन सुखादृष्टेन, तयो
 राजमन्त्रिणो, यत्नतश्च, सुतस्य राजपुत्रस्य रुक्मिणी यौवराज्ये अभिषेकः,
 द्रुतं भवतीति द्रुतभावुकः—श्रीघ्रभाषी, अभवत् । तथाच जले,
 अनुकूले पुरावाहिनि, पवने वायो च, पृष्ठगे पृष्ठतः समुद्रगामिनि सति,
 तरिप्रयाणे नौकाया गमने, विलम्बनम् अधिककालक्षिपं न भवेत् ।

अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चेत्कानुप्रासेन ससृज्यते ।

द्रुतभावुक इति “सु-कम” इत्यादिना भवतस्त्वकञ् । १८ ।

दात्राणां—नरे नरश्च इहेऽहे देव एव दात्रा च शरीरं गृहं दात्र
 पूज्यं दात्राच्छिष्ये च नरश्च नरश्च इहेन । दात्रा, एतं अहं न ३ दात्र
 पुष्ट्यायो इहेन, नोकारं ननने विलय इहे न ३३७

अन्वयः—पश्चात् जना समुद्यतोः तयो इङ्गितमात्रतः विधित्सवः (सवः)
 समीयुः । प्रभुः कटाक्षमात्रेण यत् करोति तत् दरिद्रस्य हृदोऽपि गोचरः (सोऽपि ॥१९॥

युतास्तदैकैकदिशं त्रयस्त्रयः
 प्रथमत्रयः श्रेणिकृताः प्रजाप्रजाः ।
 शतत्रयाङ्गानिव तानलोकयन्
 जनास्त्रयस्त्रिंशदधिष्ठितान् पथि ॥२२॥
 सितोपलं निर्गमितहृत्पङ्क्तयः
 विचित्रचित्रैर्बहुसैरलङ्कृताः ।

✓

✓

अन्वयः—तदा युताः त्रयः त्रयः श्रेणिकृताः प्रजाप्रजाः एकैकदिशं प्रथमत्रयः ।

जनाः पथि तान् त्रयस्त्रिंशदधिष्ठितान् शतत्रयाङ्गानिव अलोकयन् ॥२२॥

युता इति । तदा, युताः परस्परं मिलिताः, त्रयस्त्रयः, अश्रेणिकृताः श्रेणिकृता इति श्रेणिकृताः सममूर्त्तपातन स्थिता इत्यर्थः, प्रजाप्रजा भृत्यजनसमूहाः, एकैकदिशम्, प्रथमत्रयः तीर्थ अलाद्यानयनार्थं प्रतस्थिरे । जनाः, पथि, तान्, त्रयस्त्रिंशत् तदङ्गानित्यर्थः अधिष्ठितान् आश्रितान्, शतत्रयस्य अङ्गानिव, यत्पारुदशतत्रयसंख्याधराण्योष, अलोकयन् अपश्यन् ।

अथ श्रीकामुमाससंघच्छा शैतोपमालङ्कारः ।

“समूह-निषङ्-व्यूह-सन्दोह-विसर-प्रजाः” इत्यमरः ।

श्रेणिकृता इति श्रेणिकाद्यस्यार्थवृत्तयः कृतादिभिः” इति

समासः ॥२२॥

पतत्पताकाभिरनेककान्तिभिः
 कराक्षलैराजुहुवुर्जनानिव ॥२३॥
 वनावनीसद्गनि पद्मिनीजनः
 विनिर्ममे सुन्दरकुन्दमालिकाम् ।
 मुहुर्नितान्तं निजदन्तमन्ततिम्
 अनाविलादर्शतले दृष्ट्यं च ॥२४॥

अन्वयः—बहुलैः विनिर्मचिर्भैः अनङ्गताः सितोपलेर्निर्मितहृद्यपङ्क्तयः
 अनेककान्तिभिः पतत्पताकाभिः कराक्षलैः जनान् आजुहुवुरिव ॥२३॥

अभिषेकोत्सवसञ्चामाच्च श्लोकजातेन सिद्धेति । बहुलैः, विभिन्न-
 विधैर्नानाविधालिख्यैः, अनङ्गताः शोभिताः, सितोपलेः शुभ्रप्रस्तरेः,
 निर्मितेभ्यः ता इत्येवपङ्क्तयो धनिभवनश्रेण्यश्चेति ताः, अनेका
 विविधाः कान्तयः शोभा यासां ताभिः, पततां छग्रतया इतस्ततः
 प्रसरतां कराक्षामिव ध्वजानामित्यर्थः, पताकाभिः, कराक्षलैः
 इत्याङ्गुलिभिः, जनान् आजुहुवुः आङ्गतवत्य इव ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्सवेषालङ्कारश्चेत्कानुप्रासेन
 संसृज्यते ॥२३॥

वाग्रजा।—नानाविध बहुहर चित्रे परिशोभिते च सुप्र श्रेष्ठरनिर्दिष्ट
 अनिभवमङ्गलि बहुशोभाय शोभिते च सुप्र सुप्र क्षत्रेण उपरे निवृत्त
 दृष्टान्मुनिद्वया पताकाशरा नोकदिगके येन आश्रान करिते ।
 लागित ॥२३॥

अन्वयः—पद्मिनीजनः वनावनीसद्गनि सुन्दरकुन्दमालिका विनिर्ममे, अनाविला-
 दर्शतले मुहुः नितान्तं निजदन्तमन्ततिं ददमं च ॥२४॥

पुराङ्गनेषु प्रसृताङ्गनागणाः

अशुशुधन् याः किल शोधनोभृतः ।

द्विधां नु ता मूर्धसु धूलयो लयं

ययुर्यतोऽमो दमिता इव स्थिताः ॥२५॥

यनेति । पद्मिनी स्त्रीविशेषज्ञासौ जनघेति पद्मिनीजनः, उज्जम-
युवतिजन इत्यर्थः, यनावन्याम् उद्यानभूमौ यत् सप्त गृहं तत्र स्थित्वेति
शेषः, सुन्दराणां कुन्दानां कुसुमानां मालिकां सजम्, विनिर्भ्रमे जग्रथ ।
अनाविलं स्वच्छं यत् आदर्शतलं दर्पणोपरितनदेशस्तत्र, सुदुर्वारं वारम्,
नितान्तं सातिशयम्, निजानां दन्तानां सन्ततिं श्रेणीम्, ददर्श च,
कुन्ददन्तयोर्मध्ये कतरत् सुन्दरमिति पर्यवेक्षणार्थमिति भावः ।

अतएवात्र पर्यायोक्तमलङ्कारः, निर्भ्राणदर्शनयोः क्रिययोर्योगिपथात्
क्रियासमुच्चयज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्घट्टः, सोऽपि पुनश्चेत्कानुपासयत्यनु-
प्रासाभ्यां संसृज्यते ॥२४॥

नाष्टाक्षा—पद्मिनी युवतिरा उद्यानभूमौ स्नानं शन्यं वृक्षगुल्फव-
माना गीथिते, नाग्निल एव च वारं वारं विशेष आश्रयणकारे निर्भ्रल
दर्पणे निखेटदशं दृष्टलेणी देधिते, शकिल ॥२४॥

अन्वयः—शोधनोभृतः प्रसृताङ्गनागणाः पुराङ्गनेषु याः किल अशुशुधन्, धूलयः
द्विधां मूर्धसु लयं ययुः च । यतः अमो दमिताः इव स्थिताः ॥२५॥

पुरेति । शोधनोभृतः सम्भार्जनौधारिण्यः, प्रसृता विसृता बहुलाश्च
ते अङ्गनागणा शीपित्समूहाश्चेति ते, पुरस्य भीष्मकराजधान्या अङ्गनेषु
चत्वरेषु, याः किल धूलिः, अशुशुधन् शोधितवत्यः, सम्भार्जनेन दूरी-
कृतवत्य इत्यर्थः, ता धूलयः, द्विधां भीष्मकशूल्याम्, मूर्धसु मलकेषु,

सुवर्णदण्डेषु सुवर्णमण्डिताः

पुरे पताकाः पुरवचकम्पिरे ।

लघुस्त्रभावाद्यपलाय संस्थिताः

प्रयान्ति जातु स्थिरतां स्थिरेऽपि न ॥२६॥

लयं विलीनभावेनावस्थानम्, ययुर्वा प्रायुः क्षिप्तम् । यतः, अमी. द्विपः,
दमिता अवनतमस्तका इव, स्थिताः, तद्गुलिभारादिति भावः ।

अत्र सुवर्णदण्डेषु सुवर्णमण्डिताः भावाभिमानिनो क्रियोत्-
मे चालङ्कारः, छेकानुमासी छत्तसुमासश्चेति संसृष्टिः ।

“सम्प्राजनी शोधनी स्यात्” इत्यमरः ॥२५॥

वाङ्माला—सम्प्राजनीधारिणी वरगीवा वाञ्छधानीव चक्षरे (उठाने).
सम्प्राजनी करिद्या करिद्या ये मरुत धूनि अमसादित करितेहिन, सेई
मरुत धूनि साहेया कौश्रकवाङ्कार शङ्कणेर मरुके लुङ्गायितभाव
अवस्थान करितेहिन कि ? येहेतु सेई शङ्करा (डारवशउई येन)
अवनतमरुके दहिशाहिन ॥२६॥

अन्वयः—पुरे सुवर्णदण्डेषु सुवर्णमण्डिताः पुरवः पताकाः चकम्पिरे ।
लघुस्त्रभावाः अपलाय स्थिरे संस्थिता अपि जातु स्थिरतां न प्रयान्ति ॥२६॥

सुवर्णमण्डिताः सुन्दरवर्णशोभिताः, पुरवः प्रचुराः, पताका वैजयन्त्याः,
चकम्पिरे वायुवेगेन आन्दोलिता बभूवुः । लघुस्त्रभावाः स्त्रभावत एव
भारशून्याः, अपलाः स्त्रभावत एव अचलाश्च पदार्थाः, स्थिरे, अपली
पदार्थे, संस्थिता अवस्थिता अपि, जातु कदापिदपि, स्थिरताम्, न
प्रयान्ति न प्राप्नुवन्ति । पताकानां स्त्रभावत एव लघुत्वात् अपलत्वाच्च
कम्पनमित्याशयः ।

धनुर्भटानां परितो रणं यथा
 पथो मुखस्योपरि तोरणं बभौ ।
 विद्विषिमाः स्मात् खगा नदन्ति न
 कृताश्च वृक्षच्छदनेन दन्तिनः ॥२७॥

अत्र सामान्येन विघ्नेषु समर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कानु-
 प्रासङ्गेति संसृष्टिः ।

“पुरुहं पुरु भूयिष्ठम्” इति “कदाचिज्जातु” इति चामरः । पूर्वं
 चुद्राः पताका इह तु वृक्षस्य इति न पुनरुक्तिदोषः ॥२६॥

वाङ्माला—मेहे राजधानीते शर्वतुनिवह ७ शम्भुरवर्णशोभित
 वेहत्र पताका आन्मोलित हहेते धाकिन । कारण; श्वावतः नपु
 (शास्त्रा) ७ चकन पतार्थ नकल श्विरपतार्थे धाकिया ७ कथनहे श्विरह
 श्वांशु इह ना ॥२७॥

अन्वयः—यथा रणं परितः भटानां धनु, (तथा) पथः मुखस्य उपरि तोरणं
 बभौ । अत्र विद्विषिमाः खगाः वृक्षच्छदनेन कृता दन्तिनश्च न नदन्ति च ॥२७॥

धनुरिति । यथा, रणं परितः समरस्थलस्य सर्वत्र, भटानां
 योद्धृष्याम्, धनुः अर्धगोलाकारं कार्मुकं भाति ; तथा, पथो राज-
 भवनप्रवेशमार्गस्य, मुखस्य सम्मुखदेशस्य, उपरि तोरणम्, अर्धगोलाकारं-
 पुरहारम्, बभौ । अत्र तोरणस्योपरि विद्विषिमा विधानेन निर्दिष्टाः
 कृत्रिमाः, खगाः पक्षिणः, वृक्षाणां छदनेन पत्रसमूहेन, कृता हारीभय-
 याश्च निर्म्मितः, दन्तिनो गणाश्च, न नदन्ति च न शब्दायन्ते च ।

अत्र पूर्वार्धे श्रौतोपमा मध्यमकक्ष, उत्तरार्धे तु नदन्तीत्येकया
 क्रियया खगदन्तिनोः कर्तृतयाभिषम्बन्धाद्युपयोगिता अन्त्ययमकक्ष,
 इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

অমন্দমিন্দু রবিসুন্দরীজতঃ

বিশালকুম্ভা গজরাজরাজয়ঃ ।

দিনান্তসম্ভ্যারুণরামরঞ্জিতাং

সমন্ববর্চন্ত বলাহকাবলীম্ ॥২৮॥

“মঠা যৌধাষ যৌধারঃ”, “তোরণোঃস্বী বহির্হারম্”, “পল্লং পলাশং
হৃদয়ম্” ইত্যাদি আমরঃ ।

রামমিতি “তসৌভয়াভিঃ পরিষর্ভেঃ” ইতি পরিতঃশব্দযোগে দ্বিতীয়া ।
বিধিবিমা ইতি বিপূর্বধাতু-ধাতোঃ, “ভু বুধন্যাচ্চিমক্ তেন নিষ্ঠাশ্চৈঃ”
ইতি মিসক্-প্রত্যয়ঃ ॥২৯॥

বাঙ্গালী—বগ্নহনের মর্জিত যোঁকাদের ধ্বংসে যেন শোভা পাছ,
সেইরূপ রাঘভবন-প্রবেশপথের সম্মুখে তোরণ শোভা পাইতেছিল ।
আর সেই তোরণের উপরে কৃত্রিম পক্ষিগণ এবং তোরণের উভয়পার্শ্বে
বৃক্ষপত্রনির্মিত হৃদিগণ শব্দ করিতেছিল না ॥২৯॥

অন্বয়ঃ—অমন্দমিন্দু-র-বিসুন্দরীজন-বিশাল-কুম্ভাঃ-গজরাজরাজয়ঃ-দিনান্ত-
সম্ভ্যারুণরামরঞ্জিতাং-বলাহকাবলী-সমন্ববর্চন্ত ॥২৮॥

অমন্দেতি । অমন্দেন অনন্দেন মিন্দুরিখ্য বিসুন্দরীজতা বিশিষ্ট-
মনোহরীজতা বিশালাঃ কুম্ভাঃ যাসাং তাঃ, গজরাজানাং করীন্দ্রাণাং
রাজয়ঃ শ্রেণয়ঃ, দিনান্তসম্ভ্যায়াঃ সায়ংসম্ভ্যায়া অরুণেন রামিণ্য বর্চন্ত
রঞ্জিতাম্, বলাহকাবলীং মেষথং গিণ্ণম্, সমন্ববর্চন্ত সম্যক্ অন্বকুর্ভবন্ ।

অলংকারঃ—প্রচুর মিন্দুরধারা বেঙনির বিশাল কুম্ভ সকল বিশেষ
সুন্দর করা হইয়াছিল, সেই বৃহৎ হৃদিগণ সায়ংসম্ভ্যারাগে ধ্বনিত দেহ-
শ্রেণীর অহঙ্করণ করিতেছিল ॥২৮॥

तुरङ्गमा यत्र तरङ्गतां गताः
जलप्रवाहा निवहा नृणां पुनः ।
सुधाभसौधा जलयानसद्ययाः
तरङ्गिणी सा किमभूत् पुरी परा ॥२८॥
नटैश्चमत्कारिणि नाटमन्दिरे
सहायनीकृत्य नटीः पटीयसीः ।

× / तिरस्करिण्यावालिराङ्गता च सा
द्विदृक्षमाणांस्तरुणानवारुणत् ॥३०॥

अन्वयः—यत्र तुरङ्गमाः तरङ्गतां गताः नृणां निवहाः पुनः जलप्रवाहाः सुधाभ-
सौधाः (य) जलयानसद्ययाः, सा पुरी किं परा तरङ्गिणी अभूत् ॥२८॥

तुरङ्गमा इति । यत्र पुर्याम्, तुरङ्गमा अस्याः, तरङ्गताम् उत्पतन-
साम्यात् षोषित्वं गताः प्राप्ताः, नृणां मानुषाणाम्, निवहाः समूहाः,
पुनः, जलप्रवाहाः, सुधाभाः सुधावत् शुभवर्णाश्च ते सौधा राजभवनानि
वेति ते च, जलयानसद्ययाः शुभवर्णपोतसमूहाः आसन्, सा पुरी
भोजकराजधानी, किम्, परा अन्ता, तरङ्गिणी नदीस्वरूपा, अभूत्
आसीत् ।

अत्र साङ्गं रूपकमलङ्कारः, पूर्ववदनुप्रासो वेति संसृष्टिः ।

“सौधेऽसौ राजसदनम्” इत्यमरः ॥२८॥

वाक्यान्ता—ये राजधानीते अत्रगण हिल—उदयप्रकरण, आराध
नोक्तसूद हिल—जलप्रवाहप्रकरण एव इति च प्राय उदयवर्ण आदत्तवनतुलि
हिल—उदयवर्ण मोतसूदप्रकरण, सेदे राजधानीते कि मन्त्र नदीप्रकरण
एव नादे ? ॥२८॥

निमन्विता मन्त्रिभिरेत्य भ्रूयतः
 निजप्रभाभिः संभासयन् सभाम् ।
 तदीयतेजोविजितः प्रभाकरः
 महावितानेन तिरस्कृतः स्थितः ॥३१॥

अन्वयः—चमत्कारिणि नाटमन्दिरे नटैः पटौयसीः नटौः सहायनीकृत्य (या)
 तिरस्करिष्वावलिः उच्छ्रिता, सा दिदृक्षमाणान् तरुणान् अवारयत् ॥३०॥

नटैरिति । चमत्कारिणि सौन्दर्येण विस्मयजनके, नाटमन्दिरे
 नृत्यशालायाम्, नटैः, पटौयसीर्मुत्यादिनिपुणा नटौः, सहायनीकृत्य
 सङ्घचरीः छात्रा, या तिरस्करिष्वावलिः यवनिकाश्रेण्यौ, उच्छ्रिता उद्धृत्य
 बद्धा, सा, दिदृक्षमाणान् अभिनयं द्रष्टुमिच्छतः, तरुणान् युवकान्,
 अवारयत् वैचित्र्यातिरेकात् गमनाच्चावारयत् । तरुणानामेव नटौ-
 नेपथ्यदर्शनादावौत्सुष्यातिरेकात् तरुणपदसुपात्तम् ।

अत्र च्छेकानुप्रासद्वयनुप्रासयोः संछट्टिरलङ्कारः ।

“यवनिका स्यात्तिरस्करिष्वी च सा” इत्यमरः ॥३०॥

वाङ्माला—नटैरा नृतांगैश्चादिनिपुण नटैर्गणैश्च सहचर कविश्च
 चमत्कार नाटमन्दिरद्वय मध्ये ये यवनिका- (गिन) कुलि उपरि बद्धन
 कश्चिद्विज्ञान, सेवति अङ्गिनदर्शनार्थं युवकदिगले अवरुद्ध राक्षि-
 क्षिण ॥३०॥

अन्वयः—निमन्विता भ्रूयतः मन्त्रिभिः (सङ्घ) एव निजप्रभाभिः सभां सम-
 भासयन् । प्रभाकरः तदीयतेजोविजितः, (अतएव) महावितानेन तिरस्कृतः (सन् इव)
 स्थितः ॥३१॥

निमन्विता इति । निमन्विता भोषकेणाहताः, भ्रूयतो राजानः,
 मन्त्रिभिः सङ्घ, एव आगत्य, निजप्रभाभिः स्वकीयभूषणादिदोषिभिः,

विपश्चितः पश्चिमतः प्रतिष्ठिताः

अहर्भुखे पूर्वमुखाय भूभृतः ।

विरेञ्जुरेके तु यमादिसञ्जयात्

न तादृगन्वो यमवश्ववर्त्तिनः ॥३२॥

सभाम्, समभासयन् प्रकाशयन् । प्रभाकरः सूर्यः, तदोपैक्षेजोभिर्भूभृत्-
प्रभाभिर्विजितः, अतएव महावितानेन विशालपट्टातपेन, तिरस्कृत
आहतः सविध स्थितः । अन्योऽपि परेण विजितः सुतरामपमानाद्-
मित्याद्याहतस्तिष्ठति ।

अत्र सूर्यस्य विजितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः,
सोऽपि पुनश्चेकानुप्रासत्रयनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥३१॥

वाङ्माला—निमज्जितं वाङ्मालां मञ्जिगणेर महितं आनिश आंपन
आपन वसनभूषणेर प्रभाय मेहे मञ्जागीटक उद्भासित करिशाङ्गिनेन ।
श्या उाशापेन टेलेष पराजित हवशाय विशाल चञ्जातपेन आवृत
हरेहाई येन ररिशाङ्गिनेन ॥३१॥

अन्वयः—अहर्भुखे विपश्चितः पश्चिमतः भूभृतव पूर्वमुखाः प्रतिष्ठिताः एके
यमादिमघयात् विरेञ्जु, यमवश्ववर्त्तिनः अन्वो तु तादृक् न ॥३२॥

विपश्चित इति । अहर्भुखे प्रत्यूषकाले, विशिष्येण परिचिन्वन्ति
शास्त्राख्यदगच्छन्तीति विपश्चितः पश्चिन्ताः, पश्चिमतः पश्चिमाभिमुखः,
भूभृतो राजानव, पूर्वमुखाः, प्रतिष्ठिता राजानुपरेण स्थापिताः, एके
विपश्चितः, यमादीनां यम-नियमादियोगाङ्गानां संजयात् आयत्ती-
करयात्, विरेञ्जुः शुगुभिर, यमवश्ववर्त्तिनः छतान्ताधीनाः, अन्ये
राजानस्तु, तादृक् न शुगुभिर ।

পর: পরাস্তো বিদুষাপরেণ য:
 স জীঘমাস্তে স্ম বিনম্বমস্তক: ।
 নিজীর্মহাজন্যে ইবাহতং জনং ।
 নৃপা বিচেष्टং তমসী অমংসত ॥৩২॥

অত্র বিপশ্বিদপেচযা ভূমতাং ন্যূনতাবর্ণ্যনাহ্যতিরিকালদ্বার-
 শ্চকানুপ্রাসেন সংল্ল্যতে ॥৩২॥

বাক্যার্থ:—সেই প্রভাতকালে পণ্ডিতগণ পশ্চিম মুখ হইয়া বসিলেন,
 রাজারা পূর্বমুখ হইয়া থাকিলেন, ইহার মধ্যে পণ্ডিতগণ যত-নিয়মাদি
 আশ্রয় করায় বিশেষ শোভা পাইতে লাগিলেন, কিন্তু যমের বশীভূত
 রাজগণ সেরূপ শোভা পাইতে থাকিলেন না ॥৩২॥

অন্বয়:—য: পর: অপরেণ বিদুষা পরাস্ত: স বিনম্বমস্তক: (সন্) জীঘ' আস্তে
 স্ম । অসী নৃপা: মহাজন্যে নিজৈ: আহতং জনমিব তং বিচেष्टং অমংসত ॥৩২॥

পর इति । यः पर उत्तमो विद्वान्, अपरेण अन्येन, विदुषा, परास्तः
 ग्राह्यतर्के पराभूतः, स उत्तमो विद्वान्, बिनम्बमस्तकः तत्पराजयाप-
 मानिनावनतगिराः सन्, जीघं नीरवं यथा स्यात्तया, आस्ते उपविशति
 स्म । तदा चामी नृपाः, महाजन्ये महायुद्धे, निजैः सैन्यैः, आहतं
 जनमिव, तं परं विहांसन्, विचेष्टं निष्यन्दन्, अमंसत सम्भावितवन्तः ।

अत्र त्रीतीपमालद्वारी वृत्त्यनुप्रासेन च्छेकानुप्रासेन च संल्ल्यते ।

“युद्धमायोधनं जन्मम्” इत्यमरः ॥३३॥

বাক্যার্থ—সেই সভায় যিনি প্রধান বিদ্বান্ ছিলেন, তিনি শাস্ত্রীয়
 তর্কে অগ্র বিদ্বানের নিকট পরাভিত হইয়া নীরবে ও অবনতমস্তকে
 অবস্থান করিতেছিলেন । তখন সভাস্থিত রাজারা মনে করিলেন যে,

महीक्षिंतो वीक्ष्य विदां विचारणं
 सुविस्मिताः सस्मितमूचुरीदृशम् ।
 जयत्यदो मानपणं विचारणं
 रण्यो हि नः प्राणपण्यः सुदारुणः ॥३४॥

महाभूते आपन तेमञ्जकसूक आदृत् चक्षिन्न छात्र हेनि निच्छे
 रश्मिषाछेन ॥३३॥

अन्वयः—महीक्षितो विदां विचारणं वीक्ष्य सुविस्मिताः (सन्तः) सस्मितं ईदृशं
 कथुः । अदो मानपणं विचारणं जयति । नः रण्यः हि प्राणपण्यः सुदारुणः ॥३४॥

महीक्षिती । महीक्षितो राजानः, विदां विदुषां ब्राह्मणानाम्,
 विचारणं शास्त्रीयतकम्, वीक्ष्य अवलोक्य, सुविस्मिताः सन्तः, सस्मितं
 सेपहासम्, ईदृशम् ऊचुः । अद इदम्, मानो जये गौरवं पराजये
 अपमानञ्च पण्यो यत्न तत्, विचारणम्, जयति रण्योपेक्षया क्षत्कपेण्य
 वर्धते, मानपण्यत्वादित्याशयः । नः अस्माकं क्षत्रियाण्याम्, रण्यो युवं
 हि, प्राणा पव पण्यो यत्न तादृशः, अतएव सुदारुणः अतीवभयावहः,
 ब्राह्मणानां जातीयकार्यापेक्षया क्षत्रियाण्यां जातीयकार्यं नितान्तमेव
 निज्जटमिति भावः ।

अतएवात् पदाघंशेतुकं काव्यलिङ्गद्वयम्, व्यतिरेकश्चेत्येतयामङ्गाङ्गि-
 भाषेन सद्वरः, सोऽपि पुनश्च कानुप्रासञ्जल्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥३४॥

वाङ्माला—महाशिवे शम्भोरा आरुणपवित्रगणेशे विचार लेखिदा
 अत्राश विन्दित इहेरा मूह शम्भुदेकारे एहेरुप दनिसेहिलेन—“एहे,
 विदारहे लेखः केन ना, हेदार नप मान, आरु वामाणेशेव इव
 अतिगहनः वारु, ताहाते नप आण” ॥३४॥

इतोऽन्तरे राजकृतं सभाजनं
 अतोपयत् सर्वमिमं सभाजनम् ।
 कृतं नृणां योग्यजनेन माननं ;
 करोति फुल्लान्नसमानमाननम् ॥३५॥
 शिशिच्चिरे यत् कुटिलेक्षणं चिरं
 गणाङ्गनास्तस्य फलं तदाप्रुवन् ।
 विहाय येनैकसदःसदो बुधान्
 महीचितस्यचमिरे समीचितुम् ॥३६॥

अन्वयः—इतः अन्तरे राजकृतं सभाजनं इमं सर्वं सभा-जन-अतोपयत् ।
 योग्यजनेन कृतं माननं नृणां माननं फुल्लान्नसमानं करोति ॥३५॥

इत इति । इत अन्तरे अस्मिन्नवसरे, राज्ञा भीष्मकेण कृतं राज-
 कृतम्, सभाजनं विनयोक्तिभिः संवर्द्धना, इमं प्रस्तुतम्, सभा-जनं
 सभ्यलोकम् अतोपयत् । पदगौरवादिना योग्यजनेन कृतम्, माननं
 गौरवास्पदीकरणं कर्तुं, नृणां मनुष्याणाम्, माननं सुखम्, फुल्लं
 प्रस्तुतितं यत् अन्नं पद्मं तस्य समानं करोति । आनन्दातिशयोदयेन
 सुखविकाशादिति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्घ्यान्तरन्यासोऽलङ्कारः, आर्योपमा,
 अन्वयमकश्चोत्तमां संसृष्टिः ॥३५॥

वाङ्माला—एहे समये भीष्मकराज्ञा सविनय संवर्द्धना करिसे, सभा-
 समस्त लोकइ मन्त्रे इहेन । कारणे, योगालोके मन्मान करिसे ताह
 मन्त्र-क पशुटित पद्मव तूल्य करिद्या धाके ।७८।

निनाय नेत्रं नवनायिकागणः
 विदां विचारायवणे त्वसभ्यता ।
 विधूनितं लिफु, मनो मनोभुवा
 महाविपत्तियुवभूभृतामभूत् ॥३७॥

अन्वयः—गणानामाः चिरं यत् कुटिलेषु च शिशिचिरे, तस्य फलं तदा
 प्राप्नुवन् । येन एकसदःसदः बुधान् विहाय महीक्षितः समोक्षितुं चषमिरे ॥३६॥

शिशिचिर इति । गणानामा वारवनिताः, चिरम्, यत् कुटिलेषु च
 वकद्वेषिम्, शिशिचिरे कुञ्जिनोसुरोः शिषितवत्यः । तस्य फलम्, तदा
 प्राप्नुवन् अलभन्त । येन हेतुना, एकस्मिन् सदसि सोदन्ति वत्तेन्त इति
 एकसदःसदः एकसमास्थान्, बुधान् पण्डितान्, विहाय महीक्षितो
 न्यतोन, समोक्षितुं द्रष्टुम्, चषमिरे शुकः । चिरशिघावशादेव ।
 वेद्यानां तादृशने पुण्यमिति भावः ।

अत्र काश्चित् कारणासमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, इत्यनु-
 प्रासङ्गे कानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

चषमिरे इति "खसु सचने" इति खमधातोः परोक्षार्थां रूपम् ॥३६॥

वाङ्मना—वेद्यानां शीर्षकात् शिशिचिरे एव वक्ष्यन्ति शिषां करिषां हिम,
 एतद्वाच्यं सन् एते मम एतेषां हिम । येदेतू तादृशां एते मया
 अवहितं आश्रयणं तिलगणके परिभाषां करिषां वाच्यगणके मेचिते मर्थ
 ददेदाहिम ॥३७॥

अन्वयः—नवनायिकागणः निवन् निनाय, विदां विचारायवणे तु त्वसभ्यता
 (भावः) लिफु, मनः मनोभुवा विधूनितं । युवभूभृता महाविपत्तिः अभूत् ॥३७॥

निनायति । नवनायिकागणो वारतरुयोसमूहः, नेत्रम्, निनाय
 येशभूमादिमौन्त्यातिरेकादावकर्म, विदां विदुषाम्, विचारस्य शास्त्रोप-

तदैकदैकः करिणां करोपरि

परश्च तीर्थागतदूतसञ्चितः ।

नवाङ्गनानामुरसोतरः पुनः

अलम्बि कुम्भस्त्रिविधो जनेक्षणैः ॥३८॥

तर्कस्य अश्वये तत्तदुच्यते दर्शने व्यापृतत्वात् शवणाभिनयाभावे तु असम्यक्ता स्यात् । लिख, तत्तदुच्यते जनलाभि मनः, मनोभुवा कामिन, विधूनितां चञ्चलीकृतञ्च । अतएव, युवानञ्च ते भ्रमृतो राजानञ्चेति तेषाम्, मन्दाविपत्तिरतीवाकुलता, अभूत् । सर्वदिग्गुरक्षयस्य दुष्करत्वा-
दित्याशयः ।

अत्र मन्दाविपत्तिं प्रति कारणत्रयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, प्रथमपादे इत्यनुप्रासः, तृतीयपादे मनो मनोभुवेत्यत्र लाटानुप्रास-
श्चेत्येतेषां सञ्चितः ॥३७॥

वाङ्माला—नदीन समीपेण नद्यन् आकर्षण करितेहिन, पण्डितगणेर
विचार ना उनिले अगताजा इहेवाय मञ्जवना हिन, लोडी मन
कामावेषे विचलित इहेतेहिन ; अतत्राः युवक राजगणेर उरकाले
उरुतर विपर उपस्थित इहेहाहिन ॥३७॥

अन्वयः—एकः करिणां करोपरि, परश्च तीर्थागतदूतसञ्चितः, इतरः पुनः
नवाङ्गनानां हरसि (इति) त्रिविधः कुम्भः तदा एकदा (एव) जनेक्षणैः अलम्बि ॥३८॥

तदेति । एकः कुम्भः, करिणां इक्षिणाम्, करोपरि गुण्डोपरिदेशी
अतिष्ठत् । परः अन्यः कुम्भश्च, तीर्थेभ्य आगतैर्दूतैः सञ्चितः आहृतः
स्यितः, इतरः अपरः पुनः कुम्भः, नवाङ्गनानां धारतदुखीनाम्, उरसि
वक्षसि आसीत् । इति त्रिविधः कुम्भः, तदा, एकदेव, जनानाम् ईदृशै-
र्दृष्टिभिः, अलम्बि प्राप्तः । इक्षिणगुण्डोपरि अस्त्रिमांसद्रूपरूपः कुम्भः,

सहाङ्गुशिन प्रथमे च कुङ्कुमः

बभौ द्वितीये च जलं सपल्लवम् ।

पटस्तृतीये सह लोकलोचनैः

न कोऽपि कुम्भः किल शून्यतामगात् ॥३८॥

अभिपेकसम्पादनाय दृतानीतक्षीर्यजलपूर्णः स्वर्णकलससमूहः, वसनाष्ठतो वारवनितास्तनसमूहश्चेति त्रिविधानेष कुम्भान् तदानीमेकदैव जनो दृष्टवानित्यर्थः ।

अत्र करिकरोपरिस्थितं नवाङ्गुनोरःस्थितयोश्च मांसस्तूपयोः कुम्भत्वा-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धात्कैरतिशयोक्तिरलङ्कारश्चेत्कानुमासवत्यनुमासाभ्यां
संस्तुयते ॥३८॥

वाङ्माला—उत्काले इतिगणेर उणेर' उपरे' एकप्रकार कूष्ठ
हिन, तीर्थ इहेते आगत दूतगण तीर्थजनपूर्ण अत्र प्रकार कूष्ठ आनिष्ठा
राशिशाहिन, आर वारवनितागणेर वगःश्ले अत्रविध कूष्ठ रश्मिशा-
हिन; शूत्राः उज्जता लोकेरा तवन एक ममद्देशे त्रिविध कूष्ठ
देशितेहिन । ७८।

अन्वयः—प्रथमे च सहङ्गुशिन सह कुङ्कुमः, द्वितीये च सपल्लव' जल', तृतीये च
लोकलोचनैः सह पटः बभौ । कोऽपि कुम्भः किल शून्यतां न अगात् ॥३८॥

सदृशिति । प्रथमे पूर्वश्लोके प्रथमोक्ते करिकुम्भे च, अङ्गुशिन
करितादनास्थेया सह, कुङ्कुमो लोहितवर्णा द्रव्यविशेषो बभौ । द्वितीये
च तीर्थागतदूतसहितकुम्भे, पल्लवेन सदृशिति सपल्लव' जल' बभौ ; तृतीये
च नवाङ्गुनानां कुपकुम्भे लोकलोचनैः सह पटोवप्य' बभौ । अतएव
प्रागुक्तानां यथायां कुम्भानां मध्ये कोऽपि कुम्भः किल शून्यतां न अगात्
न प्रापत् ।

करीन्द्रकुम्भो ननु नित्यनीरसः

क्षयोत्पत्तिषु च रसधराहते ।

रसधिरस्यः कुचकुम्भ एव यत्

स आदरात्तद्वचनवामसाहृतः ॥४०॥

अत्र शून्यताप्राप्ताभावं प्रति पूर्ववाक्यादीनां चेतुस्वात् वाक्यार्थैस्तु कं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, यथाविशेषकया क्रियया कुङ्कुमादीनां तयार्थां
कर्तृतयाभिर्भवन्वात्तु न्यायोगिता च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्घट्टः,
इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासश्चेति ससुदायि संसृष्टिः ॥३९॥

वाङ्माला—पूर्वाङ्गाकारु द्विविधं कुङ्कुरं यथा अथमकुङ्कुरे अङ्कुर
गहितं कुङ्कुमं अकारं भाँडेतेहिन, द्वितीयकुङ्कुरे पञ्जव ७ कुलं हिन एव
तृतीयकुङ्कुरे लोकलोचनं गहितं वद्वं ररिधाहिन; अत्रात्र कोन
कुङ्कुरे मूत्रं हिन ना ॥३९॥

अन्वयः—करीन्द्रकुम्भो ननु नित्यनीरसः, चराहते च क्षयोत्पत्तिषुः रसः, (हितं)
कुचकुम्भ एव यत् (चरह्यो रसः, तत् स आदरात् वचनवामसा आहृतः (चभृत्) ॥४०॥

करोति । नन्विति शुश्रूषस्त्वोधने अवधारणे वा । प्रथमः करीन्द्र-
कुम्भः नित्यनीरसः अस्थिरमांसमयत्वात् सर्वदेव अपरहयसदृशरसगुण्यः ;
चरेद्वृत्तेराहते आनीते द्वितीये च कुम्भे चयेन उत्पत्तिषुर्षद्विगमन-
श्रीलक्ष्मी जलं वर्तते, किन्तु तृतीये कुचकुम्भ एव यदुपजात् चिरं
दीर्घकालं यौवनं यावदित्यर्थः तिष्ठतीति चिरस्यः ; रसो दुग्धं अन्यतया
शुद्धारसं विरते ; तत्तस्मात्, स कुचकुम्भः आदरात् वचनवामसा निविड-
वस्त्रेण आहृतः चभृत् । अन्वदप्युक्तं वस्तु वक्ष्यादीनामित्ये ।

अत्र प्रथमोक्तकुम्भद्वयामेघया तृतीयकुम्भस्य आधिक्यप्रतिपादनाद्-
प्यतिरेकीलङ्कारः ।

“शुद्धारादी विषे वोय्यं गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ॥४०॥

क्रियञ्चलञ्चेत्तिरोहितस्तन-
 सरोजपण्डौ न विरेजतुस्तदा ।
 निजार्धचन्द्राङ्कितवक्त्रचन्द्रमाः
 मृगीदृशां येन सभामभासयत् ॥४१॥
 गुणैः स्वतुल्यो भवितैष भूपतिः
 मनोभवः पूर्वं मितोव भावयन् ।
 दृगाश्रम-भ्रूयुगकार्म्यकग्रहां
 चमूं रमाणामहिनोज्जिगीषया ॥४२॥

वाग्दाला—इतीर कुछ नकीनाई नीरस, दूतगणकडक आनीत कुष्ठद
 वस (जल) कनकानमधेहे वाहिर इहेशा वाघ, किछ कुठकुष्ठेव वस येहेतु
 चिबशापी, सेहे हेतु ताहा निविड वज्रधारा आवुड राखिमाहिन ॥४०॥

अन्वयः—क्रियञ्चलञ्चेत्-तिरोहित-स्तन-सरोजपण्डौ तदा न विरेजतुः । धीक
 मृगीदृशा निज-अर्धचन्द्राङ्कितवक्त्रचन्द्रमा, सभां भासयत् ॥४१॥

क्रियदति । क्रियञ्चलता वायुवेगेन किञ्चिच्चलीभवता घृष्टीन
 वसनेन तिरोहितो आहतो मनाधेव सरोजपण्डौ पद्मकोरको, तदा न
 विरेजतुः विकाशेन न शुश्रुभाते । येन हेतुना, मृगीदृशां चरिखी-
 नयमानां तरुणोनाम्, निजं स्वकीयम्, अर्धचन्द्राङ्कितम् अर्धचन्द्राकार-
 सङ्घारेण चिह्नितं वक्त्रं मुखमेव चन्द्रमासद् इति स तयोक्तः, सभाम्-
 भासयत् प्राकाशयत् । अद्भि प्रकाशमाने पद्मकलिका न स्फुटतीति
 भावः ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकद्वयं ऊकानुभासो हृत्यनुभासश्चेति संछष्टिः ॥४१॥
 वाग्दाला—अद्भि-चकल-वसनावुड तरुणीगणेर एतद्वद्वरूप पद्मकानका
 दूहेने एतन लीकान पाव नाई । येहेतु ताहानेव अर्धचन्द्रवृषणाकित,
 मृगदृश चरु नकानिके आलोकिउ करितेहिन ॥४१॥

(कुलकारम्भः)

विलम्बिनीलोपलनिर्मितस्रजां

सुधासितं चारुचा चकासतम् ।

विशालनीलोत्पलमकुलं जलं

विदुस्वयन्तं सुरनिम्नगागतम् ॥४३॥

अन्वयः—एष भूपतिः गर्भः स्वतुल्यः भविता इति पूर्वं भावयन्निव मनीभवः
 उगाद्यग भूयुग-कार्मुक पदां रमायां चमू जिगोपया अदिनोत् ॥४३॥

गुणैरिति । एष भूपतिः रुक्मी, गुणैः शौर्यसौन्दर्यादिभिः स्वतुल्यः
 आत्मसमानो भविता इति पूर्वं भावयन् निन्तश्चिद्व मनाभवः कामदेवः,
 उगो चक्षुषी एव आशुगो वासो भूयुगमेव कार्मुकं रक्षातोति तां
 रमायां नवाङ्गनानां चमू सेनाम्, जिगोपया रुक्मिणमेव जेतुमिच्छया,
 अद्वियोत् धैरयेत् । राजान्तरस्य स्वतुल्यो भवनसम्भावनायाम् अपराऽपि
 नाजा जिगोपया सेनां मे रयतीति भावः ।

अत्र वाच्या भाषाभिमानिनो क्रियोत्पदे चालुद्धारः, निरङ्गं केवल-
 रूपकद्वयस्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, पूर्ववदनुपसद्वयस्येति समुदाये
 संसृष्टिः ।

“रसः कान्ते रत्नाशोके मन्मथे च रमा स्त्रियाम्” इति हिमचन्द्रः ।

यद्वेति पञ्चादित्वादच् ॥४२॥

वाञ्छाला—एहे वाञ्छपूत्र मोर्धा च मोर्ध्याप्रकृति गुणधारा आमार
 तुना इहेवेन इहा पूर्वे जाविहाहे येन कामदेव—दृष्टिकण वाग च
 ऊयुगलरूप कार्मुकधारिणी प्रथीगेना सप्र कविवार सञ्च पलावण कविधा-
 दिनेन ॥४२॥

নবপ্রবাল্লাবলিক্রান্তকান্তিभिः

विमिश्रितश्वेतमरोचिरञ्জितम् ।

विमारिभिर्গैরিকराशिरश्मिभिः

चित्तञ्च कैलासमিवाचलं चलम् ॥৪৪॥

अन्वयः—सुधासितं, विलम्बि नौलापल-निर्मितं सर्जं चारुहृषा चकासतं ;
 (अतएव) सुरनिम्नगागतं विशालं नौलापलं सङ्कुलं जलं विडम्बयन्तं, नवप्रबालावलि-
 कान्त कान्तिभिः विमिश्रितं श्वेतं मरीच रञ्जितं, (अतएव) चलं विमारिभिः गैरि-
 क-
 अथाष्टभिः द्युक्तैः कुलकेनाभिषेकमश्वं वशयति विलम्बीति ।
 सुधासितं च सुलेपवत् शुभ्रवर्णम्, विलम्बिन्यः सर्पलाङ्गूलवत् लम्बमानाः
 या नौलापले मरकतमणिभिः निम्बिता सञ्चो भालालासाम्, चारुहृषा-
 मनाहरप्रभया चकासतं दीप्यमानम् ; अतएव, सुरनिम्नगागतं
 गङ्गानदीस्थितं विशालं नौलापलैः सङ्कुलं व्याप्तं जलम्, विडम्बयन्तम्
 अनुकुर्वन्तम् । अत्र सुप्तं पमार्थोपमयारङ्गाङ्घ्रिभावेन सङ्करः, छेकानु-
 प्रासहृत्यनुप्रासश्चेति समुदाये संघट्टिः ॥ नवप्रबालावलिः नूतन-
 विद्रुमश्रेण्याः कान्तकान्तिभिः सुन्दरदीप्तिभिः विमिश्रिता या श्वेत-
 मरीचयः मञ्जस्यैव शुभ्रकिरणाम्बाभिः रञ्जितम् । अतएव चलं प्रवल-
 भूमिकम्पेन चलन्, विमारिभिः समन्ताद्गामिभिः गैरिकराशिरश्मिभिः
 बाङ्गाला-अन्धीवी हृतोदा राङ्गभुमार रुशीर शोबराज्ये
 अतिथेकेर अङ्ग फटिकनिर्मित, उच्चनदीप्तिशाली, एकथानि मक्क (चौकी).
 आनन्देन करिदा मङ्गागणेर सन्निधाने मत्तक छहेते हृतले स्थापन करिद,
 उदङ्गां उद्गटा नोकदिगेर दृष्टि ताहार उपरे पतित हईल ।
 सेई मक्कथानि हूर्बलेपेर आर उद्गवर्ण छिल एवं नूलान मत्तकत-
 मणिमानाद् सुन्दर किरणे दीप्ति पाईतेहिल ; अतएव सेई मक्कथानि

পদে পদে হীরকখণ্ডমঙ্কিতং
 পদে সতাং কাঞ্চনজাঞ্চ বিভ্রতম্ ।
 শিরোধৃতেন্দুপ্রতিবিম্বমম্বুনঃ
 প্রবাহমদ্রে রিব হেমপাতিনম্ ॥৪৫॥
 উপেতমেকৈকজনস্য পশ্যতঃ
 প্রগৃহ্য বিম্বং স্বয়মল্যনাবিলম্ ।
 স্বয়োগ্যতাঃভাবসবেচ্ছ তত্চক্ষাৎ
 ত্যজন্তমঙ্গায় নিজান্তরাদিব ॥৪৬॥

'সামি রশ্মিभिः चित्तञ्च कैलासं प्रचलमिव (स्थितं)', पदे पदे हीरकखण्डमङ्कितं',
 'पदे च काञ्चनजां सतां विभ्रतं', (अतएव) शिरोधृतैन्दुप्रतिविम्बं 'अद्रेः हेमपतिनं'
 'अम्बुनः प्रवाहमिव (स्थितं) स्वयमल्यनविलं', (अतएव) पश्यतः एकैकजनस्य
 'रक्तवर्णं धातुविशेषकिरणेषु, पितं व्याप्तम्, कैलासम् अपलं पर्वतमिव
 स्थितम् । अत्र श्रौतोपमालङ्कारः, पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृष्यते ॥ पदे
 पदे स्थाने स्थाने हीरकखण्डैः मङ्कितं शोभितम्, पदे च पादपतुष्टये च
 काञ्चनजां स्वर्णनिर्मितां सताम्, विभ्रतं धारयन्तम् । ततश्च शिरसि
 उपरिभागे धृतम् इन्दोच्चन्द्रस्य प्रतिविम्बं धेन तम्, अद्रेः पर्वतान्, हेमि
 स्वर्णे पतिनं पतनशीलम्, अम्बुनो जलस्य प्रवाहमिव स्थितम् । अत्र
 च्छेकानुप्रासेन संसृष्टः श्रौतोपमालङ्कारः ॥ स्वयम्, अल्यनविलम्
 येन बहून् नौलोत्पन्नशूद्र गणसङ्घेन अशूद्रगणं करिष्यते। मूतन
 प्रवालमालार शूद्रप्रकार सहित सन्निहित सञ्च किरणे সেই মকখানি
 বঙ্গিত ছিল, অতএব গৈরিক-(রক্তবর্ণ ধাতু বিশেষ) রশ্মির বঙ্গিতে
 পরিব্যাপ্ত কৈলাসপর্বতের আয় চলিতেছিল। সেই মকখানি স্থানে
 স্থানে সন্নিবেশিত হীরকখণ্ডে শোভিত ছিল এবং তাহার পাদপতুষ্টয়ে

अहं भविष्यन् भविनी भुवः प्रभोः

पदादधःस्यो जनमूर्धभिर्धृतः ।

नृपास्तदूर्धा द्विजभिर्भ्रजन्निषु

नृणामिदं भावयितुं शिरःस्थितम् ॥४७॥

विश्वं प्रपद्यत तत्क्षणात् स्वयोग्यताभावमवेत्य निजान्तरात् अज्ञाय त्यजन्मिव उपेतं,
 अहं भविनी भुवः प्रभोः पदात् अधःस्यो भविष्यन् (अपि) जनमूर्धभिः धृतः (अधि),
 तत् द्विजभिर्भ्रजन्निषु नृपाः कर्शः, इदं (लोकान्) भावयितुं (इव) नृणां शिरःस्थितं,
 भविनीनिर्भ्रजन्निषु, अतएव पश्यतः एकेकजनस्य, विश्वं प्रतिविश्वं प्रपद्य
 आत्मन्यारधाय, तत्क्षणात् स्वयोग्यताभावम् स्वस्वित्वात्मनि, आरोह्य
 योग्यताया अभावम्, अवेत्य दृष्ट्वा, निजान्तरात् आत्ममध्यात्, अज्ञाय
 द्रुतम्, त्यजन्तमिव, उपेतम् उपस्थितम् । अत्र वाच्या भावाभिमानिनी
 क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ अहं मञ्जः, भविनी भविष्यतः, भुवः प्रभो-
 भुं पालस्य, पदात् परयात्, अधःस्यः पादपौठतया तलस्यो भविष्यदपि,
 जनानां वाहकभृत्यानां मूर्धभिर्मखाकेर्धृतः अधि, तत्क्षणात्, द्विज-
 भिवजन्निषु ब्राह्मण्येतरप्राण्येषु मध्ये नृपाः राजानः, कर्शा उवाः,
 इदं लोकान् भावयितुं विन्तयितुमिव नृणां वाहकजनानां शिरःसु
 (पादां चाद्रिजेते) वर्णनतां कूलेतेहिम ; इतथाः उपद्रिडागे ८८खे
 अतिविश्वधारी परांत इहेते वर्णनर प्रपद्ये पतनगीन अनप्रवाहेर
 क्षात्र सेहे पादाशुनिके केवा दाहेतेहिम । नकथानि अताश्च निश्चल
 हिम, इतथाः पननादी एक एकटी लोकेवर अतिविश्व ग्रहण करिवा
 करिवा एतन्पना उवाःपद वोगातार अताव देविवा सेहे नकथानि
 आगनार म्हा इहेते इत सेहे अतिविश्वनिके उवाग करिहेते करिहेते
 येन आगितेहिम । आदितादी दावाव चरणतमद्वी इहेव, उवापि

ଜନୈରଧ୍ୟାନ୍ତ:ପୁରତ: ପୁର:ସର୍ତ୍ତେ:
 ସମୈ: ସମଂ:ଶକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ର ନି:ସୃତେ ସୃତୀ ।
 ସମା ନିତଃସ୍ତନ୍ମ ତଦା ତଦେକଃସ୍ତଦ୍
 ନିଶ୍ଚିନ୍ତନୀଶ୍ଚି ତଟିନୀସ୍ତ ନିର୍ଯ୍ୟତି ॥୫୧॥

ଜନିତା ଦାହିତେହେ ? କିଂବା ଅର୍ଥା ଭୂତଲେ ବିଚରଣ କରିତେହେ ? ଅଥବା
 ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ, କୌଣ୍ଡି ଶୃତିମତୀ ହୈହୀ ଓକାମ ପାହିତେହେ ? ଏହିରୂପେ ମେଃ
 ମଫଥାନି ଲୋକେସ୍ ବିବିଧ ବଚନାସ୍ ଶୁଣି କରିତେହିଲ ॥୫୦—୫୧॥

ଅନ୍ବୟ:—ଅଥ ଶକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ର ଅନ୍ତ:ପୁରତ: ସମଂ: ପୁର:ସର୍ତ୍ତେ: ଜନୈ: ସମଂ ସୃତୀ ନି:ସୃତେ
 (ସମି), ତଦା ନିଶ୍ଚିନ୍ତନୀଶ୍ଚି ନିର୍ଯ୍ୟତି ତଟିନୀ ସ୍ତ ତଦେକଃସ୍ତ ସମା ନିତଃସ୍ତନ୍ମ ॥୫୧॥

ଜନୈରिति । ଅଥ ମହାନାୟନାନନ୍ତରମ୍, ଶକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ର ଶକ୍ତିନାମକେ
 ଶ୍ଚି ପୁରାଜପୁର, ଅନ୍ତ:ପୁରତ:, ସମଂ: ବୟୋଭୂପଣାଦିନା ସମାନେ:, ପୁର:ସର୍ତ୍ତେ-
 ରଗ୍ରଗାମିଭିସ୍ତ, ଜନୈ:, ସମଂ ସଦ୍, ସୃତୀ ପ୍ରାପ୍ତି, ନି:ସୃତେ ନିର୍ଗତେ ସତି, ତଦା,
 ନିଶ୍ଚିନ୍ତନୀଶ୍ଚି ଅଦ୍ଧେ, ନିର୍ଯ୍ୟତି ନିର୍ଗଞ୍ଚତି ସତି, ତଟିନୀ ନଦୀସ୍, ତଦେକଃସ୍ତ
 ତଦ୍ଧିନ୍ତୁ ଶକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ର ଏକା କିଂବା ସ୍ତଦ୍ ଧୃଷ୍ଟିର୍ଯ୍ୟଥା: ଶା ସମା, ନିତଃସ୍ତନ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରା
 ସମ୍ଭୁବ । ବିଷୟାଦୌତ୍ସୁକ୍ଷ୍ମାସ୍ଚିତି ଧାବ: ।

ଅଥ ଶ୍ଚି କାତୁମାସସଂସ୍ତଥା ଶ୍ରୀତୀପମାଳଘାଟ: ।

“ଅୟନଂ ବର୍ଜନ-ନାଗାନ୍ଧ-ପଞ୍ଚାୟନ: ପଦ୍ମବୀ ଘୃତି:” ଶ୍ରୀଧନର: ।

ନିତଃସ୍ତନ୍ମତି ନିର୍ପୂର୍ବସ୍ତ ଶନୁଭି: ପରୋଧାୟାମ୍, ନିର୍ଯ୍ୟତୀତି ଶ୍ଚ ନିର୍ପୂର୍ବସ୍ତ
 ବ୍ରହ୍ମଧାତୀ: ଯନ୍ତ୍ରତୀ ରୂପମ୍ ॥୫୧॥

ବାକ୍ୟାନ୍ତା—ତଦନନ୍ତର କର୍ତ୍ତା, ନମସଦ୍ ଓ ଅଗ୍ରଗାମୀ ଭୂମାରଗଣେସ୍ ସହିତ
 ଅଧ:ପୁର ହୈତେ ମଧେ ନିର୍ଗତ ହୈଲେ, ଚନ୍ଦ୍ର ଉପର ପାହିତେ ଧାକିଲେ, ସମୀପ

পুরাণরাজস্য চিরস্য বত্‌সলা
 সবিষ্ময়া সম্যবিভক্তভূম্বৃতাম্ ।
 প্রজাসমাজস্য চ ভক্তিপূর্বিকা
 ত্রিধৈব দৃষ্ট্যির্য়ুগপত্‌ পপাত তন্ ॥৫২॥
 ততোঽনুগা কাচন বামলোচনা
 শিবানুভাষা শিবিকাধিরোহিণী ।

আম্র সেই মঠাটী নিখরু হইল এবং সে মঠার দৃষ্টি কেবল কুম্বীর উপরে
 পড়িল ॥৫১॥

অন্বয়:—পুরাণরাজস্য চিরস্য বত্‌সলা, সম্যবিভক্তভূম্বৃতাম্ সবিষ্ময়া,
 প্রজাসমাজস্য চ ভক্তিপূর্বিকা, (ইতি) ত্রিধা দৃষ্টিইব যুগপত্‌ তং পপাত ॥৫২॥

পুরাণেতি । পুরাণরাজস্য প্রাচীনমৃৎস্য ভীষ্মকস্য, চিরস্য
 চিরাৎসধি, বত্‌সলা সম্মে ছত্র, সম্যে পু বিভক্তা রাজপয়্যাধিষ্য নিরুপিতা
 য়ে ভূম্বৃতো রাজানস্তোয়াম্, সবিষ্ময়া শ্রেণভূপাদিসৌন্দর্য্যাতিশয়া-
 দাশ্চর্য্যান্বিতা, প্রজাসমাজস্য রাষ্ট্রস্বলোকসমূহস্য চ, ভক্তিপূর্বিকা
 অনুরক্তিপ্রযুক্তা ইতি, ত্রিধা বাত্‌সল্য-বিষ্ময়-ভক্তিপ্রযুক্তত্বাত্‌ ত্রিবিধা
 দৃষ্টিইব যুগপত্‌ একদা, তং কবিষ্ময়ম্, পপাত জগাম ।

অত্র একস্থা এব দৃষ্টে: বাত্‌সল্যপ্রযুক্তত্বাদিভেদেণ অনেকধৌঃস্বরত্‌
 চত্‌সৌ নামাসঙ্কার:, ক্‌কানুপ্রাসৌ চত্‌নুপ্রাসচ্‌চৈতি সংস্‌ষ্টি: ।

পুরাণস্রাসৌ রাজা ইতি সমাসে “রাজস্বত্‌নু সখি” ইতি রাজাদিত্যা-
 দত্‌প্রত্যয়ি পুরাণরাজেতি রূপম্ ॥৫২॥

বাক্যলা—প্রাচীন রাজার চিবকালের সন্মুহে দৃষ্টি, সমস্তরাজগণের
 সবিষ্ময় দৃষ্টি এবং প্রজাগণের সন্তুষ্টি দৃষ্টি—এই ত্রিবিধ দৃষ্টিই তৎকালে
 একত্র কুম্বীর উপরে পড়িত হইয়াছিল ॥৫২॥

দিগীশ্বরাংশান্ বসুসংযযো বহুন্

সুবর্ণাধানুস্বতমো ধরাধরঃ ।

সুমেরুতল্যো নৃপনন্দনস্তদা

দধার ককীতি স নাম সান্বয়ম্ ॥৫৬॥

গত্বা, যত্ । দেবপদস্য দেবেতিশব্দস্য অভিধেয়তাং বাচ্যতাম্, অগাৎ রাজত্বলাভোপকমাৎ প্রাপ্যত্, “রাজা মহারাজো দেব” ইত্যমর-
প্রামাণ্যাদিতি ভাবঃ । তত্র দেবপদাভিধেয়তায়াম্, নরদেবাত্ রাজো
ভৌমিকাৎ জন্ম যস্য তস্য ককিলীঃ পত্নী, পিতা কিমপ্যাহ্বয়্যি নাশীত্ ;
দেবোত্পন্নস্য দেবত্বস্যেবোপিত্যাদিত্যাশ্রয়ঃ ।

অত্র পিত্রাভাবং প্রতি নরদেবজন্মন ইতি পদস্থার্থো দ্বিতুরিতি পদার্থ-
স্বত্বকং কাণ্ডলিঙ্গমলঙ্কারঃ, ঙ্কিকানুপ্রাসস্বৈত্যনয়োঃ সংঘটিঃ ॥৫৬॥

বাল্মীকি—অর্গলকারে অলঙ্কৃত এবং স্বমেরুপর্বতের জায় অর্গ-
করণে বসিত রাজকুমার ককী সূর্য্যের জায় উজ্জ্বল সেই দৃষ্টিক্ষমকের
নিকট যাইয়া যে দেবদেবী লাভ করিয়াছিলেন, নরদেব অর্থাৎ
রাজা হইতে উৎপন্ন সেই ককীই পক্ষে তাহাতে কোনও আশ্চর্য
ছিল না ॥৫৬॥

অন্বয়ঃ—দিগীশ্বরাংশান্ বহুন্ বসুসংযয়ঃ সুবর্ণাধানু স্তমমঃ ধরাধরঃ (অনুস্ব)
সুমেরুতল্যঃ স নৃপনন্দনঃ তদা ‘ককী’ ইতি সান্বয়ং নাম দধার ॥৫৬॥

দ্বিগিতি । দিগীশ্বরাংশান্ ইন্দ্রাদিদিগ্‌পালাংশান্, বহুন্, “অষ্টানাং
লোকপালানাং মাতাভিনির্মিতী সৃষ্টঃ” ইতি অরথ্যাদিতি ভাবঃ ; অন্বয়
দিগীশ্বরাংশান্ দিগ্‌পালভোগ্যদেহান্ বহুন্, বসুন্ অষ্টৌ বসুদেবান্ বসুনি
ধন্যানি চ সংযয়তি ইতি সঃ, সুবর্ণাধানু শোভনো বর্ণোঃস্বাস্তীতি সঃ,
অন্বয়ঃ তু স্বর্ণায়ুক্তঃ, স্তমমঃ অতীবীভতদেহঃ, ধরাধরো ভূপালঃ

चितिप्रदेशादुपदेशतो गुरोः
 विपेकमञ्चोत्थितमात्मभूप्रभम् ।
 उपेत्य क्षेप्तुं परिलुप्तधीर्बधूः
 सुगन्धिभिर्लीललतात्वमभ्यगात् ॥५७॥

अतएव सुमेरुतुल्यः, स नृपनन्दनी च्येष्ठराजपुत्रः, तदा, 'रुक्मी' इति सान्वयं योगिकार्थसहितम्, नाम संज्ञाम्, दधार धारयामास । रुक्मं स्वर्णमस्याद्यौति रुक्मी इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

अस्य लक्षविधसान्वयं नामधारण्यं प्रति पूर्वाहंगतपदार्थां श्रितव इति पदार्थश्रुतं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, आर्योपमा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्भरः ॥५६॥

वाङ्माला—दिग्गजानगणैर अःशवाशैः, दक्षर अवनशन, अर्वाङ्गुल, उद्भ्रतमेष्ट एवः पृथिवीपादक स्रोतं दारुपुत्र 'रुक्मी' एतेरूप ये नाम धारण करिहाहिलेन, तादा योगार्थदूरे इहेग्राहिन ॥६७॥

अन्वयः—बधूः गुरोः उपदेशतः चितिप्रदेशात् विपेकमञ्चोत्थितं आत्मभूप्रभं सुगन्धिभिः क्षेप्तुं उपेत्य परिलुप्तधीः (सती) लीललतात्वं अभ्यगात् ॥५७॥

द्वितीति । बधूः कापिहरवनिता, गुरोराचार्यस्य, उपदेशत उपदेशात्, चितिप्रदेशात् भूतलात्, विपेकमञ्चे अभियेकपर्यङ्गे उत्थितम्, आत्मभूप्रभं कामदेवतुल्यं रुक्मिणम्, सुगन्धिभिः चन्दनादिभिर्द्रव्यैः, क्षेप्तुम्, उपेत्य गत्वा, परिलुप्तधीः कामाविभावात् नष्टकर्तव्यबुद्धिः सती, लीललतात्वं पद्मललतास्याह्वयं कम्ममित्यर्थः, अभ्यगात् प्रापत् ।

अत्र आत्मभूप्रभमिति सुप्तोपमा, लीललतात्वमिति निरङ्गं केवल-रूपकम्, पूर्वाहदनुपासो धित्ये क्षेपा परस्परनिर्षेधतया संघट्टिः ॥५७॥

वाङ्माला—कारुण्यदुग्धं नमोदरदुग्धिं दास्यन्माद रुक्मी चागार्येव

नृपात्मजस्याङ्गविलिपने तदा
 तदीयलावण्यरुचीसरोऽन्तरे ।
 नवाङ्गनानां कुचकोरकः करः
 मुखञ्च पुष्पाण्युदजानि पुष्कुटुः ॥५८॥

उपमेश अङ्गुमात्रे कृतज्ञ इहेते सेहे मकरे उपर उठिले, कोनउ
 बावनिता उाहार अत्रे अङ्गुनि द्रव्य लेपन करिते बाहेदा नहेबुद्धि
 हेहेदा चक्षण नतार ज्ञाय कैपिते मागिल ॥५९॥

अन्वयः—तदा नृपात्मजस्य अङ्गविलिपने तदीयलावण्यरुचीसरोऽन्तरे नवाङ्गनानां
 कुचकोरकः करः मुखञ्च (एतानि) उदजानि पुष्पाणि पुष्कुटुः ॥५८॥

नृपेति । तदा, नृपात्मजस्य राजपुत्रस्य रुक्मिण्यः, अङ्गविलिपने
 सुगन्धिरूपे रङ्गविलिपने तदीये कुमारसम्बन्धिन्यो धी लावण्यरुची लावण्यमयै
 ते एव सरो जलाशयस्तस्य अन्तरे मध्ये, नवाङ्गनानां वारतवयोनाम्,
 कुचदानः कोरकः कलिकेव च कुचकोरकः, करः पाणिः, मुखं महनञ्च,
 एतानि लीलि, उदजानि जलजानि, पुष्पाणि पद्मानीत्यर्थः, पुष्कुटुः
 विकसन्ति च ।

अत्र लावण्यरुचीः सरस्वारोपः कुचादौ पद्मत्वारीये निमित्तमिति
 परम्परितरूपकमलहारः, “मुखं तत्र कुरङ्गाधि ! सरोजमिति नान्यथा”
 इति दर्पस्योदाहरण्य इव द्वितीयाहं समासाभावेऽपि रूपकमसन्ने-
 रवश्यम्भावात्, छिकानुमासत्रत्यनुमासी चेति संसृष्टिः ।

“कलिका कोरकः पुमान्” इत्यमरः ।

उदजानीति “उदकस्योदः” इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेशः ॥५८॥
 बाङ्गाला—दावङ्गुमार क्रमोर अत्रे अङ्गुनि द्रव्य लेपन करिवाव

परिप्रसिप्ते ललितानुलेपने
 नवा मरीची हरुचे विसारिणी ।
 असह्यवेगा नु पतिंवरेन्दिरा
 तनूं विधेकात् समपूरयत् पुरः ॥५८॥
 गुरुपदिष्टोऽपि बधूविलेपने
 परं व्यलम्बिष्ट नितम्बिनीगण्यः ।

अस्यै उंशार लावणा उ अडाकण गदोवरेव मथा वावउरुगीगवेव
 कजिकातुना एन, इउ उ नूधकण डिमठी गद्य अकाशं गदोउेछिन ॥८८॥

अन्वयः—ललितानुलेपने परिप्रसिप्ते (सति) विसारिणी नवा मरीची हरुचे ।

असह्यवेगा पतिंवरा इन्दिरा विधेकात् पुरः (एव) तनूं समपूरयत् नु ॥५८॥

परीति । ललितानुलेपने मनोहरानुलेपनद्रव्ये 'चन्दनादी, परि-
 प्रसिप्ते कुमारस्य सर्वेष्वङ्गेषु सन्निते सति, विसारिणी सर्वदिग्गामिनी,
 नवा अपूर्वा, मरीची कुमारस्य कान्तिः, हरुचे दिदीपे । अलोत्प्रेषते
 असह्येति । असह्यो वेगो वषांवेगो यथाः सा, पतिं वृष्यीत इति पतिंवरा,
 इन्दिरा सन्मीः, विधेकात् अभिधेकात्, पुरः पूर्वमेव, तनूं कविमदेशम्,
 समपूरयत् नु ? आत्मना परिपूरितवतो किम् ? ।

अत वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेषासह्यारः, क्लेकानुमायेन
 संसृज्यते ॥५८॥

ভৃগুং করাকর্ষমৃতে বিযুক্ততাং
 প্রয়াত্যয়স্কান্তমণ্ডরয়ঃ কথম্ ॥৬০॥
 কুমারবাসী নববাসলীচনা
 সহস্রদৃগ্গৌচরতাং জগাম সা ।
 লতাং সলীলাং ললনাঞ্চ পুষ্পিণীম্
 অবশ্যমুত্পশ্যতি লোক উত্সুকঃ ॥৬১॥

অন্বয়ঃ—নিতম্বিনীগণঃ গুৰুপদিষ্টঃ (সনু) অপি বধূবিলেপনে পরং মূলম্বিষ্ট ।

অর্থঃ ভৃগুং করাকর্ষমৃতে কথম্ অয়স্কান্তমণ্ডরয়ঃ বিযুক্ততাং প্রয়াতি ৬০*

সুবিত্তি । নিতম্বিনীনাং বারবনিতানাং গণঃ, গুৰুণা আচার্য্যেণ
 উপদিষ্টঃ সখ্যি, বধূবা কৃষ্ণিপত্ন্যাং বিলেপনে, পরমত্মন্তং মূলম্বিষ্ট
 বিলম্বং জ্ঞাতবানু ; কৃষ্ণিগাত্তো হস্তানয়নে বিলম্বাদিত্তি ভাবঃ ।
 তত্র ইতুমাচ্চ ভৃগুমিত্তি । অথৌলীৎ কৰ্ত্তৃ, ভৃগুং সাত্তিপ্রায়ম্, করিণ
 আকর্ষম্, আকর্ষয়ম্, ষ্ঠতে বিনা, কথম্, অয়স্কান্তমণ্ডরয়ঃ সকায়াত্,
 বিযুক্ততাং বিশ্লেপম্, প্রয়াতি প্রাপ্নোতি । নিতম্বিনীগণস্য হস্তাঃ সলু
 অয়স্কান্তমণ্ডরাবয়ব ইব কৃষ্ণিগাত্তো ভৃগুং সংস্কৃত্ত ইত্যাশ্রয়ঃ ।

অত্র সাধুশ্রীংষ দৃষ্টান্তৌলম্বারক্ষকানুপ্রাসিন সংশ্লষ্যতি ॥৬০॥

বাজালা—রূমে আচার্য্যী কুমারবধূর অধে স্বগন্ধি ত্ববা লেগনেব
 উগনেব করিলেও, বারবনিতায়া তাহাতে গুরুতর বিলব করিল ।
 কারণ, হস্তবারা গুরুতর আকর্ষণ না করিলে, মোহ চূষবপ্রভর হইতে
 বিম্বিষ্টে হইবে কেন ? ১৬০

অন্বয়ঃ—কুমারবাসী সা নববাসলীচনা সহস্রদৃগ্গৌচরতাং জগাম । লোকঃ

অনুসূচঃ (সনু) সলীলাং পুষ্পিণীম্ লতাং ললনাঞ্চ অবশ্যমুত্পশ্যতি ৬১*

जहार साऽचीर्णि रसप्रतानिनी
 प्रतानिनी पुष्पवतोव पट्पदान् ।
 न की जनः पश्यति हीनबालतां
 न वा लतां काङ्क्षति की मधुप्रतः ॥६२॥

कुमारेति । कुमारस्य रुक्मिणी वामे वामपाश्र्वे, सा, नववाम-
 सोचना नवीनाङ्गना रुक्मिण्यौ, सङ्घट्टशं बहुतरलोलोचनानां
 गोचरता विषयत्वम्, जगाम प्राप; सङ्घ एव लोकाः सौन्दर्यातिरेकानां
 दृष्टगुरित्यर्थः । लोकः, उत्सुकः उत्कण्ठितः सखेव, सलीलां
 सविलासाम्, पुष्पिणीं पुष्पवतीञ्च, लताम्, ललनां योपितञ्च, अवश्यं
 भ्रुवमेव उत्पश्यति अवलोकते ।

अत्र सामान्येन विमेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासः, प्रस्तुताया-
 ललनाया अप्रस्तुताया लतायाश्च उत्पश्यतीत्येकया क्रियया कर्म-
 तथाभिसम्बन्धादीपकज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः, सोऽपि पुनश्चैकाग्र-
 प्रासङ्ग्यमुप्रासाभ्यां संघट्टते ।

“क्षियः सुमनसः पुष्पम्” इति “श्याद्रजः पुष्पमार्त्तवम्” इति-
 चामरः ॥६१॥

बाबाला—रुक्मिणी वामपाश्र्वदिनी सेहै नवाग्रना मरुत लोकेव
 पुष्पिणी विषय इहेदाङ्गिणेन । कान्त, माश्व ऊँकठित इहेदाहै मनीना उ-
 पुष्पवती लता उ रमणीके अवशदे मेधिदा धाके ॥७॥

अन्वयः—उत्पश्यती प्रतानिनी पट्पदानिव रसप्रतानिनी सा अचीर्णि जहार ।
 की जनः हीनबालता न पश्यति, की मधुप्रती वा लता न काङ्क्षति ॥६२॥

जहारिति । पुष्पवती कुसुमशालिनी, प्रतानिनी शाखापङ्कवादि-
 विलासवती सता, पट्पदान् अमरानिव, रसप्रतानिनी जमशतया ।

समन्वकैः पापनिवारिवारिभिः
 शुचिप्रियौ तावसिचद्विजः शुचिः ।
 रिपोर्विवर्णा वरवर्णिनो च तत्
 निगम्य दीनाऽचिजलेन मेदिनीम् ॥६५॥

स्यतादृशौ, प्रवर्षुकां वारिणा वर्षन्तीम्, वारिदपङ्क्तिं मेघमालाम्,
 अक्षरत् साष्टम्यातिशयात् अतवान् ।

अतएवात्र अरथालङ्कारो ह्यनुप्रासिन संस्पृश्यते ।

“वनस्पतिर्ष्वमात्रे” इत्यमरः ।

स्नापयत इति “ग्लास्त्रावनुवमन्न” इति विकल्पाधिकारात् पचे न
 क्लृप्तः, प्रवर्षुकामिति “मृ-कम—” इत्यादिना ह्यमधातोरुक्त्वात्, तस्य च
 निष्ठादिप्रात् प्रततीयनस्यती इति कर्मणि न षठी ॥६४॥

वाङ्माला—क्रमे ऋद्धौ च तौहारं भाष्या। सेहे निर्मल मक्षे अधिष्ठान
 करिने, वाववनिताया तौहादिगके स्नान कथादेते नागिन, तौहा
 देविना उद्गता लोकेवा कैलासपर्वतसङ्घात पर्वम्पर संग्रिष्टे लता च
 वृक्षेर उगरे वर्षाकारिणी मेघमालाके अरण करिने नागिन ॥७३॥

अन्वयः—शुचिः विजः समन्वकैः पापनिवारिवारिभिः शुचिप्रियौ अक्षिप्तः
 रिपोः वरवर्णिनी च तत् निगम्य विवर्णा दीना च (सती) अचिजलेन मेदिनी
 अक्षिप्तम् ॥६५॥

अथ वारवनिता लिप्तगन्धद्रव्यप्रक्षालनाद्यं स्नापयन्ति स्म, वैधस्यपनक्तु
 कृत इत्याह समन्वकैरिति । शुचिः स्नानादिना पवित्रीभूतः, द्विजः
 कश्चिदुन्नाद्ययः, समन्वकैर्मन्त्रपाठसहितैः, पापनिवारिवारिभिः पाप-
 नाशकजलैः, शुचिः शृङ्गारः प्रियो ययोस्तौ पूर्णयौवनादिति भावः ; तौ
 हस्यती, अक्षिप्तम् अभिविक्तवान्, रिपोः शत्रुपक्षस्य, वरवर्णिनी अक्षुना

तमावसानं वसनं बभूवतुः :
 ग्रहीतुकामे युगपद्बभूवियौ ।
 अपत्रपिण्डुः प्रथमा न सुस्थिरा
 पराऽस्थिरा विग्रहमग्रहीत् समम् ॥६६॥

च, तत् रुक्मिण्यो राज्याभिषेचनम्, निग्रम्य लोकसुखादाकर्ण्य, विवर्णां
 उद्देगेन मलिनमुखी, दीना कातरा च सती, अक्षिजलेन भाविपति-
 विनाशशक्त्या अश्रुजलेन, मेदिनी भूमिम्, असिपत् ।

अत्र रिपुवरवरिण्या अक्षिजलेन मेदिनीषेचनासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
 न्धोक्ते रतिशयोक्तिरलङ्कारः, असिपदित्येकया क्रियया तौ मेदिनीमित्युभयोः
 कर्मतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्घट्टः, सोऽपि च
 ष्ठे कानुप्रासेन संव्यथते ।

“शृङ्गारः शुभिरुज्ज्वलः” इत्यमरः ।

असिपदिति अद्यतन्या दौ “अयं असु-वपि” इत्यादिना अयि
 रूपम् ॥६५॥

वाञ्छाला—तदनन्तरं कोन पवित्र आरुण अतिवेकमहपाठपूर्वक
 पापनाशक छलद्वारा सेहे शृङ्गावप्रिय कुमारमपतिके अतिविकृत
 करिलेन । ताहा अनिष्टा शरुपरेकर श्रीलोकगण उषेगे मनिनवदन च
 कातरचित्त इहेदा नयनछलद्वारा छुडन निरु करिल ॥६६॥

अन्वयः—बभूवियौ युगपत् (एव) वसनं आवसानं तं ग्रहीतुकामे बभूवतुः ।

(क्लिप्त) अपत्रपिण्डुः सुस्थिरा च मयमा विग्रहं न अग्रहीत्, अस्थिरा परा तु समं (एव)
 विग्रहं अग्रहीत् ॥६६॥

समिति । बभूः रुक्मिण्य्या श्रीलक्ष्मीञ्चेति तौ बभूवियौ, युगपत्
 एकदेव, वसनं युवराजोचितं वस्त्रम्, आवसानम् अभिषेकात् परं

पतिंवरां निर्मलमालभारिणीं
 श्रियं समेतां बुबुधे बधूं बुधः ।
 अबोधि मुग्धस्य पुनश्च रुक्मिणं
 वरं वरीतुं किमितीयमिच्छति ॥६८॥

सति, सभ्यो च तौ विदग्धमुग्धौ पण्डितसुन्दरौ चेति तयोः, गणः समूहः,
 तदा, इदं वक्ष्यमाणम्, पुनर्द्विधा द्विप्रकारम्, ज्ञानम्, प्रलब्धवान् ।

अत्र च्छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ॥६८॥

वाङ्माला—उपमत्तर महियोर मण्डकेऽ मुकुटं मन्त्रित इहेने एवः
 ठाहादेर हूई जनेरहे अप्रे मयठ अनकार परिधान कराहेया दिले,
 उधन मलाश्रित पण्डितगण ऽ सुन्दर भूकवगण एहे प्रकार ज्ञान लाड
 करिलेन ॥७७॥

अन्वयः—बुधः बधूं पतिंवरां समेतां निर्मलमालभारिणीं श्रियं बुबुधे ।
 मुग्धस्य इयं पुनश्च रुक्मिणं वरं वरीतुं किं इच्छति इति अबोधि ॥६८॥

पतिमिति । बुध्यत इति बुधो बुद्धिमान् जनः, बधूं रुक्मिणश्चिपीम्,
 पतिं व्रणीत इति पतिंवरां ताम्, समेतां समागताम्, निर्मलां मालां
 विभर्तीति निर्मलमालभारिणीं ताम्, श्रियं साक्षाद्भक्त्योम्, बुबुधे मेने ;
 मालाधारित्वादलौकिकसौन्दर्याच्चेति भावः । मुग्धो मूढश्च, द्विःपति-
 वरसम्भावनाभूद्वत्त्वमित्यभिप्रायः । इयं तरुणी, पुनश्च पुनरपि,
 रुक्मिणम्, वरम्, वरीतुम्, किम्, इच्छति, इति अबोधि सम्भावितवान् ;
 मालाधारणादित्याशयः ।

अत्र एकस्या बध्वा अनैकधोञ्छेखात् रूपकोत्प्रेचायोगाच्च उल्लेखो
 नामालङ्कारः, इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासाभ्यां संदृश्यते ।

पतिंवरेति “नामि त्भू—” इत्यादिना खप्रत्यये “इस्वारुपोर्मोऽन्तः”

वपुर्महालङ्करणेन किङ्करैः
 अलङ्कृतं रुक्ममुखेन रुक्मिण्यः ।
 महीपतेर्नन्दनकान्तिनन्दिनः
 शुभान्नवीनात् समशूशभन्मुखम् ॥७०॥

इति प्रकारागमः । मालभारिणीति “याकारो स्त्रीकृतौ ङस्त्रः क्वचित्” इति मालाशब्दस्य ङस्त्रान्तता । वरीतुमिति “ऋडृष्ठजोऽपि—” इत्यादिना इटो दीर्घत्वम् ॥६८॥

वाङ्माला—यत्रः लक्ष्मीदेवी प्रतिव्रज कद्रिवारं लल्लदे देन निम्बलं माला लहेशा आनिद्याहेन हेहा रुद्रिमहिषीर मथक्षे वृद्धिनाम् लोकेवा मने करिनेन, आव निरर्कोष लोकेवा मने कविल ये, ‘एहे त्रकणी वि आदारं प्रतिव्रज कद्रिवारं हेष्ठा करितेहे ?’ ॥७२॥

अन्वयः—किङ्करैः रुक्ममुखेन महालङ्करणेन रुक्मिण्यः वपुः अलङ्कृतं, (तच्च) नवीनात् शुभान् नन्दनकान्तिनन्दिनः महीपतेः मुखं समशूशभम् ॥७०॥

वपुरिति । किङ्करैर्भृत्यैः, रुक्ममुखेन स्वर्णालङ्कारादिना, महालङ्करणेन प्रशस्तभूषणेन, रुक्मिणी वपुः शरीरम्, अलङ्कृतं शोभितम्, तच्चालङ्करणम्, नवीनात् नूतनात्, शुभात् पुत्रस्य यौवराज्याभिप्रेक्षरूपात् मङ्गलव्यापारात्, नन्दनस्य पुत्रस्य कान्त्या शोभया नन्दति, आनन्दमनुभवतीति तस्य, महीपते राज्ञो भीष्मकस्य, मुखं वदनमण्डलम्, समशूशभत् सम्यक्शोभितवत् । अहो ! महदाश्चर्यमेतदिति भावः ।

अत्र कारणीभूतमलङ्करणं युवराजे, तत्कार्यभूतं मुखशोभनन्तु राजनि भीष्मक इति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशवर्तित्यादसङ्गतिर्नामालङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥७०॥

जरन् यदा सन्ततवत्सवत्सलः

भुवः प्रदानं कृतवान् कृतो नृपः ।

महामहोभारभराट्टिवापतत्

तदा पदाग्रे ऽस्य कुमारमस्तकम् ॥७१७

वाङ्माला—तृतीयोऽर्धशतकप्रकृति उद्धम अनन्तानन्तराः कश्चिन्न
शरीरगो अलङ्कृत करिदाहिनः; किञ्च तादा पुत्रेव सौन्दर्यादर्शने
आमन्त्रितचित्तं राजा डीशकेर मुखमण्डले नूतन माङ्गलिक व्यापाव-
नियन्तन शोभित करिनः ॥१०॥

अन्वयः—यदा सन्तत वत्स वत्सलः कृतो (च) जरन् नृपः भुवः प्रदानं
कृतवान्; तदा कुमारमस्तकं महामहोभारभराट्टिवापतत् अस्य पदाग्रे अपतत् ॥७१७॥

जरन्विति । यदा, सन्ततं सर्वदा वत्से पुत्रादौ वत्सलः खे च्छमीलः,
कृतो सर्वकार्यनिपुणश्च, जरन् ब्रह्मः, नृपो भीष्मकः, भुवो राज्यस्य प्रदानं
रुक्मिणी समर्पणम्, कृतवान्; तदा, कुमारस्य युवराजस्य रुक्मिणी
मस्तकम्, महान् यो महान् राज्यस्य भारस्तस्य भराट्टिन्यासादिव, अस्य
नृपस्य भीष्मकस्य, पदाग्रे चरणसम्मुखे, अपतत्; रुक्मी भीष्मकपदे
नमश्चकारित्यर्थः ।

अत्र महामहोभारभराट्टिविति द्वितृतीयालङ्कारः इत्थनुपमासम्बन्धकानु-
पामञ्चेति संसृष्टिः ।

“वर्षीयान् दशमी ज्ञायान् जीनो जीर्णो जरन्वपि” इत्यमरः ।
“वत्सलः” इत्यर्थे च पुल्लिङ्गे च” इति हेमचन्द्रः ॥७१७॥

वाङ्माला—सर्वदा पुत्रवत्सलः च सर्वकार्ये निपुणः राजा डीशक
रथन दूतवाच कश्चिन्न इत्ये राजा समर्पण करिनेन, तथन विमान पृथिवी
जारेई येन कश्चिन्न मत्कटी डीशकेर चरणसम्मुखे पतित इहेन ॥१०॥

प्रकाशिताशीमुखजन्मनां मुखात्
रहोगतस्त्रीणकुलादुलुध्वनिः ।
जयध्वनिः स्वस्तिवचस्य सर्वतः
नरेन्द्रवर्गादुदतिष्ठदेकदा ॥७२॥
स्वनः स तीर्थ्यत्रिकनिस्वनैः सह
समुच्चरन्नुच्चतरस्तादाऽभितः ।
रमाप्रदाने पवनेन विद्रुत-
समुद्रकल्लीलरवानवाहसत् ॥७३॥

अन्वयः—मुखजन्मनां मुखात् प्रकाशिता आशी, रहोगतस्त्रीणकुलात् उलुध्वनिः, सर्वत जयध्वनिः, नरेन्द्रवर्गात् स्वस्तिवचस्य एकदा उदतिष्ठत् ॥७२॥

प्रकाशितेति । मुखाद्मुखजन्मनां वदनाज्जन्म येषां ते मुखजन्मानो ब्राह्मणाक्षेपाम्, मुखात्, प्रकाशिता निर्गता, आशीराशीर्वाहः, रहोगतं निर्जनस्थितं पटान्तरालगतमित्यर्घं यत् स्त्रीणकुलं स्त्रीसमूहस्तस्मात्, उलुध्वनिः, सर्वत उक्तेतरिभ्यः सर्वभ्यो जनेभ्यः, जयध्वनिः, नरेन्द्रवर्गात् राजसमूहात्, स्वस्तिवचः शुभमस्त्विति वाक्यश्च, एकदा, उदतिष्ठत् ।

अथ उदतिष्ठदित्येकया क्रियया आशीरादीनां कर्तृतयाभिसम्बन्धात्सुत्ययोगितालङ्कारः प्रथमपादगतलाटानुप्रासेन संसृज्यते ॥७२॥

वाङ्माला—ब्राह्मणगणैश्च मुख इहेते निर्गत आशीर्कान्, अथब्राह्मणैश्च नारीगण इहेते उलुध्वनिः, अथ गकल वाङ्मि इहेते जयध्वनि एवम् ब्राह्मण इहेते अतिवाक्य एक मन्त्रदे उच्यते इहेत् ॥७२॥

अन्वयः—तदा उच्चतरः स स्वनः तीर्थ्यत्रिकनिस्वनैः सह अभितः समुच्चरन् (मन्) रमाप्रदाने पवनेन विद्रुतसमुद्रकल्लीलरवान् अवाहसत् ॥७३॥

প্রসূনবৃষ্টির্নিপপাত রুক্মিণ্যঃ

জনাশিহস্তাত্ কিল যা তনুপরি ।

বিনি.সৃতা ভীষকপাণিপল্লবাৎ

হিরণ্যবৃষ্টিয়ুগপজ্জিগায় তাম্ ॥৩৪॥

স্বন ইতি । তদা, উত্তরঃ, স স্বনো মিলিতশব্দঃ, তৌর্যলিকস্য
নৃত্যগীতবাদ্যানাং নিস্বনে: শব্দে: সংঘ; अभित: সর্বতঃ, সমুদ্বরণ্ বিপরণ্
সন্, রমায়া লক্ষ্মীদেব্যাঃ; প্রদানে নারায়ণায় প্রদানকালে, পবনিন
বায়ুনা, বিদ্রুতস্য উল্লিতস্য সমুদ্রস্য কল্লীলরবান্ মহাতরঙ্গশব্দান্,
अवाहसत् उपहसितवान् ।

* अलावहासेन सादृश्यमूचनादार्योपमालङ्कारः, ठेकानुप्रासो वृत्त्यनु-
प्रासश्चेति संसृष्टिः ।

.. “তৌর্যলিকং নৃত্যগীতবাদ্যম্” ইত্যমরঃ ॥৩৩॥

বাল্লালা—সেই উচ্চতর শব্দ নৃত্য, গীত ও বাজের শব্দের সহিত
সকল দিকে বিচরণ করিতে থাকিয়া নাবায়ণের হস্তে লক্ষ্মীদেবীকে
সম্প্রদান করিবার সময়ে বায়ুসঞ্চালিত সমুদ্রের মহাতরঙ্গের শব্দকে
উপহাস করিতেছিল ॥৩৩॥

अन्वयः—जनाशिहस्तात् या प्रसूनवृष्टिः रुक्मिण्यः, तनुपरि निपपत्, किल,
भीषकपाणिपल्लवात् युगपत् बनि सृता हिरण्यवृष्टिः तां जिगाय ॥३४॥

प्रसूनेति । जनाशिहस्तात्भीषकमूहकरात्, या प्रसूनवृष्टिः पुष्प-
वृष्टिः, रुक्मिण्यो युवराजस्य तनीः शरीरस्योपरि, निपपत् किल ;
भीषकस्य पाणिपल्लवात्, युगपदेकदैव, बनि.सृता विनिर्गता हिरण्यानां
सुवर्णानां वृष्टिः, तां प्रसूनवृष्टिम्, जिगाय जितवती; अतिरेका-
दियाशयः ।

প্রতর্পয়ন্তী হৃদয়ং দয়ার্থিনঃ
 স্তুতোরিতীর্বা ন্দিজনা ববন্দিরে ।

বসুপ্রভূষাং বসুধাতলি হি ন
 স্তুতেরभावो भवतीह कर्हिचित् ॥৩৫॥ ✓

অমুং কিমু শ্রীষপলায়িতা নবা
 সরস্বতীতীব পরোচিতুং স্বয়ম্ ।

অতএবান্ন মসুনব্রহ্মপেত্বয়া হিরণ্যব্রহ্মে^১রাধিক্যবর্ণনা^২দ্বারতীরেকা-
 লদ্বার: ॥৩৪॥

বাঙ্গালা—লোকমন্ডল হইতে হইতে যে পুষ্পবৃষ্টি রুম্মীর দেহের
 উপরে পতিত হইল; রাখা ভীষকের হৃৎপল্লব হইতে নির্গত স্বর্ণ বৃষ্টি
 সেই পুষ্পবৃষ্টিকে ছয় করিল ॥৩৪॥

অন্বয়:—দয়ার্থিন: বন্দিজনা: স্তুতীরিতা: হৃদয়ং প্রতর্পয়ন্ত: ববন্দিরে । ইত
 বসুধাতলি হি কৰ্হিচিৎ বসুপ্রভূষাং স্তুতে. অभाव: न भवति ॥৩৫॥

প্রতর্পয়ন্ত ইতি । দয়ার্থিনো যুবরাজস্যৈব স্তপাভিলাষিণঃ,
 বন্দিজনা: স্তুতিপাঠকা:, স্তুতীরিতৈ: প্রশংসা^৩বাক্যৈ:, হৃদয়ং যুবরাজস্য
 মন:, প্রতর্পয়ন্ত: সন্তোষয়ন্ত: সন্ত:, ববন্দিরে যুবরাজং মিত্যেবিরি । ইত
 বসুধাতলি হি, কৰ্হিচিৎ, বসুপ্রভূষাং ধনস্বামিনাম্, স্তুতৈ: প্রশংসায়া:
 অभावो न भवति, प्रायेण सर्वैरेव तथा: करुणादिति भाव: ।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনরूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलद्वारश्चेकानु-
 प्रासेन संसृज्यते ॥৩৫॥

বাঙ্গালা—দয়াভিলাষী স্তুতিপাঠকেরা স্তুতিবাক্যে যুবরাজ রুম্মীর
 হৃৎপল্লব সঙ্কটে করিতে থাকিবে তাঁহাব বন্দনা করিতে লাগিল । কারণ,
 এই পৃথিবীতে কোন সময়ই ধনিগণের স্তুতিবাক্যের অভাব হয় না ॥৩৫॥

सुखे मुनीनाममनाक् प्रशंसतां
 स्वतः सपत्नीगतमत्सरादगात् ॥७६॥
 नृपः पुराणः करमेकधाऽनयत्
 परं कुमारोऽप्यपरं ग्रहोप्यति ।
 अहो दरिद्रस्य विपत् पदे पदे
 पुरोऽक्षरन् जानपदा जना इति ॥७७॥

अन्वयः—चपला योः अमु आश्रिता किमु न वा इति स्वयं परीक्षितुमिव सरस्वती स्वतः अमनाक् प्रशंसतां मुनीनां सुखे सपत्नीगतमत्सरात् अगात् ॥७६॥

अमुनिर्ति । चपला चञ्चला, शीलं लोः, अमुं युवराजं रुक्मिणम्, आश्रिता किमु न वा, इति, स्वयमात्मना, परीक्षितुमिव, सरस्वती वाग्देवी, स्वत आत्मन एव प्रेरणया, अमनागन्तव्यं यथा स्यात्तथा, प्रशंसतां मुनीनां सुखे, सपत्नीगतां यो मत्सरो विहेयसाम्नात्, अगाद्गमत् । अन्योऽपि समीपमुपेत्यैव परीक्षते ।

अत्र परीक्षितुमिवेति फलोत्प्रे चालद्वारश्चैकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“किञ्चिदीयन्मनागन्तव्ये” इति “मत्सरोऽन्यशुभद्वये” इति चामरः ॥७६॥

वाद्यानां—इकना वक्षी आश्रिता ईहाके अश्रय करिद्याहेन कि ना ईहा परीक्षा करिवात्र अश्रये देन मदयती अताश्च अनाकारो म्नि-
 गणेत्र मपद्मोगत दिष्टेयनिवह्मन आश्रिताहिनेन ११७१

अन्वयः—पुराणः नृपः एकधा करं अनयत्, परं कुमारः अपि अपरं ग्रहोप्यति ।

अहो दरिद्रस्य पदे पदे विपत् इति जानपदाः जना. पुरः अक्षरन् ॥७७॥

नृप इति । पुराणः प्राचीनः, नृपो भोषकः, एकधा एकप्रकारं राजशास्त्रमित्यर्थः, करं भागधेयम्, अनयत् अग्रस्तात्, परमितोऽनन्तरम्,

ततश्च दीना नृपदानतोपिताः
तयोस्तृतीयं प्रभुमीपुरीदृशम् ।

ग्रहेण दुःखञ्च सुखञ्च दानतः
इयं गतिर्जागतिकी हि सर्वतः ॥७८॥

कुमारी युवराजोऽपि, अपर युवराजग्राह्यं करम्, ग्रहीष्यति । अहो इति विषादे, द्रिद्रस्य पदे पदे विपत्, इति, जानपदा देशवासिनो जना, पुरा पूर्वम्, अस्मरन् अमादमन्वन्त ।

अत्र कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार, इत्यनु-
प्रासश्चेकानुप्रासश्चेति सद्यष्टि ॥७७॥

वाश्राना—प्राचीन राजा एक प्रकार कर (धाजना) लईतेन,
एथन आवाज युवराज अणु प्रकार कर लईतेन । हाय । द्रिद्रस्य पदे
पदेइ विपत् इहेया वाके, नेशवामी प्रजावा प्रथमे एहेरूप मने
कदिशाहिन ॥११॥

अन्वय,—ततश्च दीना नृपदानतोपिता (सन्त) तयो तृतीय दृशम् प्रभु र्दृषु ।
ग्रहेण च दुःख दानतश्च सुख (स्वात) इयं हि सर्वत जागतिकी गति ॥७८॥

तत इति । ततश्च पूर्वविधस्मरणानन्तरश्च, दीना द्रिद्रा जना,
नृपस्य भीषकस्य दानेन तापिताः सन्त, तयोर्भीषककृत्स्नोस्तृतीयम्,
ईदृशं दातारमेव, प्रभु राजानम्, ईपुरभिलपितुन्त, एतस्माद्दयादिव
तस्मान्तृतीयादपि ईदृशलाभावश्चम्भावादिति भावः । ग्रहेण आत्मन-
सकाशादन्यकर्तृकग्रहणेन च, दुःख स्यात्, अतएव पूर्वश्लोके दुःख-
सुक्तमित्याशय । आत्मनि दानतश्च सुखं स्यात्, इयं हि, सर्वत सर्वतः,
जगत इयं जागतिकी जगद्वासिना सर्वेषामेवेत्यर्थ, गतिरवस्था भवति ।

अत्र तृतीयस्य प्रभारिच्छाया असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयाक्ति-

अनुत्तमात्रैः परिपूरितोदराः
 महोत्तमात्राशननिष्फलोद्यमाः ।
 परं व्यपीदन्नविवेकिनो जनाः
 असावधानस्य सुखेऽपि दुःखिता ॥७८॥

रत्नद्वारः, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासश्च कानुप्रास-
 च्छेत्येतेषां मियो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥७८॥

वाङ्मन्त्रा—ताहार पर दद्रिज लोकेरा राजाव नाने मद्धष्टे इहेशा
 ताशादेव तृतीय एहेरूप आर एकटी राजा कामना करिजे लागिल ।
 कारण, निजेर निकट इहेते केइ कोन वञ्च नहेले छुःण इय, आर
 निजेके मान करिजे अथ इहेशा थाके, इहाइ त जगन्नाभी लोकेव
 मनेर गति ॥१८॥

अन्वयः—अविवेकिनः जनाः अनुत्तमात्रैः परिपूरितोदराः (अतएव) महोत्तमा-
 त्राशन-निष्फलोद्यमाः (सन्तः) परं व्यपीदन् । असावधानस्य सुखे अपि दुःखिता
 (भवति) ॥७८॥

अनुत्तमेति । अविवेकिनो विवेचनशून्या जनाः, अनुत्तमात्रैः प्रथम-
 दत्तेर्निष्कृष्टाद्यैः शकादिभिरेव, परिपूरितानि उदराणि यैस्ते, अतएव,
 महोत्तमात्रानामनन्तरदत्तानामुत्कृष्टखाद्यानां पूपादीनाम् अशने
 भक्ष्ये निष्फल उद्यमो येषां ते तादृशाः सन्तः, परमत्यन्तम्, व्यपीदन्
 विषया अभवन् । तथाचि, असावधानस्य पूर्वापरकर्तव्यावधानरहितस्य
 जनस्य, सुखेऽपि सुखस्यानेऽपि, दुःखिता भवति ।

अत्र द्वितीयपादार्धं प्रति प्रथमपादगतपदार्थो द्वितुरिति पदार्धद्वैतुः
 काव्यलिङ्गमलद्वारः, सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थांतरन्यासद्वानयोः
 परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ॥७८॥

गृहे गृहे नाट्यसमीक्षणक्षणा
 अनेकदु खप्रभृता जना अपि ।
 भवाद्दिसुक्तानिव योगिनस्तदा
 प्रमेनिरे खान् सुखितान चिरादिव ॥८०॥
 गृहप्रयाणे धरणीभृता गण
 कुमारपाणावुपहारमर्षयन् ।

बाङ्गाला—विवेचनाशुभ लोकेण प्रथमेहे निदृष्टे वाञ्छया उद्भूत
 परिपूर्ण करिद्या केनिद्याहिन सुत्रां पवे आर उद्भूटे वाञ्छ थाहेते
 पाविल ना , अतएव तांशारा तथन अत्याञ्छ विवञ्ज हईया पडिल । कारण,
 अनावधान लोकेण सुत्र, मञ्जावनाञ्चलेण छु व आगिया उद्भूत ह्य ॥१२॥

अन्वय — अनेकदु खप्रभृता जना अपि गृहे गृहे नाट्यसमीक्षणक्षणा (मन्त्र)
 योगिन भवात् विसुक्तान इव तदा खान चिरात् सुखितानिव प्रमेनिरे ॥८०॥

गृह इति । अनेकेदु खै प्रभृता परिपुण्यां, जना अपि, गृहे गृहे
 नाट्यसमीक्षणक्षणेन नटकार्याभिनयदर्शनन क्षण उत्सव आनन्दो येषां त
 तादृशा सन्त , योगिनो जना , भवात् समारात्, विसुक्तान् खानिव,
 तदा, खान आसन , चिरात्, सुखितान सम्यातसुखानिव, प्रमेनिरे ।

अत्र श्रौतोपनाच्छेकानुप्रासयो समष्टिरलङ्कार ।

“निर्वाणारस्थितौ कालविशेषात्सवया क्षण ” इत्यमर ॥८०॥

बाङ्गाला—योगीश्वर योन न सारमुख आपनादिगके चिरस्थी
 बलिद्या मने करेव न सेहेरूप अनेक छु थे परिपूर्ण लोकाकराञ्छ गृहे
 गृहे अभिनय दर्शन करिद्या तानन्दिता हईया आपनादिगके चिरस्थी
 बलिद्या मने करिते नागिन ॥८०॥

पुरातनाय प्रभवे निजां निजां
 शिरःप्रणामेन ददाविवोच्चताम् ॥८१॥
 अधना धनानि च भुवं भुवोऽर्थिनः .
 क्षुधिताः सुधावद्भुविधान्प्रमाप्रुवन् ।
 अवनोपतावभिनवे हि रुक्मिणि
 कमलालयेव निखिलालयाऽभवत् ॥८२॥

अन्वयः—धरणीभृता गण, गृहप्रयागे कुमारपाणी उपहारं अर्पयन् शिर-
 प्रणामेन पुरातनाय प्रभवे निजां निजां उच्चता ददौ इव ॥८१॥

गृह इति । धरणीभृतां गणः राज्ञां समूहः, गृहप्रयागे स्वस्व-
 भवनगमनसमये, कुमारस्य युवराजस्य रुक्मिण्यः पाणौ दत्ते, उपहारम्,
 अर्पयन् वितरन्, शिरसां प्रणामेन अवनमनेन, पुरातनाय प्राचीनाय,
 प्रभवे राज्ञे भोष्ककाय, निजां निजाम् उच्चताम्, ददाविव । उच्चानां
 शिरसाम् अवनमनेन तदुच्चतात्यागसूचनादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी याच्या क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥८१॥

वाङ्मानी—राजगण आपन आपन उवने राईवार समवे युवराज
 रुक्मीद्र श्लेखे उपहार समर्पण करिशा (मखर निदा) नरुद अवनमन कराय
 प्राचीन राक्षा तीग्रकके येन आपन आपन उकृता दान करिलेन ॥८१॥

अन्वयः—अधना धनानि, भुवोऽर्थिनः भुवं, क्षुधिताय सुधा-वद्भुविधानं
 आप्रुवन् । रुक्मिणि अभिनवे अवनोपतो (गति) हि कमलालया निखिलालया इव
 अभवत् ॥८२॥

अधना इति । अधना दरिद्राः, धनानि, भुवोऽर्थिनो भूमियाचकाः,
 भुवं भूमिम्, क्षुधिताः क्षुधात्ताञ्च जनाः, सुधावदगृतमिव वद्भुविधावम्,
 आप्रुवन् अलभन्त । रुक्मिणि भोष्ककञ्चैष्टपुत्रे, अभिनवे, अवनोपतो

स्वराज्ये सुप्राज्ये तनयमभिपिञ्चन्नरपतिः
 न लेभेऽन्तः शान्तिं समुचितसुतादानरहितः ।
 स्थिती यः संसारे यतिन्नपितधर्मं स्पृहयति
 मरुस्थाने तृष्णङ्मृगयति स मुग्धः किल जलम् ॥८३॥

इति श्रीहरिदामकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 रुक्मिराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥०॥

युवराजं सति हि, कमलालया लक्ष्मीः, निखिलं सर्वं भवनमेव आलय
 प्राशयो यस्याः सा तादृशी इव अभवत् ।

अतः आप्रवृत्तित्ये कया क्रियया अधनादीनां कर्तृतया धनादीनाञ्च
 कर्मतयाभिसम्बन्धात्तत्पयोऽन्तःालङ्कारः, कार्येण कारणमर्थना-
 दर्शान्तरन्यासः, वाच्या गुणोत्पन्ना चित्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः,
 सोऽपि पुनर्वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ।

मङ्गुभाषिणी वृत्तम्—“मजसा जगौ च यदि मङ्गुभाषिणी” इति
 लक्षणात् ॥८३॥

ଆସୀତ୍ । ଉତପ୍ପବ, ଅନ୍ତର୍ମନସି, ଶାନ୍ତିଂ ନ ଲେଭେ । ତଂସା ଚ, ଯୋ ଜନଃ,
 ସଂସାରେ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟାଂ, ସ୍ଥିତଃ ସନ୍, ଯତିଭିର୍ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟେଃ ସବ୍ରାସିଭିଃ ଲପିତଃ
 ଅମୀଠୋ ଯୋ ଧର୍ମଃ ଶାନ୍ତ୍ୟାଦିଗୁଣଘ୍ନମ୍, ସୃଢ଼ୟତି ଲଞ୍ଚୁମିଚ୍ଛତି । ସ ମୁଖୋ
 ମୂଢ଼ୋ ଜନଃ, ତଥାକ୍ ପିପାସାର୍ତ୍ତଃ ସନ୍, ମରୁତ୍ୟାନି ମରୁଭୂମୌ, ଜଳମ୍, ଯଗୟତି
 ଅନ୍ବିଷ୍ୟତି କିଳ । ମରୁଭୂମୌ ଜଳମିବ ସଂସାରେ ଶାନ୍ତିନାଂଶ୍ଚୀତି ଭାଷଃ ।

ଅଥ ଶାନ୍ତିଲାଭାଭାବଂ ମତି ସମୁଚିତ-ସୁତା-ଠାନ-ରହିତ ଇତି
 ପଦସ୍ୟାର୍ଥୋ ହେତୁରिति ପଦାର୍ଥ-ହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗମଲଙ୍ଘାରଃ, ପରାଠଂ ତୁ
 ଅସମ୍ଭବଘଟ୍ସୁତସ୍ତସ୍ତସ୍ତା ନିଦର୍ଶନା, ଚ୍ଛେଦାନୁପ୍ରାସକ୍ଷେତ୍ସେତ୍ୟାଂ ମିସୋ ନିରପେକ୍ଷତଥା
 ସଂସ୍ପଷ୍ଟିଃ ।

“ମ୍ରମୂତଂ ମ୍ରସୁରଂ ମ୍ରାନ୍ୟମ୍” ଇତ୍ୟାଦ୍ୟମରଃ । “ମୁଖଃ ସୁନ୍ଦରମୂଢ଼ଯୋଃ” ଇତି
 ବିଷୟଃ ।

ଶିଖରିଣୀ ଟୀକା—“ରମେ ରୁଢ଼ଂ ଶ୍ଳିକ୍ଷା ଯ-ମ-ନ-ସ-ମ-ଲାଗଃ ଶିଖରିଣୀ”
 ଇତି ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ ॥୮୩॥

ଇତି ଶ୍ରୀହରିମଦ୍ଭକ୍ତକବ୍ୟାଶିଷାଦିବିତାୟାଂ ରୁକ୍ମିଣୀହରଣଠୀକାୟାଂ

ବିଚିତ୍ରାୟାଂ ତତୀୟଃ ସର୍ଗଃ ॥୧॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ଭୀଷ୍ମକରାଞ୍ଜା ନିଗ୍ରେସ ବିଶାଳ ଗ୍ରାଞ୍ଜୋ ପୁତ୍ରକେ ଅଭିବିଚ୍ଛ
 କବିଶାଠ ଦିବାହସ୍ୟୋଗ୍ୟା କଞ୍ଚା କଞ୍ଚିଣୀକେ ଘୋଗାପାଞ୍ଜେ ଦାନ କରିତେ ନା
 ପାତ୍ରାସ ମନେ ଶାନ୍ତି ପାଈତେ ଲାଗିଲେନ ନା । କାରଣ, ସେ ଲୋକ ସଂସାରେ
 ଧାକିକ୍ଷା ସନ୍ନାମୌର ଶାନ୍ତି ଲାଭ କରିବାର କାମନା କରେ, ସେହି ମୂଢ଼ ଲୋକ
 ନିପାସାର୍ଥ ହିଂସା ମରୁକୃମିତେ କ୍ଷଣ ଅପେକ୍ଷଣ କରେ ॥୭॥

चतुर्थः सर्गः ।

—:०:—

विषयस्य नृपथिरं रसान्
रसयंस्तद्विरतौ रतिं दधे ।
खदितान्ननिवारितक्षुधः
सुलभा सापि सुधा सुधायते ॥१॥

सुधायते

अन्वयः—शुभः चिरं विषयस्य रसान् रसयन् तद्विरतौ रतिं दधे । खदितान्न-
निवारित-क्षुधः सुलभा सा सुधा अपि सुधायते ॥१॥

विषयस्येति । नृपो भोषकः, धिरम्, विषयस्य भोग्यपदार्थस्य
स्रक्चन्दनवनितादेः, रसान् खादान्, रसयन् अनुभवन्, तस्य अनुभवस्य
विरतौ समाप्तौ, रतिममुरागम्, दधे क्रमेण धारयामास । क्रमिक-
तदनुभवेच्छावृद्धेः शान्त्यभावादिति भावः । तथा च, खदितेन भुक्तेन
अन्नेन निवारिता क्षुत् क्षुधा यस्य तस्य तादृशस्य जनस्य, सुलभा सा
प्रसिद्धा, सुधा अमृतमपि, सुधायते सुधेवाचरति इया भवतीत्यर्थः ।
क्षुधा सत्ये निष्कण्टमप्यन्नं रोचते, तदसत्त्वे तु सुधापि सुधा स्यादितिवत्
चिरविषयभोगेन नृपस्य पुनस्तद्भोगविराग एव जात इत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्घान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेकानु-
प्रासो हृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

“रस आखादने” इति चौरादिकी रसधातुः ।

अस्मिन् सर्गे सुन्दरी नाम वृत्तम्—“अयुजोयंदि सौ जगौ युजोः
सभराल् गौ यदि सुन्दरी तदा” इति सचण्यात् ॥१॥

परिचिन्तयतश्चित्चिरं

विषयस्तस्य सुखायते स्म न ।

अधिकं दुरमणौ समुद्यति

न कियद्दीपयते हि दीपिका ॥२॥

सह वासनया भुवः प्रभोः

तनुरासीत् क्रमगस्तथा क्षणा ।

वहतोऽपि चिरं धराधुरं

तनुमारोऽपि सुदुःसहो यथा ॥३॥

वाशाना—तीक्ष्ण चिद्विषय विषयभोगेन वस अमृतव कविता,
क्रमगः ताशव समाप्तिविषये शनोनिर्देशः कनिनेन । कावण, यत्र
उत्पन्न कथाय वाशव श्वा निवृत्ति पादेशा वाश, ताशव निरुते अनाथागनता
अमृतव कोन कारख नागे ना ॥३॥

अन्वयः—विषयः चिरं चित परिचिन्तयत तस्य न सुखायते स्म । हि धुमणी
अधिक समुद्यति (सति) दीपिका कियत् न दीपयते ॥२॥

परीति । विषयो विषयभोगः, चिरं दीर्घकालम्, चितं पर-
मात्मानम्, परिचिन्तयतः सर्वथा ध्यायतः, तस्य भीष्मकस्य, न सुखायते
स्म न सुखं वेदयते स्म । हि तथाहि, य, मणौ सूर्यं, अधिकं समुद्यति
उदयमाने सति, दीपिका क्षुद्रो दीपः, कियदपि वस्तु, न दीपयते न
प्रकाशयति ।

निजपूर्वदशाऽवसानतः
सकलस्रेहविहीनतावशात् ।
समकोचि ग्रनैर्मुमुक्षतो
नृपतेर्दीपशिखेव वासना ॥४॥

अन्वयः—सुप्त प्रभो वासनया सह तनु क्रमशः तथा कृपा आसीत् । यथा
द्विर' धराधुरा वदतीऽपि तनुभारोऽपि सुप्त सह अभवत् ॥३॥

सहेति । भुवः प्रभोर्भोष्कस्य, वासनया विषयभोगेच्छया सह,
तनुः शरीरम्, क्रमशः, तथा कृपा, आसीत् । यथा, निरम्, धराधुरां
पृथिवीभारम्, वदतो धारयतोऽपि तस्य, तनोः शरीरस्य भारोऽपि,
सुप्त सह अभवत् । †

अत्र सञ्चोक्तिरलङ्कारः ।

धराधुरामिति धराया धूः धराधुवा ताम् “धुरनस्य च” इति
राजादिष्वाद्त्प्रत्यये “स्त्रियामादा” इत्याप्रत्ययः ॥३॥ †

वाङ्माला—राजा भोगेच्छया विषयभोगेच्छया सदृशे उद्देशे शरीर
क्रमशः नैरेकत्र कृत्वा दृष्टेन, वाशात् त्विनि द्विरकाल पृथिवीर भार
वदन करिणैः उक्ताने उद्देशे उद्देशे उद्देशे उद्देशे उद्देशे उद्देशे उद्देशे
दृष्टेः ॥३॥

अन्वयः—सुमुक्षत नृपते वासना दीपशिखेव निजपूर्वदशावसानत सकल स्रेह-
विहीनतावशात् (च) ग्रनै समकोचि ॥४॥

निजेति । सुमुक्षतो मुक्तिमिच्छतः, नृपतेर्भोष्कस्य, वासनया विषय-
भोगेच्छया, दीपशिखेव, निजा स्वीकीया या पूर्वदशा विषयभोगेच्छया
वर्तिषु तथा अयसानत वैराग्याद्वाहाय अवसानेन, सकलैषु पुत्रादि-
परिजनैषु य' सञ्चो वात्सल्यं सकलस्रेहः समक्षतेषु तस्य विहीनता-

অন্যমপ্যনপাস্তসম্বিধি-

মতিহুয়ামনুরাগিনীং চিরম্ ।

পরিহায় নৃপো নৃপশ্রিয়ং

সমুদাসে স সুদা শনৈঃ শনৈঃ ॥৫॥

যশাত্ বেরান্যে য় দায়েন, য় রাচিত্যাশ্চে তোঃ, শনৈর্মন্দং মন্দম্, সমকৌশি
স্বীয়া অমৃত্ ।

অত্র শৌতৌ পুর্যোপমালঙ্কারঃ ।

“দশাবস্থা দৌপবর্ষোর্বিস্ত্রান্তে ভূমি যৌপিতি” ইতি মেদিনী ।
“সৌ হস্তৌলাদিকরস-দ্রব্যে স্মাত্ সৌহৃদেঃপি য়” ইতি বিশ্বঃ ॥৪॥

বাঙ্গালী—ভীষ্মরাজা তখন মুক্তি কাশনা করিতেছিলেন ; সুতরাং
উঁহার পূর্ক অবস্থার অবদান প্রতিপাছিল এবং মৃত্যু পরিষদের উপরের
বাসনায়ও তিরোহিত হইয়াছিল ; অতএব উঁহার বিবক্ষ্যোগের হেচ্ছা
দৌপনিধার গ্রাম ধীরে ধীরে ফোণা হইতে মানিল ॥৪॥

অন্বয়ঃ—স নৃপ: অণং অপি অমপাস্তসম্বিধিং অতিহুয়াং চিরং অনুরাগিনী
শ্রুতবিতং পরিহায় সুদা শনৈঃ শনৈঃ (বিবদান্) সমুদাসে ॥৫॥

স্বীমিতি । স নৃপো মৌষিকঃ, অণমপি, ন অপাস্তৌ ন পরিত্যক্তঃ
সম্বিধিঃ সামৌষ্যং যয়া তাম্, অতিহুয়াম্ অতিশয়িন মিয়াম্, চিরম্,
বিদয়তা সম্বন্ধে ন অনুরাগঃ অস্যা অসীতি তাম্, অনুরাগপাকৌমিত্যর্থঃ,
নৃপশ্রিয়ং রাজলক্ষ্মীম্, পরিহায় পরিত্যজ্য, সুদা আনন্দেনৈব, শনৈঃ
শনৈর্মন্দং মন্দম্, সমুদাসে বিদয়ান্ সম্বন্ধ পরিত্যজ্য ।

অত্র চিত্তসাম্যেন নৃপনৃপশ্রিয়োনায়কনায়িকারব্যবহারসমারোপান্
সমাসৌক্তিৰলঙ্কারঃ, সমুদা-সমুদেতি যমকেন সংঘণ্যতি ।

हृदि सत्त्वगुणेन भूपतिः
 उपसीवाधिकते विवस्वता ।
 अतिनिर्मलतेजसाश्रिते
 परिनिश्रेयमपासरत्तमः ॥६॥

“समुदासे” इति समुत्पूर्वकस्य “असु चिपये” इत्यसुधातोः “उपसर्गा-
 दस्यत्युद्धौ वा” इति रुचादित्वात् परीचाया आत्मनिपदप्रथमैकवचने
 रूपम् ॥५॥

वाङ्मानी—डौग्रकराजा सर्कदा मन्निहिता, अतिभनोहरा ७ अश-
 रागेर भाजी ब्राह्मणकीके पत्रित्याग करिणा, आनन्देर सहितइ धीरे
 धीरे समस्त विद्य पत्रित्याग करिनेन । ६।

अन्वयः—विस्वता उपसि इव सत्त्वगुणेन भूपते हृदि अधिकते अतिनिर्मल-
 तेजसा आश्रिते (अ सति) परिनिश्रेय तम अपासरत् ॥६॥

हृदीति । विवस्वता सूर्येण, उपसि गमातकाल इव, सत्त्वगुणेन,
 भूपतर्भोषकध, हृदि निसे, आधिकते सति, अतिनिर्मलतेजसा सौरेण
 चिन्मयेन च, आश्रिते च सति, परिनिश्रेयं समस्ताम्, तमः तमोगुण-
 लनितमोहः अन्धकारश्च, अपासरत्तिरोहितमभवत् ।

अत पूर्वोपमासदृशः ॥६॥

वाङ्मानी—प्रकाशकाले सूर्य उदर पाहेले ठाहार निर्मल तेजे
 वेमन समस्त अन्धकार तिवोहित इव, तेमन डौग्रकराजार ठिठ सबणे
 अधिकत इहेले अतिनिर्मल ब्रह्मतेजे ठाहार समस्त मोह तिवोहित
 इहेल । ६।

ପବନେନ ପରିଷ୍କୃତେଷ୍ୟବା
 ବିମଳଜ୍ଞାନବିକାଶନେନ ଚ ।
 ଲଘୁନା ରଜସା ତଦାସ୍ପଦ'
 ପ୍ରତିପେଦେ ନୃପତେନ^୧ ମାନସେ ॥୭॥
 ବିଫଳାହ୍ୱବନାହନାଶ୍ରମ'
 ସ୍ପୃହ୍ୟାମାସ ନୃପୋ ରହ:ମିତ୍ୟ: ।
 ଅପି କର୍ମାଣି ଦର୍ଶନେଶ୍ୟନି
 ଭବିତା ଯତ୍ ଫଳମିବ କେବଳମ୍ ॥୮॥

୧) ଅନ୍ୱୟ:—ଅଥବା ପବନେନ (ସ୍ୱ) ବିମଳଜ୍ଞାନବିକାଶନେନ ପରିଷ୍କୃତେ ଚ ନୃପତେନ ମାନସେ ତଦା ଲଘୁନା (ଅପି) ରଜସା ଆସ୍ପଦ ନ ପ୍ରତିପେଦେ ॥୭॥

ଶୌକ୍ୟକଥ୍ୟ ରଞ୍ଜୋଗୁଣୋଽପି ନିବୃତ୍ତ ହତ୍ୟାହ ପବନେନେତି । ଅଥବା, ପବନେନ
 ବାୟୁନା ହସ, ବିମଳଜ୍ଞାନସ୍ଥ ଶୁଦ୍ଧସାତ୍ତ୍ୱିକଜ୍ଞାନସ୍ଥ ବିକାଶନେନ ମକାଶେନ ଚ,
 ପରିଷ୍କୃତେ ନିର୍ମଳୀଭୂତେ, ନୃପତେର୍ଭୌକ୍ୟକଥ୍ୟ, ମାନସେ ପିତ୍ତେ, ଅତ୍ୟତ ହସେତି
 ଶାସ୍ତ୍ର: । ତଦା, ଲଘୁନା ଅସ୍ତ୍ୟେନାପି, ରଜସା ରଞ୍ଜୋଗୁଣେନ ସୁଖା ଚ, ଆସ୍ପଦ'
 ମନୋହରା, ନ ପ୍ରତିପେଦେ ନ ଶିଖେ ।

ଅତ୍ୟାପି ପୁର୍ୟୋପମାଲହାତ: ॥୭॥

ବାହାଞ୍ଜା—ଏକ ବାୟୁ ପରିକୃତ ପ୍ରାକ୍ଷେପେ ଯେମନ ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କାର୍ତ୍ତ
 କରিতে ପାରେ ନା, ତେମନ ନିର୍ମଳଜ୍ଞାନପରିକୃତ ଜ୍ଞାନକେବଳ ଚିନ୍ତେ ତଦନ ଅମ
 ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କାର୍ତ୍ତ କରিতে ପାରେ ନାହିଁ । ୧୮

ଅନ୍ୱୟ:—ଏହ ମିତ୍ୟ' ହସ. ବିକଳାନ୍ତ ଉପମାନ୍ତ ବନାଦନ ସ୍ପୃହ୍ୟାମାସ । ଯତ୍ (ଦର)
 କର୍ମାଣି ଦର୍ଶନେ ଅପି କେବଳ' ଫଳମିବ ଭବିତା ॥୮॥

तनयाप्रतिपादनावधि
 गृहमेधीभवितुं प्रभावुकैः ।
 स्वजनैर्बहुधा प्रबोधितः
 बहुविधा हि सतां सती क्रिया ॥८॥

विफलादिति । रघुः प्रियो निर्जनदेशप्रियः, तपो भोषकः, विफलात् तत्त्वज्ञानलाभसम्भावनाशून्यात्, भवनाद्गृहस्थात्, वनाश्रमं वान-
 प्रस्थाश्रमम्, स्पृष्टयामास गन्तुमित्येव । यद्यस्मात्, तत्र वनाश्रमे, कर्मणि
 श्रवणमननादौ, फलं तत्त्वज्ञानलाभः, मद्वापुरुषाणां दर्शने, फलं
 पुण्यप्राप्तिः, अशनेऽपि भोजने च, फलं पनसाद्यादिफलप्राप्तिः, केवलम्,
 भविता ।

अत्र शब्दोपपत्तौ कानुमासयोः संसृष्टिरसङ्कारः ।

“अस्यै हितुकृतं फलम्” इत्यमरः ॥८॥

वाक्यात्—ऋम् निर्जनप्रियं तीर्थकदाद्यां विफलं गृहस्थाश्रमं दृष्टेते
 वानप्रस्थाश्रमे शार्ङ्गदाय देखा करिनेन । येदेतु, से आश्रमे कार्थे,
 मर्नने ७ डोमने केवलं फलदे दृष्टेवे ॥८॥

अन्वयः—प्रभावुकैः स्वजनैः तनयाप्रतिपादनावधि गृहमेधीभवितुं बहुधा
 प्रबोधितः, सतां सती क्रिया हि बहुविधा ॥८॥

तनयेति । प्रभावुकैर्मातृलिकक्षभावेः स्वजनैः, तनयाया कन्याया
 कश्चिद्व्यक्तः, प्रतिपादनावधि दानपर्यन्तम्, गृहमेधीभवितुं गृहस्थ-
 भाधेन स्यात्तुम्, बहुधा, प्रबोधितां भोषको ज्ञापितः । हि तयादि,
 सतां सञ्जनानाम्, सती क्रिया अभ्यर्हितं कार्यम्, यद्बो विप्रा यस्यां
 सा तादृशो भवति ।

রুচে রুচিরস্ব নৈব তৎ
 বচন' প্রত্যুত ভীতিभावइत् ।
 नहि सत्पथगामुको जनो
 गतकान्तारमुपैति बुद्धिमान् ॥१०॥

अत्र सामान्येन विशेषसमर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, छेकानुप्रासो
 इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषा संसृष्टिः ।

प्रभावुकैरिति “सुकमगम—” इत्यादिना ताच्छिष्ये उक्तम् ॥१॥

बाञ्जाला—उत्काले नमनाशौ यजनেরা যাইয়া রুক্মিণীর বিবাহ
 পর্যায়ে গৃহস্থ থাকিবার জন্য ভীষ্মকরাজাকে বহু প্রকারে উপদেশ
 দিয়াছিল । কাবগ, মঙ্গলনের সংকাথো বহুতর বিদ্বয়ে হইয়া থাকে ॥২॥

अन्वयः—रुचिरस्य तत् वचन नैव रुचे, प्रत्युत भौति आवइत् । सत्पथ-
 गामुक बुद्धिमान जन गतकालार नहि उपैति ॥१०॥

रुच इति । रुचिरस्य सुन्दरमपि, तत् स्वजनवचनम्, नैव रुचे
 भीष्मकस्य रुचिं न खलु जनयामास । प्रत्युत वैपरीत्येन, भौतिम्
 अग्रान्तिभयमेव, आवइत् अजनयत् । तथाहि, सत्पथं गन्तुं
 शीलमस्येति सत्पथगामुकः, बुद्धिमान् जनः, निर्वीघस्तु स दित-
 १ नैरपेत्यैवै परवाक्यं शृणोतीति भावः । गतकान्तारम् अतीतदुर्गम-
 २ प्रथम्, नहि उपैति पुनर्न गच्छति ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेकानु-
 प्रासेन संसृज्यते ।

“महाराखे दुर्गपथे कान्तारः पुनर्पुंसकम्” इत्यमरः ॥१०॥

बाञ्जाला—বজনবর্গের সেই সকল বাবা প্রতিমধুর হইলেও
 তাহাতে ভীষ্মকরাজার অভিরুচি হইল না ; বরং তাঁহার ভয়েই সম্মাইল ।

बलवत् प्रतिकूलगामिनि
 मनसि प्राण्यजवे च वारिणि ।
 वचसश्च तरेश्च नोदने
 ननु कर्तुः श्म एव केवलम् ॥११॥
 विमुखं नियतं विजानती
 जनता नान्यरुधञ्जनेश्वरम् ।

कारण, न९पथगामी दूहिमान् लोक (केवल शरैर कथार) अतिक्रान्त
 दुर्गमपथे पुनराय यान ना ॥१०॥

अन्वयः—बलवत् प्रतिकूलगामिनि प्राण्यजवे च मनसि वारिणि च वचसश्च
 तरेश्च नोदने ननु कर्तुः केवलं श्म एव (भवति) ॥११॥

ननु कर्षं तद्वचनं न रुच्य इत्याह बलवदिति । बलवदत्यन्तम्,
 प्रतिकूलं विपरीतदिगं गच्छतीति तस्मिन्, प्राण्यः प्रभूतो लवो विगो
 यस्य तस्मिन्, मनसि, वारिणि जले च, वचसः अभिमतावाक्यस्य च,
 तरेर्नोकायाश्च, नोदने प्रेरणे, अभिधाने चालने चेत्यर्थः, नन्वित्यवधारणे
 शिथ्यसम्बोधने वा, कर्तुर्वक्तृशालयतुश्च, केवलं श्म एव, भवति ।
 तदाभिमुख्याभावादयस्वरत्वासम्भवात् चेत्याशयः ।

अत्र प्रसृतस्य वचसः अप्रसृतायाः तरेश्च नोदनरूपैकधर्माभि-
 सम्बन्धाद्दीपकमलद्वारः क्रमेणोभयाभिधानादयथासंख्यमलद्वार-
 द्वेत्यनयोरेकाश्रयानुपवेशरूपः सद्वरः ।

“बलवत् सुष्ठु, किमुत स्यात्पतीव च निर्भरे” इत्यमरः ॥११॥

वाग्माला—अत्राद्यप्रतिकूलगामी ७ गुरुत्ववेगशाली मने ७ अने
 बाका ७ नोका चलाईते गेले बला ७ चानद्वितार केवल परिश्रमही
 इहेवा धाके ॥११॥

भवतीह कथा ह्यथैव चेत्
 ननु तूष्णीम्भवनं तदोचितम् ॥१२॥
 यतते च सतीं क्रिया परं
 परिरोद्धुं न विशुद्धबुद्धिमान् ।
 विनिवेशयितुं वनेषु यत्
 अवनौशं तमुपादिशत् सुधीः ॥१३॥

अन्वयः—जनता जनेश्वरं दियत विमुखं विजानती (सती) न अन्वरुधत् ।
 इह चेत् कथा ह्यथैव भवति, तदा तूष्णीम्भवनं ननु उचितम् ॥१२॥

विमुखमिति । जनता अपरजनसमूह, जनेश्वरं राजानं भौतिकम्,
 नियतं ध्रुवमेव, विमुखं गार्हस्थ्यमपराधरुखं विजानती विशेषे-
 ष्यावगच्छन्ती सती, न अन्वरुधत् गार्हस्थ्यार्थं अनुरोधं न कृतवती ।
 तथाहि, इत् चेदयदि, कथा वाक्यम्, इथा निष्फलमेव भवति । तदा,
 तूष्णीम्भवनं ननु नीरवत्वमेव, उचितम् ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो ह्यल्पनुपासेन
 ससृज्यते ।

जनतति "ग्रामजने"त्यादिना समूहार्थे तत्रत्यय ॥१२॥

वाङ्माला—वाङ्मा गृहस्थाद्यन्तरे ष्रुति निश्चये परामुखं इहेयाच्छेन
 ईशं विद्वेषरूपे जानिशा, अत्राग्रे लोके ये विषये आरं उांशके
 अश्रुतरोधं करिण ना । कारणं, कथा यदि निश्चये इयं तवे सेवाने
 नीरव वाक्ये उचितम् ॥१३॥

अन्वयः—विशुद्धबुद्धिमान् (जन) परं सतीं क्रिया परिरोद्धुं न यतते च ।
 यत् सुधी तं अवनौशं वनेषु विनिवेशयितुं उपादिशत् ॥१३॥

अथ सारधिना पुरस्कृतं
 क्षितिनाथानुमतेन तत्क्षणम् ।
 महने गमनाय वार्द्धक-
 विकलाङ्गः स श्रताङ्गमाश्रयत् ॥१४॥

यतत इति । विशुद्धबुद्धिमान् खलतादिदोषशून्यबुद्धिशाली जनः, परम् अन्यं जनम्, सतीं क्रिया सत्कार्यम्, परिरोद्धुं निवारयितुं न यतते च । यदयध्मात्, सुधीः सुबुद्धिर्जनः, तमवनीशं राजानं भीष्मकम्, वनेषु तपोवनेषु, विनिवेशयितुं प्रेषयितुमेव, उपादिशत् पुत्रादीन् उपदिष्टवान् ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्धं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेकानु-
 प्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

रुधधातोर्द्विकर्मकत्वात् परं सतीं क्रियामित्युभयोरपि कर्मत्वम् ।
 ननु “न कर्मधारयान्मत्वर्थोयो बहुव्रीहिसिद्धेर्दर्थप्रतिपत्तिकरः” इत्यनुशासन-
 विरोधात् कथं विशुद्धबुद्धिमानित्यत्र मत्वर्थोयो मन्तुः विशुद्धा बुद्धिर्यस्येति
 बहुव्रीहियैव तदर्थप्रतिपत्तिसिद्धेरिति चेन्न, अत्र प्रशंसायां मत्वर्थीय-
 प्रत्ययात् बहुव्रीहिस्या च प्रशंसार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् अतएव द्वि-
 बहुव्रीहिसिद्धेर्दर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात् नीलोत्पलवत् सर इति
 गोपीनाथेनोदाहृतत्वाच्च । मुनिभेदेन वनभेदात् वनेष्विति बहु-
 वचनम् ॥१३॥

वाद्यानां—विष्णुद्विभूक्त भास्व अक्षर संस्कार्थेण वाधा निष्ठे यत्र
 करेण ना । येष्टु, मन्बुद्धिसम्पन्न जनगण तीव्रकराङ्गाके तपोवने
 श्रेयसं कत्रिवारहे उपदेश दिशाहितेन ॥१३॥

अपरो न बभूव भूपतेः
 सहचारी विपिनप्रवेशने ।
 विरहार्त्तजनस्य केवलं
 जललोलाविललोचनावली ॥१५॥

अन्वयः—अप वाहेकविकलाङ्ग स गच्छने गमनाय चित्तिनापानुमतेन सारथिना तत्क्षणे पुरस्कृत शताङ्ग आश्रयत् ॥१४॥

अथेति । अथ वाहेकेण जरया विकलानि स्वस्वकार्यापटूनि अङ्गानि यस्य सः, अतएव पद्मरा गमनौचित्येऽपि रथाश्रयणमिति भावः, स भीष्मकः, गच्छने तपोवने, गमनाय, चित्तिनाथेन तदानीन्तनेन राज्ञा रुक्मिण्या, अनुमतेन आदिष्टेन सारथिना, तत्क्षणे तस्मिन्नेव क्षणे, पुरस्कृतं सम्मुखमानीतम्, शताङ्गं रथम्, आश्रयत् आरोहत् ।

अथ शताङ्गाश्रयं प्रति वाहेकविकलाङ्गपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारं पूर्ववदनुप्रासाभ्यां सदृश्यते ।

“शताङ्गः सन्दनो रथः” इत्यमरः ॥१४॥

वाङ्माला—तदनन्तरं युवराजं रुक्मीव आदेशेन अङ्गनाट्येन मारुधि सेहै मय्येहै एकशानि रथ आनिशा समुत्थे उपहासित करिम, तथन जराधिकमात्र लीमकद्राक्षा तपोवने याईवार छत्र सेहै त्रथे आत्रोक्षण करितेन ॥१४॥

अन्वयः—अपर विपिनप्रवेशने भूपते सहचारी न बभूव । (किन्तु) केवलं विरहार्त्तजनस्य जललोलाविललोचनावली (सहचारीणो मयूव) ॥१५॥

अपर इति । अपरः अन्यो जनः, विपिनप्रवेशने तपोवनगमने, भूपतेर्भीष्मकस्य, सहचारी न बभूव । किन्तु केवलम्, विरहस्य भीष्मकस्य विच्छेदेन आर्त्तः पीडितो यो जनस्तस्य, अलेन अश्रुत्या लीलानां

चतुर्थः सर्गः ।

विषयं विजहदुद्यतो ययौ

नृपतिः पातितपातकाहितः ।

तत एव पुरीकसां दृशः

विषयीचक्रुः समुं नहीर्ष्या ॥१७॥

पञ्चलानाम् आविलानामप्रसन्नानाम् लोचनानां चक्षुषाम् आवली
श्रेयिरेव सङ्घारिणी नभूवेति लिङ्गव्यत्ययेनानुवृत्तिः ।

अत्र छेकानुप्रासद्वयानुप्रासयोः संचष्टिरलङ्कारः ॥१७॥

वाङ्मानी—डीशकराखार तपोवन-गमनेन गमय अत्र केन लोकहे
तीशार महत्तर ह्य नई । तवे तीशार विरहदुःखे दुःखित लोकनिगेर
अशभावित नयनगुनि केवल महत्तर इहेशङ्गि ॥१६॥

अन्वयः—पातितपातकाहितं नृपतिः यतः विषयं विजहत् (सन्) ययौ । तत
एव पुरीकसां दृशः ईर्ष्या (इव) समुं नहि विषयीचक्रुः ॥१६॥

विषयमिति । पातितपातकादिना युद्धेन च विनाशिताः
पातकानि पापानि अहिताः शत्रवश्च येन स तादृशः, नृपतिर्भोषकः,
दनो यस्माद्धेतोः, विषयं सङ्घन्दनवनितादिभोग्यपदार्थम्, विजहत्
वैराग्येण परित्यजन् सन् ययौ तपोवनं प्रति प्रतस्थे । तत एव हेतोः,
पुरं राजधान्येव ओक आयथो येषां तेषां पुरोवासिनामित्यर्थः, दृशो
नयनानि, ईर्ष्या इव, समुं नृपतिम्, नहि विषयीचक्रुः न खलु
शोचरीकृतवत्यः । परित्यज्यमानो हि परित्यजन्तमपि परित्यजतीति ।
भावः । तपोवनाय गच्छन् राजा पुरोवासिनां दृष्टिविषयमतिचक्रामेति
निष्कर्षः ।

अत्र ईर्ष्येवेति स्वशब्दाभावात् प्रतीयमाना हेतुत्प्रचालङ्कार-
च्छेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥१६॥

(কুলকারম্ঃ)

শ্রুতিচারুতরশ্রুতিস্বনৈঃ

অপি সাম্ভ্রামবিগীতগীতিমিঃ ।

বহুহব্যজধুমসংস্ববৈঃ

অতিদূরাদপি সূচিতাশ্রমে ॥১৩॥

অবশিষ্টকুমান্ সমগ্রতা

স্বদুশ্রুতৈলিখিতা জটান্তরম্ ।

বাক্সালা—পাপনাশক ও শত্রুহতা ভীষ্মকরাজা যেহেতু বিষয় পরিত্যাগ করিয়া তপোবনের দিকে গমন করিতে লাগিলেন; সেই হেতুই পুরোবাসিগণের দৃষ্টি প্রেধা বশতই যেন তাঁহাকে আর বিষয় করিল না ॥১৩॥

অন্বয়ঃ—শ্রুতিচারুতরশ্রুতিস্বনৈঃ সান্ভ্রাম্ অবিগীতগীতিমিঃ বহুহব্যজধুম-
সংস্ববৈঃ অপি অতিদূরাৎ অপি সূচিতাশ্রমে, অবশিষ্টকুমান্ সমগ্রতা. স্ৱদুঃ স্বয়মাগত-
অথ পঞ্চমিঃ শ্লোকৈঃ কুলকেন তপোবনং বৈষ্ণবান্ মীমকস্য রঘা-
দবতরণমাত্ম শ্রুতীতি । শ্রুতিচারুতরা অবশমধুরা যৈ শ্রুতিস্বনাঃ
সামেতরবেদধ্বনয়স্ৱৈঃ, সাম্ভ্রাম্, অবিগীতগীতিমিঃ অনিন্দিতগানেঃ,
বহুবো হব্যজা স্ববনীযদ্রব্যদাদজাতা যৈ ধূমাস্তোপাং সংস্ববৈঃ কুর্ভু-
গামিনিমিঃ ধারাধিরপি च, অতিদূরাদপি সূচিতা বিষয়মানতয়া প্রাপিতা
আশ্রমা যস্য তচ্ছিন্ । অত্র সূচিতা ইত্যেকযা ক্রিয়য়া শ্রুতিস্বনাदीনাं
কর্তৃতয়ামিসম্বন্ধাত্তদ্ব্যয়োগিতালদ্বারঃ ॥ অবশিষ্টকুমান্ হোমাত্মবশিপ-

বাক্সালা—কেন ভীষ্মকরাজা তপোবনে উপস্থিত হইয়া ব্রহ্মনা
হইতে অবতরণ করিলেন, তখন বেগদান্ আনন্দাঙ্কবলে তাঁহার
বদনঃস্বল প্রকাশিত হইতে লাগিল এতৎ ব্যাধার বিরহে সারথির গুরুতর

स्वयमागतशान्तिसेविनां
यतिनामेषामग्निं शोभिते ॥१८॥
ज्वलितानलनिःसृतान् मुनेः
गुह्यधानानथ देवमातृकृतान् ।
अदताधुरपिते महीतुना
वत पारावतपोतकैः सह ॥१९॥

शान्तिसेविनां यतिनां जटान्तरं शृङ्ग लिखता च एषामग्निं शोभिते, देवमातृकृतान् मुनेः
ज्वलितानलनिःसृतान् गुह्यधानान् पारावतपोतकैः सह वत अदता महीतुना च ध्रुविते,
दर्भान्, समग्रता खादता, शृङ्गैर्विषाणैः, स्वयमात्मना अनाह्वानेनैव
आभताः शिष्टान्नापायार्थमुपस्थितारश्च ते शान्तिसेविनः निकृत्पात-
भावसम्पदाश्चेति ते तथोक्तास्तेषाम् । एतेनापरिचितेष्वपि एषामग्नय
विश्वाससूचनादाश्रमस्य निरुपद्रवत्वातिशयः सूचितः । यतिनां जितेन्द्रि-
याणां सवशासिनाम्, जटान्तरम्, शृङ्ग मन्दम्, लिखता कण्डूयता च,
एषामग्नेन हरिणसमूहेन शोभिते । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ देव-
मातृकृतान् अग्नावर्षणेन देवैर्भ्यो निषेदितान्, मुनेः, ज्वलितानलान्
दीप्यमानशोभाग्निं निःसृतान् यदृच्छया निर्गतान्, गुह्यधानान् गुह्येन
मिथितान् साजान्, पारावतपोतकैः कपोतगावकैः सह, वत इयं च,
अदता भक्षयता, महीतुना विमालविद्वालिना, च ध्रुविते अधिष्ठिते ।
महाविद्वालय पारावतपोतकसाहित्याभिधानेनाश्रमस्य विश्वाराहित्यं
अनितम् । अत्र स्वभावोक्तिश्चेकानुप्रासयोः संछट्टिरलङ्कारः । "वता-
मश्रवणस्तोपरोदानुकोशविषय" इति मेदिनी । "धोतुर्विद्वांसो भार्गवो
हृष उणश्चिड इहेण । अतिमदुर वेदश्रुति, मनोहर मानसान् अदत
मग्नोश्चिठ अदुर श्रुतेन धावाते अतिमदुर इहेतेषु ये एणोदनेन

সুনিমালকক্ৰটকেশর-

মৃদুকণ্ডুয়নমুদ্রিতৈশ্চণৈঃ ।

অপি কেশরিভির্বি'নিম্বলৈঃ

পরিবিশ্বস্ততমীকৃতান্তরে ॥২০॥

বিরহাৰ্হিতমারথৈরথ

রথমধ্যাদ্ভুবনেশ্বরী বনী ।

বিপদ'শক আস্থমুক্ত" ইত্যমরঃ ॥ সুনিমালকৈঃ ক্ৰটা আক্ৰটাঃ কেশরা
 যৈশ্চৈ তৈশ্চৈ সুনিমালকানামিহ যানি মৃদুকণ্ডুয়নানি তৈশ্চৈ মুদ্রিতানি
 ই'শ্চৈশ্চৈ নয়নানি যৈশ্চৈ চেতি তৈঃ, বিনিম্বলৈ'নি'শ্চৈশ্চৈ, কেশরিभिः
 শি'শ্চৈ'রপি, পরিবিশ্বস্ততমীকৃত' সমস্তাদতিশয়েন বিশ্বাস্যাস্তদীকৃতম্
 অন্তর' মধ্যদেশে যথ্য'তচ্চিন্ । তাৎপ'র্যপি শি'শ্চৈঃ সুনিমালকানা-
 মস্বক্ৰিষ্টিগু'করখাদিতি ভাবঃ । অত্র স্বনাবোল্লিখিতদ্বারঃ ॥ বনী
 চক্ৰবিধতপোবনী, ভুবনেশ্বরী রাজা মীম্বকঃ, রথযন্তা বৈশ্বালিন্যা,
 আশ্রমগুলি স্চিত্ত হইতেছিল । শাস্তিসেবী সন্ন্যাসীরা বিভিন্ন তপোবন
 হইতে আপনা আপনি উপস্থিত হইয়াছিলেন, তখন কোন কোন
 হরিণ শূন্যদ্বারা মুহু মুহু ভাবে তাঁহাদের জটা কণ্ঠে বসিয়া করিতেছিল এবং
 কতকগুলি হরিণ হোমের অবশিষ্ট কৃশ ভক্ষণ করিতেছিল । এহেন
 হরিণগণে তপোবন শোভা পাইতেছিল । মুনিরা প্রকলিত হোমগ্নিতে
 গুড়মিশ্রিত খই নিক্ষেপপূর্বক তাহা দেবগণকে নিবেদন করিয়া-
 ছিলেন, তাহার অনেক খই আগুনের বাহিরে আসিয়া পড়িয়াছিল ।
 তপোবনের বড় বড় বিড়াল কপোতশাবকগণের সহিত মিলিত হইয়া
 আনন্দসহকারে তাহা ভক্ষণ করিতেছিল । স্থানে স্থানে সিংহ বসিয়া

वततार दृगम्बुधारया

रयवत्या विमल्लोकतान्तरः ॥२१॥

(कुलकं समाप्तम्)

मुनयो नयपारगा नृपम्

अथ मं वद्वैयितुं तमाययुः ।

नवदर्शनमेकधर्मिणां

न खलु ग्रीणयते हिं कं जनम् ॥२२॥

मुनिबानकलटकैश्वरमुदुक्कण्डूयनमुद्रितेषुः विनियर्णः केशरिभिः अपि परिविन्ध्य-
तमोक्ततान्तरं, वने, भुवनेश्वरः रयवत्या दृगम्बुधारया विमल्लोकतान्तरः (सन्) विरघाहित-
कार्यैः रयनध्यात् वततार ॥१७—१९॥

दृगम्बुधारया तपोवनप्राप्तगान्धात् निर्गताभ्रुस्रोतसा, विमल्लोकतं
प्रवालितम् अन्तरं वक्षोमध्यदेशो यस्य स तादृशः सन्, विरक्ष्य भावि-
राजविच्छेदेन अर्हितः पीडितः मारयिष्यथ तस्मात्, रयनध्यात्, वततार
अवतीर्ष्वान् । अथ वृष्यशुभासक्तकानुमासयोः संसृष्टिरसह्यारः ।
“रंक्षस्वसौ तु वयः श्वदः । जवः” इत्यमरः । वततारेति “वष्टि भासुरि-
रष्टोपमवाप्योदपसर्गयोः” इति अथशब्दश्याकारलोपः ॥१७—२१॥

सा नदन करिषा दृष्टिाछिन, तथन मुनिबानकेशा द्वाहेदा कोन कोन
सिंहद्वर छोटा करिषा टोनिउतेछिन एवम् इह इह तावे कोन कोन
सिंहद्वर गात्र कण्ठन करिउतेछिन, ताहाउते मेहे सकन सिंह नदन
मुद्रित करिषा दृष्टिाछिन, हेहाउते मेहे उपोदनेन अतास्वरभेदगमि
विशेव विषय छिन ॥१९—२१॥

अन्वयः—अथ नयपारगाः मुनयः तं नृपं संवद्वैयितुं आययुः । हि एकधर्मिणां
नवदर्शनं कं जनं न खलु ग्रीणयते ॥२२॥

अभिवादयता दयालुना
 लुनता स्वप्रभया भयं भुवः ।
 दृढभक्तिसमाद्रया दृग्मा
 ददृशे योगिगणो युयुत्सुणा ॥२३॥

मुनय इति । अथ भीष्मकश्च रथादवतरणानन्तरम्, नद्युत्सुणाः सर्वनौतिनिपुण्याः, अतएव नवागतराजसंबर्हनायागमनमिति भावः । मुनयः, तं नृपं भीष्मकम्, संबर्हयितुम् अभ्यर्चनादिना गौरवा-
 र्थदीकर्तुम्, आययुः । चि तथाचि, एक एव धर्मो ध्यवसायो येषां
 तेषाम्, नवदर्शनं नूतनावलीकनं कर्तुं, कं जनम्, न खलु प्रीणयते न
 सन्तोषयति, अपि तु सर्वमेव प्रीणयते इत्यर्थः । अतएव युयुत्सुं
 भीष्मकं संबर्हयितुमाययुरित्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कानु-
 प्रासवेति संशयः ॥२२॥

वाङ्माला—उत्तमतर समुत्त नौतिनिपुण मूनिगण औश्रकराजाव संबर्हना
 कविदार स्रष्टु ठीश्वर निकट आगमन करिनेन । कावण, एक दावसाधौ-
 दिगेर नूतन दर्शन कोनू व्यक्तिके स्रष्टे ना करे ? ॥२२॥

अन्वयः—दयालुना स्वप्रभया भुवः भयं लुनता युयुत्सुणा (नृपेण) अभिवादयता
 (सता) दृढभक्तिसमाद्रया दृग्मा योगिगणो ददृशे ॥२३॥

अभौति । दयालुना, स्वप्रभया निजतेजसा, भुवः पृथिव्या भयम्,
 लुनता छिन्दता नाशयतीत्यर्थः । युयुत्सुणा योक्तुं, मिच्छुना योगशिष्यार्घिनेति
 यावत्, नृपेण अभिवादयता मुनीनामभिवादनं कुर्वता, सता, दृढभक्त्या
 समाद्रया कोमलया, दृग्मा दृष्ट्या, योगिगणो ददृशे ।

अत्र च्चेत्कानुप्रासवत्यनुप्रासयोः संशयिरलङ्कारः ।

परिशोधितयद्दुःसङ्कुलः

श्रुतपातञ्जलजातधीजलैः ।

उपलै रिव मार्जितो मणि-

मुनिरेकः शुशुभे शुभप्रभः ॥२४॥

“दृष्टभक्तिभेषान्याः” “शङ्करे दृष्टभक्तिस्तम्” इत्यादिवत् अत्रापि भक्तिशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततया पुरख्यादित्वाभावाच्च पुंवङ्गाव-
निषेधः ॥२३॥

वात्साला—बहानु, आपन देखे पृथिवीत उग्रहादी उ योगशिकार्थी
डीप्रकराजा अठिवादन करिते अत्रुठ इशेश, नृउठकि कोमजनधनधारा
योगिगणके दर्शन करिलेन ॥२०॥

अन्वयः—श्रुतपातञ्जलजातधीजलैः परिशोधितयद्दुःसङ्कुलः उपलैः मार्जितः
मणिः इव शुभप्रभः एकः मुनिः शुशुभे ॥२४॥

अथाष्टभिः श्लोकैः संक्षेपेण मुनीन् वर्णयति परीति । श्रुतमधीतं
यत् पातञ्जलं पतञ्जलिङ्गतं योगदर्शनं तस्माज्जाता धियो ज्ञानान्येष
अस्मानि तैः, परिशोधितं प्रक्षालितं पट्टाः पाकान्येष पट्टाः कर्हं मास्तेषां
सङ्कुलं समूहो यस्य सः, उपलैः प्रक्षरैर्मार्जिता मणिरिव, शुभा उज्ज्वला
प्रभा यस्य स तादृशश्च, एको मुनिः शुशुभे ।

अस्य पूर्वाहं तादृशधीषु अलत्वारोपः पापेषु कर्हं मत्वारोपे निमित्तं
पट्टशब्दश्च श्लिष्ट इति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलद्वारः, तृतीयपादे श्रौतोपमा
च्छेकानुपामशे श्लेषां मिषां नैरपेक्ष्यात् संश्लिष्टः ।

“अस्यो पट्टं पुमान् पाप्मा पापम्” इत्यादि “पट्टीऽस्यो सादकर्हमी”
इति चामरः ॥२४॥

পরিশীলনয়া নিরন্তরং
 বিধৃতঃ কৈনচিদীদৃশ্যং যমঃ ।
 শ্রমনঃ শ্রমশালিনো যথা
 সুচিরং তস্য সুদূরগোঃশ্রমবৎ ॥২৫॥

বাক্যার্থ—পাতঞ্জলদর্শন অধ্যয়ন করায় উৎপন্ন জ্ঞানরূপ জমদ্বারা যিনি পাপরূপ কক্ষয় প্রকাশন করিয়াছিলেন এবং প্রস্তুতমার্জিত মনির জ্ঞান যাহার উচ্ছন্ন প্রভা প্রকাশ পাইতেছিল, সেইরূপ একজন মূনি সেখানে শোভা পাইতেছিলেন ১২৪।

অর্থঃ—কৈনচিত্ নিরন্তর পরিশীলনয়া যমঃ ইদৃশ্যং বিধৃতঃ, যথা শ্রমনঃ শ্রমশালিনঃ তস্য সুচিরং সুদূরগঃ শ্রমবৎ ॥২৫॥

পরীতি । কৈনচিত্‌মুনিয়া, নিরন্তরং পরিশীলনয়া অম্ব্যাসিন, যমঃ অষ্টানাং যোগাজ্ঞানাং মধ্যে যমো নাম প্রথমমঙ্কু শ্রমনশ্চ, ইদৃশ্যং বিধৃত আয়তীকৃতঃ, যথা, শ্রমনো যমঃ, শ্রমশালিনঃ অন্তর্নিদ্রিয়নিগ্রহযুক্তস্য, তস্য মূনিঃ, সুচিরং সুদূরগঃ সুদূরবর্তী শ্রমবৎ । যোগাভ্যাসিন দৌর্ভজীঘনা-বশ্যম্ভাবাদিতি ভাবঃ ।

অথ যমো বিধৃতোঃপি সুদূরগোঃশ্রমবদिति বিরোধঃ, যমো যোগাজ্ঞানবিশেষ ইতি য় তত্‌সমাধানমিতি বিরোধাসোসলঙ্কারশ্চৈকাহুপ্রাচবেতামভ্যোঃ সংলিঃ ।

“অহিংসা সত্যাস্তেয়ব্রহ্মচর্য্যাপরিগ্রহা যমাঃ” ইতি পাতঞ্জল-সূত্‌ম্ ॥২৫॥

বাক্যার্থ—কোন মূনি নিরন্তর অভ্যাসদ্বারা যমকে (যমনামক যোগাককে, যব্রাহ্মকে) এমন ভাবে আয়ত্ত করিয়াছিলেন যে, যম

मलिनं वसनं क्लृप्तं वपुः
 शिथिलं चर्मं जटाञ्च धारयन् ।
 परिभूयितभूपतेरपि
 बहुतेजोभिरदोषि कश्चन ॥२६॥
 गिरयाऽप्यनिवार्यवीर्यया
 पिशुनान् दण्डयितुं क्षमोऽपि सन् ।
 श्वलम्बनसम्बलं पथि
 दृढदण्डं दधदेकपाणिना ॥२७॥

(यमनामक योगाङ्ग, यमराज) दीर्घकालेन खलु अखरिद्धिशनिग्रहशान्ति
 सेहे मुनिर अतिदूरवर्द्धो इहेयाहिलेन ॥२६॥

अन्वयः—कश्चन मलिनं वसनं क्लृप्तं वपुः शिथिलं चर्मं जटाञ्च धारयन्, (सन्
 अपि) बहुतेजोभिः परिभूयितभूयतेः अपि अदोषि ॥२६॥

मलिनमिति । कश्चन मुनिः, मलिनं वसनम्, क्लृप्तं वपुः शरीरम्,
 शिथिलं चर्मं, जटाञ्च, धारयन् सद्यपि, बहुतेजोभिः तपोनिबन्धन-
 नयनादिप्रचुरदीप्तिभिः, परिभूयितो नानालङ्कारैरलङ्कृतः यो भूपते
 राजा ततोऽपि, अदोषि उज्ज्वलोऽभूत् ।

अत्र धारयदित्येकया क्रियया वसनादीनां कर्मन्तयामिसम्बन्धा-
 नुत्पयोगितालङ्कारो वृत्त्यनुमासेन संसृज्यते ॥२६॥

वाच्यता—कोन मुनि मलिन वस्त्र, क्लृप्त शरीर, शिथिल चर्म एवः
 जटा धारण करियां निजेर प्रचूर तेजे, नाना अलङ्कारे अलङ्कृत राजा
 अपेक्षां दीप्ति पाइतेहिलेन ॥२७॥

अन्वयः—सर्वं क्लृप्तं वपुः बहुतेजः अपि यत्नं जलान् समयः (सन्) पञ्चादते (तादृश्यं)
 कश्चन अनिवार्यवीर्यया गिरया अपि पिशुनान् दण्डयितुं क्षमः सन् अपि दण्डपाणिना

वरुणोऽपि जलैकसंश्रयः
 समयो यस्य जलात् पलायते ।
 अपरे च करे कमण्डलुं
 तमुपादाय वभौ च कश्चन ॥२८॥ (युग्मकम्)

पदि 'अवलम्बनसम्बल' इददण्ड' दधत्, अपरे च करे तं कमण्डलुं उपादाय वभौ ॥२७—२८॥

द्वाम्यां युग्मकेन कश्चिद्वर्णयति गिरयेति । जलमेव एकः संश्रय आश्रयो यस्य स तयोक्तो वरुणोऽपि, यस्य मुनिः, जलात् अभिशापजल-निक्षेपात्; समयः सन्, पलायते, तादृशः कश्चन मुनिः, अनिवार्यं वीर्यं शक्तियंशास्तया, गिरया अभिशापवाचापि, पिशुनान् दुर्जनान् दण्डयितुम्, चमः समर्थः स्वपि, एकपाणिना दक्षिणहस्तेन. पदि, अवलम्बनस्य सम्बलं सहायमुत्तमम्, इददण्डम्, दधत् धारयन्, अपरे वामे च, करे दक्षे, तं प्रसिद्धम्, कमण्डलुं जलपात्रविशेषम्, उपादाय गृह्णीत्वा, वभौ रराज ।

अत्र पूर्वश्लोके क्लृप्तानुप्रासोऽलङ्कारः, द्वितीयश्लोके च जलैक-संश्रयोऽपि जलात् पलायत इति विरोधात् शापजलनिक्षेपात् पलायत इति च तत्समाधानाद्विराधाभासोऽलङ्कारो इत्यनुप्रासधानयोः संसृष्टिः ।

गिरयेति "वष्टि भानुरिरद्वीपम्बाप्योरुपसर्गयोः । टापञ्चापि हलन्तानां लुधा-वाचा-निशा-गिरा ॥" ॥२७—२८॥

वाक्प्राणा—एकवाक्य जननिवासी वरुणश्च याहार शापजन निक्षेपेण तत्रे पलायनं कवेन, मेहेरूपे कोन मुनि श्रेवमण्डलिशानी वाकावाशा दुर्जनगणेर दण्ड पान करिते समर्थ इहेडां दक्षिण हस्ते पथे अवलम्बनेन सहन एकधाना दृष्टि धारणं करिदा, अपर हस्ते एकती कमण्डलुं इहेदा अवधानं करितेहिलेन ॥२७—२८॥

सरसीव सरोजमुज्ज्वलं
 मिलितैर्नूतनभानुभानुभिः ।
 नयनं गुरुगर्तगर्भगं
 रुचि कस्य च योगजैर्महैः ॥२८॥
 चिकुरास्तनुरोमराशयः
 पृथुलश्लश्लुचयाश्च कस्यचित् ।
 मनसा सह सत्त्वसङ्गिना
 सुचिराद्भ्रुरतोव शुभ्रताम् ॥३०॥

अन्वयः—कस्य च गुरुगर्तगर्भगं नयनं योगजैर्महैः मिलितैः नूतनभानु-
 भानुभिः सरसि उज्ज्वलं सरोजं इव रुचि ॥२८॥

सरसीति । कस्य च कस्यापि मुनेः, गुरुगर्तगर्भगं गभीर-
 रथाभ्यन्तरस्थं नयनम्, योगजैर्महैस्तेजोभिः, मिलितैः सरोजिनैव सह
 संयुक्तैः, नूतनभानोर्नवोदितसूर्यस्य भानुभिः किरणैः, सरसि जलाशये,
 उज्ज्वलं सरोजं पद्ममिव, रुचि दिदीपे ।

अथ श्रौतोषमालहारः, इत्यनुप्रासश्च कानुप्रासश्चेत्येतेषां संघट्टिः ।

“महस्तूत्सवतीजसोः” इत्यमरः ॥२८॥

वाङ्माला—नवोदित सूर्याकिरणैरुपहितं जगद्गुरु उज्ज्वलं पद्मं येषाम्
 मन्त्रोदये शोभा पाठ, सेद्वैरूपं कोनं मुनिवर्गं गभीरं गर्तगतं नयनं योग-
 जैश्च शोभा पाठेतेहिन ॥२९॥

अन्वयः—कस्यचित् चिकुराः तनुरोमराशयः पृथुलश्लश्लुचयाः च सत्त्वसङ्गिना
 मनसा सह सुचिरान् सतीव शुभ्रतां यन्तुः ॥३०॥

चिकुरा इति । कस्यचिन्मुनेः, चिकुराः—किमाः, तनीः शरीरस्य

परमां तनुतां तनुरगात्
 न युधो वस्तु च किञ्चिदास्तु चित् ।
 अचलापरिचालनक्षयौ ।
 प्रशशाकैव तथापि कश्चन ॥३१॥

श्रीमराशयः, पृथुला दीर्घाः श्मश्रुषया सुखलोमसमूहाश्च, सत्त्वसङ्गिना
 सत्त्वगुणसंसर्गिणा मनसा सत्त्व, सुषिरादतिदीर्घकालादवधि, अतीव-
 शुभतां धवलतां निर्मलताश्च, अशु धारयामासुः ।

अत्र अशु रित्येकया क्रियया विकुरादीनां कृतं तथाभिस्तन्वा-
 सत्त्वयोगितालङ्कारः, सद्योक्तिश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सुद्धरः, सोऽपि पुनः
 पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृष्यते ॥३०॥

वाङ्माला—कोन भूनिर केशकलाप, देहेर लोभमनूह एव दीर्घ
 अशु मकल (दाङ्गिणुलि) गणुणनम्पन मनेर महित अतिदीर्घकाल
 द्देतेतेइ सुभता धारण करिडेहिन ॥३०॥

अन्वयः—तनुः परमां तनुतां अगात्, किञ्चित् युधः वस्तु च न आस्त, चित् तथापि
 कश्चन अचलापरिचालनक्षयौ (कश्चन) प्रशशाक इव ॥३१॥

परमामिति । तनुः शरीरम्, परमां तनुतां तपोऽनुष्ठानेनातीव-
 क्लृप्तताम्, अगात् प्रापत् । किञ्चित् किमपि, युधो युद्धस्य, वस्तु शत्रु-
 प्रभृतिपदार्थः, न आस्त न आसीत्, चेदयदि, तथापि, कश्चन कश्चि-
 न्भूनिः, अचलायाः पृथिव्याः परिचालनक्षयौ, कर्तुं प्रशशाकैव,
 तपःप्रभावादिति भावः ।

अत्र क्रियोत्प्रे चालङ्कारश्चैकानुप्रासेन संसृष्यते ।

आसीति “आसु उपवेशने” इत्यस्य हस्तन्वां प्रयोगः ॥३१॥

अथ ते मुनयोऽनयन्नृपं
 गुरुसंसारगृहे तमाहते ।
 परिदर्शयितुं तपोभुवं
 परतस्त्वं हितवाक्यदीपकैः ॥३२॥
 गगनादथ हंसमण्डलान्,
 वततारोत्तमराजहंसवत् ।
 परितः प्रभया प्रभासयन्
 मनुजर्षीनभरर्षी नारदः ॥३३॥

वाङ्माला—शरीर अत्यन्त कृणुं छिन्न एवं यदि ० याङ्कर कोन वस्तु
 छिन्न ना ; तथापि कोन मुनि येन उपकार प्रभावे पृथिवीर परिचालन
 ० क्षण करिणते नमर्थ इहेतन ॥३१॥

अन्वयः—अथ ते मुनयः हितवाक्यदीपकैः तमाहते गुरुसंसारगृहे परतस्त्वं
 परिदर्शयितुं त्वं तपोभुवं अनयन् ॥३२॥

अथेति । अथ राजसूयपावनप्राप्तेरनन्तरम्, ते मुनयः, हित-
 वाक्यान्वेव दीपकाः प्रदीपास्तैः, तमः अज्ञानमेव तमः अन्धकारस्तेन
 घृते आहते गुरुर्महान् संसारो जगदेव गृहं तस्मिन्, परं परमं तत्त्वं
 ब्रह्मैव तत्त्वं वस्तु तत्, परिदर्शयितुं साक्षात् कारयितुम्, त्वं भीष्मकम्,
 तपोभुवं तपस्यादेशं तपोवनमिति यावत् ; अनयन् ।

अथ द्विष्टं साङ्गं रूपकमलद्वारस्थे कानुप्रासेन संबध्यते ।

नयतीर्हि कर्मकत्वात् कर्मोद्भवम् ॥३२॥

वाङ्माला—आहार पर नेष्टे मुनिरा हितोपदेशरूप प्रतीपदारा
 अज्ञान-अन्धकारानुत् विशाल संसाररूप गृहमथो परम वस्तु देखाहेवार
 अथ तीक्ष्णवाचाके उपोवने लहेया गेलेन ॥३२॥

গতমুক্তিপটোঃপি জীবিতো
 ধৃতদেহোঃপি বিদেহবোধবান্ ।
 শ্লথদণ্ডকুলালচক্রবত্
 চিরসংস্কারবশেন যদুভ্রমিঃ ॥৩৪॥

অন্বয়ঃ—যয অমরর্ষিণারদঃ ৬ সমল্ললান্ উত্তমরাজহঁসবত্ প্রথয়া পরিতঃ
 মনুজর্ষীন্ প্রভাসয়ন্ গগনাত্ বততারণ ৥৩৩॥

গগনাদিতি । অথ ভীষ্মকস্য তাপোবনপ্রবেশানন্তরম্, অমরর্ষি-
 নারদঃ, হঁসানাং মল্ললান্ সমূছান্, উত্তমরাজহঁস ইবেতি উত্তম-
 রাজহঁসবত্, প্রথমা আত্মদীপ্তয়া, পরিতঃ সর্বতঃ, মনুজর্ষীন্ প্রভাসয়ন্
 প্রদ্যোতয়ন্, গগনাদাকাশাত্, বততারণ অথবতারণ ।

অত্র শ্রীতৌপমালদ্বারশ্চকানুপ্রাসম্ভেত্ভুময়োঃ সংসৃষ্টিঃ ।

উত্তমরাজহঁসবদিতি “যস্মুনি তৌয়ঁ ঘনবদ্ব্যকারীত্” ইত্যাদিবত্
 সাপেদীঃপি বতিপ্রত্যয়ঃ । বততারণেতি “বৃষ্টি ভার্যুরিরভৌপমবাপ্যৌ-
 রুপসর্গ্যৌঃ” ইত্যবয়ব্দস্যাকারলোপঃ ॥৩৩॥

বাঙ্গালী—উত্তমরাজ উত্তম রাজহঁস যেনন আপন প্রভাচার্য্য হঁস-
 গুণকে উদ্ভাসিত করিতে করিতে আকাশ হইতে ভূতলে অবতীর্ণ হয়,
 তেমন দেবর্ষি নারদ আপন প্রভাচার্য্য মকল দিকে মনুর্ষিগুণকে উদ্ভাসিত
 করিতে করিতে আকাশ হইতে ভূতলে অবতীর্ণ হইলেন । ৩৩

অন্বয়ঃ—গতমুক্তিপটঃ অপি জীবিতঃ ধৃতদেহঃ অপি বিদেহবোধবান্ শ্লথদণ্ড-
 কুলালচক্রবত্ চিরসংস্কারবশেন যদুভ্রমিঃ ॥৩৪॥

গতিতি । গতং प्राप्तং মুক্তিপদং যেন স তাহ্মোঃপি, জীবিতঃ শরীরি-
 জীবীবান্ ; তথা, ধৃতদেহোঃপি, বিদেহবোধবান্ বিদেহবোধবোধমানবান্,
 শ্লথ উচ্চালনেন বিদ্বিষ্টো দণ্ডো তস্য তস্ম তত্ কুলালচক্রং কুম্বকার-

तपने कृतनित्यसंयमात् ।
 भुवनज्ञानसमन्वितः सदा ।
 स सुरर्वितया नरर्विभिः
 अनुभूतः क्रियमाणसंयमैः ॥३५॥

चक्रञ्चेति तदिव, धिरं यः संस्कारः भावनाख्यो वेगाख्यश्च गुणविशेषः
 तद्गतिन, यस्य नारदस्य, धमिः जगत्यां विचरणं सूत्रणञ्चासीत् ।

अत्र विरोधाभासयोः तापमयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ॥३४॥

वाङ्माला—यिनि मूढ इहेयां जीवनेश्वरी, आत्र देह धारण
 करिशां विदेहैकवनाङ्गानी एवः मः तुनिश नहेनेः कृष्टकादेव
 चक्रेण छात्र पूर्वसंस्कारवशतः योशात्र जमण इहेत ॥३४॥

अन्वयः—क्रियमाणसंयमैः नरर्विभिः तपने कृतनित्यसंयमात् सदा भुवनज्ञान-
 समन्वितः सः सुरर्वितया अनुभूतः ॥३५॥

तपन इति । क्रियमाणः संयमः धारणाध्यानसमाधिरूपं चरम-
 योगाङ्गलयं यैस्तैः, नरर्विभिः, तपने सूय्ये, कृती य उक्तरूपो
 नित्यसंयमस्तस्यात्, सदा, भुवनज्ञानसमन्वितः तपनस्युष्टसमस्तजगज्ज्ञान-
 सम्पन्नः, स आगन्तुको मुनिः, सुरर्वितया देवर्विनारदत्वेन, अनुभूतः
 अवगतः ।

“अयमेकत्र संयमः” इति “सूय्ये” संयमात् भुवनज्ञानम्” इति च
 योगसूत्रम् ॥३५॥

वाङ्माला—तद्वत्ता मुनिना ध्यान करिशा वृद्धिते पारितेन ये, सूय्ये
 संयम (धारणा, ध्यान ७ समाधि) कदाच नर्कदा जगतेव समस्त-पदार्थ-
 ज्ञानसम्पन्न इत्यं देववि नारद—इति ॥३५॥

प्रणमन्ति जनाश्चिराय यान्
 अथ तेऽपि प्रणमन्ति नारदम् ।
 अनमस्यतयेति वोच्य तं
 निरणैषुः पशुविष्किरा अपि ॥३८॥

अन्वयः—असौ यस्य पदरेणः अपि भुवने अर्घ्ययोग्यतां न च प्रयाति । इमे
 विनयेन तस्मै मुनये अतियोग्यं अर्घ्यं व्यशिश्रयन् ॥३७॥

पदेति । असौ आश्रयः । यस्य, पदरेणुच्चरणाधूलिरपि, भुवने,
 अर्घ्यं मूल्यस्य योग्यताम्, न च नैव प्रयाति प्राप्नोति, असाधारणोन्नति-
 क्षित्यादिति भावः । इमे भरर्षयः, विनयेन, तस्मै तस्मै, मुनये
 नारदाय, अतियोग्यम्, अर्घ्यं पूजापचारम्, व्यशिश्रयन् अदुः ।

अस्मान्प्राप्तपुष्करणां का कथा पदरेणुचरणीत्यर्थं विरोधः श्लेषोक्त-
 विधायं करणाच्च तत्समाधानमिति विरोधाभासोऽलङ्कारश्चैकानुप्रासेन
 संसृज्यते ।

“मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः ।

तस्मै इति सर्वनामत्वाद् अन्वयः ॥३७॥

वाङ्मना—किं आश्रयः ! अगते शहरं पदधूलिञ्च अर्घ्यं (मूल्यं)
 योग्यतां प्राप्तं न इव, उन्मत्तनेन मुनिना विनयेनकारे तेनैव नारद-
 मुनिके अतियोग्यं अर्घ्यं (पूजापचारं) दानं करिष्ये ॥३७॥

अन्वयः—अथ जनाः चिराय यान् प्रणमन्ति ते अपि नारदं प्रणमन्ति ; इति
 वीक्ष्य पशुविष्किराः अपि तं अनमस्यतया निरणैषुः ॥३८॥

प्रणमन्तीति । अथ अर्घ्यदानानन्तरम्, जनाः, चिराय यान्
 प्रणमन्ति, ते तपोवनमुनयोऽपि नारदं प्रणमन्ति । इति वीक्ष्य दृष्ट्वा,

कथमत्र समागतो भवान्
इति तावत् परिपृच्छ्य मामलम् ।
गणविद्युत्तनीरशोकरः
प्रचलन् प्रस्रवणे हि युज्यते ॥३८॥

पशवो हरिणादयश्च विष्किराः पक्षिणः शुकादयश्चेति ते अपि, तं नारदम्, अन्मस्यतया नमस्कारायोग्यतया इति विरोधः, न, वियते नमस्यो यस्मात्तस्य भावस्तत्तया इति तत्समाधानम् । निरण्येपुनि शोत-
वन्तः । सर्वनिर्णयक्षममुनिगणघाहपर्य्यात् तत्रत्यानां पशुपक्षिणामपि तादृशनिर्णयकरणयोग्यत्वमित्याशयः ।

अत्रापि विरोधाभासोऽलङ्कारः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयत्वात् प्रणमन्तीत्यस्य द्विरुक्तावपि न कथितपदतादायः ।

“पतलि-पलि-पतग-वि-विष्किर-पतल्लयः” इत्यमरः ।

विष्किरेति “विष्किरो विष्किरे” इति निपातः ॥३८॥

वाङ्मनः—तत्रनष्टम्, मयत् लोक छिन्नकान् शंशदिगके नमस्कार करिष्या थाके, तपोवनेव मेहे मुनिवाहे नारदके प्रणाम करिजेतेह्म, ईहा देविशा तत्रता पशुपक्षीवाठ देवर्षि नादके गर्कप्रधान नमस्त वनिष्ठा निश्चय करिल ॥३८॥

अन्वयः—भवान् कथं कथं समागतः इति तावत् मां परिपृच्छा अलम् । हि गणविद्युत्तनीरशोकरः प्रचलन् (सन्) प्रस्रवणे युज्यते ॥३८॥

सविनयां नारदीक्षितमनुपदति, कथमिति । भवान् नारदः, अत्र तपोवने कथं समागतः, इति तावत् मां परिपृच्छा अलम्, यूयं न परिपृच्छथित्यर्थः । हि यस्मात्, गणात् स्वसदृशनीरशोकरसमूहा-
हिक्षु तादासी नौरशोकरो जलविन्दुश्चेति स तथोक्तः, प्रचलन् निःसरन्

चतुर्थः सर्गः।

प्रथमं प्रयते स नारदः .

मुनिरेषां कुतुकं निवर्त्तयन् ।

स विदन् वदते हि यः पुनः

अनभिष्यक्तपराशयं विदन् ॥४०॥

सन्, प्रसवये जलस तसि, युध्यते मिलितो भवति । तथा च विद्विष्ट एको जलविन्दुर्यथा प्रसवन् जलस्रोतसि मिलितो भवति, तथाहमपि स्वदेशीय-ऋषिगणाद्विद्विष्टो भवद्भिः स च मिलितो भवितुमागत इति भावः ।

अतएवात्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः ॥३९॥

वाक्यात्—‘आपनि एवातेन आग्निनेन केन’ एहेरूप आपनादा-
आमार निकटे अत्र कविदेन ना । कावण, अशाश अनविन्नु श्हेते
दिद्विष्टे एकी अनविन्नु ष्णिते थाकिया अनयोतेहे मिलित श्हेया
याय ॥३९॥

अन्वयः—नारदः मुनिः एषां कुतुकं निवर्त्तयन् प्रथमं प्रयते स । यः पुनः
अनभिष्यक्तपराशयं विदन् वदते स विदन् ॥४०॥

प्रथममिति । नारदो मुनिः, एषां तपोवनमुनीनाम्, कुतुकं
निजागमनकौतुकम्, निवर्त्तयन् निवारयन्, प्रथमम्, प्रयते, ब्रवीति स ।
तथा च, यो जनः पुनः, अनभिष्यक्तो न प्रकाशितः यः परस्य आशयोऽभि-
प्रायस्तम्, विदन् आत्मनेव बुद्धामानः सन्, वदते तं पराशयं ब्रवीति,
स जन एव विदन् विद्वान् । अत्रापि नारदो मुनीनामुक्तविधमाशयं
जानन्नेव पूर्वोक्तं श्लोकमाह अति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो उच्यते-
प्रासङ्गिकानुप्रासश्चेत्येषां संसृष्टिः ।

प्रतिपादयतां भुवः शुभं
 शुभपृच्छा भवतामनर्थिका ।
 सविधे हि तमस्तमानुदः
 प्रतरोतुं नहि जातु दृश्यते ॥४१॥

प्रथत इति “प्रथ प्रख्याने” इत्यस्य रूपम् । वदत इति चौरादिको
 वदधातुराणनिपदौ ॥४०॥

वाञ्छाला—नारदमुनि उचोवन्नवामी मुनिगणेर कोडूहन निवृत्ति
 वद्विवार छत्र प्रथमे ये कथा वनिशाहितेन । कारण, धिनि पद्वर
 अग्रकाशित अलिप्राय वृक्षिण कथा वनिते पात्रेन, त्तिनिहे विधान् ॥४०॥

अन्वयः—भुवः शुभं प्रतिपादयतां भवतां शुभपृच्छा अनर्थिका । हि तमः
 जातु तमोनुदः सविधे प्रतरोतुं नहि दृश्यते ॥४१॥

प्रतीति । भुवः पृथिव्या एव, शुभं मङ्गलम्, प्रतिपादयतां तपसा
 सर्वोपकारधिकीर्षया च विदधतां भवताम्, शुभपृच्छा मङ्गलजिज्ञासा
 अनर्थिका निष्प्रयोजना, सर्वशुभसम्पादकानामात्मशुभसम्पादनस्य
 सुतरां सिद्धत्वादिति भावः । हि तदाहि, तमोऽन्वकारः, जातु कदाचि-
 दपि, तमोनुदः अन्वकारनाशकस्य सूर्यस्य, सविधे समीपे, प्रतरोतुमावि-
 र्भावितुं नहि दृश्यते । शुभविधाने अशुभनाशनस्वावश्यभावेन
 शुभविधायिनामशुभाविर्भावस्य सर्वथैवासम्भवादित्याशयः ।

अल वैधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, शुभपृच्छाया अनर्थक्यं प्रति
 प्रथमपादगतपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तमस्तमानुद
 इति लाटानुप्रासश्च त्वेतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

“चन्द्रान्ताकांस्तमोनुदः” इत्यमरः ।

तमोनुदतीति क्विप् ॥४१॥

परिशीलयतां तपःक्रियां
 दुरितं दूरमुपैति वः स्वयम् ।
 सुघनापि घनावली क्षयं
 दिवि वाते परिवाति गच्छति ॥४२॥
 सुनितां श्रयितुं तपोवने
 समयोऽयं नृप ! सत्यमस्ति ते ।
 अरिपुविषयः परं वयः

ननु योग्यञ्च सुतस्तवाधुना ॥४३॥

बादशाह—महर्षिगण ! आपनारा जगतेर मदल सम्पादन करिअ
 थाकेन ; अतरां आमामेदर मदल जिज्जाना करा निश्चिञ्चोजन । कारण,
 अककारनाशक शूर्येदर निकटे अककारेदर आविर्भाव देखा याश ना ॥४१॥

अन्वयः—दुरितं तपःक्रियां परिशीलयतां वः स्वयं (एव) दूरं उपैति । दिवि
 सुघना अपि घनावली वाते परिवाति (गति, स्वयमेव) क्षयं गच्छति ॥४२॥

पापनाशपृष्ठाप्यनर्थिकेत्याह परीति । दुरितं पापं कर्तुं, तपः-
 क्रियां तपस्यां परिशीलयतां पीनःपुन्येन कुर्वताम्, वो युष्माकम्,
 स्वयमेव दूरमुपैति गच्छति । दिवि आकाशे, सुघनापि अतिनिविड्यापि
 घनावली मेघमाला, वाते धायौ, परिवाति प्रावल्थेन वहति सति
 स्वयमेव, क्षयं नाशम्, गच्छति प्राप्नोति ।

अथ एकस्यैव नाशगमनस्य उपैति गच्छतीति धातुमेदादिना पृथक्-
 निर्देशात् प्रतिबद्धापमालङ्कारश्चेत्कानुप्रासेन संघट्यते ॥४२॥

बादशाह—आपनारा निरखर तपश्चा करिउतेहेन ; अतएव पापउ
 निजेई दूरे याईना थाके । कारण, आकाशे एवल वायु बहित हईते
 नागिने, अतिनिविड मेघमालाउ विनाश प्रापु ह्य ॥४२॥

नृप ! किन्तु सुदन्तुरा क्रिया
पुनरेका परिशिष्यते तव ।

अयि ! भूतपतिं विनाऽवनौ
न भवेत् कस्य जनस्य विष्मृतिः ॥४४॥

अन्वयः—हे नृप ! तपोवने मुनितां यद्विदुः अयं ते समयः इति सत्यं अस्ति ।

अधुना तव विषयः अरिपुः वयः परं सुतय योऽयः ननु ॥४३॥

इत्थं मुनीनाभाष्ये दानीं भीष्मकमाभाषते मुनितामिति । हे नृप !
भीष्मक ! तपोवने, मुनितां मुनिस्वम्, अयितुमवलम्बितुम्, अयं ते तव
समय आगतः ; इति सत्यमस्ति वर्त्तते । येन हि, अधुना, तव विषयो
देशो राव्यमिति यावत् ; अरिपुः शत्रुशून्यः, वयः, परं परमम्, सुतः
पुत्रश्च योग्यः, नृन्वित्यवधारणे ।

अत्र पूर्वाहगतमर्थं प्रति परार्हगतवाक्यार्थां हेतव इति वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, उक्तार्थे हेतुलयोपन्यासात् समुच्चयश्चेत्यनयोर्लङ्काङ्गि-
भाविनः सङ्घट्टः, सोऽपि पुनस्तृतीयपादगतद्वयनुपमासेन संसृज्यते ॥४३॥

वाङ्माला—राजा ! तपोवने आगित्वा आपनाव मुनि इत्यत्र ए-
गमश्च, हेहा गता वटे । कारण, दर्शनसमये आपनाव राजा निरुक्तेक,
वयस प्राचीन एवम् पुत्रश्च योग्य इति चेत् ॥४३॥

अन्वयः—किन्तु हे नृप ! एका पुनः तव सुदन्तुरा क्रिया परिशिष्यते । अयि !
भूतपतिं विना अवनौ कस्य जनस्य विष्मृतिः न भवेत् ॥४४॥

नृपेति । किन्तु हे नृप ! एका पुनस्तव, सुदन्तुरा अतिविषमा ;
क्रिया कार्यम्, परिशिष्यते अवशिष्टा वर्त्तते । तत् किमेतद्विष्मृते-
रात्मधिक्कारः कर्त्तव्य इत्याह अवीति । अयि राजन् ! भूतपतिं
महादेवं विना, अवनौ पृथिव्याम्, कस्य जनस्य विष्मृतिर्न भवेत्, अपि

पतिभादकृता तवान्ये
तनया शैशवमौग्नि वर्त्तते ।
हृदिताय जनैर्यथा जन्तु
युवतिर्युने इह प्रदीयते ॥४५॥

तु सर्वस्यैव भवेदित्यर्थः । ततश्च तद्विष्मरणादालम्बिकारो न, कर्तव्य इति भावः ।

अथ एते कानुप्रासादकारः ।

“दन्तारं वाच्यश्रद्धयात् विपमोन्नतदन्तयोः” इति वियः ॥४४॥

श्राद्धानां—दिङ् श्राद्धा ! एकटी अतिशुद्धतद्दत्तं तर्था आपनानं यत्निष्ठे नहिशात् । एते मन्त्राश्च । इगरेर एकनाई मन्त्रादुपव तानीत् एतु कोनं दाल्किव दिग्दत्तं ना इह ? १९४४

अन्वयः—एव आनये पतिमात् प्रकृता तनया शैशवमौग्नि वर्त्तते । इह तया जन्मं हृदिताय जनं (तदा) युने युवतिः प्रदीयते ॥४५॥

अथ का नाम सुदन्तुरा क्रिया अवशिष्यत इत्याह—पतिमादिति । हे राजनू ! तव आखरे भवने, पतिमात् प्रकृता वराय असम्प्रदत्ता, तनया कन्या, शैशवमौग्नि बाल्यकालधरममोसायाम्, शैवनामभजान् इत्यर्थः ; वर्त्तते । इह जगति, यथा जनैः, हृदिताय हृदिताय, अलम्, तया युने तरुणाय, युवतिः प्रदीयते । आन्यामभजान्क्रियेयं । तवावशिष्यत इति भावः ।

तनुजास्यं रुजामृणक्रियां
परिवर्द्धिष्णुमतोवदारुणाम् ।

सुधियः समये प्रदाय तत्

चिरशान्तिं किल यान्ति सुस्विराः ॥४६॥

दगवप गे... गृहे

जठरे दारुणदुःखदा चुधा ।

अन्वयः—तन् सुधियः परिवर्द्धिष्णुं अतीवदारुणं तनुजा रुजा ऋणक्रिया च
समये प्रदाय सुस्विराः (मन्त्रः) चिरशान्तिं यान्ति किल ॥४६॥

तनुजामिति । तत्तस्मात्, सुधियो बुद्धिमन्तो जनाः, परिवर्द्धिष्णुं
क्रमेण षड्विशीलाम्, तत् एव च अतीवदारुणं नितान्तभीषणाम्, तनुजा
कन्याम्, रुजां रोगम्, ऋणक्रियाश्च, समये निर्धारितकाले, प्रदाय
समर्थं अथखण्डा औषधादिना विनाशयेत्यर्थः, परिशोच्य च, सुस्विराः
निरुपद्रवाः सन्तः, चिरशान्तिम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति किल ।

अथ प्रदाय इत्येकया क्रियया प्रस्तुतायास्तनुजायाः अथस्तुतयो
रुजाऋणक्रिययोष्ठाभिसम्बन्धाद्दीपकमलङ्कारः, प्रदायति तनुजाऋण-
क्रियापक्षे दाघातो रुजापक्षे च “दी अथखण्डने” इति दीघातोः ज्ञापत्ययि
रूपमिति प्रकृतिस्येपः, इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासश्चेति मंशुष्टिः ॥४६॥

वाङ्मानी—अतएव, क्रमवर्द्धिष्णुं ० अतीवदारुणं रुजापक्षे तथा अनर्थे
दानं करिष्ये, रोगेण उपशमं जन्मादौ एव ० ११ परिशोच्य करिष्यां,
बुद्धिमान् लोकेषु निरुपद्रव इदं चिरकालेण जन्म गच्छेत् वाच
कथनेन ॥४६॥

अनयोः प्रथमैव दुःसहा
 घटतेऽन्नं परितो हि नो वरः ॥४७॥
 तनयां तरुणीं विलोकयन्
 अदददुयः खलु नोन्मनायते ।
 क्षमते समुपेक्ष्य स स्थिरः
 शयितुं स्वे शिखिनः शिखां गृह्णे ॥४८॥

अन्वयः—गृहे दशवर्षगता सुता, जठरे (च) दाखणदुखदा क्षुधा, अनयोः प्रथमा एव दुःसहा । परितः हि अन्नं घटते, वरः नो ॥४७॥

अप्रस्तुते राजाज्ञाक्रिये परिच्छाय प्रस्तुतायाः कन्याया अतिदाखणत्वं सूचयन्नाह दशेति । गृहे, दशवर्षाणि गुता अतिक्रान्ताः ; सुता कन्या, जठरे उदरे च, दाखणदुःखदा क्षुधा वर्तते इति शेषः । अनयोः कन्या-क्षुधयोर्मध्ये, प्रथमा क्रमवर्हमाना कन्यैव दुःसहा । येन हि, परितः सर्वतो हि सर्वत्रैव, अन्नं क्षुधानिवर्त्तकं खाद्यम्, घटते प्राप्तियोग्यं भवति, किन्तु वरः पालम्, नो न घटते, सर्वथा योग्यवरस्यातिदुर्लभत्वादिति भावः ।

अत्र दुःसहत्वं प्रति चतुर्थपादगतवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४७॥

वाक्यान्ता—वरे दशवर्षेण अधिकं दृश्यं कृत्वा, आत्र उदरे दाखणदुःखजनकं क्षुधा, एते क्षुधेव अथमाहे (हेतुविधं दृष्ट्वाहे) अत्राह दुःसहः । काव्ये, मन्त्रेणैव वाच्यं पाठ्याया वाच्यं, किञ्च टेषाम् पाठ्यं मन्त्रेण पाठ्याया २२७ ॥ १९१

अन्वयः—य खलु तनया तरुणीं विलोकयन् अददत्, न उन्मनायते, स स्वे गृहे शिखिनः शिखां समुपेक्ष्य (चपि) स्थिरः (सन्) शयितुं क्षमते ॥४८॥

इतरस्य समस्तवस्तुन.
घटते पात्रमहो समन्तत ।
तनयाप्रतिपादने परं
भुवनेष्वेकमपीह दुर्लभम् ॥५१॥
भव भूमिपते ! स्थिरान्तरः
तदिमा योग्यजनेन योजयन् ।
अतिशान्तिकरी हि धर्मिणा
परनिक्षेपसमर्पणक्रिया ॥५२॥

अन्वय.—अहो ! इतरस्य समस्तवस्तुन पात्र समन्तत घटते । पर इह भुवनेषु तनयाप्रतिपादने एक अपि पात्र दुर्लभ ॥५१॥

इतरस्येति । अहो इति विधाद् । इतरस्य अपरस्य, समस्तवस्तुन, पात्र प्रतिपादनक्षेत्रभूता व्यक्ति, समन्तत सर्वास्त्रेव दिक्षु, घटते सुलभ भवति ; पर किन्तु इह भुवनेषु, तनयाप्रतिपादने कन्यादाने, एकमपि पात्रं दुर्लभम् । अभीष्टसर्वगुणसम्पन्नस्य पात्रस्य नितान्तविरलत्वादित्याशय ॥५१॥

वाचाना—हाय ! अत्र समस्त वस्तु सञ्चयानेन पात्र अनादाने सकल दिक्दिशे पात्रं यत्र, किञ्च एते त्रिदिवने कञ्च सञ्चयानेन एकैव पात्रं पात्रं अतिदुर्लभम् ॥५१॥

अन्वय—(ह) भूमिपते ! तद् इमा योग्यजनेन योजयन् (सन्) स्थिरान्तर भव । हि परनिक्षेपसमर्पणक्रिया धर्मिणा अतिशान्तिकरी ॥५२॥

भवेति । हे भूमिपते ! तत्तस्मात्, इमा तव तनयाम्, योग्यजनेन उपयुक्तपात्रेण सह, योजयन् सन्, स्थिरान्तर सुस्थितो भव । हि

इति देवमुनी मनस्विनं
 मनुजेन्द्रं विरते निगद्य तम् ।
 नयविहिनयेन नारदं
 तमनूचानामिटं नृपोऽवदत् ॥५३॥

तथाहि, परस्य यो निक्षेपः स्वस्मिन् न्यासीभूतं द्रव्यं तस्य समर्पणक्रिया
 तस्मै परस्मै स्वामिन एव प्रत्यर्पणव्यापारः, धर्मिण्यां धार्मिकपुरुषाणां,
 अतिशान्तिकरी भवति । कन्या खलु निक्षेपद्रव्यतुल्येति भावः ।

अत्र साधुर्गोश दृष्टान्तोऽलङ्कारः ॥५२॥

काष्ठानां—अत्र एवं वाक्का ! आपनि आपनार एते कन्याद्वैक
 उपरूढ पाद्वेद नहिउ मन्निजिउ कनाशैरा दिद्रा प्रश्चिउ इडेन । कारण,
 नद्रेव गच्छिउ द्रवा अउर्पण कदा धार्मिक ज्ञाननिगद पाद्वे अउरु
 पाच्छिजनक ॥५२॥

अन्वयः—देवमुनी मनस्विनं तं मनुजेन्द्रं इति निगद्य विरते (सति) नयवित्
 मयः विनयेन तं अनूचानं नारदं इदं अवदत् ॥५३॥

इतीति । देवमुनी नारदे, मनस्विनं प्रशस्तमनसं तं मनुजेन्द्रं
 राजानं भीष्मकम्, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, निगद्य उक्त्वा, विरते सति ;
 नयवित् नीतिज्ञः, नृपो भीष्मकः, विनयेन नयभावेन, ताम् अनूचानम्
 अधीतमाहुवेदं नारदम्, इदं वक्ष्यमाणम्, अवदत् ।

अथ सुहृन्नुपासच्छु कानुपासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनूचानमिति अनुपूर्वाहधेः कानप्रत्ययः, तस्य च परोक्षावद्भावादु-
 चित्त्वेने रूपम् ।

“अनूचानः प्रवर्तते साङ्गोऽधीतो गुरोस्तु यः” इत्यमरः ॥५३॥

इतरस्य समस्तवस्तुनः
 घटते पात्रमहो समन्ततः ।
 तनयाप्रतिपादने परं
 भुवनेष्वेकमपीह दुर्लभम् ॥५१॥
 भव भूमिपते ! स्थिरान्तरः
 तदिमां योग्यजनेन योजयन् ।
 अतिशान्तिकरी हि धर्मिणां
 परनिक्षेपसमर्पणक्रिया ॥५२॥

अन्वयः—अहो ! इतरस्य समस्तवस्तुनः पात्रं समन्ततः घटते । परं इह
 भुवनेषु तनयाप्रतिपादने एकं अपि पात्रं दुर्लभं ॥५१॥

इतरस्येति । अहो इति विषादि । इतरस्य अपरस्य, समस्तवस्तुनः,
 पात्रं प्रतिपादनक्षेत्रीभूता व्यक्तिः, समन्ततः सर्वांशेव दिक्षु, घटते सुलभं
 भवति ; परं किन्तु इह भुवनेषु, तनयाप्रतिपादने कन्यादाने, एकमपि
 पात्रं दुर्लभम् । अभीष्टसर्वगुणसम्पन्नस्य पात्रस्य नितान्तविरलत्वा-
 दित्याशयः ॥५१॥

बाधाला—हयि ! अत्र समस्तं यत्तु मन्त्रदानेन पात्रं अनाशात् न कल
 दिक्केहे पात्रं याय, किञ्च एहे त्रिभुवने कदा मन्त्रदानेन एकं पात्रं
 पात्रं अतिदुर्लभं ॥५१॥

अन्वयः—(हे) भूमिपते ! तन् इमां योग्यजनेन योजयन् (सन्) स्थिरान्तर
 भव । हि परनिक्षेपसमर्पणक्रिया धर्मिणा अतिशान्तिकरी ॥५२॥

भवेति । हे भूमिपते ! तत्तस्मात्, इमां तव तनयाम्, योग्यजनेन
 उपयुक्तपात्रेण सच्च, योजयन् सन्, स्थिरान्तरं सुख्यचित्तो भव । हि

इति देवमुनीं मनस्विनं
मनुजेन्द्रं विरते निगद्य तम् ।
नयविद्विनयेन नारदं
तमनूचानमिदं नृपोऽवदत् ॥५२॥

तथाहि, परस्य यो निक्षेपः स्वस्मिन् न्यासीभूतं द्रव्यं तस्य समर्पणक्रिया तस्मै परस्मै स्वामिन एव प्रत्यपेक्षयापारः, धर्मिणां धार्मिकपुरुषाणां, प्रतिशान्तिकरी भवति । कन्या खलु निक्षेपद्रव्यस्येति भावः ।

अत्र साधर्म्येण दृष्टान्तोऽल्लङ्कारः ॥५२॥

दाक्षाना—यत्तत्र वाक्ता! आपनि आपनार एहे कृतागिदे उपयुक्त पादेय मठित मन्विलित कवादेश दिदा सृष्टिष्ठ एडेन । कारण, पदेय गच्छित दवा अत्रार्पण कत्रा धार्मिक लोकनिगद पदेन अतश्च गच्छिन्नक ॥२३॥

अन्वयः—देवमुनीं मनस्विनं त मनुजेन्द्रं इति निगद्य विरते (सति) नयविन्
नयः विनयेन तं अनूचानं नारदं इदं अवदत् ॥५२॥

इतीति । देवमुनीं नारदे, मनस्विनं प्रशस्तमनसं तं मनुजेन्द्रं राजानं भीष्मकम्, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, निगद्य उक्त्वा, विरते सति; नयवित् नीतिज्ञः, नृपो भीष्मकः, विनयेन नम्रभावेन, ताम् अनूचानम् अधीतमाहुषेदं नारदम्, इदं वक्ष्यमाणम्, अवदत् ।

अत्र हस्तनुप्रासक्ते कानुभासयोः मंसष्टिरल्लङ्कारः ।

अनूचानमिति अनूप्रवाहयैः कानुप्रवयः, तस्य च परोक्षांशानाद्-
दिवंशने रूपम् ।

विषयाद्विरतेः परं जनः

प्रचिकीर्षन् परलोकगां क्रियाम् ।

अतरङ्गतरङ्गिणीजले

विफलाग्रे भविताप्लवार्थिवत् ॥५६॥

अन्वयः—भवता वचसां अनुत्तरात् अवहेला, कथनात् च घृष्टता (भवति) ; सत्

अमुष्य कथनं मथ्यता । हि दक्षिण उदरता न चतते ॥५५॥

भवतामिति । भवतां महर्षीणां, वचसां वाक्यानां, अनुत्तरात् उत्तरादानात्, अवहेला अवज्ञा, कथनादुत्तरवधनाच्च, घृष्टता प्रगल्भता भवति ; तत्तथापि, अमुष्य जनस्य ममेत्यर्थः, कथनमुत्तरकरणम्, तद्वियत्वनघृष्टतापराध इति तात्पर्यम्, मथ्यतां भवता वच्यताम् । हि तथाहि, दक्षिण उदरचिता जनः, उत्तरतां वामतां प्रतिफूलतामिति यावत् ; न चतते न प्राथयते कर्तुं निच्छतोत्यर्थः ।

अत्र सामान्यं न विशेषमस्यै नरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारश्चेत्कानु-
प्राप्तेन संसृज्यते ॥५५॥

दाशना—आपनादेव धाकेन उदर ना निले अवज्ञा कथा इव, आवाद उदर निले अग्नं उदरं प्रकाश पाद, तथापि एते दाक्षिण उदर कथा अपराध आपनि कमा करन । कावग, दक्षिण (उदरघृष्टता लोका) उदरता (प्रतिकूलता) करिते हेष्ठा करेन ना ॥५५॥

अन्वयः—नन विषयात् विरते परं परलोकगां क्रिया प्रचिकीर्षन् (सन्)

अतरङ्गतरङ्गिणीजे नै क्ववार्थिवत् विफलाग्रे भविता ॥५६॥

विषयादिति १ जनः, विषयात् सांसारिककार्यात्, विरतेः संगता विरामात्, परमनन्तरम्, परलोकगां परलोकगामिनीं पारलौकिक-फलजनिकामित्यर्थः, क्रियां धर्मानुष्ठानादिकार्थम्, प्रचिकीर्षन् प्रकर्षण

प्रगणय्य यदिह शेषयेत्

जलबालूविद्यतश्च तारकाः ।

निपुणोऽपि तथापि मानवः

नहि संसारकृतेः कलामपि ॥५७॥

कर्तुमिच्छन् मनुं, न विद्यन्ते तरङ्गा यस्मिन् तदतरङ्गं तरङ्गिण्या नद्या यज्जलं तत्र, वायुसञ्चालनसमय इत्यभिप्रायः ; आप्तुवार्थिवत् स्नानार्थी जन इव, विफला आशा धर्मानुष्ठानाशंसा स्नानाशंसा च यस्य स तादृशः, भविता भविष्यति । वायौ प्रवाते नद्याक्षरङ्गाभावस्येव, सांसारिक-कार्यसमाप्तेः सर्वघोवासम्भवादिति भावः ।

अत्र श्रुतोपमालङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चेत्सुभयोः संसृष्टिः ॥५६॥

वाङ्माला—अथवा वायुं वह्निवाव गगने ये लोक उन्नतश्छ नदीव जले स्नान करिदार ईच्छा कवे, ताहाव वेमन से आशा निष्फल इहेया वाव, सेहेरुप वे लोक, सांसारिक कार्य शेष इहेवाव पत्रे धर्मशिष्टान कविवाव ईच्छा कवे, ताहाव से आशा ३ निष्फल इहेया वाव ॥५७॥

अन्वयः—इह जलबालूः विद्यतः तारकाः च प्रगणय्य यदि शेषयेत् अपि, तथापि निपुण मानव अपि संसारकृतेः कला अपि नहि शेषयेत् ॥५७॥

संसारकार्यस्यापरिशेषत्वमाह प्रगणय्येति । इह जगति, जलबालूः जलस्था बालुकाः, विद्यतो गगनस्य, तारका नक्षत्राणि च, प्रगणय्य प्रकर्षेण गणयित्वा, यदि शेषयेत् कश्चित् ममापयितुं शक्नुयादपि ; तथापि, निपुणो गणनादक्षः, मानवोऽपि, संसारकृतेः सांसारिककार्य-समुद्देश्य, कलां पौडुशभागैकभूतमपि, नहि शेषयेत् गगनया ममापयितुं नैव शक्नुयात् ; अशेषत्वादेवेत्याशयः ।

अतिशिष्टजनः स्वचेष्टया
विषयान्तं नहि गन्तुमीश्वरः ।
चिरवाहनयापि नाम्बुधिं
तरिमारुह्य तरीतुमर्हति ॥५८॥

अथ “उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ” इत्यादिवत् जलवा-
लु-वियन्तारकागणनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥५७॥

नाशाला—कोन लोक जलन वानि एवः आकाशेर नमत्र गणना
करिया यनि शेष करिते पारेण ; तथापि गणनानिर्गुण नाश्ये
मांसारिक कार्थेय मोलभागेन एकभागे गणना करिया येन करिते
पावे ना ॥५९॥

अन्वयः—अतिशिष्टजनः (अपि) स्वचेष्टया विषयान्तं गन्तुं ईश्वरः नहि (भवति) ।
तरिं आरुह्य चिर वाहनया अपि बम्बुधिं तरीतुं न अर्हति ॥५८॥

उक्तमेवाद्यं महान्तरेण पुनराह अतीति । अतिशिष्टजनः सर्वथा
शास्त्रानुसारी लोकोऽपि, शास्त्रानुसारेण सर्वकार्यकारिणः पूर्णस्वास्था-
दौर्घायुमोलाभादिति भावः । स्वचेष्टया, ईश्वरेच्छया तु शक्तौत्ये-
त्याशयः । विषयान्तं सांसारिककार्येणैवम्, गन्तुं प्राप्तुम्, ईश्वरः समर्थः,
नहि भवति । तथाहि, तरिं साधारणनौकाम्, आरुह्य, चिरं वाहनया
पालनयापि, अम्बुधिं समुद्रम्, तरीतुमतिक्रमितुं नार्हति न शक्नोति ।

अथ पूर्वाहंपराह्णवाक्यार्थयोः साम्यप्रतीतिः ईश्वर अर्हतीति पृथङ्-
निर्देशाच्च प्रतिबन्धरूपमालङ्कारश्चैकानुप्रासेन संसृज्यते ॥५८॥

गृहकार्यसमापनेच्छया
 तदकार्षं न तु शेषमाप्तवान् ।
 ज्वलितं व्यजनेन पावकं
 ननु निर्वापयितुं हि कः क्षमः ॥५८॥
 पितृराज्यमज्यविक्रमः
 मकलाङ्गं परितो विलोकयन् ।
 स्वकराकलितं यथा फलम्
 अशिवं चाभ्युदयानुपलवम् ॥६०॥

अन्वयः—(५८) गृहकार्यसमापनेच्छया तत् कार्षं, न तु शेषं प्राप्तवान् ।
 हि ननु कः व्यजनेन ज्वलितं पावकं निर्वापयितुं क्षमः (स्यात्) ॥५८॥

उक्तार्थे सत्त्वात्मनिदर्शनमेवाह गृहेति । अहं गृहकार्यसमापने-
 च्छया, तद्गृहकार्यम् अकार्षं, किन्तु, तस्य शेषं न प्राप्तवान् कर्तुं
 नाशकम् । हि तथाहि, ननु हे देवर्षे ! कः पुरुषः, व्यजनेन ताल-
 तुन्तवायुना, ज्वलितं पावकमग्निम्, निर्वापयितुं क्षमः शक्तः स्यात् ;
 अपि तु काऽपि न, तेन तु तद्गृहे देवेत्यर्थः । सांसारिकं कार्यमप्यव-
 सेवेति भावः ।

तनयाय नयैकदक्षुपे
स्थिरराज्यं वितरन् समुञ्ज्वलम् ।
कृतकृत्यतया व्यरंसिपं
परिभुंक्तम्य कुतो बुभुक्षुता ॥६१॥

पिविति । जेतुमशक्यः अजय्यो विक्रमो यस्य स अजय्यविक्रमः
अहम्, परितः सर्वतः, सकलानि अङ्गानि सन्धिविग्रहादीनि यस्य तत्,
मकलाङ्गं पिष्टराज्यम्, स्वकरणेन निजपाणिना आकलितं धृतं फलं
यथा, तथा विलोकयन्, अभ्युदयेन उन्नत्या अमुपपन्नैः उपद्रवराहित्येन
वृद्धेति साभ्युदयानुपपन्नं यथास्यात्तथा अक्षिप्तं मासितवान् ।

अल श्रोतोपमालहारः ।

“सन्धिनां विग्रहा यानमासनं द्वेषमाश्रयः । राच्याङ्गानि...”
इत्यमरः ।

अजय्येति अर्थतः “स्वराज्यः” इति यमत्थये सुखे च “जित्वाः मध्ये”
इति स्वरवद्भावेन अयादेशः ॥६०॥

नाशानि—अष्टैकविक्रमशालो आनि, यद्वद्वृत्तं तत्रैव छात्रं मर्कटाश-
नम्भ्रं देवद्वन्द्ववाद्याव नवलं भिन्व पश्यादेवमण कश्चित् वादिना उन्नति ७
अष्टपञ्चतारं गच्छित् उताशं शान्तं तदिदं वादिनां १७०॥

अन्वयः—(अहं) नयैकदक्षुपे तनयाय समुञ्ज्वलं स्थिरराज्यं वितरन् (अहं)
कृतकृत्यतया व्यरंसिपं । परिभुंक्तम्य कृत. बुभुक्षुता (स्यात्) ॥६१॥

तनयायेति । अहम्, नयो नातिज्ञानमेव एकं मुख्यं धर्तार्यस्य
नम्रं तनयाय कश्चिदपि, समुञ्ज्वलं सर्वविधेनाभ्युदयेनातोषशोभितम्,
स्थिरराज्यम्, वितरन् समर्पयन् अहम्, कृतकृत्यतया क्षिप्तुना, व्यरंसिपं

सुतपुत्रविवाहदर्शनं
 तनयादानमशेषमीदृशम् ।
 अननुष्ठितकार्यमस्ति मे
 नहि शक्या करणीयशेषिता ॥६२॥

विषयाद्विरतवानस्मि । तथाचि, परिभुक्तस्य यथेष्टं भोज्यं भुक्तवती जनस्य, कुतः सुभुक्ता भोक्तुमिच्छता स्यात्, अपि तु कुतोऽपि नैत्यर्थः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कावु-
 प्रासेन संसृज्यते ।

परिभुक्तस्येति भुजेर्भावि क्तप्रत्ययान्तादस्यर्थे अशं आदित्वाटत्,
 “वनाय पीतप्रतिवद्धवत्साम्” इत्यादिबत् ॥६१॥

बायला—नीतिज्ञानरूप विशिष्टे नहनसम्पन्न पुत्र कवीर इत्ये
 नमूञ्जल ओ श्विर बाळा नमर्षण कविदा. कृतकार्यतावशतः विनयकार्या
 हहेते विरत हहेशाहि । सम्पूर्णरूपे डुरु लोकेर कि कश्चि पूनत्राद
 भोजनेर हेळा हहेते पावे ? ॥७२॥

अन्वयः—तनयादानं सुतपुत्रविवाहदर्शनं (५) ईदृशं अशेषं मे अननुष्ठित
 कार्यं अस्ति । करणीयशेषिता नहि शक्या ॥६२॥

सुतैति । प्रथमं तनयाया रुक्मिण्या दानम्. परञ्च सुतस्य पुत्रस्य पुत्रः
 यौतस्य विवाहदर्शनञ्च, ईदृशमशेषम्, मे अननुष्ठितकार्यम् असम्पादितं
 कर्म अस्ति । तथाचि, करणीयानां कर्त्तव्यकर्मणां शेषिता अवशेष-
 करणम्, नहि शक्या न खलु जनानां शक्तिमाध्या; तेषामनन्तत्वा-
 दित्याशयः ।

अत्र कारयेन् कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥६२॥

बायला—कहा सम्पन्न ओ पोटेर विवाहदर्शन एहेरूप अशेष-

जननावधि संयमौ भवान्
 नहि संसाररसं समन्वभूत् ।
 अतएव तु मां वदत्वदो
 न धनी वेत्ति हि दीनवेदनाम् ॥६३॥
 सुदृशः सदृशं न दृश्यते
 मम पुत्र्या भुवि पात्रमत्र यत् ।

कार्या आनाद धनशुद्धि त्रहिदाहे । काव०, द० ब० व० शेष कदा भाशुवेर
 शक्तिनाश नष्टे ॥७२॥

अन्वयः—जननावधि मयमौ भवान् संसाररसं नहि समन्वभूत्, अतएव तु मा
 षदः वदति । हि धनी दीनवेदनां न वेत्ति ॥६३॥

जननेति । जननावधि संयमौ पूर्वसुकृतिवशात् योग्यकाले संयमौ
 धारणादिमान् इन्द्रियनिग्रहवान् वा भवान्, संसाररसं सासारिका-
 वस्थाम्, नहि समन्वभूत् न सम्यगनुभूतवान् ; कदाचित् संसारिसंसर्गण
 कश्चिदनुभूतवानेवेति भावः । अतएव तु माम्, अद् इदम्, वदति
 पुनः संसारीभवितुमुपदिशति । हि तथाहि, धनी जनः, दीनस्य
 दरिद्रस्य जनस्य वेदनां दारिद्र्यादुःखम्, न वेत्ति न जानाति ।

अस्य संसाररसानुभवाभावं प्रति संयमिपदार्यस्य हेतुत्वात् पदार्य-
 हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास-
 श्लोकानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥६३॥

वाङ्माला—देवधि ! आपनि जन्नावधि मयमौ ; अतएव संसावेव
 नम मयाद् अहं हव वदन् नहि ; एहे कृष्णे आनाके एहेरूपं बलिंतेहेन ।
 देखून, धनी लोक दरिद्र मोवेर दुःख बोखे ना ॥७३॥

वरमाहुरयोग्ययोगतः

चिरंकीमारमहो महाधियः ॥६४॥

अथ भूपमुवाट नारदो

रददीप्तो हिरदेन्द्रभास्वरः ।

सति कर्मणि धर्मकारणे

महलिष्ठीमं हती महाग्रहः ॥६५॥

अन्वयः—सुदृशः मम पुत्राः सहस्रं पातं अत्र भुवि र्वं नहि दृश्यते । अर्थाः
महाधियः अयोग्ययोगतः चिरंकीमार वर आह ॥६४॥

सुदृश इति । शोभने दृशी अत्रयो यस्यास्तस्या सुदृशः, मम पुत्राः
कन्याया कविप्रख्याः, सहस्रं याग्यन्, पातम्, अत्र भुवि र्वं नहि दृश्यते,
तत एव विषयाद्वारंभिमिति भावः । अथ यन्मै कर्मैचित् कन्या
दीयतामत्याह वरमिति । अहो देवर्षे ! महाधियः पशुस्तनुद्वयो
जनाः, अयोग्ययाः कन्यावरयोर्योगतः संयाजनात्, चिरंकीमारं
चिरकालीनामविवाहितामस्यामिव वरमीपत्तुमियम्, आहुरर्बुवन्ति ।

अत्र सामान्ये न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः, वृत्त्यनु-
प्राप्त्यर्थे कानुमानञ्च खेतीया मंसृष्टिः ॥६४॥

वाङ्माला—देवर्षि ! एते पृथिवीते आमाव अलोचना वक्ष्यामि
उपयुक्त पादद्वये ये देखिते पादितेहि ना । क्विमान् गोकुला बलेन,
अयोग्य बल-वञ्जान वोग करी अपेक्षा बवः तातादेव चिरंकीमारद्वे
शल ॥६४॥

अन्वयः—अथ हिरदेन्द्रभास्वरः नारदः रददीप्तः (कन्) मूर उवाह । धर्म-
कारणे सति कर्मणि महलिष्ठीः महतः महाग्रह (भवति) ॥६५॥

चतुर्थः सर्गः ।

नृपते ! गृह्णिषां गृह्णक्रिया
यदनन्तेति निगद्यते न तत् ।
भुवने परमेशशेषयो-
नं तृतीये क्वचिदस्यनन्तता ॥६६॥

अथेति । अथ भीष्मकवचनात् परम्, द्विरदेन्द्रभास्वर एरावत-
द्वसीव शुभोज्ज्वलदेहो नारदः, रदेर्दन्तैर्दन्तानां शुभकिरणैः दीप्तो
सादृश्ये नोज्ज्वलीकृतमुखः सन्, भूपं राजानं भीष्मकम्, उवाच उवाच ।
ननु रुक्मिण्या विवाहे नारदस्य कथमोदृशो निर्वन्ध इत्याह सतीति ।
धर्मकारणे धर्मजनकीभूते न पुनः पापजनकेऽपीति भावः । सति
कर्मणि याग-विवाहादिसत्कायं, महलिप्तोः उत्सवाभिलाषिणः
सहती जनस्य, मह्याद्यहो विमोपनिर्वन्धो भवति । कलहोत्सवप्रियस्य
नारदस्य रुक्मिण्योविवाहोत्सवदर्शनार्थमेवायं निर्वन्ध इत्याशयः ।

अथापि पूर्ववदर्थान्तरन्याससङ्ख्यनुप्रासम्भेकानुप्राप्तानां संसृष्टि-
रलङ्कारः ।

“रदना दग्ना दन्ता रदाः” इति “अथ घञ उहर्षो मह उडव
उत्सवः” इति सामरः ॥६५॥

वाक्यानां—उदनगृह, जेनादत इतीव हाश उडवर्ष नारद, गृह्येव
किरणे आवश उडवपन हृदेष, वाधादे बलिते लागिलेन—
“उभेवादिमायी प्रधान नोददिगेव धर्मजनक मरुदाये अहउडव आग्रहृष्टे
हृदेषा धादे ॥७१॥

अन्वयः—नृपते ! गृह्णिषां गृह्णक्रिया अनन्ता इति यन् निगद्यते तत् न ।
भुवने परमेशशेषयोः तृतीये क्वचित् (अपि) अनन्तता न भवति ॥६६॥

अपरप्रथितं निजं यशो
न यशस्वी स्वयमेव भायते ।

“प्रगण्ये”त्यादिना यत् प्रागुक्तं तत् प्रतिवदति नृपत इति । हे नृपते ! गृह्णिष्यां गृह्णस्यानाम्, गृह्णिक्रिया सांसारिककार्यम्, अनन्ता अपरिशेषा, इति यद्विगद्यते त्वया उच्यते, तत्र वक्तव्यम् । भुवने, परमेशः परमात्मा शेषः अनन्तनागद्य तयोद्धृतीये क्वचिदपि पदार्थे, अनन्तता परिशेषशून्यत्वम्, न अस्ति । तथा च, “न जायते म्रियते वापि कश्चित्” इत्यादिश्रुत्या परमात्मनो नित्यतया ध्वंसाभावादनन्तत्वं शेषनागद्य च वृथादिवदनन्तनामकत्वं रूढम् । ननु “दिक्कालौ नेश्वरातिरिक्तौ” इत्येतन्नतं दिक्कालयोः परमेशरूपतयानन्तत्वे सिद्धेऽपि आकाशादीनां नित्यतया अनन्तत्वसत्त्वेन “अनन्तं सुरवर्त्म खम्” इति तत्पर्याये अनन्तशब्ददर्शनाच्च कथमुक्तं तयोद्धृतीये क्वचिदप्यनन्तता नास्तीति चेन्न, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इति श्रुत्या आकाशस्योत्पत्तिसत्त्वाच्च सत्त्वस्याप्यवश्यम्भावाच्च वास्तविकमनन्तत्वम्, अपि तु अनन्तनागद्यदनन्तनामकत्वं रूढम् । अथवा शेषपदमाकाशादीनामप्यलक्ष्यमिति नानुपपत्तिः । अस्ति च सत्त्वासमाप्तौ शैव सांसारिककार्यशेष इत्याशयः ।

अत्र पूर्वाह्निवाक्यार्थं प्रति परार्हवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥६६॥

वाङ्माला—राजा ! आग्निं वे वनिग्नेन—‘गृह्णगणेश्वर गृहकार्या अनन्त’ ताहा नहे । कारण, अगते एक परमेश्वर आरि शेषनाग— ईशान्देव तृतीय कोन पदार्थेहे अनन्तता नाई ॥७७॥

स्वबोधकप्रत्ययोदये
प्रविपर्येति विभक्तिरर्थभाक् ॥६०॥

अन्वयः—यशस्वी अपरप्रथितं निजं यशः स्वयं एव न भावते । स्वबोधक-
प्रत्ययोदये अर्थभाक् विभक्तिः प्रविपर्येति ॥६०॥

“पितृराज्यमज्यविक्रम” इत्यादिना राज्ञा स्वयमेव यत् स्वयमः
कीर्तितम्, तत्र विरक्तः सचाह अपरेति । यशस्वी जनः, अपरेर्जनैः
प्रथितं प्रख्यातम्, निजं स्वकीयं यशः, स्वयमेव न भावते । स्वबोधक-
प्रत्ययानां कर्तृकर्मादिवोधकप्रत्ययानामुदये धातोः परं जायमानत्वे
सति, अर्थं कर्तृकर्माद्यभिधेयं भजते आश्रयति वक्षतीति अर्थभाक्,
विभक्तिः तृतीयाद्वितीयादिः, प्रविपर्येति कर्तृकर्मादिपदैभ्यः अप-
गच्छति । अर्थाय भावः—चेद्यो गच्छतीत्यादौ “प्रत्ययः परः” इति
परिभाषया “ग्रीवात् कर्त्तरि परण्यपदम्” इत्यनेन कर्त्तरि वाच्ये
गमधातोस्त्रिविभक्तिरूपप्रत्यये जाते तेन च कर्तुरभिधाने “कर्त्तरि च”
इत्यनेन च तशब्दाद्विचितायास्तृतीयाविभक्तेः “उक्तार्थानामप्रयोगः”
इति न्यायादपगमः, परञ्च लिङ्गार्थमात्रे प्रयमा, इत्यञ्च उक्तव्यति यथा
तिप्रत्ययेनेव कर्तुरभिधानात् कर्त्तरि तृतीयाया निवृत्तिस्तथा स्वयशसः
परैः प्रख्याने स्वय तत्प्रख्यानाधिष्ठितैर्वोचितैत्यतिसुन्दरः श्लोकः ।

अथ याश्चोति सामान्यात् भोष्यकरूपयशस्विर्विभयः प्रतीत-
रप्रस्तुतप्रशंसाकारः, अभाषयं प्रति अपरप्रथितपदस्यादौ चितुरिति
पदार्थश्चेतुकं काव्यचिह्नम्, दृष्टान्तः, हृत्यनुपामोत्पेत्यादीनि यो निर-
पेक्षतया संसृष्टिः ।

निजशब्दः स्वस्वामवचन आजीयवचनम् । तथा च “निजनिर्मित-
कारिणावसोम्” इति विश्वाम्भस्तमुक्तावप्यामावचनो निजशब्दः ।

अथवा स्वयमेव वक्ति चेत्
 स्वकृतिं स्याद्विमुखस्तदा परः ।
 वदते हि पदं स्वमेव यत्
 क्रियया तत्र तदन्यदुच्यते ॥६८॥

“मलीमसः शुक्तरं निजं यशः” इति कादम्बरीमालीयवचनञ्च
 निजशब्दः । एवञ्चाशालीयवचन एव निजशब्दः । “प्रह्ने वा” इति
 प्रशब्दात् पूर्ववर्तिनो ह्रस्ववर्णस्य विकल्पेन दीर्घाच्चाङ्गीकारात् अत्र
 तृतीयपादे न दृतलुत्तादोषः । “कृष्टिति प्रविश गीहं मा वद्विस्त्रिष्ट
 कान्ते !” इति कालिदासप्रयोगवत् । “प्राप्य नाभिह्रदमञ्जनम्” इति
 माघप्रयोगवत् ॥६७॥

वाङ्माला—अथे यदि निखेर यश बले, ताहा हहेले यशची वे
 निखे आव ताहा बलेन ना । धातुर उठेर कर्तृकर्मणि बोधक प्रताय
 कृष्णिले, उठेरर्थबोधिका विभक्ति अठर्हिउ हहेया याय ६७१।

अन्वय.—अथवा स्वयं एव चेत् स्वकृतिं वक्ति तदा परः विमुखः स्यात् । हि
 यत् पदं स्वं एव वदते तत्र क्रियया तदन्यत् उच्यते ॥६८॥

एवान्तरे यशस्विनः स्वयं स यशो भाषणे दीपमाद्य अयथेति ।
 अथवा, यशस्वी जनः, स्वयमेव चेत्, स्वकृतिं निजकार्यनिभन्वनं यशः
 वक्ति ; तदा परो जनः, विमुखस्तत् यशोभाषणे पराङ्मुखः स्यात्,
 “उक्तार्थानामप्रयोग” इति न्यायादिति भावः । अत्रापि दृष्टान्तमाद्य
 वदत इति । हि तत्राद्ये, यत् पदं कर्तुं, स्वमात्मानमेव वदते ; तुल
 स्थले, क्रियया, तदन्यत् तत्पदमिदं यस्तु उच्यते । अत्राप्ययमाशयः—
 रामो ग्रामं गच्छतोत्यादौ ग्राममिति कर्मणि द्वितीयान्तं पदं स्वगतं

विषये चिरनिस्पृहा अपि
 नहि विद्मो न वयं कथञ्चन ।
 किमसौ रजनी दिवेति वा
 मनुते किं मुदितेष्वपि न ॥६६॥

कर्मत्वमेव वक्ति । ततश्च गच्छतीति कर्त्तरि तिप्रत्ययान्तया क्रियया कर्मानुज्ञा कर्त्तव्योच्यते । ततश्च त्वया स्वयं स यशोभाष्ये वयं तत्परासुखा भवाम इत्ययमपि परममनोहरः श्लोकः ।

अत्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारो दृष्टान्तज्ञानयोः परस्पर-
 निरपेक्षतया संघट्टिः ।

वदत इति चौरादिकस्य विकल्पो नन्तस्यात्मनेपदिनो वदधातोः
 प्रयोगः ॥६८॥

वाङ्माला—अथवा दशमी लोके निजेहे यदि निजेहे दश बलेन, ताहा इहेले अत्र लोके से विषये परासुख धाके । कारण, ये श्रुते ये पदो निजेहे निजेके बले, से श्रुते क्रिधा उक्ति पदार्थके बलिया धाके ॥७०॥

अन्वयः—विषये चिरनिस्पृहाः अपि वयं न विद्यः (इति) कथञ्चन नहि । असौ किं रजनी वा दिवा इति मुदितेष्वपि न किं मनुते ॥६६॥

“जननावधि संयमी भवान्” इत्यादिना यदुक्तं तत् प्रतिवदति विषय इति । विषये सकृन्मन्दनवनितादौ तदुभांग इत्यर्थः, चिरनिस्पृहा अपि वयम्, न विद्यः सांसारिकव्यापारान् न जानीमः, इति कथञ्चन किमपि प्रकारेणापि नहि सम्भवति ; सांसारिकजनसंसर्गात् प्राथित्वेव सांसारिकव्यापारावगतरिति भावः । असौ किं रजनी रात्रिः, वा दिवा दिवसः, इति, मुदितेष्वपि मुदितनयनोऽपि जनः, न किं

वरदुर्लभतानिवन्धनं

किमदत्तैव सुता वसेच्चिरम् ।

नहि तत् कति सन्ति सद्वराः,

न च को वाञ्छति सान्द्रचन्द्रिकाम् ॥७०॥

मनुति न किं बुध्यते ? अपि तु बुध्यत एवेत्यर्थः ; विरकालीनादनुभव-
वैलक्षण्यादित्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥६९॥

वाङ्माला—वाक्का ! आम्ना विषयभोगे छिन्ननिष्पृह हर्षेनेऽ
सांसारिक वापात्र वे खानि ना ईहा कोन प्रकारेई इहेते पावे ना ।
कारण, एटां वाजि—ना दिन—ईहा कि मूडितनश्न लोकऽ बुद्धिते समर्थ
हय ना ? ॥७०॥

अन्वयः—सुता वरदुर्लभतानिवन्धनं किं अदत्ता एव चिरं वसेत् ; तत् नहि ।
कति सद्वराः सन्ति, कः च सान्द्रचन्द्रिकां न वाञ्छति ॥७०॥

प्रकृतमनुसरति वरेति । सुता तव तनया रुक्मिणी, वरस्य दान-
पात्रस्य दुर्लभतैव निवन्धनं हेतुर्यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा स्यात्तथा,
किम् अदत्तैव सती, चिरम्, वसेद्गृहे तिष्ठेत् ; तत् नहि सम्भवति ।
उक्तार्थे हेतुमाह कतीति । कति सद्वराः सन्ति । अथ सन्तु नाम,
तथापि ते यदि नैनां ग्रहीतुमिच्छेयुरित्याह न चेति । कश्च ज्ञानः
सान्द्रचन्द्रिकां घनव्याकुलाम्, न वाञ्छति । अपि तु सर्व एव वाञ्छतीत्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, नहि तदित्यन्तवाक्यार्थं प्रति कतोत्यादि-
वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, छिकानुप्रासश्चेत्येतेषां मियो नेरपेक्ष्यात्
संज्ञाः ।

“घनं निरन्तरं सान्द्रम्” इत्यमरः ॥७०॥

नृपते ! पतितोऽसि विभ्रमे
 शृणु वाणीं मम सूत्रतामिमाम् ।
 कमला विमले तवालये
 सरसीवाजनि सा सरोजिनी ॥७१॥
 करुणातरणिः समुद्गतो
 ननु यस्या धरणीशरीरिणाम् ।

वाङ्मना—महाशङ्क ! पाञ्च दुर्लभ बलिशा आगनात्र कञ्चापि कि
 अदत्ता अवशात्तेइ चित्रकाल गृहे धाकिते ? ताशा नहे । कत उरुदृष्टे
 वर आछे । कोन् व्यक्तिहे वा निदिड ज्योत्स्ना कामना करे न । १०॥

अन्वयः—नृपते ! विभ्रमे पतितः असि, इमां सूत्रतां मम वाणीं शृणु । सरसि
 सरोजिनी इव सा कमला विमले तव आलये अजनि ॥७१॥

नृपते इति । हे नृपते ! विभ्रमे पतितोऽसि, योग्यवराप्राप्त्या
 विरागीण कन्यायाश्चिरकौमाराभिप्रायकरणादित्याश्रयः । इमां सूत्रतां
 सत्यप्रियां मम वाणीं शृणु । कासौ वाणीत्याह कमलेति । सरसि
 ललाश्रयविशिष्टे, सरोजिनी पद्मिनीव, सा जगत्प्रसिद्धा कमला सत्यो-
 देवी, विमले निष्पापे तव आलये गृहे, अजनि रुक्मिणीरूपेण जाता ।

अत्र श्रोतोपमाच्चेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

“सूत्रतां प्रिये । सत्ये” इत्यमरः ॥७१॥

वाङ्मना—राजा ! आपनि लमे पतित इहेशाछेन ; अऊएव
 आमाव एहे गता ७ प्रियवाका श्रवण करुन । पद्मिनी देवन सरोवरे
 उरुपत्र ह्य, तेमन लक्ष्मीदेवी आपनार निष्पाप गृहे उरुपत्र
 इहेशाछेन १०॥

अतिदैन्यतमः प्रतारयन्
 तनुते वैभवसम्पदातपम् ॥७२॥
 त्रिदिवेशपतिः शतक्रतुः
 यदमर्षाद्बहुवर्षवर्त्तिनोम् ।
 उपरक्त इव प्रभाकरः
 करशून्यः किल दुर्गतिं गतः ॥७३॥

अन्वयः—ननु ! यस्याः करुणातरणिः समुद्रगतः (सन्) धरणीशरीरिणां
 अतिदैन्यतमः प्रतारयन् वैभवसम्पदातपं तनुते ॥७२॥

लक्ष्मीं विशिनष्टि करुणेति । नन्विति राजसम्बोधने । यस्याः
 कमलायाः, करुणा दययैव तरणिः सूर्य इति करुणातरणिः, समुद्रगत
 उदितः सन्, धरणीशरीरिणां पृथिवीप्राणिनाम्, अतिदैन्यं नितान्त-
 दारिद्र्यमेव तमोऽन्धकारं तत् अतिदैन्यतमः, प्रतारयन् दूरीकुर्वन्,
 वैभवसम्पत्तु धनसम्पत्तिरेव आतपः प्रकाशस्तम्, तनुते विस्तारेण करोति ।

अत्र साङ्गं समस्तवस्तुविषयं रूपकमलङ्कारः, इत्यनुप्रासश्चैकाधु-
 प्रासश्चेतेषां संसृष्टिः । यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन “आत्मा जानाति,
 यत् पापम्” इति दर्पस्योदाहरणवत् तच्छब्दानपेक्षयात् निराकाङ्क्षतया
 नन्दं युगकम् । एवमन्यथापि श्रेयम् ॥७२॥

अथवा विफलो ममोद्यमः
गुणगाने श्रिय एव सर्वथा ।
गगनस्य रमागुणस्य च
परिमाणे भुवनेषु कः क्षमः ॥७४॥

कमलाया अनुग्रहफलमुक्त्वा निग्रहफलमाह त्रिदिवेशेति ।
त्रिदिवेशानां देवानां पतिः, शतक्रतुरिन्द्रः, यस्या लक्ष्मीदेव्या भ्रमर्पात्
कीपात्, उपरक्तो राहुग्रस्तः प्रभाकरः सूर्य इव, करैः किरणै राजशास्त्र-
भागैश्च शून्यः सन्, बहुवर्षवर्तिर्नो दुर्गतिं दुरवस्थाम्, गतः प्राप्तः
किल । लक्ष्मीदेव्या अनुग्रहस्येव निग्रहस्यापि फलं गुरुतरमिवेति भावः ।

अथ शीतोपमाच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

“राहुग्रस्ते त्विन्द्रो च पूष्णि च । सोपग्नवोपरक्तो हौ” इति “बलि-
हस्तांशवः कराः” इति चामरः ।

पुरा किल लक्ष्मीदेवी दुर्वाससः शापेन कीपादिन्द्रं विद्याय समुद्रं
गता, तदा चेन्द्रो अष्टशोः सन् दीर्घकालं मर्त्ये विचचारेति ब्रह्मवैवर्त-
पुराणवाच्यं ॥७३॥

वाचाना—श्वश्रुः प्रेवराज देव्यो वादान क्रोधे ब्राह्मणं श्रुत्वा
अशुभं (किरणशुभं, वाकना आनाम अहित) इदं दह वरुण वादं
दुरवशां श्राप इदं श्राद्धिमेत ॥७३॥

अन्वयः—अथवा श्रियः गुणगाने एव नम उद्यमः सर्वथा विफलः । भुवनेषु

क गगनस्य रमागुणस्य च परिमाणे क्षमः (स्मान्) ॥७४॥

अथवेति । अथवा, श्रियो लक्ष्मीदेव्याः, गुणानां गाने यथाने एव
नम उद्यमः सर्वथा विफलः । तथा च भुवनेषु को जनः, गगन-

अयि ! यं त्रिजगज्जनन्यपि

जनकं स्वीकुरुते महोपते ! ।

अपलाप्यचला च यद्गृह्ये

समभाग्यो भवतास्ति तेन कः ॥७५॥

स्याकाशस्य, रमाया लक्ष्मीदेव्या गुणस्य च, परिभाष्ये परिमितौ संख्यानि च, अमः समर्थः स्यात्, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः ।

अत्र पूर्वाह्वाकार्यं प्रति परार्हवाकार्यस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अस्तुतस्य गगनस्य अस्तुतस्य रमागुणस्य च
परिमाणाद्यमत्वरूपैकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपकम्, अर्थापत्तिश्चेत्येतेषा-
मङ्गाङ्गिभाषेन सद्वरः ॥७४॥

वाङ्माला—अथवा, लक्ष्मीदेवीव गुणवर्णने आमार एहे उद्यम मूर्क-
प्रकारेहे निम्न । कारण, ज्वने आकाशेव ७ लक्ष्मीदेवीव गुणव
परिमाण करिते कोन् वाञ्छि समर्थ इय ? ॥७४॥

अन्वयः—अयि महोपते ! त्रिजगज्जननी अपि यं जनकं स्वीकुरुते, यद्गृह्ये
च अपला अपि अपला (तिष्ठति), तेन भवता समभाग्यः कः अस्ति ॥७५॥

स्रमत्तग्रहणार्थं राजानं स्तौति अयीति । अयि महोपते ! भीष्मक !
त्रिजगज्जननी लक्ष्मीदेव्यपि, यं जनकं पितरम्, स्वीकुरुते । यस्य गृह्ये
च अपला अचलापि लक्ष्मीः, अपला स्थिरा सती तिष्ठति । तेन भवता
समं समानं भाग्यं यस्य स तादृशः को जनः अस्ति, अपि तु कोऽपि
नेति तात्पर्यम् ।

अत्र अपलाप्यचलेति विरोधाभासोऽलङ्कारो हत्वगुप्रासेन संश्लेष्यते ॥७५॥

वाङ्माला—शास्त्रा ! जिह्वनेव जननी ७ दादाके जनक वनिश

जगतां प्रवरं वरं भवान्
 स्वसुतायोग्यमुपैष्यति ध्रुवम् ।
 सह चन्द्रमसैव चन्द्रिका
 यदि युक्ता वद का नु वेदना ॥७६॥
 सकलोपनिषन्निवेदितः
 परमब्रह्मतया च विन्द्युतः ।
 भगवानज एव जातवान्
 वसुदेवाद् तत्कण्ठपाक्ष्मैः ॥७७॥

श्रीकृष्ण कवितेजसेन एवः वाहार गृहे चञ्चलां अचलां इहेयां ब्रह्मिणां चैन-
 सेहे आपनांर जुला भागवान् के आहे ? ॥१६॥

प्रन्वयः—भवान् ध्रुवं स्वसुतायोग्यं जगतां प्रवरं वरं उपैष्यति । चन्द्रिका
 यदि चन्द्रमसा एव सह युक्ता (भवेत् तदा) का वेदना नु वद ॥७६॥

जगतामिति । भवान्, ध्रुवं निश्चितम्, स्वसुताया निजकन्याया
 रुक्मिण्या योग्यम्, जगतां मध्ये, प्रवरं सर्वप्रकपेणोत्कृष्टम् वरं पात्रम्,
 उपैष्यति लप्स्यते । चन्द्रिका ज्योत्स्ना, यदि चन्द्रमसा चन्द्रे नैव सह
 युक्ता मिलिता भवेत्, तदा का वेदना मनोव्यथा नु, तद्वद ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, चन्द्रचन्द्रिकयोर्लिङ्गसाम्येन नायकनायिका-
 व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिष्ठानुयोरंकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः,
 सोऽपि पुनश्चैकानुप्रासेन संस्रव्यते ॥७६॥

वाङ्माला—शाका ! आपनि अबतई निज कठार योगी जिहूबनेर
 मधे श्रेष्ठ पात्र पाइवेन, अतएव दिनि चञ्चलर सहितई ज्योत्स्ना
 मिलित हय, एवे आर कि छःथ धाकिते पावे वलून ? ॥१७॥

अवतारपरम्पराश्च यः

नटवत् कार्यवशाद्युगे युगे ।

जगतामुपकारकारणं

समधासीदविचिन्त्यवै भवः ॥७८॥

अन्वयः—सकलोपनिषद्विदितः परमब्रह्मतया विद्युतः च भगवान् अजः एव
‘धृता कश्यपस्याकृतिः वसुदेवान्’ जातवान् ॥७७॥

सकलेति । सकलाभिरुपनिषद्विद्वेदान्तैः निवेदितः स्वानुरक्तेषु
ज्ञापितः, परमब्रह्मतया विद्युतः प्रसिद्धश्च, भगवानजो नारायण एव,
‘धृता कश्यपस्याकृतिः रूपं येन तस्मात् वसुदेवात्, जातवान् ।

अथ अजो जातवानिति विरोधात् भगवश्चिन्मा च तत्तुं समाधाना-
द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

“वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्” इति वेदान्तसारः । “जन्माद्यस्य
यतः” इति वेदान्तसूत्रम् । “कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः” इति मात्सेऽपि ॥७७॥

वाङ्माला—समस्त उपनिषत्प्रतिपादित एतद् परब्रह्मरूपे अजिह्व
उगवान् नाशायणश्चे कश्यपकृषी वसुदेव हहेते अज एतद् कश्चिद्वाहेन ॥११॥

अन्वयः—अविचिन्त्यवै भवः यः च कार्यवशात् युगे युगे नटवत् जगतां उपकार-
कारणं अवतारपरम्परां समधासीत् ॥७८॥

अवेति । अविचिन्त्यं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह”
इति श्रुतेऽचिन्तयितुमप्यशक्यं वै भवं महिमा यस्य सः, यो नारायणश्च,
कार्यवशात् प्रयोजनानुरोधात्, युगे युगे, नटवत् विभिन्नभूमिकासु नट
इव, जगताम्, उपकारकारणम् उपकारहेतुभूताम्, अवताराणां भृत्य-
कूर्मादीनां परम्परां श्रेणीम्, समधासीद् जतवान् । “अवतारा ह्यसंख्येया
हरेरद्भुतकर्मणः” इत्यादिश्रीमद्भागवतांक्ते रिति भावः ।

अथ योगनिरुक्त ईश्वरः

पुरुषः सांख्यमतस्य निर्गुणः ।

अपि मन्त्रमयस्य चिन्मय

इति मीमांसकसम्मतस्य यः ॥७६॥

अथ श्रौतोपमालङ्कारः ॥७८॥

वाङ्माला—अच्छिनीयं महिमा ये नादाद्यं प्रशोभनवशतः युगे युगे नटेरु श्वाय जगतेरु उपकारेव जज्ञ क्रमिकं बहूतर अवतार धारण करिष्याहेन ॥१८॥

अन्वयः—अथ यः च योगनिरुक्तः ईश्वरः, सांख्यमत. (ष) निर्गुण. पुरुषः, मीमांसकसम्मतः च मन्त्रमयः अपि चिन्मयः इति ॥७६॥

अथेति । अथ यश्च नारायणः, योगिन पातञ्जलदर्शनेन निरुक्तो निरूपित ईश्वरः ; “हो शकम्भेविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” इति पातञ्जलसूत्रात् । सांख्यमतस्य निर्गुणश्चिन्मात्रः पुरुषः ; “असङ्गोऽयं पुरुषः” इति सांख्यसूत्रात् । मीमांसकाभ्यां पूर्वोत्तर-मीमांसाद्वयप्रमेय्यां जैमिनीवादरायणाभ्यां सम्मतः सम्मत्या निरूपितश्च, मन्त्रमयो मन्त्रस्वरूपः, अपि च चिन्मयश्चित्स्वरूपः, “उपास्यत्वेन दैशित इति मीमांसकाः” इति न्यायकुसुमाञ्जल्युक्तेः “प्राज्ञेशं मन्त्रविग्रहम्” इति स्मृतेः श्राद्धविक्रमूलटोकयोर्बहुयुक्त्यादिप्रदर्शनाच्च ; “आत्मा चराचरग्रहणात्” “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इति शारीरकमूलद्वयात् । “सत्यं ध्यानमानन्दं ब्रह्म” “साची चैताः केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतिद्वयाच्च इतिशब्दः स्वरूपवर्णनसमाप्त्यर्थः ॥७६॥

वाङ्माला—विनि पातञ्जलदर्शनेन यत्ते ईश्वर, सांख्यदर्शनेन यत्ते

অধুনা নগরীং গরীয়সীং
 সকলৌ দ্বারবর্তীমধিষ্ঠিতঃ ।
 নলিনীং নলিনাসনৌ যথা
 ভগবানুদ্ভবপালনান্তক্ৰতু ॥৮০॥
 পরিবর্ণয়িতুশ্চ যদৃগুণং
 নৃপ ! শাস্ত্রাণি চতুর্হাশাবধি ।

নির্ভরণ পুরুষ, যীমাংসাদর্শনের স্তে মঙ্গলময় এবং বেদাস্তদর্শনের স্তে চিন্ময় ॥৭৯॥

ত্বান্বয়ঃ—অধুনা উদ্ভবপালনান্তক্ৰতু ভগবান্ সকলঃ (এব) নলিনাসনঃ যথা নলিনী (তথা) দ্বারবর্তী (নাম) গরীয়সীং নগরী অধিষ্ঠিতঃ ॥৮০॥

অথ তস্য নিরাকারত্বৈ কন্যাসম্পাদনাসম্ভবঃ সাকারত্বৈ চ বৈকুণ্ঠ-
 স্থিতায় তস্মৈ কন্যাসম্পাদনাশক্যত্বাচ্চ অধুনেতি । অধুনা, উদ্ভব-
 পালনান্তক্ৰতু সৃষ্টিস্থিতিপ্রলয়কারী, ভগবান্ নারায়ণরূপো বাসুদেবঃ,
 কলামিঃ পরিজনৈঃ সুরৈতি সকল এব, নলিনাসনঃ পদ্মাসনৌ ব্রহ্মা,
 যথা নলিনীং পদ্মিনীমধিষ্ঠিততি, তথা দ্বারবর্তীং দ্বারকাং নাম গরীয়সীং
 বিদ্যালাং স্বাধিষ্ঠানেন মহাগৌরবসম্মত্যাং বা, নগরীং পুরীম্, অধিষ্ঠিতঃ
 অধিষ্ঠায় স্থিতঃ । অতস্মাস্মৈ কন্যাদানং না সম্ভবমিতি ভাষঃ ।

অথ শ্রীতীপমালদ্বারশ্চৈ কানুপ্রাচীন সংস্খ্যতি ॥৮০॥

বাস্তবানাং—স্বগতের সৃষ্টি-স্থিতি প্রলয়কারী সেই ভগবান্ বাহুরেব
 বর্তমান সময়ে—ব্রহ্মা যেমন গণ্ডে অধিষ্ঠান করেন, সেইরূপ বিদ্যালা
 দ্বারকানগরীতে অধিষ্ঠান করিতেছেন ॥৮০॥

प्रसजन्ति विश्वत्रयमुः परं
 समताऽभावजयेव लज्जया ॥८१॥
 त्रिजगद्दुरितौघकर्षणात्
 दयया भूमिप ! कृष्णपूर्वकम् ।
 स्वगुणैः सकलप्रमोदनात्
 प्रदधे चन्द्रपरञ्च नाम सः ॥८२॥

अन्वयः—एष ! शास्त्राणि यदगुणं परिवर्षयितुं चतुर्हंशविधि (एष) प्रसजन्ति
 (य सन्ति) परं समताऽभावजया लज्जया इव विश्वत्रयमुः ॥८१॥

परीति । हे ऋष ! शास्त्राणि कर्तृणि, यस्य वासुदेवस्य गुणम्,
 परिवर्षयितुम्, चतुर्हंश भवधयः सीमा यस्मिन् कर्मसि तद्वयथा स्यात्तथा
 एष, प्रसजन्ति प्रवर्त्तमानानि च सन्ति, परम्, समताभावाच्चायत इति
 सा तथा लज्जयेव, विश्वत्रयविरैसुः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या चैतूत्प्रेक्षालङ्कारः ।

चतुर्हंशविद्या यथा—

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां विधिः । ज्योतिषामयनश्चैव
 वेदाङ्गानि षडन्ति षट् ॥ अङ्गानि वेदाङ्गत्वानो मीमांसान्यायविद्यारः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या षोडशचतुर्हंश ॥” ॥८१॥

वाङ्मना—ब्राह्म ! अथ चतुर्हंशं शास्त्रं यथात्र गुणं वर्णना करिष्ये
 अत्रुक्तं हरेण पत्रे अत्रभर्तानिदम्नं लज्जावशतद्दे येन विवृतं हरेवाह ॥८१॥

अन्वयः—(हे) भूमिप ! सः दयया त्रिजगद्दुरितौघकर्षणात् कृष्णपूर्वकं,
 स्वगुणैः सकलप्रमोदनात् च चन्द्रपरं नाम प्रदधे ॥८२॥

अथ तस्य किं नामेत्याह त्रिजगदिति । हे भूमिप ! स वासुदेवः,
 दयया त्रिजगतां दुरितौघस्य पापसमूहस्य कर्षणात् आकृष्याह्वय

जललेशमपीह यस्मकै-
ददता यद्दधतैव जीयते ।
तनयां प्रतिपाद्य तत्करे
इह चामुत्र च जीयतां नृप ! ॥८३॥

विनाशनाहेतोः, कृष्णः कृष्ण इति शब्दः पूर्वस्मिन् यस्य तत्, स्वगुणैः
दयादाचिख्यादिभिः, सकलस्य जनस्य, प्रमोदनादाह्लादनाहेतोश्च, चन्द्रः
चन्द्र इति शब्दः परस्मिन् तस्य तत्, नाम कृष्णचन्द्र इति संज्ञाम्, प्रदधे
धारयामास ।

कृष्ण इति "कृष्ण विलेखने" इति कृष्णधातोरीणादिकः कर्त्तरि णक्,
चन्द्र इति "चन्द्रि ज्ञादने दीप्तौ च" इति चन्द्रधातोस्तथैव रक् प्रत्ययः ॥८२॥

वाङ्मानी—यदावाङ् ! त्विनि प्रदावणतः किञ्चनैव पापमूह नाम
कराव 'कृष्', आत्र आपन शृणु मकनेत्र आश्लान् उरुपान्न कवात्र
'छ'—मनुमये 'कृष्छ' एशेकृष् नामिं धादण कद्रिशाहेन ॥८२॥

अन्वयः—एव ! इह यद्दधता (जनेन) यस्मकै जन्मेश' अपि ददता (मता)
जीयते एव, तत्करे तनयां प्रतिपाद्य इह च चामुत्र च (तया) जीयतां ॥८३॥

जलेति । हे नृप ! इह जगति, यद्दधता यद्दधतालिना जनेन,
यस्मकै कृष्णचन्द्राय, जलस्य लेशं विन्दुमपि, ददता मता, जीयते उत्-
कर्षेण हृत्यत एव, तस्य कृष्णचन्द्रस्य करे चक्षे, तनयां कन्यां रुक्मिणीम्,
प्रतिपाद्य दत्त्वा, इह लोके च, अमुत्र परलोके च, त्वया जीयतां सर्वोत्-
कर्षेण हृत्यताम् । कृष्णसम्प्रदानकदानमात्रस्यैथीर्यकर्षद्वैतुत्वमिति भावः ।

अतएवात्र पदार्थद्वैतुक्काव्यलिङ्गद्वयस्य परस्परनिरपेक्षतया
संसृष्टिरलङ्कारः ।

"मेत्यामुत्र भवान्तरि" इत्यमरः ॥८३॥

इममर्थं सुरीकरिष्यति

कमलेशस्तव नाम्नि संग्रहः ।

जलधिः प्रजहति जाङ्घीं

समुपेतामतिदूरतः किमु ? ॥८४॥

वाञ्छाना—नवनाथ ! माश्व अक्षापूर्वक योशाके क्षमविन्नुमाखण्ड-
दान करिष्या उरुदर्व लाड करे, आपनि उाशाद्र इच्छ दशा दान करिष्या-
देशलोके एवः परलोके उरुदर्व लाड करुन ॥८३॥

अन्वयः—कमलेशः तव इमं अर्थं सुरीकरिष्यति संग्रहः न भक्तिः जलधिः
अतिदूरतः समुपेता जाङ्घीं किमु प्रजहति ॥८४॥

ननु कृष्णचन्द्रो यदि मत्कन्यां न ग्रहीष्यतीत्याकाहायां स्ववक्तव्य-
सुपसंहरन्नाह इममिति । कमलेशो लक्ष्मीपतिः कृष्णः, तव इममर्थम्,
सुरीकरिष्यति अङ्गीकरिष्यति; तव कन्यां ग्रहीष्यतीत्यर्थः । अत्र
संग्रहो नास्ति । तथा च, जलधिः समुद्रः, अतिदूरतो हिमाखंयात्,
समुपेतामागताम्, जाङ्घीं गङ्गाम्, किमु प्रजहति परित्यजति, अपि तु
कथमपि नेत्यर्थः ।

अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, तथा जलधिजाङ्घीलिङ्गसाम्येन
नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिदानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः,
सोऽपि च वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥८४॥

वाञ्छाना—महाराज ! कृष्ण अदृशे आपनार एहे विषय शीकार
करिष्येन । कारण, नमुद्र अतिदूर इहेते आगत गदाके परिउाग
करे कि ? ॥८३॥

इति सुनौतिकथां कथयन्मुनिः
 स विरराम रमापतिभक्तिमान् ।
 चित्तिपतिस्तु भवेज्जगतीपतिः
 स्वतनुजापतिरित्यगमन्मुदम् ॥८५॥
 पदसरोजरजोऽथ रजोहरं
 प्रणमनार्थं नते मुनिमूर्धनि ।
 स वितरन् स्वसमागमगामुकीं
 समुदमन्तरधान्मु निरादधत् ॥८६॥

अन्वयः—रमापतिभक्तिमान् सः मुनिः इति सुनौतिकथा कथयन् विरराम ।

चित्तिपतिः तु जगतीपतिः स्वतनुजापतिः भवेत् इति मुदं अगमत् ॥८५॥

इतीति । रमापतौ कृष्णे भक्तिमान्, स मुनिर्नारदः, इति पूर्वोक्ति-
 प्रकारेण, सुनौत्याः कथां सुष्ठु न्यायस्य वाक्यमिति सा ताम्, कथयन्
 विरराम । चित्तिपतिर्भौतिकस्तु, जगतीपतिः कृष्णः, स्वतनुजाया
 रुक्मिण्याः पतिर्भवेत्, इति हेतोः, मुदमानन्दम्, अगमत् प्रापत् ।

अथ कृष्णकानुप्रासोऽलङ्कारः ।

अस्मिन् परस्मिन् श्लोके द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम्—“द्रुतविलम्बित-
 नाश्च जभौ मरौ” इति लज्जयात् ॥८५॥

वाङ्माला—देवर्षि नारद एवैकम उग्रमन्त्रं कथां वनिष्य विवृत
 हृद्देशेन । आरु जगत्पतिं रुक्म आपन वञ्चय पतिं इहेवेन, ईसा
 जाविषा जीवकराण्य विशेष आनन्द लाड कश्चिनेन ॥८६॥

अन्वयः—अथ सः मुनिः प्रणमनार्थं नते मुनिमूर्धनि रजोहरं पदसरोजरजः
 वितरन् स्वसमागमगामुकीं समुदं आदधत् (सन्) अन्तरधान् ॥८६॥

प्रकामकमनीयतां प्रवितरीतुकामः सुतां
मुरारिकरपल्लवे लिविमत्तो नृपो लेखयन् ।
ससज्जं निजसूनवे नवनृपाय यामञ्जसा
सुतोद्दहननाटके भवति सा स्म प्रस्तावना ॥८७॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे

महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥०॥

पदेति । अथ भीष्मकस्यानन्दलाभान्तरम्, स मुनिदैवर्षिर्नारदः, प्रथमनाथं प्रथामाय नतं श्रवनतीकृतं, मुनि राजर्षेर्भीष्मकस्य मूर्धनि मस्तके, रजोहरं रजोगुणजनितदुःखनाशकम्, पदसरोजस्य आत्मनः पादपद्मस्य रजो धूलिम्, वितरन् ददन्, स्वस्य आत्मनः समागमेन उपस्थित्या गामुकीमागमनशीलाम्, सुसुदं महा आनन्दम्, आदधत् जनयन् सन्, अन्तरधात् अन्तर्हितोऽभूत् ।

अत्र हृत्पुत्रासक्तकानुप्रासयो संस्पर्शरसद्वारः ।

गामुकीति गमधातोः “स्मृ-कम-गम—” इत्यादिना उक्तजि नदादित्वादीप्रत्ययः ॥८६॥

वाङ्माला—उदनसुख भोगकवाङ्माला देवर्षि नारदके नमश्चरु करिवार रुद्र नरक श्रवनत करिले, देवर्षि नारद दुःखनाशक आपन पादपद्मर भुक्ति समर्पण करिष्या, निरुद्धर आगमननिबन्धन भोगकवाङ्माला विशेष आनन्द अन्नादेश अर्पित इहेनेन ॥८७॥

अन्वयः—असौ स्य मुरारिकर्मरपल्लवे प्रकामकनीयतां सुतां प्रवितरीतुकामः (सनः अञ्जसा यां लिवि लेखयन् नवनृपाय निजसूनवे ससज्जं, सा सुतोद्दहननाटके प्रस्तावना भवति अ ॥८७॥

भाविसर्गे मूषयन् रुक्मिणीविवाहप्रस्तावमाह—प्रकामेति । असौ

नृपो भीष्मकः, सुरारिः कृष्णस्य करपङ्कथे, प्रकामा पर्याप्ता कमनीयता
कान्तिर्यथास्ताम्, सुतां रुक्मिणीम्, प्रवितरीतुकामः सम्प्रदातुमिच्छन्
सन्, अहमा द्रुतम्, यां लिविं लिपिम्, लिखयन् केनचित्पुनिकुमारयेति
शेषः । नवैतपाय नूतनभूपालीभूताय, निजसूनवे आत्मपुत्राय रुक्मिणी,
ससर्ज प्रेषयामास ; सा लिविः, सुतायाः कन्याया रुक्मिण्या उद्वहनं
विवाह एव नाटकम् आमोदजनकतया रूपकविशेषसङ्घिनं, प्रस्तावना
आमुखरूपा, भवति च ; प्रस्तुतप्रियस्य प्रथमप्रवर्त्तकत्वादित्याशयः ।

अत्र सुतोद्वहने नाटकत्वारोपो लिखो प्रस्तावनात्वारोपे निमित्तमिति
परम्परितरूपकमुल्लङ्घारः, वृत्त्यनुप्रासश्चेकानुप्रासश्चेत्तेषां मिथो
भिरपेक्षतया संश्लिष्टः ।

“लिपिलिं विक्रमे खियाम्” इति “सागुभटित्यङ्गसाङ्गाय द्वाङ्गं च
सपदि द्रुते” इति धामरः ।

अत्रापि “प्रज्ञे वा” इति विकल्पार्थं प्रस्तावनेति प्रशब्दस्य पूर्ववर्त्तिनो
इत्यवयवस्य न दीर्घतेति न द्रुतउत्तनादोषः ।

पृथ्वी वृत्तम्—“असौ असयला दसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति
सत्तयात् ॥८७॥

इति श्रीहर्मभद्रतर्कवागीशविरचितार्यां रुक्मिणीहरणटीकायां
विधितार्यां षतुर्थः सर्गः ॥०॥

वाङ्माला—श्रीमद्राधा दृश्य कथनमेव असाधारण अन्वयी
कस्मिन्निर्दे दान करिवाव हेला कविता कोन मुनिदुमारधारा ये निपि
(पत्र) लेखाहेला, आपन पूज नूतन राजा कर्तौर निकटे प्रेरण
करिमेन ; सेहे निपि-(पत्र) थानिहे करिणीर दिवाङ्कण नाटेकर
प्रस्तावनास्वरूप इहेन ॥७॥

पञ्चमः सर्गः ।

—:०:—

वाचि वाचिकहरो गुरुदक्षः
कुण्डिनाख्यनगरीभगमत् सः ।
लोलया कमलया चिरगृठां
विष्वगुज्ज्वलितकान्तिमयन्तीम् ॥१॥
निर्मयञ्च सहसा महमास्थे
आगते परिचिते नृपदूते ।
गोपुरं परिजहौ प्रतिहारी
को न विश्वसिति वा सति लोके ॥२॥
दुर्गमेऽप्याविदता गुरुसारे
सञ्चरत्प्रचुरतस्त्वविचारे ।
धीरबोध इव दर्शनशास्त्रे
प्राविशत् स नगरे धृतशस्त्रे ॥३॥
लोकलोचनफलं वितरन्तीं
भूभृतः परिषदं परिपश्यन् ।
विस्मयोत्तमितिनिथलनेत्रः
यान्तिमागमनजामजहात् सः ॥४॥
आसनात्सिकगतानि समानि
त्राणि मिश्रानमणीननिनानि ।
कान्तिमन्ति जगदुर्जगदुघैः
संसदो रसवतीं सरसीताम् ॥५॥

सभ्यतारकमिनद्विजराजं^५
 नीलचेलजवितानपयोदम् ।
 तत् सदो गगनतां समधासीत्
 शून्यतान्तु नहि गन्तुमशक्नोत् ॥६॥

लीलचेललुलितं ललितञ्च
 मन्दमन्दमकरन्दसुगन्धम् ।
 अम्भमद्भ्रमरराशिरूपेत्य
 पुष्पकाननधिया गुणगायौ ॥७॥

रुक्मिणी नवनृपस्य विचार-
 चातुरीमिव विलोकितुकामाः ।
 चित्रचित्रपटचित्रितदेवा
 आगमन्नपरमंसदुपेताः ॥८॥

स्त्रेहमाधित मनो मनुजाना
 पश्यतामविचलन्नयनानाम् ।
 शीतलोक्चलरुचो मणिदीपाः
 जज्वलुर्धवलसौधगरीरे ॥९॥

भानुरास्थित न तूग्रमरीचिः
 चन्द्रमाः समुदितो न तु रात्रिः ।
 चन्द्रसूर्यमणिशानिनि सौधे
 राजपीठमभितः समनोष्ठम् ॥१०॥

दुर्लभैर्विरचितं मणिपुञ्जै-
 र्मञ्जुलासनमथैकमदोपि ।
 रोचिपातिरुचिरेण चिरेण
 यान्तिरन्तमधिगच्छति येषाम् ॥११॥

रत्नदीधितिजटं गजमुक्ता-
 च्छत्रदण्डपरिवर्द्धितपुच्छम् ।
 दीप्तपीतमणिनीचनयुग्मं
 स्वर्णप्रादमपि वञ्चकतास्यम् ॥१२॥

तच्च संसदि न केवलमुच्चैः
 सिंहतां किल निजां निजगाद ।
 स्वाश्रितस्य नृपतेरपि राज-
 सिंहतां इतरिपुं प्रममौ च ॥१३॥ (युग्मकम्)

तच्च शक्तसुपमोपलपीठं
 निर्मलं मनुजनायसनायम् ।
 भूतनायवसतिं विपमाङ्गं
 खेतशैलमहसदनकीर्णम् ॥१४॥

रत्नराजिनवराजकिरोट-
 प्रांशुगांशुनिचयैर्बहुवर्णैः ।
 मौक्तिकस्त्रगुदितदुगति शश्वम्
 आतपत्रमफलं कृतमेकम् ॥१५॥

यः प्रवर्णयितुमेकमपौड
 लोकपानममितं किल नालम् ।
 अष्टदिक्पतिगतांशसमुत्थं
 वर्णयेत् स कप्रमीशमवन्धाः ॥१६॥

पातकादभिभवाच्च रिपूणां
 रक्षति छतिर्ममां च सदा यः ।
 पूरुषा रुधितवत् परुषास्याः
 रक्षिणः समवसन् परितस्तम् ॥१७॥

चन्दनेन्धनकृतं परिधुन्वन्
 तालवृन्तमुपशान्तनिदाघम् ।
 व्यर्थमागमनमत्र तवेति
 दक्षिणानिलमवारयदम्यः ॥१८॥

भूपतेरनुमतिं स्पृहयालुः
 लोलतामपि गतो नतशीर्षः ।
 धैर्यमर्थमरुचिर्द्विजवर्गः
 मार्गयन्नपि धनं प्रतिपेदे ॥१९॥

मन्त्रिणं सुविपुलं समदर्शन्
 राजकार्यमणुना मनसैव ।
 दर्पणे हि विमले तनुमध्ये
 विम्बितं भवति वस्तु समस्तम् ॥२०॥

पञ्चमः सर्गः ।

तोपयन् धनपतिं नृपमेनम्
अन्तकञ्च नितरामपराध्यन् ।
गीष्यतिं ललितयुक्ति सुवक्ता
योगिनं सुनिगणय ददर्श ॥२१॥

जह्वं गा नृपसभा स्थिरभावा
सा जनौघभरिताऽप्यनिनादा ।
जम्बिनादमुखरां चपलाञ्च
निम्नगाऽमुपजहास सदैव ॥२२॥

धर्मराजपरिवर्द्धितशोभा
नान्तकस्य गमनेऽप्यधिकारः ।
सा सहस्रनयनेन कृतथीः
गोत्रभिन्न खलु कथन दृष्टः ॥२३॥

ईदृशीमथ स वीक्ष्य समच्चं
विष्णयं समितिमास्थित द्रुतः ।
नूतना सकललोकललामा
कस्य नापहरते चनमच्चि ॥२४॥

वीक्ष्य संसदममुथ मणोषा
कार्यगौरववशात् प्रिययासुः ।
राजमन्त्रिधिमपि ग्यहृतञ्च
कामिनीव विदधत्यभिसारम् ॥२५॥

भीतभीतमिव द्रुतमुपेतं
 वीक्ष्य भोऽन्तिकगतावनुजज्ञे ।
 किङ्करः किञ्च गुरोरपि नीचः
 गौरवो विनयिनां हि समीपे ॥२६॥

आधरानतशिरोधर एव
 संप्रणत्य निकषा नृपपादम् ।
 पञ्चशाखमधि तस्य विसारि
 पत्रपत्रिणमतिष्ठिपदारात् ॥२७॥

नेक्षितान्तरलिपिं परिगृह्य
 किञ्च वृत्तमिति शङ्कितचेताः ।
 मोनवान् नरप्रति स्वयमेव
 निर्निमेषनयनो निपपाठ ॥२८॥

स्वस्ति ते कमलकीमलशील-
 शालिने प्रकुरुता वनमाली ।
 सा तु सत्यपि चिराय सपत्नी
 तां वधूमवधुनोतु न नक्ष्त्रीः ॥२९॥

निःसरन्नपि गृहाद्गृहचिन्ताम्
 ईशितास्मि न परं परिहर्तुम् ।
 नो वने निवसनेन मुनित्वं
 हन्त शान्तविषयत्वमिदं तत् ॥३०॥

कानने परिवसन्नपि काञ्चित्
 नो गृहत्रुटिमुपेक्षितुमहः ।
 अस्तमस्तकगतोऽपि हि मित्रः
 पूर्वपर्वतविभां न जहाति ॥३१॥

रुक्मिणो क्रमधृताङ्गविष्टिः
 उल्लसन्नलितकान्तिसमृद्धिः ।
 मां न चन्दयति चन्द्रकलेत्र
 या परं म्फुटकलङ्कवती स्यात् ॥३२॥

यादृशी गुणवती तव यामिः
 नात्र तद्वदपरामवयामि ।
 भावना तदनुरूपवरस्य
 नोत्तमा मुदमुपैत्यवरस्य ॥३३॥

अत्र निम्नैलमनोगगने मे
 भावनामनिलभृत्परिपूर्णं ।
 नारदानिलवचोभृशवेगात्
 उदगतं मखमुधांशुरपूर्वः ॥३४॥

एष तस्य सुमहानुपदेशः
 देशकालगुणवंगधिविज्ञः ।
 भन्त्यसुख्यपरमार्थसमेतः
 सर्वथैव किन् नः समुपास्यः ॥३५॥

सागरादिव यदीव सुदेयात्
 देवकीतनुजनी रजनीशः ।
 कौऽप्यसौ समभजद्भदिकश्रीः
 कृष्णचन्द्र इति नामप्रतीतः ॥३६॥

पूतनानिपतनादि न चित्रं
 कंसकंसनकरम्य चरिष्ठम् ।
 तत्र भास्वति भवेन्नदशेषः
 तत्र वृष्टिहति को हि विशेषः ॥३७॥

ईश्वरेति च मुनिर्मनुते तं
 मादृशः कृशदृशा तु किमत्र ।
 अन्तरण तरणिं विचरन्तं
 को हि विष्णुपदमानमवैति ॥३८॥

जानकीव जनकालयहृत्ता
 सा रमात्र रमते मम कन्या ।
 जन्मजन्मनि हरिं कमते सा
 प्रत्यहं दिनविभेव दिनेगम् ॥३९॥

तस्य पाणिकमले कमलाङ्गीं
 रुक्मिणीं प्रवितरन् प्रियवत्स । ।
 वेधसो जहि धिनिर्म्भितनिन्दा
 पालयस्व च पितुर्हितवाक्यम् ॥४०॥

सन्नपीड नितरां वनवासो
श्रीमतां तदपि महान्कामी ।
भीष्मको लिखितवान् लिपिसेनाम्
अस्तगोऽपि हरति तम द्रन्दुः ॥४१॥

वाचयन्निति नृपो विदधे सः
वैमनस्यपिशुनां मुखभङ्गीम् ।
आशयो हृदिगयो हि जनानां
चेष्टया मुखदृशोरनुमेयः ॥४२॥

ज्ञापयन्नगणितां प्रणतिं मे
तातपादनलिने वदिता त्वम् ।
आप्तलोकलपिते अति लभ्ये
मे पितुर्निजलिपेः किमपेक्षा ॥४३॥

याति कारणनृते नहि भूयः
सुस्थितो गतपत्रं सुविवेकी ।
कानने निवसतो भवतोऽपि
युज्यते विषयगा नहि चिन्ता ॥४४॥

धारयन् गुरुधुरां धरणीशः
कार्यकार्यविमुखो जडभावात् ।
वारियाहपिहितो मिहिरो वा
गजते न भजते न च कीर्त्तिम् ॥४५॥

आश्रितस्य भवतो मुनिवृत्तिम्
 एष भुक्तविषयेष्वनुरागः ।
 राजतश्च तरणिरुपरागः
 मंतनोति नितरां मलिनत्वम् ॥४६॥

योगिवृत्त्यधिगमे क्षमते यः
 तस्य गेहपटुता किमु चिता ।
 दुष्करो गिरिशिरस्यधिरोहः
 कः श्रमः खलु ततः पतने हि ॥४७॥

तद्भवन् ! भव पुनर्भवनाशि-
 भावुकोद्यमयुतो भवियोगी ।
 तेन नः फलवती भवितेच्छा
 कृत्यकृत् प्रियतमो हि समेषाम् ॥४८॥

नारदो बुधपणौ समदर्शी
 जर्जरौ यदि हरिं प्रशशंस ।
 तत् प्रमाणमिह नास्य गुणित्वे
 सर्व एव सुहृदो गुणवर्णी ॥४९॥

पूर्वमेव भगिनीमनुरूप-
 रूपिणि क्षितिवराय वराय ।
 दातुर्मातृसुकयुतेन मयैव
 प्रेषिता जनपदज्ञजनीषाः ॥५०॥

रुक्मिणी चरगणै रूपदिष्ट-
 पात्रपाणिकमले यदि गच्छेत् ।
 तन्मदीयलिपिरेव भवन्तं
 कौमुदीव मुदितं किल कर्त्ता ॥५१॥
 आजनेर्हं रिबिरोधितयै तत्
 दुर्नयीत्र कथयन् स निवृत्तः ।
 द्विष्यमाणजननामकथापि
 गत्यतुल्यत्रिपमा द्विपतः स्यात् ॥५२॥
 क्ताथवा विनयिनी प्रकृति स्यात्
 भूरिभूतिमदमत्तमतीनाम् ।
 वारिधेरपट्टनाविकनुद्या
 नो तरिर्भ्रमिगता स्थिरगन्त्री ॥५३॥
 ब्रूहि नो नृपमुनिं सममेतत्
 मात्रलेपनपितं नृपसूनोः ।
 तद्भवानपि भविष्यति धृष्यः
 द्वेषभाग् भवति क. स्वगिरैव ॥५४॥
 श्रीमती नृपसुता प्रकृतयो.
 श्रीपतिं पतितताग्रयितैश्च ।
 जाह्नवीं जलधिमाजनि यान्तीं
 प्राभवत् क इह नाम निषेद्,म् ॥५५॥
 इत्यमुक्तगुणयुक्तगिराय
 बोधितः सपदि कश्च, किनाऽमी ।

भूपतेः कृतनतेरनुमत्या
प्रास्थितायमवनं प्रति दूतः ॥५६॥

अथ सूचयन्नर्वासतिं सदसः
सहसा सदस्यमन उत्सुकयन् ।
किरणैः परिच्छदगतैश्चलतान्
उदभूत् समं सुपमशङ्करवः ॥५७॥

अभिवादयन् गुरुजनान् क्रमशः
प्रसभाजयन् सवयसथ सखीन् ।
प्रियभाषया च सुखयन्ननुगान्
समपासरत् स समितेर्त्तुर्पातः ॥५८॥

अवलोकमान इव तत् छतक्रियः
करसन्धयं प्रदलयन् प्रभाकरः ।
नवरत्नया सविधवर्चिमन्थया
सहितो द्विवेश चरमाचलोदरम् ॥५९॥

अखिलमवनिभर्तुस्तातदूतेन तेन
सममवहितकर्णानापमाकर्यं सिद्धम् ।
सुमलिनन्दनागात् कापि मुग्धा विदग्धा
विरक्ततद्विदग्धां शुक्तिणीं स्वां वयस्याम् ॥६०॥

इति श्रीहरिदासकृतौ शुक्तिणीहरणे महाकाव्ये

पञ्चमः सर्गः ॥०॥

—०:०:०—

षष्ठः सर्गः ।

—:०:—

हरिगिरौ चपलामचलामिव
धवलमञ्जतले विलमत्तनुम् ।
शशिमुखी ससखी खलु सा सखो
समगमल्लनितां गलितालकाम् ॥१॥
रुचिरदन्तरुचोमचिरोद्गता
स्मितसितेन सता बहुलीकृताम् ।
मलिनमालिमुखं कुमुदप्रभम्
उपनयन्त्यनपन्नृपते, सुता ॥२॥
विजहती सखि । मां क्व गता कथं
हरति धैर्यमहो विरहस्तव ।
कुमुदिनी नलिनी च परस्परं
नहि विहाय विभाति निजाश्रयम् ॥३॥
श्रवणमुक्तिसुधा, दृशमाकृतिः,
असुखि शून्यमनः प्रकृतिंस्मृतिः ।
हरति चाङ्गचयं परिरिप्सुता
सखिवियोगविषं विषमो निपुः ॥४॥
मलिनता तलिना नलिनानने
विकसिते हसिते विभवत् सिते ।
सकललोकविलोभनलोकने
किमिति भाति यथोपासि सारसे ॥५॥

स्वयमुदेत्ययि ! यच्च परस्परं
 न जनकादिषु तादृशसौहृदम् ।
 सरसिजं सरसि स्थितमेव हि
 हसति वीक्ष्य रविं निशि भीलति ॥६॥

इति निवेद्य तदा नृपनन्दिनी
 करमुटे परिगृह्य निजासने ।
 चिरमभिन्नतनुत्वमिवात्मनोः
 परिनिवेदयितुं समवीवसत् ॥७॥

छतपरस्परकण्ठपरिग्रहं
 भ्रशमदीपि तदा युवतिद्वयम् ।
 न तु युवा मिलितः खलु तत्र यत्
 समुदपादि ततो नहि कण्ठकम् ॥८॥

सरभसं परिरभ्य नृपाङ्गजां
 गजकरोरुमभापत सस्मितम् ।
 चपलतोन्मदतामृदुताः स्वतः
 शिशुयुवप्रवयःसु हि वीक्षिताः ॥९॥

तव किशोरि ! नु मादृशयोषिताम्
 अवधिरेष परः परिरभ्यते ।
 सयतनो युवकी यदतः परम्
 अधिकरिष्यति कण्ठमिमं तव ॥१०॥

सखि ! नवीनजनप्रियतागता
 प्रमुदिता किमु नः प्रणयेस्तराम् ? ।
 कमलिनी तरणीक्षणपुष्पिता
 तिरयते हि दलेन कुमुदतीम् ॥११॥

यदि सरित् सुचिरं सहचारिणीं
 तरिमुपेक्ष्य यियासति सागरम् ।
 ननु तदा किमसौ न निवर्त्तते
 सहचरत्वकृतं किल सौहृदम् ॥१२॥

विरहजोत्कलिका कलिकां तव
 तुदति मामुदजामिव धामिनी ।
 नृदुसुमे नवदाभविमोचिते
 भवति भाविनि । वा क इवादरः ॥१३॥

तव वियोगविभावनयानया
 मम विषादकृतानननीलिमा ।
 सुखशशी हि यदा हृदयोदयो
 स्फुरति तत्र सुखे किल कौमुदी ॥१४॥

इति निवेद्य महीपतिनन्दिनीं
 छलविषादवती सुदती तदा ।
 विधुरिवाचिरकुन्दसुमे रुचं
 विहसितं दशनेषु दिदेश सा ॥१५॥

अथ यदा धरणीश्वरनन्दिनी
प्रवृत्ते वदितुं विवृतान्तरा ।
मतिमती खलु तत्र मुखे श्रियः-
पदमदाद्विपतीव सरस्वती ॥१६॥

सकललोकविलोभिविलोकने
दशनभामि च चेतसि सुस्मिती ।
विशदताजनि, यौवनपूर्वतः
भवति सैव दशा हरिणीदृशाम् ॥१७॥

कुलकलत्रजनेऽतिविरञ्जिनी
चपलता निरुपप्लवशैशवे ।
अवहति प्रातःकूलसमीरणे,
चलति शैवलिनी किमुत क्वचित् ॥१८॥

अनुचिता सखि हे ! खलु मत्तता
किमु दिनैकभवाऽभवदीदृशी ।
किमयवा दुरितायतनाश्रयात्
ग्रहपरियह एष नवस्तव ॥१९॥

किमपि कारणमत्र विनिर्द्भुषे
नहि तु धीरतरा तरलायसे ।
विजहती हि समीरसमीरणां
न चलति व्रततिर्न च निम्नगा ॥२०॥

परमतो महत्कस्तव कौतवात्
 सुजन । बन्धुजनेऽजनि यातना ।
 अधिजिगांसुरुदन्तभिमं निजं
 जलमृते व्ययते तृपितो यथा ॥२१॥

प्रणयिनि ! प्रणयाम्भुसुमञ्जलिं
 द्रुतमुदन्तमुदीरय दन्तुरे ! ।
 कियदुदाहृतसंहृतवाचिकं
 तपति निष्पितमन्तरमग्निवत् ॥२२॥

इति निश्चय गिरं मधुराचरां
 क्षितिपतेर्दुहितुः सदती तदा ।
 विदधती चिरसुस्थतदन्तरे
 कमपि भावमथो नवमभ्यधात् ॥२३॥

पुरत एव चराः सहजेन ते
 मृगयितुं सुवरं विनियोजिताः ।
 क्रमविद्वद्धिमती कुलकन्यका
 गुरुना च भृशं सखि ! दुःसहा ॥२४॥

सुरच्छटपिमृतियोधितचेतसा
 प्रसवता तत्र विप्रहितशरः ।
 यदुपतिः सुपमापदुरःसरः
 कमलिनी भवनाय हि रुक्मिणि ॥२५॥

मुररिपो रिपुणा सहजेन०ते
निषिषिधे विषयः स हरिग्रहः ।
असुमतां भुवि तत् सुखमीक्षते
सुमुखदैवमहो तदपेक्षते ॥२६॥

सखि ! यतस्त्र हरेः करगामिनी
प्रभवितुं स्वयमेव पुरःसरो ।
करिकरे चिरगामिसरोजिनीं
न लभतां वनगामुकवधकः ॥२७॥

अननुभूतविभूतिगुणः परः
न खलु यावदियात् पत माधवे ।
अलिनिपेयरसा नलिनो किल
न खलु वायसचक्षुमुपाञ्चतु ॥२८॥

तुदतु नो सखि ! ते मधुराधरं
घनकठोरतनुर्दशनायसा ।
मृदुगिरीषप्रसूनविदारणं
करटचञ्च पुटेन हि दुःसहम् ॥२९॥

ननु जहीहि भयं कुरु साहसं
व्रज यतस्त्र मनस्विनि । मङ्गले ।
सुसमये किमयेऽप्यधुनातनी
न जङ्गला भविता तव तापिनी ॥३०॥

न खलु या वदते स्वमनोरथं
परिणये किल वालिशबालिका ।
श्वपचकूपतले ननु जौवनं
स्थगयते भुवि सा हतभागिनी ॥३१॥

त्वपितदुर्हि नमर्हि तदीधितिं
पतिगमान्न सुखारुणमोक्षते ।
अतिजडा बहुला कुलकन्यका
विलसितं हि विधेरतिदुर्गमम् ॥३२॥

किमु वरं वरभर्तृगमोत्सवः
किमथवा त्रपयात्र तिरस्क्रिया ।
त्वमुरोक्तरूपेऽद्य परं यदि
परिणयेन कृतं गुरुलज्जिना ॥३३॥

मधुरिपूरसि भूरिरमायये
भवतु तेऽवनते ! चिरसंश्रयः ।
सुखयते हि न कं कमलानते !
सुरसरित्-सरिदीश्वरसङ्गमः ॥३४॥

नृपसुतालिगिरामथ शृण्वती
किमपि शक्नुवती नहि भाषितुम् ।
न खलु भूतधृतिर्न च वा भयम्
अपि तु सा सहसा विमुमोह च ॥३५॥

विहसितं विगतं गदितं हतं
 विचलिता ललिता च तनूलता ।
 सततफुल्लमुखेचणपद्मयोः
 मलिनतै धत शै बलवन्निवत् ॥३६॥

निजदृष्टाविहृतावतिष्टृष्टता
 विवरणेऽपि भवेदिति न स्थिरम् ।
 स्वमतकृञ्जनकोऽप्यतिनाथवान्
 परिणये न पुनः परिवर्त्तनम् ॥३७॥

भयमपास्य हरिः पुरि साहसात्
 स्वगमने गणिकागणना गणे ।
 न खलु वाऽविदितो हरिर्गन्धति
 नहि सहायजनो भुवि कथन ॥३८॥

विसलतामृदुला क्व नु वानिका
 क्व नु च वञ्जसमा बहुदुःस्मृतिः ।
 विक्रपितं कदलीदलवद्भुः
 भुवि पपात न सा चतुरोत्तरा ॥३९॥ (विशेषकम्)

विविधदुःखतरङ्गद्विभीषिकाम्
 अनपनेयतमां परजीवने ।
 चिरमुखैकगया सरलागया
 प्रतियती सहसा विससाद सा ॥४०॥

चिरविषादाविषोखणभीषणात्
पतिविनैशयदुःसहद'शनात् ।
कुलचरित्रतिरोहितिकृत्तपा-
यवनिकापसृतिः खलु मे वरम् ॥४१॥

इति विचिन्त्य तटा नृपनन्दिनी
समवदाद्दुर्षो विदिताखिला ।
प्रददृशे मुकुरे प्रतिविम्बवत्
मनसि भावचयो विमलान्तरे ॥४२॥

यदि लता गलिता मरुताकुला
तरुवरं वरयेत् विकला स्वतः ।
नहि तप्तो वितता जनगर्हणा
जगति ह्योनगतिर्हि नृयोपिताम् ॥४३॥

महजनिर्जननी जनकोऽपरः
कुलविभूतिमहागुणसम्पदान् ।
प्रगणयन्ति न तूञ्जलकन्यका-
सुखनव' नियतिर्गुरुदारुणा ॥४४॥

मरणिशुष्कजलापि तरङ्गिणी
जलनिधिं प्रतियाति मृदन्तरात् ।
विमुक्तभासकृता कुलकन्याका
न नभतिऽभिमतं न च लीयते ॥४५॥

क्व नु हरी रमणीनयनोत्सवः
 क्व च विरक्तजना हतरुक्मिणी ।
 न खलु शैवलिनीं नलिनीपतिः
 मृगयते न हरिर्हरिणीमपि ॥४६॥

विनयनम्रजनप्रियमाधवः
 प्रकमते यदि भीष्मककन्यकाम् ।
 असुरपेयसुरामसुजारिणीं
 मुनिमनोऽपि तदा कमिता किम् ॥४७॥

प्रथममेव मया तु समर्पितं
 निरुदयं हृदयं दयितोऽभवे ।
 इह हि लोकरविः क्व नु केशवः
 गृहगुहान्तरिता क्व च रुक्मिणी ॥४८॥

अयि ! निवेद्य न हृदयजने स्वकं
 परमभीष्मति हन्त सतो सती ।
 सुरधुनी गिरिराजगुहागृहात्
 जलधिमेव ययौ न नदान्तरम् ॥४९॥

किमधुना विपुलं प्रलपामि ते
 हरिवियोगविषं क्षपयाद्गुणे ।
 सखि ! शिखोद्गम एव हुताशनं
 शमयते यदि नातिविपत्तटा ॥५०॥

इति निशम्य तदा सुदती गिरम्
 अभिदधे दधती नृपजाकरम् ।
 सदृशदुःखसुखा चिरवृत्तभा
 समवयास सखी खलु दुर्लभा ॥५१॥

समय एष न ते नतकन्धरे !
 गुरुविमूढतया स्थगितुं तव ।
 विविधकार्यवशाद्धिधुरस्य हि
 विपदुपैति जवादिह जग्निनः ॥५२॥

सपदि कञ्चुकिना पटुनाधुना
 सुवचने ! निजवाचिकमीरय ।
 गुरुसमोरममौरितवृत्तिका
 श्रयति हि स्वयमेव महीरुहम् ॥५३॥

नियतमेव हरिर्भवतीमितो-
 ऽमितगुणः प्रणयेद्गुणपक्षगः ।
 उपसि लोचनगौचरगामिनीं
 कमलिनीं हिरदः किमुपेक्षते ॥५४॥

रचय धारुतरामचिरं लिपिं
 ननिशकोमलभावविशोधिनीम् ।
 अहमितो गुरुकम्पवदाश्रयं
 तमयि ! कञ्चुकिनं ममुपेक्षये ॥५५॥

इदमुदीर्य तदैव परागता
 सपदि कञ्चुकिना नतिचञ्चला ।
 स्रस्र सह सा सहसा सहसानना
 विश्रति वेशवतो नृपजालयम् ॥५६॥
 विकचकाशसुमीपमकेशिना
 दुष्प्रियदासपनारणधारिणा ।
 उपरिगे परिपूर्णं सुधाकरे
 ह्रिमवतेव शरत्समयागमे ॥५७॥
 पतितदन्ततया गलिताधरा-
 ऽस्फुटपदाक्षरगद्गदभाषिणा ।
 पवनदोषवशाञ्चलमौलिना
 द्रुमदलेन यथा परिशुष्यता ॥५८॥
 सनिनदं भुवि दण्डमवास्यता
 धृतकमण्डलुदक्षिणपाणिना ।
 तनुविभङ्गवता नतवर्षणा
 गुणवतेव पुरातनधन्वना ॥५९॥ (कलापकम्)
 अथ समोपगतास्य सितात्मनः
 कमलकोमलमूर्त्तिरसी मखी ।
 विशदलोध्रतरोरिव वल्लरो
 सविनयं नयवत्तमभापत ॥६०॥
 निमन्त्रणं न्यायदृशां भवाद्दृशां
 साधोयसीं साधयितुं किल क्रियाम् ।

तदत्र वक्तुं व्रपते मनो न नः

कार्यं हि कार्यार्थ मनार्थमापदि ॥६१॥

अस्याः खलु चित्तिपतेर्दुहितुर्हितार्थं

द्वारावतास्थितहरेर्हर पत्रमेनम् ।

एपार्थना फलवतो भवितेति मन्ये

नान्नीकनं हि विफलं पुरुषोत्तमस्य ॥६२॥

अयमचिरमुदन्तो नान्तरा किन्तु वाच्यः

भवति फलवतो चेत् स्वप्रकाश्या क्रिया स्यात् ।

बहु वदति यदा प्राड्मूनकल्पस्तदाऽल्यः

वहिरण्यति विहीनस्त्रान्तरङ्गो मृदङ्गः ॥६३॥

पाथेयार्थं स्वयमुपहृतं राजकन्यासखीभ्यां

लब्धप्रीतिः सविनयनमस्कारमङ्गाय गृह्णन् ।

प्रस्थास्येऽहं रजनिविगमे भाषमाणः किलेदं

साकं भूभृद्दुहितमनसा प्रत्यगादयादवेगम् ॥६४॥

दृष्ट्या ज्ञानाभिपङ्गे भवति वलवता किं भवेदेप निष्पुः ?

निष्पायां वापि सत्यां प्रभवति किमु वा स्वल्पसारः किशोरः ? ४

चिन्ता सन्तापिनीयं वदनमलिनतां सन्ततान व्रजन्त्याः

तौत्रांगोर्वा सुधांगोर्विकचकुमुदिनीपद्मजिन्योरिव श्रियः ॥६५॥

इति श्रीहरिदामर्तुता रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

पठः सर्गः ॥०॥

सप्तमः सर्गः ।

—:०:—

श्वस्तने कलरवैः पतञ्जिणां
तस्य कौशशयनीयशायिनः ।
सूरसूतसहितो धनागमात्
दैन्यशून्यहृदि बोध उद्गतः ॥१॥

अन्वयः—श्वस्तने पतञ्जिणा कलरवैः कौशशयनीयशायिन तस्य धनागमात्
दैन्यशून्यहृदि सूरसूतसहितः बोधः उद्गतः ॥१॥

श्वस्तन इति । श्वस्तने परदिनप्रत्युषकाले, पतञ्जिणां पञ्चिणाम्,
कलरवैर्मधुरास्फुटध्वनिभिः, कुशानामिदमिति कौशं यत् शयनीयं शय्या
तल ग्रीत इति तस्य, तस्य ब्राह्मणस्य, धनागमात् क्विञ्चीसखीतः
पाथेयार्थलाभात्, दैन्यं पाथेयाभापे यद्दौर्मत्यं तेन शून्यं यत् हृत्
हृदयं तस्मिन्, सूरसूतेन प्रकृयेन सहितः, बोधश्चैतन्यम्, उद्गत
आविर्भूतः ।

अत इत्यनुपासच्छेकानुप्रासयोः संछट्टिरलङ्कारः ।

“शः परशः परेऽहनि” इति “सूरसूतोऽरुणोऽनूकः” इति चामरः ।

शः परदिने वर्तते इति श्वस्तनः “सायं चिरम्” इत्यादिना तनट्-
प्रत्ययः । कौशत्यादि विशेष्येन ब्राह्मणस्य शिष्टत्वसूचनादौत्ये शाठ्याभावः
सूचितः । हृदयस्य निद्रास्थानत्वाद्जागरणस्थानत्वमपि हृदयस्यैवेत्यत
उक्तं दैन्यशून्यहृदीति । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

नित्यकृत्यनियमान् समाप्य स
 च्छत्रदण्डककमण्डलून् दधत् ।
 भस्त्रचन्दनविचित्रविग्रहः
 प्रास्थिताभि वसुदेवजं द्विजः ॥२॥

“नेत्रास्यनासिकाबाहुद्वयभ्यस्तथोरसः ।

निर्गम्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥”

“नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते” इति दर्यशकारोक्तै रस्मिन्
 सर्गे प्रायेण रघोऽवता वृत्तानि । अष्टाष्टश्लोकान्तरन्तु अन्यान्यवृत्तानि
 यथास्थानं वक्तव्यानि । तत्रादावष्टश्लोकेषु रघोऽवता वृत्तम्—“रात्
 नराविद् रघोऽवता लघौ” इति लक्षणात् ॥१॥

वाङ्माला—प्रताडकाले पत्रिगणेर कनरादे कूशमन्मथ्याशाश्री मेहे
 आङ्गणेर निप्राञ्चत्र ह्हेज एव२ उ२काले अक्रणोदघ ह्हेडे नागिन ।
 पूर्वदिन क्रुत्तिलीव मथीदेर निकटे पथवरुच लाड कराघ आङ्गणेर मने
 देान देवञ्च छिन ना ॥१॥

अन्वयः—भस्त्रचन्दनविचित्रविग्रह स द्विज नित्यकृत्यनियमान् समाप्य च्छत्र-
 दण्डक कमण्डलून् दधत् (सन्) वसुदेवज अभि प्रास्थित ॥२॥

अथ ब्राह्मणस्य यस्मिन्मण्डौत्यकरण्याय कृष्णान्तिके प्रस्थानमाह
 नित्येति । भस्त्रना चन्दनेन च विचित्रो विग्रहः शरीरं यस्य सः, स
 द्विजो ब्रह्मणः, नित्यकृत्यानि सन्ध्यावन्दनादीनि नित्यकार्याण्येव
 नियमादात् समाप्य, च्छत्रञ्च दण्डको यष्टिश्च कमण्डलूजं लपातविग्रैपञ्च
 तान्, दधत् धारयन् सन्, वसुदेवजं कृष्णम्, अभि लक्ष्योक्त्य, प्रास्थित
 प्रस्थितवान् ।

तुर्थमम्बरविभागमात्रजन्
 सञ्चिगाय जगतीं करैरिमः ।
 बाल एव बलवान् य उच्चकै-
 स्तस्य पादतलगो नगोऽपि हि ॥३॥

अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

दण्डकैत्यज्ञाने कप्रत्ययः ॥२॥

वाङ्माला—स्यै त्राङ्गुण उग्र ७ चम्पनलेपने विचित्र शरीर दृष्ट्या,
 निन्दाकाय मदन समापन करिष्या, ह्य, १७ ७ दमऽन् लईया कृष्ण
 उद्देशे प्रश्न करिलेन ॥२॥

अन्वयः—इत्. तुर्थ्य अम्बरविभाग आपजन् करैः जगतीं सञ्चिगाय । हि यः
 बाल. एव उच्चकैः बलवान् नग. अपि तस्य पादतलग (भवति) ॥३॥

तुर्थ्यमिति । इत्नः सूर्यः, तुर्थ्यं चतुर्थ्यम्, अम्बरविभागमाकाशांशम्,
 आपजन् गच्छन्नेव, करैः किरणैः चक्षुष्य, जगतीं पृथिवीम्, सञ्चिगाय
 अन्धकारापसारणेनायत्तीषकार । हि तद्यादि, यो जनः, बाल एव,
 उच्चकैराधिक्येन बलवान् भवेत्, नगः पर्वतोऽपि, तस्य, पादतलगः
 पर्याधोगतः किरणाधोगतश्च भवति ।

अत्र सूर्ये कार्यसाम्येन प्रबलराज्यव्यवहारसमारोपात् समाधोक्ति-
 रलङ्कारः, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्घान्तरन्यासः, इत्यनुप्रास-
 श्लोकानुप्रासश्चेत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“इत्नः पतौ नृपाक्योः” इति मेदिनी । “पादा रम्यद्विसूर्यांश”
 इति “शैलश्रुती नगायमी” इति धामरः ॥३॥

वाङ्माला—रूपे सूर्य आकाशे चतुर्थभागे उपरि उ दृष्ट्या किरण-

তৌষ্ণদীধিতিরসৌ দিবাকরো
 যত্র দুঃসহতয়া ব্যরাজত ।
 নৈশমন্ধতমসং গৃহামগাত্
 স্যানু কস্য ভুবনে চিরোমতিঃ ॥১৫॥
 নিশ্নগাততপথেন গচ্ছতা
 হৃথ্যতে স্ম বহুভাবদর্শিনা ।

অর্থঃ—অসৌ তৌষ্ণদীধিতি দিবাশর যত্র দুঃসহতয়া ব্যরাজত (তত্র) নৈশ
 মন্ধতমসং গৃহাং গতাৎ । ভুবনে কস্য নু চিরোমতি স্যাৎ ॥১৫॥

তৌষ্ণেতি । অসৌ তৌষ্ণদীধিতিস্তীমকিরণ , দিবাশরঃ সূর্য্য , যত্র
 কালি, দুঃসহতয়া ব্যরাজত প্রাকায়ত ; তত্র কালি, নিশায়া বৃদ্ধমিতি
 নৈশম্, মন্ধতমসং গাড়াশ্বকারঃ, গৃহা পর্বতকন্দরম্, অগাত্ অগমত্ ।
 তথাহি, ভুবনে কস্য নু চিরোমতিঃ স্যাৎ ; অপি তু কস্যাপি নৈত্যর্থঃ ।
 নিশায়াশুবতশ্বাশ্বকারস্য তদানীমখনত্যেব গৃহাগমনাদিতি ভাবঃ ।
 অত্র কার্য্যসাম্যেন সূর্য্যে প্রমলতপতিঃ গৃহায়াশ্ব পলায়িততর্হেয়িণী
 শ্ববহ্নারসমারোপাত্ সমাশৌক্তিরলঙ্কারঃ, সামান্যেন বিশিষমর্ষণরূপো-
 ষ্মান্তরন্বাষস্ব অনযোগ্যপ্রধানভাবেনাঙ্কাজ্জিভাওয়াৎ সঙ্কর ।

“ভ্রান্তি গাড়ে মন্ধতমসম্” ইত্যমরঃ ।

“অশ্বসমবেধ্যসমস্” ইতি রাজাদিত্বাদত্মপ্রত্যয়ঃ ॥১৫॥

বাঙ্গালী—যে সময়ে তৌষ্ণকিরণ রহিয়া দুঃসহরূপে প্রকাশ পাইলেন,
 সেই সময়ে বাজির গাট অঙ্ককাব পর্বতের গুহার তিষ্ঠবে গমন করিল ।
 কারণ, কোন ব্যক্তির চিরকাল উন্নতি থাকে । ১৫

यादृशी हि सुवमा स्वभावजा
 कृतिमा न खलु तादृशी भवेत् ॥६॥
 ग्राम्यगम्यतटिनीतटं गता
 कापि काञ्चनसर्माङ्गिकाङ्गना ।
 भूयद्द्वोतविलसत्तरङ्गिणी-
 काञ्चिकान्तरमेषिर्षभाविव ॥७॥

अन्वयः—निम्नगातटपथेन गच्छता (तेन ब्राह्मणेन) बहुभावदर्शिना (वता)
 इत्येते अ । हि स्वभावजा सुवमा यादृशी भवेत् कृतिमा तादृशी न खलु (भवेत्) ॥६॥
 निम्ननेति । निम्नगाया नद्यास्तटपथेन, गच्छता तेन ब्राह्मणेन,
 बहुभावदर्शिना पदार्थानामनेकावस्थादर्शिना सुता, इत्येते अ । हि
 तयाहि, स्वभावजा स्वाभाविकी, सुवमा पदार्थानां परमा शोभा,
 यादृशी मनोहरदर्शना भवेत् ; कृतिमा तु सुवमा, तादृशी मनोहरदर्शना
 न खलु भवेत् ।

अंशुकाशमपहृत्य मस्तकात् -
 अक्षन् परिहृतञ्च चासयन् ।
 काञ्चनातिशयसाहसोऽनिलः
 स्पृष्टमर्षतनुमाकुला व्यधात् ॥८॥

भुवा पृथिव्या गृहीता हता विलसन्ति शोभमाना तरङ्गिणो नद्येव
 काञ्चिका मेखला तथा अन्तरमणिर्मध्यमणिरिव, वसौ ।

अत्र श्रीतोषमारुपकपीरङ्गाङ्गिभाषेन सङ्कर, सोऽपि पृष्ठे कानु-
 प्राप्तिन संसृजति ॥७॥

वाङ्माला—वर्षदर्शी कोन वन्दनी अर्द्धांगोत्कर यत्नायातेव शून
 ननीतीरे थाकिरा पुरिडोवर्द्धक इत्त मेदे सुन्दर नदीकण देवगार
 दक्षमणिव तार पोला गहिरेतेछिन ॥१॥

अन्वय.—अतिशयसाहस अनिल मस्तकात् अक्षन् अपहृत्य परिहित
 कण्ठ पृथिव्यात् स्पृष्टमर्षतनु काञ्चन माकुला व्यधात् ॥८॥

अंशुकेति । अतिशयेन साहस यस्य स, अनिलो वायु, मस्तकात्,
 अंशुकाशं वसनैकदेशम् अपहृत्य, परिहितं कटिहृतम्, अक्षन् वसनैक-
 देशम् आसयन् सन्, स्पृष्टा सर्वा तनुः शरीरं यस्यास्ताम्, काञ्चन
 काञ्चिदङ्गनाम्, आकुला विह्वलाम्, व्यधात् अकार्षीत् ।

अत्र कार्येण वायो पृष्ठकानुकथ्यवहारसमारोपात् समामोक्ति-
 रसङ्कारः, त्रिकादुपसर्गानयोः ससृष्टिः ॥८॥

वाङ्माला—दृष्टाद्यदर्शी वायु कोन वन्दनी दृष्टक इहेते वद
 अर्द्धांगोत्कर पुरिडोवर्द्धक इत्त अपमार्ग कदिहे थाकिरा एव तारा
 दक्ष मन् अर्द्धांगोत्कर पादक कदिहेतेछिन ॥१॥

स्नानात् कचोक्षयमथो परिमार्जयन्त्याः
 आर्द्रांशुकान्तरमरन्नवहेमकान्त्याः ।
 आस्फालनैः कुचयुगं विजहौ स्वचेलम्
 अत्युन्नतो नहि तिरस्कृतिमुत्सहेत ॥८॥

अन्वयः—स्नानात् अथो कचोक्षयं परिमार्जयन्त्याः आर्द्रांशुकान्तरमरन्नवहेम-
 कान्त्याः कुचयुगं आस्फालनैः स्वचेलं विजहौ । हि अत्युन्नतः तिरस्कृतिं न
 उत्सहेत ॥८॥

स्नानादिति । स्नानात् अनगाडनात्, अथो अनन्तरम्, कचोक्षयं
 दीर्घकेशपाशम्, परिमार्जयन्त्या पृष्ठतो गात्रमार्जय्याद्युत्पादाघातेन
 निर्जलं कुर्वन्त्याः, आर्द्रांशुकस्य परिहितस्तिमितयसनस्य अस्तरात् सुद्र-
 सुद्ररन्ध्रात् सरन्तो वद्धिर्गच्छन्ती नवस्य हेमः स्वयंस्य कान्तिरिव कान्ति-
 यस्याशस्याः कस्याविदङ्गनायाः, कुचयुगं क्षनुहयं कर्तुं, आस्फालनैः
 उत्प्लवनैः, स्वचेलं निजावरणवस्त्रम्, विजहौ तत्प्राण पातयामासेत्यर्थः ।
 हि तथाहि, अत्युन्नतः पदार्थो जनश्च, तिरस्कृतिमावरणं भर्तुं सनश्च न
 उत्सहेत सीदं न शक्नुयात् ।

अत स्त्रभावोत्तिरलङ्कारः, सामान्येन विशेषमर्थानरूपोऽर्घ्यस्तारन्यासः
 अन्त्यानुमासश्च त्वेतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसष्टिः ।

इतःप्रभृत्यष्टसु श्लोकेषु षमस्तिस्रस्तिका वृत्तम्—“उत्तर वसन्ततिलका /
 त-भ-जा जगौ गः” इति कथ्यात् ॥८॥

दूरादयदीकृतभुजा ग्रहणे सयत्ना
 स्रस्तांशुकं स्तनयुगं सहसावलोक्य ।
 चेलाञ्जलेन पिदधेऽवहित्वा तदैव
 सख्ये रितं वसनमाशु पपात तोये ॥१०॥

इहेतेहिन, एहे ममाय ताशर . तनयुगल आणमन करिया निकेद
 आदिरणवद रेनाइया दियाहिन । कारण, अताय उग्रतणमार्थ आवरण
 मय करिउे भावे ना ॥२॥

अन्वयः—यदा उग्रतभुजा दूरान् यदपि सयत्ना अवहित्वा च (काचित् चङ्गना)
 स्रस्ता स्तनयुगं सस्तांशुकं अवलोक्य चेलाञ्जलेन पिदधे । तदा एव सख्या रितं वसनं
 आप तोये पपात ॥१०॥

दूरादिति । यदा, उच्यते उत्तोलितो भुजो यया सा, दूराद्दूर-
 देशात्, ग्रहणे सखीनिक्षिप्तस्य शुक्लवसनस्य धारणे, सयत्ना सायत्ना,
 अवहित्वा कृतावधाना च काचिदङ्गना, स्रस्ता भटिति, स्तनयुगम्,
 स्रस्तं निपतितम् अंशुकं वसनं यस्मात्तत्तादृशम् अवलोक्य, चेलाञ्जलेन
 चक्ष्माभ्यामेवोत्तोलिततद्वसनैकदेशेन, पिदधे तदुन्मुक्तं स्तनयुगम् आच्छा-
 दयामास; तदैव, सख्या वयस्यया, ईरितं तीराधिष्ठितम्, वसनं
 शुक्लवस्त्रम्, आशु शीघ्रम्, तोये नदीजले पपात; उत्तोलितवस्त्रयोः
 स्तनयुगावरण्ये व्यापृतत्वात् तदवैवावधानाच्चेति भावः ।

अलापि स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चैकानुप्रासेन संसृज्यते ।

पिदध इति “धाञ् नञ्योरपेकमसर्गस्यादेः” इत्यपेकारलोपः ।

सहाकौतुककरीष्यं व्यापारः ॥१०॥

दाङ्गना—कान दमणे आन करिया जालेन निकटे भाडाइया महीद

वालेन लोलमतिना सलिलात् सलीलम्
 आकृत्यमाणपरिधानदुकूलमूला ।

आदित्सुकापरमितय समस्तमस्तम्

आकृत्य सञ्चितमुखी द्रुतमप्यु मग्ना ॥११॥

निकटे एक वज्र टाहिषा दाउ दूरेथानि तुमिल एवः दूर हरेते मेहे
 एक वज्र धरिवार छत्र मडेठे '७ अवहित हरेल, अमनि खन दूरेटीर उपवरेर
 काणठ पङ्क्ति निहाटे मेथिया दाहा तुमिया, यथन खनेर आवरण
 कशिते लागिन, उथनहे नदीनिकिथ मेहे एक वज्रथानि दाहेषा गहर अमे
 गठित हरेल ॥१०॥

अन्वयः—लीलमतिना वालेन सलिलात् सलीलं आकृत्यमाण-परिधान-दुकूलमूला
 (आदित् सुका) अपरं आदित्सुका (आसीत्) इतः अ समस्तं अस्तं ; आकृत्य
 सञ्चितमुखी (सती) द्रुतं अप्यु मग्ना ॥११॥

वालेनिति । लीला अक्षरा मतिर्बुद्धिर्यस्य तेन तादृशेन, वालीन मिश्रुता
 पुत्रेण, सलिलाञ्जलात्, सलीलं सकौतुकं यथा स्यात्तथा, आकृत्यमाणं
 परिधानदुकूलस्यार्द्रपरिधानवसनस्य मूलमधोदेशे यस्याः सा तादृशी
 कापिदङ्गना, अपरं शुकं वक्ष्यम्, आदित्सुका आदात्, यहीतुमिच्छः
 आसीत्, इतः अस्यां दिशि च, समस्तं सर्वमेव परिहितमार्द्रं वक्ष्यम्,
 अस्तं तेन वालेनाकृत्य ललि निश्चितम् । आकृत्य तं वास्तं भर्तृभयित्वा,
 सञ्चितं कौतुकात् समद्रुचासं मुखं वदनं यस्याः सा तादृशी सती,
 द्रुतं भटिति, अप्यु नदीजले मग्ना आकटिर्दग्ं कृतप्रवेगा ।
 कटेरधोभागस्य तदानीं निरावरणतया सञ्जालिवारणार्थेत्याशयः ।

अत्रादि स्वभावोक्तिरलङ्कारो ह्रस्वमुपामान्श्लोकानुपामस्येत्येतेषां
 वचनैः ५११॥

बालप्रवासलुलिवा च भुजप्रताना

पद्मालिलुम्बनचलवयनप्रसूना ।

५ दूरोक्षसत्सुपमसीरभलीभनीया

हृत्तं विना कुचफला ललना लतासीत् ॥१२॥

वाद्याना—कोन महिला ग्राम करिदा उठिदा शुरु बरु अहण करिदार ईष्ठा करिडेहिण ; एतन समय आहारि ठकनवति बालक पूत्र जन इठते कोठुकेर सहित उहारहे परिधानवष्टेर निम्बलेष धरिदा सबले आकर्षण करिण, तदन ताहार करिबेशेर समय बहुरै थलित इठेदा गेण ; इठयां नेहे महिला बालकजीरक उदरिना करिदा महाप्रसूवे उदकपां करिबेशपर्याय छले निरग्र करिण ॥११॥

अन्वयः—महिला बालप्रवासलुलिवा भुजप्रताना पद्मालिलुम्बन-चलवयन प्रसूना दूरोक्षसत्-सुपम सीरभ-लीभनीया कुचफला च हृत्तं विना लता आसीत् ॥१२॥

बालिति । ललना काषिदङ्गना, बाली बलयमिव प्रवालः पद्मवस्त्रेण लुलिता मनोहरा, भुजौ वाह एव प्रतानौ शास्त्रे यथाः सः, पद्मालि नयनलोलान्येव फलयो ममराक्षेयां वृम्बनेन संयोगेन चलत् स्पन्दमाने नयनमेव प्रसूनं युष्मं यथाः सा, दूरे उद्गसत् प्रसरत् यत् सुपमं मनोहरं सीरभं गन्धलेन लोभनीया लोभजनिका, कुचौ स्तनाधेव फले यथाः सा तादृशी च, हृत्तं विना हृत्तावलुम्बनश्चतिरेकेण, एकाकिन्या एव तीरे छितम्बादिति भावः, लता लतास्वरूपा आसीत् ।

अत्र हृत्तं विनेत्यनेन अधिकारुद्रवैशिष्ट्यवपकमलाहारो हृत्तनुप्रास-
कालुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“अलङ्कारान्तरे मध्ये बाली बाला मूटिलियोः” इति मैदिनी ।

लोलं दुकूलमनुकूलममीरणेन

पाश्याः प्रयान्ति च पथि प्रनिरीक्षमाणाः ।

इत्याकुला वमनदूरगतीरतीर्णा

माज्जां शुक्रेण विदधे मपदि स्वगात्रम् ॥१३॥

“पद्मवाङ्मनो किसलयं प्रवालः प्रवलो गतः” इति रघुसः । “प्रतानः शाखा” इति रघुनाथः ।

लोभयतीति लोभनीया “कृत्ययुटोऽन्यथापि” इति कर्त्तव्यनीयप्रत्ययः

“दिग् व्यापिनीलोचनलोभनीया” इति भट्टिप्रयोगवत् ॥१२॥

वाङ्मना—कानन ७ लजना नदीय तौर्रे एकाकिनो देवादेया थानिदा
दुकवातीत गतायवप इडेयाहिन । ताहार दगप्र हिन—पद्म, वाह
हिन—पाशा, नदनरोमरूप इमदगप्रेथ गन्वागे ताहार नदनरूप पुष्प
इडेयी शोडा पाटेतेहिन एवः इम इडेयी हिन—क-, आर दृग्गानी
यन्दर सोरडे दकालर लोड अगाटेतेहिन ॥१२॥

अन्वयः—अनुकूलममीरणेन दुकूलं लोलं, पाश्याः च प्रनिरीक्षमाणाः । पथिः)

पथि प्रयान्ति इति आकुला वमन-दूरग तीर-तीर्णा (कापिन् अङ्गना) मपदि माज्जां शुक्रेण
मत्तमं विदधे ॥१३॥

लालमिति । अनुकूलः पथिकदर्शनसुविधाकारो यः ममीरणो
वायुस्तेन, दुकूलं परिचितभाट्टं वस्त्रम्, लोलं चञ्चलं जातम् ; पाश्याः
पथिकाश्च, प्रनिरीक्षमाणाः तं लाभनीयं भावं पश्यन्तः सन्तः, पथि
प्रयान्ति ; इति श्रुतीः, आकुला विह्वला, वमनं परिधेयं शुष्कं वस्त्रं
दूरगं दूरवर्ति यत्र तस्मिंस्तादृशे तौरि नद्यास्तटे तीर्णां चत्विता कापि-
दङ्गना, मपदि द्रुतम्, माज्जां शुक्रेण गात्रमात्रं नवर्षं च, स्वगात्रम्,
विदधे आच्छादयामास ।

प्रक्षालितोच्छ्रितशिशुं तटमीयिवांसम्

आरादरं सुतरलं सलिले तरन्तम् ।

द्रागिकपाणिकमले वसनं वसाना

नाभ्यन्तमग्नमदधात् परितर्जयन्ती ॥१४॥

अत्रापि स्वमायोक्तिरलङ्कारो हृद्यगुणसङ्घेकानुप्रासाभ्यां
संस्पृश्यते ॥१३॥

वाङ्माला—कोन रमणी नदीते आन करिदा तौरे उठिमाहिन,
तथन ताहार परिधेय सुक वज्र दूरे हिन, एमन समये श्रवण वारू आसिया
ताहार परिहित आर्द्र वज्र सकालित करिते लागिन, णमिके पधिकेरा
ताहार सेई अबहा देखिते देखिते राईते धाकिन; इतदाः से
आदून हईया ऊत गात्रमार्जनीदारा आपन गात्र आदुत करिदा
हेलिन ॥१०॥

अन्वयः—वसनं वसाना (काचिद् दङ्गना) तटं ईयिवांसं सुतरलं आरात्
अरं सलिले तरन्तं नाभ्यन्तमग्नं च प्रक्षालितोच्छ्रितशिशुं परितर्जयन्ती (सती) एकपाणि-
कमले द्राक् अदधात् ॥१४॥

प्रक्षालितेति । वसनं शुष्कं वस्त्रम्, वसाना परिदधाना, अतएव
शिशुं सुतं प्रत्यनवधानेति भावः ; काचिदङ्गना, तटं नद्याक्षीरम्
ईयिवांसं स्नानात् परं गतवन्तम्, सुतरलमतीवपथलस्रस्त्रभावम्, आराद्-
दूरात्, अरं सत्वरम्, सलिले नद्या जले, तरन्तं पतित्वा प्रविशन्तम्,
नाभ्यन्तमग्नं नाभिपर्यन्तं जले मग्नञ्च, आदौ प्रक्षालिता जनन्येव
धीतगालः परञ्च उच्छ्रितो गालमार्जन्त्या मार्जितगालयेति स चासौ
शिशुर्वालकपुत्रश्चेति तम्, परितर्जयन्ती अतीवभक्तं सयन्ती सती,
एकपाणिकमले शिशोरैवैकपक्षे, द्राक् कटिति, अदधात् हतवती ।

नास्ते रसो मदधिकः कुषकुम्भमध्ये
 नैवाधिक्य परिष्णाहितया किलासौ ।
 इत्यं नदज्जलगत्तं कलसं वहन्ती
 काचिद्वयावभिगृह्यं स्तिमितांशुकाङ्गी ॥१५॥

अत्रापि स्वभाषीत्तरलङ्कारम्भे कानुप्रासेन संघट्टयते ।

“आराद्दूरसमीपयोः” इति “लघु चिप्रमरं द्रुतम्” इति “याग-
 भटित्यङ्गसाङ्गाय द्राष्टुमं च सपदि द्रुते” इति चामरः ।

इंद्रियसंसमिति इत्यधातोः कनुसुप्रत्यये रूपम् । एकपायिकमस्य इति
 “गले वहा गौर्नोयते, शाखायां वृक्षं क्षिनत्ति” इत्यादिवदधिकरण एव
 सप्तमौ । वसानेति “वस आञ्जादने” इत्यथानमि प्रयोगः ॥१६॥

वाञ्जाना—कान रमणी, अत्राय चकल बालकपुत्रौके नान कराईया
 एवः ना मुहाईया मिले, नेहे बालकटी तीरे याईया उठियाहिन ; एनम
 नमरे नेहे रमणी शुरु बज्ज परिधान करितेहिन, एहे अवनरे नेहे
 बालकटी वेगे आगिया आवाद अले नानिथा नात्तिपर्याय मग्न करिया-
 हिन ; तथन जननी उरुनना करिते थाकिया मथर ताहार एकथानि
 हात धरिल ॥१६॥

अन्वयः—कुषकुम्भमध्ये मदधिकः रसो न आसौ असौ परिष्णाहितया न एव
 किल अधिकः च इत्यं नदज्जलगत्तं कलसं वहन्ती स्तिमितांशुकाङ्गी (च) काचिन्
 (वहन्ती) अभिरुह्यं यथौ ॥१५॥

निति । कुषकुम्भमध्ये ईदमीनां स्तनकसमाभ्यन्तरे, मदधिको
 मद्रसादतिरिक्तः, रसो अलं शृङ्गारय, न आसौ न घत्तंति ; असौ
 कुषकुम्भः, परिष्णाहितया विमालतया च नैव किल अधिको मत्तो-
 तिरिक्तश्च, इत्यम्, नदन् जलगत्तेन वदन्निव चासौ जलं गले यस्य च

रात्रिन्दिवं प्रियतमेण नलामलीलाम्

आविष्कृतां मपुलकं पुलिने लपन्ती ।

वत्रे मर्खीं स्मितमर्खीं विविधाच्चिभङ्गि

प्रयिण हि प्रियगतं युवतिर्न वीति ॥१६॥

‘अलललघ्नेति तम्, कलसं वदन्ती, स्मितमाद्रंम् अंशुकं वल्लम् अङ्गु पु
यस्याः सा, तादृशी च कांचिदङ्गना, अभिगच्छं गच्छाभिमुखम्, यथी ।

अथ जलशङ्कारयोर्भेदेऽपि रसगच्छे पेणभेदाध्यवसायादति-
शयोक्तिरलङ्कारः, नद्रदित्यन्तेवगच्छामावात् प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा
वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“रसो गन्धरसे जले” इत्यादि मेदिनी । “परिष्ठाची विशालता”
इत्यमरः ॥१५॥

वाञ्छाला—‘एतेरूप युवतिर्गणद दृच्छुयन्तो आशर दन (जन)
अपेक्षा अधिक दन (गृह्यार) नाटे एवः ऊं दृच्छुय दिशानताह आना
अपेक्षा अधिक नरे’ एतेरुपदे येन ते कलस गननेपेर जनेन लक्षणा
बनितेहिल, तेहेरुप एकते जनपूर्व कनस कननेपे लहेरा एवः आट
दृष्टे परिधान करिदा कोन वरणी गृहात्तिरुपे याटेतेहिल ॥१६॥

अन्वयः—(काचित् वल्लम्) पुलिने (स्मिता) प्रियतमेण रात्रिन्दिवं
आविष्कृतां नलामलीलां मपुलकं लपन्ती (मती) विविधाच्चिभङ्गि स्मितमर्खीं वषी वने ।
हि युवतिः प्रियेण प्रियगतं वीति ॥१६॥

रात्रीति । कांचिदङ्गना, पुलिने नद्याः सिकतामयस्यले स्मित्वेति
शेषः, प्रियतमेन यस्या, रात्री च दिवा चैति रात्रिन्दिवम्, आविष्कृतां
प्रकाशिताम्, ललामा उत्तमा चामो लोला शङ्कारभावश्चेति ताम्,
अपुलकं सरोमाश्रमं, लपन्ती वदन्ती मती, विविधा अस्मिभङ्गि यस्मिन्

ज्यायसी पतितदन्तवाससी
धुन्वती समुदितास्फुटाक्षरा ।
स्त्रीयपूर्ववयमः सुगौलतां
पप्रथे युवतिषु प्रथीयसीम् ॥१७॥

कर्मणि तद्व्यथा तथा, स्मितं मृदुहास्यं सुखे यस्यास्ताम्, सखीम्, वत्रे
विद्वन्त्य उवाच । हि तथाहि, युवतिः, प्रायेण बाहुल्येनैव, प्रियगतां
पतिविषयकवाक्यम्, प्रवीति ।

अत सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारश्चेत् कानुप्रासी
वत्यनुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“ललामं पुच्छपुग्ङ्गाश्रभूषाप्राधान्यकेतुषु” इत्यमरः ।

राक्षी च दिवा चेति रात्रिन्दिवम् “धेन्वनुड् ङादयश्च”ति
निपातः ॥१६॥

वाञ्छाला—कान इतौ नतीपुलिते वाकिशा नानाविध नश्मन्त्री
कविद्या रोमाङ्कित इहेया मृदाश्रभूषी गथीर निकटे—प्रियतम दिवा रात्र
ये उठन उठन लीला प्रकाश कविद्या धाकेन, ताहा वजिते वाकिशा
अकृत अपेक्षाए अधिक विद्वेष्टं करितेहिन । कान, युवतिगण प्रारंटे
प्रिय पतिर कथा वलिशा धाके ॥१७॥

अन्वयः—ज्यायसी पतितदन्तवाससी धुन्वती समुदितास्फुटाक्षरा (च सती)
युवतिषु प्रथीयसी स्त्रीयपूर्ववयमः सुगौलतां पप्रथे ॥१७॥

ज्यायसीति । ज्यायसी काचिदृष्टत्वा, पतिते सुखगच्छरगते च ते
दन्तवाससी भ्रूणद्वयश्चेति ते, धुन्वती अविरतं घालयन्ती, समुदितानि
सम्प्लक्ष्णव्या उक्तान्यपि अस्फुटानि दन्ताभांषादस्पष्टानि अक्षराणि वर्णा
यया सा तादृशी च सती, युवतिषु मध्ये, प्रथीयसीमतिमच्चतीम्,

आत्तयष्टिरतिकम्पमस्तकां

काचनातिनतपूर्वकायिका ।

इन्त ! कुत्र पतितं तु यौवनं

मार्गयन्त्यभिययाविवालयम् ॥१८॥

अन्वीयपूर्ववयसः स्वकीययौवनकालस्य, सुग्रीसतां सञ्चरितताम्, पप्रथे
प्रकथंशापस्यौ ।

अत्र स्वभावीक्तिरलङ्कारः, इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासाभ्यां संघट्टते ।

... “वर्षीयान् दग्धमौ ष्यायान्” इति “ओठाधरौ तु रदनच्छदौ दग्धन-
वाससी” इति चामरः ।

पप्रथ इति “पथ प्रख्यामि” इत्यस्य परोच्चायां रूपम् ॥१७॥

वाङ्मानी—कानञ्च इका ज्ञी मृगशरद्वयविष्टे षष्ठेऽथ अनदमत्
कम्पित रुद्रिणां विशेषेण चेटोत्तेऽथ अन्वष्टे कथाहे बलिष्ठे धाकिरा युवति-
गणपद मधो निष्पन्न द्योवनकालेन अत्राञ्च मरुत्रिउत्तर विषय विशेष-
जावे रमिष्ठेहिज ॥११॥

अन्वयः—अतिनतपूर्वकायिका, अतिकम्पमस्तका (अतएव) आत्तयष्टिः काचन
इन्त ! यौवनं कुत्र पतितं तु (इति) मार्गयन्ती इव आन्वयं अभिययी ॥१८॥

आत्तेति । अतिनतो वयोवाङ्मन्यादतिशयेन वक्त्रीमृतः पूर्वकायः
शरीरोपरिभागो यस्याः सा, अतिकम्पं वातरोगात् अतिशयेन कम्पन-
शीलं मलकं यस्याः सा, अतएव आत्ता इत्तेन गृहीता यदिदं षो यया
सा तादृशी च, काचन काचिदृष्ट्वा, इन्त खेदे, मम यौवनं कुत्र
पतितं तु ? इति मार्गयन्ती पाशं ह्ये मलकपालनात् अन्विषन्तीव,
आन्वयं गृह्णन्, अभिययी । अन्वीयि-हारितं वस्तु मलकं सञ्चरित्वैव
भ्रूमावन्विषतीति भावः ।

यान्तामन्तिकपथेन सन्ततं
 नव्यलोकमवलोक्य समुत्थम् ।
 व्यस्तवस्त्रविकसत्कलेधरा
 वैमुखं गतवती वराङ्गना ॥१८॥

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, आसयष्टित्वं प्रति पूर्वविग्रहणपदार्थद्वयं
 हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यचिह्नम्, वाच्या भावामिमानिनी क्रियोत्-
 मेषा वेत्तेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥१८॥

वाङ्माला—नेहरेर उपरिभाग अताङ्क अवनत इईशहिन एव
 नाथाटीए अनवरत कंषितेहिन, एहेन कोन वृक्ष शीलोक—‘शर !
 आमार यौवनटी कोथर पडिया गेल’ एहेतावे सेई यौवनेर वेन
 अवेषण करिते थाकिया गृहेर दिके याईतेहिन ॥१८॥

अन्वयः—व्यस्त-वस्त्र-विकसत्कलेधरा वराङ्गना सन्ततं अन्तिकपथेन यान्तं
 समुत्थं नव्यलोकं अवलोक्य वैमुखं गतवती ॥१८॥

यान्तमिति । व्यस्तं वायुना विग्रितं यद्वस्त्रमाट्टं वसनं तस्मात्
 तदभ्यन्तरात् विकसत् प्रकाशमानं, कलेधरं देहकान्तिर्यस्याः सर,
 वराङ्गना काविदुत्तमा युवतिः, सन्ततमनवरतम्, अन्तिकपथेन यान्तं
 गच्छन्तम्, समुत्थं स्वामिसुखञ्च, नव्यलोकम्, अवलोक्य, वैमुखं
 यराङ्गुलम्, गतवती प्राप्ता, अञ्जावशात् अञ्जायाश्च समुत्थेनैव
 प्रवृत्तेरिति भावः ।

अत्र ह्यनुप्रासश्चैकानुप्रासयोः संघट्टिरलङ्कारः ॥१८॥

वाङ्माला—कोन शूनरी श्रुति ग्रान करिया गृहातिम्हे चनियाहिन,
 एहे समय वाइ आनिय आहार वर सफानिज करिते थाकार देहकाङ्छि

काचनापि रमणीकुले किल
व्यञ्जती रमणरामणीयकम् ।
विग्रहे पुलकितेऽवलोकिते
शीतलत्वमलपत्रभस्वतः ॥२१॥
सन्तरत्तरुणकामिनोजनः
हेमकुम्भयुगमम्भसि क्षिपन् ।
तुङ्गभङ्गचयभङ्गमादधत्
आजुहाव तटिनोमिवाहवे ॥२२॥

अन्वयः—काचन अपि रमणीकुले रमणरामणीयकं व्यञ्जती (सती) किल
पुलकिते विग्रहे (रमणीकुलेन) अवलोकिते (सति) नभस्वतः शीतलत्वमलपत्र ॥२१॥

काचनेति । काचनापि काचिदप्यङ्गना, रमणीकुले अङ्गनासमूह-
मध्ये, रमणस्य पत्न्यः सुरतस्य वा रामणीयकं सौन्दर्यम्, व्यञ्जती वाचा
विद्युवती व्यञ्जनया इत्या सूचयती वा सती किल, पुलकिते रोमाञ्चिते,
विग्रहे स्वगात्रे, अवलोकिते तेनैव रमणीकुलेन दृष्टे सति, नभस्वतो
वायोः, शीतलत्वम शैत्यम्, अलपत्र अवदत् । वायोः शीतलत्ववशादेकायं
मम रोमाञ्चः, न तु सात्त्विकभावोदयादित्यभिप्रायः ।

अतएवात्र व्याजोक्तिर्नामालङ्कारः, छिकाशुभासो इत्यनुभासश्चेति
संज्ञष्टिः ॥२१॥

वाङ्माला—कान् वरुणी मथीगणमध्ये पतिर सौन्दर्य वर्णना करिंते-
हिल, लक्षन ताहार शरीर रोमाञ्कित इहेशाहिल, सेहे शरीर आवाव
से शरीरा देरिंतेहिल, एमन समये सेहे वरुणी तन्कालेर बाहुर अताय
गीतलताव कथा प्रकाश करिंतेहिल ॥२१॥

आगतं गलितकुन्तलावला
मग्नदेहलतिकासिकाञ्चना ।
वारिवेगविगलत् किलांशुकं
घूर्णनात् परिदधे कुतूहलात् ॥२३॥

अन्वयः—अस्मिन् ईमकुम्भयुगं क्षिपन् सन्तरद्वारकामिनीजनः कुङ्कुम-भङ्ग-पद्म-
मङ्गलं आदधत् (सन्) आह्वये तटिनीं आशुहाव ॥२३॥

सन्तरदिति । अस्मिन् नदीषले, ईमकुम्भयुगं स्वर्णकुम्भद्वयम्,
तत्तुष्यं खनद्वयमित्यर्थः, क्षिपन् सन्, सन्तरं द्वासी तरुणकामिनी-
जनद्वेति स तयोक्ताः, कुङ्कुम उच्यते मङ्गलपत्रस्य तरुणसमूहस्य मङ्ग-
लपराजयम्, आदधत् जनयन् कुर्वन् सन्, आह्वये युद्धे, तटिनीं तां नदीम्,
आशुहाव इव आह्वयति एव । अन्योऽपि वीरः परपत्नस्य परालित्य
युद्धे तस्यायकमाघ्नयतीति भावः ।

अत्र कुम्भयुगईमकुम्भयुगयोर्भेदेऽप्यभिदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः,
“कथमुपरि कलापिनः कलापः” इत्यादिदर्शयोदाहरणवत्, वाचा
भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेचा ईकानुमासो इत्यनुमासश्चेतेषां मिथो
नेरपेक्षयात् संसृष्टिः ।

“मङ्गलतरङ्ग लम्बिर्वा स्त्रियां वीचिः” इत्यमरः । “मङ्गो जयविपर्यये”
इत्यादिभेदिनी ॥२३॥

वाङ्माला—युवति वरणीया वर्णशुभयुगलेषु कुङ्कुम-सुवर्णयुगलं अने
निश्चितं करिष्या मङ्गलं करिष्ये पाकिया ऊक्तं तत्रद्वयसमूहके पराजय
करिष्या, सेहे नदीके येन युद्धे आश्वानं करिष्येति ॥२३॥

अन्वयः—गलितकुन्तला आगतं मग्नदेहलतिका अतिकाञ्चना (च) अथवा
वारिवेगविगलत् अंशुकं कुतूहलात् किल घूर्णनात् परिदधे ॥२३॥

सन्तरन्त्युपनयन्त्यथोन्मुखी
 भारमम्बुनि नितम्बविम्बयोः ।
 फुल्लहेमकमलान्तिकेऽसृजत्
 सालि तत्कलियुगं जलोपरि ॥२४॥

आगलमिति । गलिताः खलिताः कुन्तलाः केशा यस्याः सा,
 'आगलं' गल्लदेशपर्यन्तम्, मग्ना जले प्रविष्टा देहलतिका यस्याः सा,
 काञ्चनं स्वयं यथेनातिक्रान्तेति अतिकाञ्चना च, अवला काचिदङ्गना,
 वारिवेगेन विगलत् भङ्गात् 'प्रायेण खलत् अंशुकं परिद्धितं वस्त्रम्,
 कुतूहलात् किल, घूर्णनात् देहघूर्णनं कृत्वा, परिद्धे ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, छिकानुप्रासहृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥२३॥

वाङ्मना—यर्न अणकाञ्ठ उड्डम गौरवर्णी कोन द्रमणी हूलणनि
 धुनिशा मिशा एवम् कर्षुदेशपर्यायञ्च खले मध्व करिशा अदगाहन करिठेह्लिन,
 एमन समये खलेव वेगे तांशत्र परिधानेव वस्त्रथानि प्राय चलिशा
 याईतेह्लिन ; ताई से कोतूकक्रमे देहटीके घूर्णाईशा मेई वड
 पात्रिधान करिन ॥२७॥

अन्वयः—अथ उन्मुखी (काञ्चिन्) मम्बुनि नितम्बविम्बयोः भारं उपनयन्ती
 सन्तरन्ती (सती) जलोपरि फुल्लहेमकमलान्तिके सालि तत्कलियुगं असृजत् (इव) ॥२४॥

सन्तरन्तीति । अथ उन्मुखी उत्ताना काचिदङ्गना, अम्बुनि जली,
 नितम्बविम्बयोर्भारम्, उपनयन्ती स्थापयन्ती, परञ्च सन्तरन्ती सती,
 जलोपरि, फुल्लं प्रकृष्टितं यत् हेमकमलं स्वयंप्रसृत्य निजमुखं तस्य
 अन्तिके, अलिभ्यां भ्रमराभ्यां भ्रमरतुल्यरूपवर्णं स्तनमुखद्वयेनेत्यर्थः
 सहेति सालि, तस्य हेमकमलस्य कलियुगं कलिकाद्वयम्, असृजदिय ;

उरसि विवसनायाः पीनतुङ्गस्तनाभ्यां
 समरमिव चिकीर्षुः पीनतुङ्गस्तरङ्गः । ..
 सरभसमुपहत्य प्राप्तभङ्गो विलीनः
 न खलु विजयतेऽस्मिन् भङ्गुरोच्चः स्थिरोच्चम् ॥२५॥

हेमकमलकलिकायुगलतुल्यस्तनयुगलमुदतोलयदित्यर्थः । अलान्तरैऽपि
 पद्मान्तिके तत्कलिकावयुसुत्तिष्ठति ।

अत्रापि “कथमुपरि कलापिनः कलापः” इत्यादिदर्पणोदाहरणवत्
 हेमकमलमुखमखडलयोः खर्णकमलकलिकायुगलस्तनयुगलयोश्च भेदेऽप्य-
 भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, उच्यन्-
 प्राप्तश्चेकानुप्रासश्रुत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां मियो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“द्विरेफपुष्यलिङ्गभङ्गपट्टपदधमरालयः” इत्यमरः । “कलिः स्त्री
 कलिकायां ना शूराजिकलश्च युगे” इति मेदिनी ॥२४॥

वाङ्माला—कोन कामिनी छिः इहेवा निउरयुगलेन उर अले
 वाधिवा, मयवण करिते वाकिवा, अश्रुठित, अर्णगनेव निकटे अलेन उपरे
 जमरयूक नेहे अर्णगनेवहे दूहेठी कमिका येन अठि करिण ॥२४॥

अन्वयः—पीनतुङ्गः तरङ्गः उरसि विवसनायाः पीनतुङ्गस्तनाभ्यां (सप्त) समरं
 चिकीर्षुः इव (सन्) सरभसं उपहत्य प्राप्तभङ्गः (अतएव) विलीनः (अभवत्) । अस्मिन्
 भङ्गुरोच्चः स्थिरोच्चं न खलु विजयति ॥२५॥

उरसीति । पीनतुङ्गः स्थासूक्ष्मस्तः, नद्यास्तरङ्गः, उरसि वसति,
 विगतं वसनं यस्यास्तथाः, वससी गलितवसनायाः कस्यासिद्धनाया
 इत्यर्थः, पीनतुङ्गो सूक्ष्मस्तौ यो क्षनो ताभ्यां सप्त, समरं मय्युद्धम्,
 चिकीर्षुः कर्तुमिच्छतिव सन्, सरभसं सधेगम्, उपहत्य जनायिगाहत्,
 प्राप्तस्तत् क्षानविक्रमेवैव लभो भङ्गो हेभीभावः पराजयश्च येन स प्राप्त-

अङ्गो जातः ; अतएव विलीनी लयं प्राप्तः पलायनेन लुक्कायितश्चाभवत् ;
 तथा च अस्मिन् जगति, भङ्गुरोच्चः क्षणविनश्यरोचतिः पदार्थः, स्थिरोच्चं
 विरन्तजोचति पदार्थम्, न खलु विजयते, अतएव क्षणविनश्यरोचति-
 स्तरङ्गः स्थिरोचती स्तनौ विजेषु नाशकत्, प्रत्युत पराजित एवाभूदिति
 भावः ।

अत्र काव्येण नदीतरङ्गकामिनीस्तनयुगलयोः मञ्जयोधव्यवहार-
 समारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, वाच्या भावाभिधानिनी क्रियोत्प्रेक्षा,
 भग्नतापराजययोर्भेदोऽपि भङ्गपदस्य येषामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः,
 सामान्येन विज्ञेयसमर्थनरूपोऽर्घान्तरन्यासश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
 सुष्ठुरः, सोऽपि च स्त्रीकानुप्रासेन संसृष्यते । पीनतुङ्गपदस्य उच्चपदस्य
 च द्विरुक्तावपि न कथितपदतादोषः, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयत्वात्
 “उदेति सदिता तामस्ताम एवास्तमेति च” इति दर्पणोदाहरणवत् ।

“भायं प्रसन्नगम्भीरम्” “प्रसन्नकर्कशा यत्न” इत्यादिवत् पीनतुङ्ग
 इति विज्ञेयणयोरपि कर्मधारयसमासः । “भङ्गुरोच्चः स्थिरोच्च”मित्यु-
 भयत्रापि पूर्ववत् विज्ञेयणयोरपि कर्मधारयसमास एव, तथा सत्यपि
 मङ्गलसुन्दर इत्यादौ मङ्गलत्वस्य सुन्दर्यविज्ञेयणत्वमिव शब्दशक्तिवैचित्र्यात्
 भङ्गुरतायाः स्थिरतायाश्च उच्चत्वस्यैव विज्ञेयणत्वम् ।

इतःप्रभृत्यष्टसु श्लोकेषु मालिनी नाम वृत्तम्—“न-न-म-य-य-युतेयं
 माचिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥२५॥

वाङ्माला—कान्ठ इत्येव कर्षणशब्द काले मथ दृष्ट्या वृक्केर काण्ड
 बुनिष्ठा आन करिउतेछिल, तथन नदीर एकटा वृल स उक्क उरद सेई
 यमगीर वृल स उक्क इतनयुगलेर सडिउ मङ्गलुद करिवात्र हेका करिशिई
 येन वेगे आनिष्ठा ताहाते आघात करिवा उग्र इईया लय पाईया गेन ।

कुचयुगमतिदूरादूर्ध्मिणाभ्यागतेन
 सकुतुकमिव चक्रे तुल्यमास्फालनानि ।
 न तु पुनरुभयोर्वा तुल्यतासीद्दयदायं
 जितसुरगिरिचूडं तज्जलं कज्जलाभम् ॥२६॥

कारण, एहे खगते यादांर उधति नपशाशौ, से कथनं शिवोत्तरक
 खय करिते पात्रे ना ॥२६॥

अन्वयः—(चक्रनाया) कुचयुग सकुतुक इव अतिदूरात् अभ्यागतेन रुक्मिणाः
 (सह) आस्फालनानि तुल्यं चक्रे । न तु पुन उभयो तुल्यता वा आसीत् ; यत् प्रायं
 जित सुर-गिरि चूड, तत् जल (तु) कज्जलाभ (आसीत्) ॥२६॥

कुचेति । कुचयुगं कस्याञ्चित् उद्दामयौवनाया चक्रनायाः स्तन-
 युगलं कर्तुं, सकुतुकं सकौतुकमिव, अतिदूरात्, अभ्यागतेन अभि-
 मुखमागतेन, ऊर्ध्वेण तरङ्गेन सह, आस्फालनानि तुल्यं चक्रे ;
 बन्धावागते बन्धुरामीदमिवेति भावः । न तु पुनः, उभयोः स्तन-
 तरङ्गयोस्तुल्यता वा आसीत् । यद्दयस्मात्, प्रायं कुचयुगम्, जिता
 षण्णगौरवेणाभिभूता सुरगिरेः सुमेरुपर्वतस्य चूडा शृङ्गं येन तत्तादृशम् ;
 तत् तरङ्गरूपं जलन्तु कज्जलाभं गगनप्रतिबिम्बपातादश्चनवचीलवर्णम्,
 आसीत् ; अतएवानयोः स्तनतरङ्गयोः षण्णवैषम्यात् न तुल्यत्वमिति
 भावः ।

अत्र प्रतीयमाना शुषीत्प्रेचालङ्कारः, उपमानभूततरङ्गापेक्षया
 उपमेवभूतस्तनयुगस्याधिक्याद्वातिरेकः, आद्योपमाहयम्, छेकानुमास-
 सेत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संघट्टिः ॥२६॥

वाङ्मना—(स्तन) उद्दामयौवना बन्धुर उभययुगल अतिदूर दहेते

निशि रमणविमर्हादञ्जनेनाननेन्दु' .
 विहितमलिनिमान' दृश्यमान' सखीभिः ।
 मृदु मृदु विहसन्ती पाणिना हिमकान्तिः
 सपदि विपदुपेता मञ्जनान्तर्ममार्ज ॥२७॥

आगत एकटी उरुघोर अहित मिनित हईया कौडुक करियाई येन ममान
 आकानन करिते नागिन ; किन्तु वास्तविक पक्षे से उडघेर तुलाता
 छिन ना । कारण, उनयुगल छिन—वर्णगौरवे अनेकहृडाविषयी, आदि
 उरुघोर छिन—कञ्जनेन ज्ञान नीलवर्ण ॥२७॥

अन्वयः—हिमकान्तिः विपदुपेता मृदु मृदु विहसन्ती (सती) पाणिना निशि
 रमणविमर्हात् अञ्जनेन विहितमलिनिमान' सखीभिः दृश्यमान' (स) आननेन्दु' मञ्जनान्तः
 सपदि ममार्ज ॥२७॥

निशीति । हिमः स्वर्णस्य कान्तिरिव कान्तिर्वर्णो यस्याः सा
 तादृशी काचिदञ्जना, विपदुपेता सखीनां दर्शनात् लज्जाकुलत्वं प्राप्ता,
 अथ च कौतुकात् मृदु मृदु विहसन्ती सती, पाणिना, निशि पूर्वस्थां
 रात्री, रमणविमर्हात् सुरतसद्भ्यात्, अञ्जनेन नयनकञ्जलप्रसरणेन,
 विहितः कृतः मलिनिमा मालिन्यं यस्य तम्, सखीभिसद्रूपतया दृश्य-
 मानश्च, आननेन्दुं सुखचन्द्रम्, मञ्जनान्तः स्वशिरोमग्नतावसरे, सपदि
 शीघ्रम्, ममार्जं घर्षणेन प्रक्षालयामास ।

अथ शृङ्गाररसस्य लज्जादिभावोपेक्षया सुखीभूतत्वाद्रसवदलद्वार-
 ष्ठीकानुप्रासेन संसृज्यते ॥२७॥

वाङ्माला—पूर्वराजिते वनपत्रःघर्षवशतः नयनेव कञ्जल विस्तृत
 हईया वर्णवर्णा कोन रमणी चन्द्रतुला मुखथानिके मलिन करिया फेनिदा-

पयसि सकुचमग्ना काप्यनुद्दिग्मनग्ना
 कटितटपरिमुक्तं चालयन्ती दुकूलम् ।
 गतवति बहुनीचं वातनुत्रे प्रवाहे
 प्रविष्टतनिखिलाङ्गी लज्जया द्राक्ममज्ज ॥२८॥

हिन, उत्काले मयूरा आवात्र तारा देखितेहिन; इतरां सेहे
 रमणी नख्वाय आदून ह्येशा अथ च मूह मूह हाश्च करिते थादिया डूव निशा
 इतद्वादा सेहे मूखथानि भाञ्जिते नागिन ॥२९॥

अन्वयः—पयसि सकुचमग्ना (पतएव) अनुद्दिग्मग्ना का अपि कटितटपरिमुक्तं
 दुकूलं चालयन्ती वातनुत्रे प्रवाहे बहुनीचं गतवति (सति) प्रविष्टतनिखिलाङ्गी (सती)
 लज्जया द्राक् ममज्ज ॥२८॥

पयसीति । पयसि जले, कुचाभ्यां स्तनाभ्यां सहेति सकुचं यथा
 स्यात्तया, मग्ना स्तनपर्यन्तं मग्नेत्यर्थः, अतएव अनुद्दिग्मेन लज्जोद्देशे गा-
 भावेन नग्ना विवस्त्रा, कापि रमणी, कटितटात् परिमुक्तं प्रध्यावितम्,
 दुकूलं वस्त्रम्, चालयन्ती सती, वातनुत्रे वायुपालिते, जलस्य प्रवाहे,
 बहुनीचमत्यन्ताधीदेशम्, गतवति सति, प्रविष्टतानि वसनाभावात्
 प्रकाशितानि निखिलान्यङ्गानि यस्याः सा तादृशी सती, लज्जया,
 द्राग्भ्रष्टिति, ममज्ज जानुयुगलकौटिल्यकरुणेन जले मग्ना यभूव ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च कानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

सकुचमग्नेति “स्तोकनद्या स्तनाभ्याम्” इत्यादिवत् द्वितीयातत्-
 पुरुषसमास एव । उद्दिग्नेति भावे क्तप्रत्ययान्तं पदम् ॥२८॥

वाङ्माला—कोन उरुणी देहटीके कर्षणशय्ये छले यत्र कश्चिद्
 निरुद्धेने नग्र ह्येशा कटिदेशे ह्येते खनित वस्त्रथानि प्रकालन करिते

तरलशिशुनिकायः पूर्वकायं निमज्ज्य
जलमविरतधारं पञ्चपान् संसिपेच ।
कथमपि लघुरेकस्तत्र तीरं ततार
करपिहितदृशोऽन्ये न्यश्नसन् सिक्तशीर्षाः ॥२८॥

हिन ; एतन् मय्ये जलत्र धारं वायुं चानिष्ठ इहेदा अद्युष्ट नीचे चनिश
गेन, तत्रन तांशं गमत् अत्र वाहिर् इहेदा गडिन ; सूत्रार उ२८१
मे लज्जाय नप्र इहेन ॥२८॥

अन्वयः—तरलशिशुनिकायः पूर्वकायं निमज्ज्य पञ्चपान् (प्रति) जलं अविरत-
धार संसिपेच, तत्र एकः लघुः (सन्) कथं अपि तीरं ततार, अन्ये करपिहितदृशः
सिक्तशीर्षा, च (सन्तः) न्यश्नन् ॥२८॥

तरलेति । तरलघञ्जलस्वभावज्ञासौ शिशुनिकायो बालकसमूहश्चेति
सः, पूर्वकायं देशोपरिभागपर्यन्तम्, निमज्ज्य जले मज्जयित्वा, पञ्च वा
पङ्क्त्वा परिमाणमेवामिति पञ्चपाः शिषवस्तान् प्रति, जलम्, अविरता
अविच्छिन्ना धारा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, संसिपेच, तरलतया
ताच्छील्यादेवेति भावः । तत्र तेषु सिध्यमानेषु शिशुषु मध्ये, एकः
शिशुः, लघुः सत्वरः सन्, कथमपि कष्टेन, तीरं नयास्तटम्, ततार
उत्सृज्य जगाम ; अन्ये सिध्यमानाः शिषवस्तु, करैर्दक्षैः पिहितं
आवृता दृशो नयनानि यैस्ते, सिक्तानि जलापत्तानि शीर्षाणि शिरांसि
येषां ते तादृशाश्च सन्तः, न्यश्नन् निश्वासान् अमुचन् ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेत्कानुप्रासेन संसृज्यते ।

पञ्चपानिति “संख्याया अवहोरन्त्यस्वरादिलोपश्च” इति अत्प्रत्ययः,
पञ्चपञ्चान्यस्वरादिलोपश्च ॥२८॥

विदधदपि जपं यत्तत्र कश्चिद्विपश्चित्
 युवतिजनमपश्यन्नाल्पशः सोऽस्य दीपः ।
 हरति हि नवनारी कौमुदी पश्चिनी च
 नयनमवहितानामप्यकस्मात् स्वभावात् ॥२०॥

वाङ्मानी—छक्कलमति वानकगण कष्टपर्वास्तु जने मग्न करिशा अग्नर
 पीठ छद्मि बालकेर दिक्के अविच्छिन्नधाराय जल गेऽन करितेहिल ; तथन
 ताहापेय मध्ये एकटी बालक कोन प्रकारे भङ्गय दाईया तीरे डेठिल
 एवं अग्नर बालकगुनि हात दिशा षोथ टापिया धरिशा जनाप्रुत मयक
 हईया ईपाहेते लागिल ॥२०॥

अन्वयः—तत्र कश्चित् विपश्चित् जपं विदधत् (घृन्) अपि यत् युवतिजनं
 अपश्यत् सः अल्प अल्पशः (अपि) दीपः न । हि नवनारी कौमुदी पश्चिनी च स्वभावात्
 (इव) अकस्मात् अवहितानां अपि नयनं हरति ॥२०॥

विदधदिति । तत्र तदानौम्, कश्चित्, विशिष्येण सर्वविषयात्
 चिन्थोति ज्ञानं संगृह्णातीति विपश्चित् विद्वान् जनः, जपं विदधत्
 कुर्वन् सवपि, यत्, युवतिजनमपश्यत् ; सः, अल्प विपश्चितः, अल्पशः
 स्तोकोऽपि, न दीपः । हि तथाहि, नवनारी, कौमुदी ज्योत्स्ना
 पश्चिनी च, स्वभावादेव, अकस्मात् अतर्कितभावात्, अवहितानां
 विषयान्तरनिविष्टचित्तानां जनानामपि, नयनं हरति । नवनार्यस्तु
 तदानौ स्वभावादेव तस्य नयनं हरन्ति अ, न पुनः सकाममस्य
 दर्शनमिति न दीप इति भावः ।

अत्र पूर्वाहंवाक्यार्थे प्रति पराहंवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं
 काश्चलिङ्गमलङ्कारः, तथा नवनारी प्रस्तुता कौमुदीपश्चिन्यौ चापस्तौ

अदिशदुदितवृद्धा काशनीकाशकेशा
 निजयुवतिचरित्रं विस्मरन्ती विचित्रम् ।
 चल चपलमगारं किन्नु जल्यैरनल्पैः
 वृणु च चलनिचोलं पुरुषाः सञ्चरन्ति ॥३१॥

तासाञ्च हरतीत्येकया क्रिययाभिसम्बन्धाद्दीपकश्चानयोः पञ्चाङ्गिभावेन
 सङ्करः, सोऽपि पुनश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥३०॥

वाङ्माला—उत्काले कोन विधान् लोक छप करिते धाकिशां
 ये युवतिगणेश्च प्रति दृष्टिपात करितेछिलेन, ताहा ठाहार अन्नमोषं
 नहे । कारण, नवीन वनणी, खोऽन्ना एवः पन्निनी—एहेगुनि स्वभावतहे
 अलंकितभावे विषयासृष्टातिनिविष्टे लोकनिगेश्च दृष्टि हरण करिया
 धाके ॥३०॥

अन्वयः—काशनीकाशकेशा उदितवृद्धा विचित्रं निजयुवतिचरित्रं विस्मरन्ती
 (सती १४) अदिशत् । अनल्पैः जल्यैः किं नु चपलं, अगारं चल, चलनिचोलं च वृणु-
 पुरुषाः सञ्चरन्ति ॥३१॥

अदिशदिति । काशैः काशकुसुमेः नीकाशास्तुल्याः पक्षतया सर्वथा
 शुभवर्णाः केशाः यस्याः सा, उदिता तदानीमुपस्थिता चासौ वृद्धा
 चेति सा, विचित्रम्, निजं स्वकीयं यत् युवतिचरित्रं तरुणीसमय-
 स्वभावः तत्, विस्मरन्ती सतीव, एतेनास्या अपि यौवने ईदृशमेव चरित्र-
 भासौदिति सूचितम् ; अदिशत् तत्रत्यां काञ्चित् युवतिम् आदिष्टवती ।
 किमादिशदित्याह पुल्लिति । अनल्पैर्बहुभिः, जल्यैरनावश्यकवाक्यैः,
 किं नु फलं भवेत्, अपि तु किमपि नैत्यर्थः । चपलं ग्रीधम्, अगारं
 गृहम्, चल अगच्छ ; चलनिचोलश्च वायुना चञ्चलीमूर्तं वस्त्रश्च, वृणु
 यथाख्यानमारोपय । कुत एतदित्याह पुरुषा इति । पुरुषाः पुरुषाः-

इति विगुणवचोभिर्यौवतं तद्विरक्तं
 सजलकलसकचं सुष्ठु ज्योषं जगाम ।
 निरगमदथ तासामाद्र्चेलाभ्ररालात्
 विरलजलदलेपाच्छीतरश्मि रिव श्रीः ॥३२॥

सञ्चरन्ति तोरपथेन प्रजन्ति । अन्यथा ते तवेतामवस्थामवलोक्य तां
 निलज्जामेय मन्यैरिति भावः ।

अथ चलनिषोलसंवरणं प्रति पुरुषाः सञ्चरन्तीति वाक्यार्थो हेतुरिति
 वाक्यार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार, काशनीकाशकेशेति लुप्तोपमा,
 विस्मरन्तीषेति प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा हृत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासश्चेत्तेषां
 मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“पुरुषा पुरुषाः नरः” इत्यमरः ॥३१॥

वाङ्मना—एहै समय काशपुष्पेण शय्य अत्युच्चउच्चवर्ग केम्बूछ
 कोन वृक्ष ज्योलोक आसिवा निस्त्रेर विच्छिन्न योवनकाणचरिञ्ज विन्दत
 ह्येशाहै येन कोनउ युवतिके आट्ठेण करिञ्ज—‘यनावशक कउकण्ठलि
 कथा बनिवार प्रद्योन्नन कि ? मउर बाडी छन एवः चकण वल्ल संवरण
 कर, पुकषेरा विचरण करिजेछे’ ॥३१॥

अन्वय.—तत् यौवत इति विगुणवचोभि विरक्त (सत्) सजलकलसकच
 ज्योष सुष्ठु (च) जगाम । अथ शीतरश्मैः श्री विरलजलदलेपात् इव तासां श्री
 आद्र्चेलाभ्ररालात् निरगमत् ॥३२॥

इतीति । सत्, युवतीनां हृन्मिति यौवतम्, इति इत्यम्, विगुण-
 वचोभिर्ह्यहायाः प्रां तकूलवाक्यैः, विरक्तं सत्, सजला जलपूर्णा, कलमाः
 कक्षिपु यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, ज्योषं नीरवम्, सुष्ठु, सुन्दरव,
 गच्छं प्रति जगाम । अथ शीतरश्मै चन्द्रस्य, श्रीः कान्तिः, विरलरश्मैः

हीनजातिवनिताकुलं क्वचित् . .
 रैत्यभूषणविभूषिताङ्गकम् ।
 तारकाभिरुपशोभिताम्बर-
 श्रीयुतं पुलिनसैकतेऽद्युतत् ॥३३॥

जलदेमैवैर्यो लीप आवरणं तस्मादिव, तासां युवतीनाम्, श्रौः कान्तिः,
 आर्द्राणां चिलानां वस्त्राणामन्तरालात्, निरगमत् निर्गताभृत् ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः ।

“यौवतं गये” इत्यमरः ॥३२॥

वाङ्माला—सेहै युवतिगण वृद्धार एहेरुण प्रतिबुल बाके विरुद्ध
 इहेका जलपूर्ण कुष्ठ मकन कण्ठे लहेया नीरव ७ सम्भवभावे गृहेर दिक्के
 गमन करिते लागिण । ताहात्र पर अन्न अन्न नेषेय आवरण इहेते
 चक्षुर ख्यान्त्रार ग्राम आत्र वक्षुर तितर इहेते ताहादेर देहकाखि
 निर्गत इहेते थाकिल ॥३२॥

अन्वयः—क्वचित् रैत्य-भूषण-विभूषिताङ्गकं (अतएव) तारकाभिः
 उपशोभिताम्बरश्रीयुतं हीनजातिवनिताकुलं पुलिनसैकते अद्युतत् ॥३३॥

रैत्येति । क्वचित् नद्याः कुलचित् प्रदेशे, रैत्यभूषणैः पित्तल-
 मयालङ्कारैर्विभूषितानि अङ्गानि यस्य तत्, अतएव तारकाभिर्नक्षत्रै-
 र्उपशोभितं यदम्बरं मगनं तस्य श्रीरिव श्रीर्घोररक्षणकान्तिहाया युतम्,
 हीनजातिवनिताकुलं अयडालादिस्त्रीसमूहः, पुलिनसैकते तीयोत्थित-
 बालुकामयस्थानं, अद्युतत् प्रकाशते अ ।

अत्र समासगतोपमालङ्कारः ।

“रीतिः स्त्रियामारकूटी न स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वादवीजमपि वीजवर्जितं
 रोपयन्त्यपसदाङ्गना क्वचित् ।
 धुन्वती क्वणितकङ्कणं करं
 सन्ततजं परुषाक्षरापराम् ॥३४॥

रीतिः कर्मण्यौमानोवेति "यद्य् च प्रकीर्तितः" इति प्रकीर्तित-
 ग्रहणात् कर्मार्थे इदमर्थे वा यद्य् ॥३३॥

वाङ्माला—पितृलभय अलङ्कारे अलङ्कृत ; सूत्रात् नक्षत्रशोभित
 आकाशेन छाद्य घोर कृष्णवर्ण निम्नजातीय जोगन नदीर वानुकाम्य पुनिने
 प्रकाश पाहेतेहिल ॥३०॥

अन्वयः—क्वचित् अपसदाङ्गना वीजवर्जितं अपि वादवीजं रोपयन्ती क्वणित-
 कङ्कणं करं धुन्वती परुषाक्षरा (च सती) अपरां सन्ततजं ॥३४॥

वादिति । क्वचित्, अपसदाङ्गना क्वचित् हीनजातिस्त्री, वीज-
 वर्जितं कारणहीनमपि, वादवीजं विवादमूलम्, रोपयन्ती प्रवर्त्तयन्ती,
 क्वणितानि शब्दायमानानि कङ्कणानि हस्तभूषणविशेषा यत्र तं
 तादृशम्, करं हस्तम्, धुन्वती मञ्जालयन्ती, परुषाक्षि निष्ठुराक्षि
 अक्षराणि वाक्यवर्णा यस्याः सा तादृशी च सती, अपरामपसदाङ्गनाम्,
 सन्ततजं भर्त्सयामास ।

अत्र स्वभावावोक्तिरलङ्कारश्चे कानुभासेन संसृज्यते ॥३४॥

वाङ्माला—कोन शाने कोन नोछातीय श्री विना कारणे
 विवादें वीज रोपण करिद्या शबादनान कङ्कणयूक्त हर्ष कम्पित करिते
 थाक्षि निष्ठुर वाको अपर कोन नोछातीय श्रीलोकके डरसना
 करितेहिल ॥३३॥

दुःसहयमविषयविग्रहान्
 मुक्तिमात्रपतितान् सरिञ्जले ।
 मीलितान्मचलानसिञ्चपन्
 पुङ्गवान् कृपकपुङ्गवाः क्वचित् ॥३५॥
 खानलब्धगुरुशान्तिनामुना
 मुञ्चताप्यचिरजां कृतज्ञताम् ।
 कोटिना तटमखानि शृङ्खयोः
 नाग्नि तिष्ठति पशोर्हि भद्रता ॥३६॥

अन्वयः—क्वचित् कृपकपुङ्गवाः दुःसह-यम-विषय-विग्रहान् सरिञ्जले मुक्तिमात्र-
 पतितान् मचलान् पुङ्गवान् मीलितान् असिञ्चपन् ॥३५॥

दुःसहेति । क्वचित्, कृपकपुङ्गवाः कृपीबलश्रेष्ठाः, हलशकट-
 वहनादिना दुःसहेन श्रेय विपण्या अवसन्ना विग्रहाः शरीराणि येषां
 तान्, सरितो नद्या जले, मुक्तिमात्रं हस्तान्मोचनघ्न्य एव पतितान्
 मग्नान्, मचलान् खन्दनरहितान्, पुमांसञ्च तै गावश्चेति पुङ्गवास्तान्
 वपान्, मीलितानि तैः पुङ्गवैरेव मुद्रितानि अघीणि अक्षीणि यस्मिन्
 कर्मणि तद्वयथा तथा, असिञ्चपन् सपितवन्तः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, क्लृप्तानुप्रासश्चानयोः संसृष्टिः ॥३५॥

वाङ्माला—बहू समय हल ओ शकटप्रभृति बहन कराय बुबुण्डिब
 शरीर अवसन्न हईया पडिथाहिल ; अतरां कृषकेरा नदीर कोन स्थाने
 वेई ताहादिगके छाडिथा मिल, अमनि सेगुलि याईया नदीर जले पडिल,
 परे श्विब हईया दीडाहेन एवं चोख बुद्धिथा थाकिल ; तथन कृषकेरा
 सेगुलिके आन कर्राहेते लागिल ॥३५॥

ऊर्ध्वदण्डधृतवातवाससि
सन्ततेऽनुगुणमातरिखना ।
केनिपातमवलम्ब्य सुस्थितः
नाविको मुदितचक्षुरज्जगौ ॥३०॥

अन्वयः—स्नानलम्बगुरुशान्तिना अमुना अधिरजा अपि कृतप्रता मुधता (सता)

शङ्कयोः कोटिना तटं अखानि । अयोः भद्रता नायि हि तिष्ठति ॥३१॥

ज्ञानेति । ज्ञानेन लब्धा सुखी भद्रतो शान्तियेन तेन तयोक्तेन,
अमुना पुङ्गवेन, अधिरजाम् अनधिकपूर्वजातामपि, कृतप्रतां स्नानलम्ब-
शान्तिरूपकृतोपकारस्मरणम्, सुखता त्यजता सता, पुनरपि धपना-
वश्यकतया कृतकपरिग्रभावश्यम्भावादिति भावः । शङ्कयोः कोटिना
अग्रभागेऽथ, तटं नदीतीरम्, अखानि-विदारितम् । अतएव अयोः
पशुजातीयस्य तस्य पुङ्गवस्य, भद्रता भद्र इत्यानुपूर्वीमत्त्वम्, नायि हि
संज्ञायामेव, तिष्ठति ; काय्ये तु भद्रता साधुता नैत्यर्थः । स्नाना-
नन्तरमेव तटखननरूपाभद्रकार्यंकरणात् । “उषा भद्रो वलीवर्हं ऋषभो
वृषभो वृषः” इत्यमरोक्तेरिति भावः ।

अत्र कारयेन कार्यसमर्पणरूपोऽर्घ्यान्तरन्यासोऽलङ्कारः, नायि हि
भद्रता तिष्ठति, अन्यत्र तु नैत्यन्यथ्यपोहनादार्थी परिसंख्या जानयी-
रेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सद्वरः ॥३१॥

वाङ्माला—कोन वृष ज्ञान कराय उरुतर नायि नाड करिषा
अधिरजात इतच्छता परित्रयागपूर्वक शृङ्गाश्वारा नदीत तीर पवन
करिंते जागिल । कारय, से पत्रय उरुता केवल नामेहे धाके ॥३१॥

अन्वयः—ऊर्ध्वदण्डधृतवातवाससि अनुगुणमातरिखना सन्तते (सति) नाविकः

केनिपातमवलम्ब्य सुस्थितः मुदितचक्षुः (चक्षुः) प्रजगौ ॥३०॥

प्रातिकूल्यमुदके प्रधावति
 कर्णधारनिकरो गुरुत्रमात् ।
 निक्षिपन् सुदुररित्संगतिं
 निश्वसं स्तरिमतीतरच्छूनैः ॥३८॥

उद्धेति । उद्धं दण्डेन उद्धसम्भेन धृतं यत् वातवासी वायुवस्त्रं तन्निन्, अनुगुणमातरिश्चना अनुकूलवायुमा, सन्तति प्रसारिती सति, तथाभूतेन वायुनेव भौकायां चालितायां सत्यामित्यर्थः । नाविकः कर्णधारः, केनिपातं जलप्रवेक्षितपृष्ठवर्तिवृद्धदरितं तदुपरितनदयडमिति तात्पर्यम्, अवलम्बा वामबाहुना कक्षमूले धृत्वा, सुस्थितः अपक्षभावे-
 नावस्थितः, सुदितचक्षुर्निमीलितनयनश्च सन्, उज्जगौ उद्धस्त्रेण गानं पकार ।

अथ स्वभाषीक्तिरलङ्कारः ।

“अधुनः स्वर्गं नो वायुमातरिश्वा सदागतिः” इति “अरितं केनिपातके” इति चामरः ॥३७॥

वाङ्मणि—अशुक्ल वाताग धामिशा माञ्जनेर पालेर काण्ड इडाशेधा निष्ठा नोका टालाशेते नागिने, नोकार नाशि हालेर गुटी धरिधा हिरजाने धाकिशा षोथ बुक्षिया उटैक्यरे गान करिउतेछिन ॥३७॥

अन्वयः—उदके प्रातिकूल्यं प्रधावति (गति) कर्णधारनिकरः गुरुत्रमात् परित्संगतिं मुहुः निक्षिपन् निश्वसन् (च सन्) शनैः तरिं अतीतरत् ॥३८॥

प्रातिकूल्यमिति । उदके नदीजले, प्रातिकूल्यमाश्रित्य प्रतिकूल-
 भावेनेत्यर्थः, प्रधावति वेगेन चलति सति, कर्णधारनिकरा नाविकसमूहः,
 गुरुत्रमादतीवायासात्, अरिमसन्ततिं केनिपातश्रेणियम्, सुद्वारं

तिष्ठ मामपि नयेतिभाषिणः

विप्रकृष्टपथिकस्य धावतः ।

कोऽपि पारतरणिं प्रवाहयन्

अन्यतीरतरणाय तत्त्वरे ॥३८॥

वारम्, जले निधिपन्, गुरुशनादेव निश्चसंघं सन्, शनैर्मन्दं मन्दम्,
तरिं विशालां नौकाम्, अतीतरत् तारितवान् ।

अत्रापि स्वभावोक्तिश्चैकानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥३८॥

वाङ्माला—नदीरे जल प्रतिकूलताये वेगे जलिते नागिले,
नादिकेरा अताइ परिश्रमनइकारे अद्रिज सकल (दीङ्गुलि) न्हर्न्ह
जले निक्षेप करिते थाकिइ, अनवरत निशान तांग करतः शीरे शीरे
बृहत् नौका चलाइतेहिन ॥३८॥

अन्वयः—तिष्ठ मां अपि नय इति भाषिणः धावतः विप्रकृष्टपथिकस्य कः अपि
पारतरणिं प्रवाहयन् अन्यतीरतरणाय तत्त्वरे ॥३८॥

तिष्ठेति । हे नाविक ! तिष्ठ, मामपि स्वनौकां नय इति भाषिणः,
धावतः वेगेनागच्छतः, विप्रकृष्टो दूरदर्शो वासो पथिकश्चेति तस्य
तमनादृष्टोत्थयः । अनादरे पठो । कोऽपि नाविकः, पारतरणिन्
जभ्यतीरगमनागमननौकाम्, प्रवाहयन् चालयन्, अन्यतीरे तरणाय
गमनाय, तत्त्वरे त्वरां कृतवान् ।

अत्र स्वभावोक्तिश्चैकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

तत्त्वरे इति “त्वर तरये” इति त्वरधातोः परोच्चार्य प्रयोगः ॥३८॥

वाङ्माला—‘नाविक ! दीङ्गु, आनाकेण मः’ एहे यथा नदिना
कोन न्हर्न्हो परिश्रम इति आनिते नागिले, कोन नाविक ताहाके

श्राम्यताभिमतदेशकाम्यता
 तापितेन तरणेर्महातपैः ।
 केनचित्तटतरोस्तले घणं
 बध्नता स्वतरणिं विशश्रमे ॥४०॥
 प्रतिकूलगामिनि सवेगवारिणि
 गुरुणा गुणेन तरणिं प्रतीरगाः ।
 परिक्लृप्त पञ्चघजनाः परिश्रमात्
 गुणकर्त्तनेन सहसाऽपतन् भुवि ॥४१॥

अथाश् कविना भवेर नोका वाशिते थाकिश, अथ तौर यारैवार अथ
 धरा करितेहिन ॥३९॥

अन्वयः—अभिमतदेशकाम्यता तरणेः महातपैः तापितेन श्राम्यता (अ) केनचित्
 तटतरोः तले घणं स्वतरणिं बध्नता (सता) विशश्रमे ॥४०॥

श्राम्यतेति । अभिमतं देशं गन्तुमिच्छतीति अभिमतदेशकाम्यता,
 तरणेन ध्याद्भूसूर्यस्य, महातपैस्तीव्रधीतैः, तापितेन, श्राम्यता दीर्घकाल-
 तरोवाहनात् परिश्रमं प्राप्नुवता च, केनचिद्वाविकेन, तटतरोस्तीरस्थ-
 ष्टघस्य, तले अधोदेशे, घणं कियन्तं कालम्, स्वतरणिं निजक्षुद्रनौकाम्,
 बध्नता सता, विशश्रमे विश्रान्तं विश्रामं क्रियते अत्यर्थः ।

अत्र च्छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ।

अभिमतं देशमिच्छतीति वाक्ये “काम्य च” इति काम्यप्रत्ययः ।

विशश्रम इति श्रमधातोर्भावे परीक्षा ॥४०॥

बाङ्गाला—अभिमतदेशगामी, परिश्राष्टं एवः नद्याहृष्टयोश्च सुकठोर
 ताणे लक्ष्य कोन नाविक तौरश्च कोन बुक्तेर तले निजेर नोका
 बध्न करिश किङ्काल विज्राम कवितेहिन ॥४०॥

बहुकष्टपथफललाभलोभिनः

चिरकर्षणोपचितघर्भविन्दवः ।

रवितापतमतनवः कृषीबलाः

अतिशीतले तरुतले विश्वसुः ॥४२॥

अन्वयः—प्रतीरगाः पञ्चजनः परित्यक्त्वा गुरुणा गुणन प्रतिकूलगामिनि
सवेगवारिणि तरणिं परित्यज्य सद्दसा गुणकर्त्तनेन भुवि अयतन् ॥४१॥

प्रतिकूलेति । प्रतीरगा नद्याक्षीरगताः, पञ्च वा षड् वा परिमाण-
मेयामिति पञ्चपञ्च ते जनाश्चेति ते पञ्चयजनाः, परित्यक्त्वा, गुरुणा
महता, सुखेन रज्ज्वा प्रतिकूलगामिनि, वेगेन सहेति सवेगं यद्धारि
नद्या जलं तस्मिन्, तरणिं विशालां नौकाम्, परित्यज्य आकृष्याकृत्य,
सद्दसा, सुखस्य तस्याकर्षणरज्जोः कर्त्तनेन च्छेदनेन, भुवि अयतन् ;
वेगसं वारणस्याप्रकृत्वादिभ्यामयः ।

अत्रापि स्वभावीक्लिरलद्वारम्भे कानुप्रासेन संसृज्यते ।

“कूलं रोधश्च तीरश्च प्रतीरश्च तटं मियु” इत्यमरः ।

अत्रापि पञ्चपैति “संख्याया—” इत्यादिना अन्त्यक्षरादिलीपञ्च ।

इतःप्रभृत्यष्टसु श्लोकेषु मङ्गु भाविणी नाम वृत्तम्—“स-ज-सा जगो
च यदि मङ्गु भाविणी” इति लक्षणात् ॥४१॥

वाक्त्रासा—तीरवर्ती पीठ छत्र जन लोक महाकठे विमान ३७
टानिया वेगवान् उरान जले नौका महेश राशेट्टहिन, इठः२ ७७
हिं डिण राश्याय तादारा वृत्तले पडिण गेल १९३।

अन्वयः—बहुकष्टपथफललाभलोभिनः कृषीबलाः चिरकर्षणोपचितघर्भविन्दवः

रवितापतमतनवः (च सल) अतिशीतले तरुतले विश्वसुः ॥४२॥

वदिति । इहनि कृष्टे इत्यादिना कृतकर्षणे भूमिमागे पञ्चान्त

महतात्पेन तपनस्य तापितः ।

रसनां वितत्य विपुलं श्रुतां गणः ।

चलिताङ्गसंघति विवाङ्गताननः ।

विकचेद्यणोऽर्हगयितः समग्रसीत् ॥४३॥

इति कष्टपद्यानि यानि फलानि धान्यादीनि ग्रथ्यानि तेषां लाभे लोभिनी
 लोभवन्ताः, कपोवन्ताः कपकाः, चिरं यद्भूमेः कर्षणं तत् यत्त्रिम
 शय्यः तेन उपविता वाचुष्येनाविभूता चर्मविन्दो येषां ते तयोक्ताः,
 तथा रवितापेन तप्ता तनवां द्वेषा येषां ते तादृमाद्य सन्तः, अतिप्रोतक्षी
 तवतक्षी, विशयमुर्विशयमं चक्रुः ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरकटकारे कष्टपुत्रासङ्खानयोः संपद्यिः ।

“गच्छे ह्युक्तौ फलम्” इति “कपकथ कपोवन्तः” इति वागरः ।

कष्टपद्येति “कष्टपद्यकृत्ये संज्ञायाम्” इति निपातः ॥४२॥

वाङ्माला—कर्षणं यथा कृमिभेदे लक्ष्मणं यत्र कश्चिद्वा पात्रिदे एवः

तादाभावेरे एते लोके लोठवान् दृष्ट्वा कठकथनि ददक शीर्षकान
 कृमि कर्षणं कर्षिताहिन, तादाते एतादृशेरे एते अधिक परिनाणे
 ददविभू, पात्रिदे दृष्ट्वाहिन एवः यथोक्तं भागे तादातेरे यथोक्त
 अत्रापि यथाय अशुच्य करितेहिन ; अतदां तादादा अतिप्रोतक्षी
 कृकटके दिशार कर्षितेहिन ॥४२॥

अन्वयः—एतां कष्टः महता तपनस्य तापेन तापितः अर्हगयितः, विवर्हितः

विवर्षयचव. (च शब्द) अर्हितः अर्हति एतनां विवर्षय समग्रसीत् ॥४३॥

महतीति । श्रुतां कर्षुंवासां गणः, महता अर्षितेन, तपनस्य
 कृष्येण, चातपेन शीतेन तापितः, अर्हगयितः जाम्बवतृयपातनेन
 भूमौ क्षित्यत्पद्यः, विवर्हितं व्यादत्तम् आगनं मुष्टं धेन मः, विकक्षी

घनकाननान्तरगतो गवां गणः
 प्रथमप्रभुक्तयवसान् समुद्गिरन् ।
 परिचालयन् हनुमनुक्षणं शनैः
 अभिचर्व्य सर्वमुदरे न्यवीविशत् ॥४४॥

घनमीलिततया प्रकाशिते ईक्षणे चक्षुषी यस्य स तादृशश्च सन्, चलिता
 निश्वासेनैव कम्पिता अङ्गानां संवृतिः समूहो यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा
 तथा, रसनां जिह्वाम्, विपुलमधिकम्, विंतत्य विस्तार्य, समश्नसीत्
 छायायां स्थित्वा निरन्तरं श्वासमाविष्क तवान् ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारो हृत्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥४३॥

वाङ्माला—रूद्रवृत्ति श्रयोद शुकुतत्र तारप तापित हृद्देशे कोन
 छायात्र अर्कशक्ति धाकिशा, मुख विकृत करिशा, चोथ मेलिशा, खिन्नाटाके
 अधिक वाङ्मालेश्च एवः ममठ अत्र दीपादेश्च आग जाग करितेहेति ॥४३॥

अन्वयः—गवां गणः घनकाननान्तरगतः शनैः अनुचर्षं हनुं परिचालयन्
 प्रथमप्रभुक्तयवसान् समुद्गिरन् (च सन्) अभिचर्व्य उदरे सर्वं न्यवीविशत् ॥४४॥

घनेति । गवां गणः, घनं निविद्धं यत् काननं घनं तस्यान्तरं
 मर्ध्यं गतः, तत्रत्यच्छायायामवस्थित इत्यर्थः, शनैर्मन्दं मन्दम्,
 अनुक्षणं निरन्तरम्, हनुं गण्डावयवम्, परिचालयन् चर्वनाद्यं सञ्चाल-
 लयन्, प्रथममादौ प्रभुक्ता उदराम्यन्तरे प्रवेशिता ये यवसा घासास्थान्,
 समुद्गिरन् उदरान्मुखाम्यन्तरे आनयंश्च सन्, अभिचर्व्य सर्वतोभावेन
 तश्चर्वनं कृत्वा, उदरे, सर्वम्, न्यवीविशत् प्रवेशितवान् ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेकानुप्रासहृत्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“घासो यवसम्” इत्यमरः । “यवसः पुंसि च” इति तत्त्वटीकायां
 रघुनाथः । “गण्डो कपोलौ तत्परा हनुः” इति चामरः ॥४४॥

পথিকৌ বৃহত্পথগময়মাঙ্কুলঃ
 পরিপীয বারি নিবসন্নাতপে ।
 শিশিরানিলোপজনিতাঙ্গনির্হঁতি:
 বিবশো বম্ভূব ভুবি নিদ্রিতৌ দ্রুতম্ ॥৪৫॥
 রবিরশ্মিশৃঙ্খরসগাত্তমার্জর্জী
 বিনিধায় সূর্দে নি কৃষীব্রহ্মা: খলে ।
 সততস্মৃতপ্রসৃতঘর্ম্মবিন্দব:
 হলিক্লেষ্টভূমিগাঢ়ণং ব্যপানয়ন্ ॥৪৬॥

বাঙ্গালা—গোগমূহ নিবিড় বনেত্র ভিতরে থাকিয়া ধীরে ধীরে
 অনবরত গণ্ডযুগল সঞ্চালন করিয়া প্রথমতরু ঘাস মুখে আনিয়া পুনর্বার
 চিবাইয়া সে সমস্তই উদরেব ভিতরে প্রবেশ করাইতেছিল ॥৪৪॥

অন্বয়:—বৃহত্পথগময়মাঙ্কুল: পথিক: বারি পরিপীয অনাতপে নিবসন্
 শিশিরানিলোপজনিতাঙ্গনির্হঁতি: বিবশ: (য সন্) দ্রুতং ভুবি নিদ্রিত: বম্ভূব ॥৪৫॥

পথিক ইতি । বৃহতৌ দীর্ঘস্য পথৌ গমেন গমনেন যচ্ছমলেন
 আঙ্কুল: পথিক:, বারি নয়া জলং পরিপীয, অনাতপে স্ফায়ায়াম্,
 নিবসন্নবতিষ্টমান:, শিশিরেণ শীতলেণ অনিলেণ বায়ুনা উপজনিতা
 অঙ্গানাং নির্হঁতি: শান্তির্যস্য স তথীক্ত:, বিবশো নিদ্রাগমাৎস্বাধীন-
 চেষ্টয় সন্, দ্রুতম্, ভুবি, নিদ্রিতৌ বম্ভূব ।

অতাপি স্বभावोक्तिरलङ्कारश्चैकानुप्रासेन संसृष्ट: ॥৪৫॥

বাঙ্গালা—সূক্ষ্মেণ পথ গমন করায় পরিশ্রান্ত পথিকগণ নদীর জল
 পান করিয়া তৃষ্ণের ছায়ায় বসিয়া বিশ্রাম করিতেছিল; এমন সময়
 শীতল বায়ু আনিয়া তাহাদের অন্তরে শান্তি জন্মাইতে লাগিল বলিয়া,
 তাহারা অবশ হইয়া সমস্তই দ্রুতগে নিদ্রিত হইয়া পড়িতেছিল ॥৪৫॥

प्रथमाहिनस्य पथिकः पथि ब्रजन्
 प्रयियासितस्थलसमीपगोऽपि सन् ।
 गमनीयमल्पमपि मार्गमुन्ननाः
 बुबुधे प्रभूतमिव दुःसहयमी ॥४७॥

अन्वयः—प्रवीरलाः मूर्धनि रवि-रश्मि-गुण-रस-गात्रमार्जनीं विनिधाय सतत-
 सुत-प्रसृत-धर्मबिन्दवः (सन्तः) खली इलिकटभूमिग-दृष्यं न्यपानयन् ॥४६॥

रवीति । कृपोवलाः कृपकाः, मूर्धनि मस्तके, रविरश्मिभिः सूर्यो-
 किरणैः शुष्का रसा जलानि यस्याः सा चासौ गात्रमार्जनी चेति ताम्,
 विनिधाय बन्धनेन संख्यास्य, सततं सुता निर्गताः प्रसृता विस्तृताश्च
 धर्मबिन्दवो येषां ते तादृशाः सन्तः, खली शय्यक्षेत्रे, इलिभिः कृष्ण या
 भूमिः तत्र गच्छति तिष्ठतीति तत्तादृशं यत्तुर्णं तत्, न्यपानयन् उत्तोत्यो-
 त्तोत्यापनीतवन्तः ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

“खलं शय्यस्थानि शठे शिषु” इति त्रिकारणशेषः ॥४६॥

वाक्यानि—रुयकेवा ययके र्थाकिरणत्रयं गात्रमार्जनीं बद्धन कदिशा
 इलिकटे भूमिजातं दृष्यं नकलं तुनिशां मेलाइतेहिन, येई मनये
 ताहाणेर गात्र इहेते अनवरतं धर्मदिन्नु निर्गतं इहेशां विस्तृतभावे
 निःशत इहेतेहिन ॥४६॥

अन्वयः—पथिकः दिनस्य प्रथमान् पथि ब्रजन् प्रयियासितं स्थल समीपगः अपि
 दुःसहयमी उन्ननाः (ष) सन् गमनीयं अल्पं अपि मार्गं प्रभूतं इव बुबुधे ॥४७॥

प्रथमादिति । पथिकः, दिनस्य, प्रथमात् प्रभातकालादवधि, पथि
 ब्रजन् गच्छन्, प्रयातुमिष्टं प्रयियासितं यत् स्थलं तस्य समीपं गच्छतीति
 सः, तादृशः सखपि, दुःसहः श्रमोऽस्यासीति स दुःसहयमी उन्नना

ललितामला मृदुलपल्लवावली

प्रथमप्रकाशितमुखी नवा सती ।

प्रखरेण भास्करकरेण धर्षिता

प्रमुमोह साहसिकतावर्हिर्गमात् ॥४८॥

‘उत्सुकचित्तश्च मनू, गमनीयम्, अत्यमपि मार्गं पश्यान्मन्, प्रभूतं प्रचुरमिव, बुद्धये मेने । इःसदृशमोत्यादेवेत्याशयः ।

अथ अस्वस्य पथः प्राचुर्यबोधं प्रति इःसदृशमिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलद्वारः ।

इःसदृशमिति अतिशयाद्यै मत्त्वर्थीय इन् । अतएव बहुमोहिण्या तदर्थस्य बोधयितुमशक्यत्वात् “न कर्मधारयान्मत्त्वर्थीयः—” इत्यादि-निषेधस्य न प्रशक्तिरिति प्रागप्युक्तम् ॥४७॥

बाधाला—पश्चिमगण तिनैत्र प्रथम समग्र इहेते पथे कनिठे थाकिदा गणवाशानेन निरुटेवती एवः उेरकलित इहेदाथ अताउ परिखाउ वजिना अन्न पथकेउ अधिक वनिष्ठा मने कनिठेइत्त १९१॥

अन्वयः—ललिता अमला नवा (च) मृदुलपल्लवावली साहसिकतावर्हिर्गमात् प्रथमप्रकाशितमुखी प्रखरेण भास्करकरेण धर्षिता (च) सती प्रमुमोह ॥४८॥

ललितेति । ललिता सुन्दरी, अमला निर्ममला, नवा नूतना, च, मृदुला चासौ पहवानामावली येखिद्येति सा मृदुलपल्लवावली तादृशी रमणी च, साहसिकतया अल्पसमयेन साहसेन च वर्हिर्गमात् तरुलता-शाखाभ्य उत्पानात्, भवनावर्हिर्गमनाच्च, प्रथमं प्रकाशितं मुख-भावभागो वदनश्च यया सा तादृशी, अतएव प्रखरेण अतितीक्ष्ण, भास्करकरेण सूर्यकिरणेन, विटङ्गलेन च, धर्षिता ग्लाना आक्रान्ता च सती, प्रमुमोह अतीवविकला प्रमूच्छिता च बभूव ।

पादपादपि लताकुलादपि

भूतलादपि च दूरवर्तिनः ।

काचवज्जलधिवीचिचञ्चलं

निर्मलं किमपि तेज उदगतम् ॥४८॥

शोषयन् रसमशेषवस्तुनः

तापयन् गृहगतान् जनानपि ।

दुःसहो दिनकरोऽकरोत्तदा

चण्डरोचिरिति नाम सार्थकम् ॥५०॥

अत्र कार्यसाम्येन विशेषणसाम्येन च तादृशपदवाक्यां तदर्थी-
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारो ह्यत्यनुप्रासधानयोः संघट्टिः ॥४८॥

वाङ्माला—निर्मलं, रसोद्भव, अन्नकान्मात्र निर्गुणं च अथवा अद्वानित
इव उरुनकार नूतन पद्मवर्णं अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा
अतिविद्वान् इति ॥४८॥

अन्वयः—काचवत् जलधिवीचिचञ्चलं निर्मलं (च) किं अपि तेजः दूरवर्तिनः
पादपात् अपि लताकुलात् अपि भूतलात् अपि च उदगतं ॥४८॥

पादपादपि । काचवत् लघुम्, जलधिवीचिवत् समुद्रतरङ्ग इव
चञ्चलम्, निर्मलञ्च, किमपि तेजः, दूरवर्तिनो द्रष्टृरदेशस्थितात्,
पादपादपद्मसमूहादपि, लतानां कुलात् निचयादपि, भूतलादपि च,
उदगतमुत्थितमभूत् ।

अत्र शीतोपमालुप्तोपमयोः परस्परनिरपेक्षतया संघट्टिः ।

इदन्तु तेजो निदाघकाले मध्याह्नसमये तोव्रातपे नितरामनुसन्धित्-
मूनां प्रत्यघीभवति ॥४९॥

वाङ्माला—काचैश्च ज्ञान्का, अजउदवेषैश्च ज्ञान्का च निर्मलं,
कोन तेषु दूरवर्ती इव, लता च नूतन इति ॥४९॥

प्रायश्चिजगतामकारणं
दृष्टिमेव मलिनो विलुम्पति ।
इत्यवेत्य किरणै रिवै रिरत्
अन्धकारमरुणो गुहान्तरे ॥५१॥

अन्वयः—तदा दुःसहः दिनकरः अग्नेयवस्तुनः रसं शोषयन् गृहगतान् अपि जनान् तापयन् (च) अखरोषिः इति नाम सार्थकं अकरोत् ॥५०॥

शोषयन्निति । तदा दुःसहो दिनकरः सूर्यः, अग्नेयवस्तुनो रसवतः धान्यादिसर्वपदार्थस्य, रसं शोषयन्, गृहगतानपि जनान् तापयन् च सन्, अखं भीषणं रोषिरातपो यस्य स अखरोषिरिति नाम सन्नाम्, सार्थकं व्युत्पत्त्यर्थं युक्तम्, अकरोत् ।

अत्र अखरोषिरिति नाम्नः सार्थकौकरणं प्रति प्रथमार्द्धगतपदार्थ-इयस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारकानुप्रासनं संघट्यते ॥५०॥

वाङ्माला—उत्काले दुःसह सूर्या वसयुक्तं मनसु वस्तुन वस शोषण एव गृहस्थित जनगणैरु गृहाप अत्राशेते धाकिष्ठा, 'छत्रोच्छि' एवै नाम सार्थकं कवितेहिलेन ।५०।

अन्वयः—एवः मलिनः अकारणं प्रायश्चः (एव) जगतां दृष्टिं विलुम्पति इति अवैत्य इव अन्धः किरणैः अन्धकारं गुहान्तरे ऐरिरत् ॥५१॥

प्रायश्च इति । एव मलिनः कृष्णवर्णः पापी च, अन्धकारः, अकारणम्, प्रायश्चो वादृश्येभेव, जगतां जगदासिनां जनानां दृष्टिम्, विलुम्पति स्वभावेन मन्त्रौषधिप्रभावेण च अपहरति ; इति अवेत्य आत्वेव, अन्धः सूर्यो राजा च, किरणैर्मयुखै राजपुरुषैश्च, अन्धकारं तिमिरं चौरश्च, गुहान्तरे पर्वतकन्दरे कारागारे च, ऐरिरत् प्रेरितवान् ।

भास्वदंशुनिचयैस्तिरस्कृतः
 सूर्यकान्तमणिरग्निमातनीत् ।
 शक्तिमान् जगति को जनो मुधा
 संसहेत हि परावमाननाम् ॥५२॥

अत्र कार्यसाम्येन सूर्ये रात्रः अन्वकारे च चौरस्य व्यवहार-
 समारोपात् समासीक्तिरलङ्कारः, क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन
 सद्वरः, सोऽपि च छेकानुप्रासद्वयनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥५१॥

वाङ्मना—एहे शनि अक्षकार विना कारणे प्रायः जगद्वागो
 ज्ञोक्तेरहे दृष्टि हरण करे ; ईहा जानिशाहे येन र्श्या आपन किदणधारा
 अक्षकारके परकीतेर उहार तितरे प्रेरण करितेहेल्लेन ॥५१॥

अन्वयः—सूर्यकान्तमणिः भास्वदंशुनिचयैः तिरस्कृतः (सन्) अपि चातनीत् ।
 जगति शक्तिमान् कः हि जनः मुधा परावमानना संसहेत ॥५२॥

भास्वदिति । सूर्यकान्तमणिः, भास्वतः सूर्यस्य अंशुनिचयैः
 किरणसमूहैः, तिरस्कृत आहतो भर्त्सितश्च सन्, अग्निम्, चातनीत्
 विस्तारिणाविरकरीत् । जगति, शक्तिमान् प्रतिक्रियाप्रदर्शने समर्थः,
 को हि जनः, मुधा ह्यथा विनाकारणमित्यर्थः, परावमाननां परकृत-
 मपमानम्, संसहेत, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः ।

अत्रावरणभर्त्सनयोर्भेदेऽपि तिरस्कृत इति पदस्य द्वेपेक्षामेदाध्य-
 वसायदतिशयोक्तिरलङ्कारः, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासश्चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः ।

रविकिरणसमूहं सूर्यकान्तमणेरग्नेराविर्भावः खलु स्वाभाविकः ॥५२॥
 वाङ्मना—सूर्यकालमणिः सूर्योद किदणधरः आहुत इहेहा अपि

दीर्घं भूविलसुपेत्य भास्करः-
 ध्वान्तशेषमिव हन्तुमुद्यतः ।
 नागलोकमगमद्विचक्षणः-
 नाश्रयलेशमपि नैव शेषयेत् ॥५३॥
 तापितं रविकरेण सैकतं
 तोत्रमुष्णकिरणं समासृजत् ।
 तीक्ष्णतेजसमुपेत्य यो जडः
 दुर्भगः स खलु सर्वसम्मतः ॥५४॥

आदिकार काशतेहिन । कारण, अगते शक्तिशाली कोन लोक विना
 कारणे पदकृत अपमान मद्द करे ? ॥५२॥

अन्वयः—भास्करः दीर्घं-भू-विलं उपेत्य ध्वान्तशेषं (अपि) हन्तुं उद्यतः इव
 नागलोकं अगमत् । विचक्षणः नाश्रयलेशं अपि न एव शेषयेत् ॥५३॥

दीर्घोति । भास्करः सूर्यः, दोषाया निजकिरणैरेव विदारिताया
 भुवो भूमेः विलं गतम्, उपेत्य प्रविश्य, ध्वान्तस्य अन्धकारस्य शेष-
 मवाशिष्टमंशमपि, हन्तुमुद्यत इव सन्, नागलोकं पातालम्, अगमत्
 गन्तुमारभते स्म । विचक्षणो नीतिज्ञो लोकः, नाश्रयस्य हन्तव्यस्य
 लेशमल्पमंशमपि, नैव, शेषयेत् अवाशिष्टतया रक्षेत् ।

अथ वाचा भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेचालद्वारः, सामान्येन
 विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासज्ञानयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ॥५३॥

वाङ्मना—एषा विदोर्षं कृमिव गर्जेत् त्रितरे अवेश करिषा अदर्शिते
 अहकारेण देन दिनाग करिते उच्चत इहेहा पाताले धाहेतेहिलेन ।
 कारण, नीतिज्ञ लोक इष्टवोर लेशे अदर्शिते द्रागेन ना ॥५०॥

प्रचण्डमार्त्तण्डमरीचिमण्डलैः
 समाहतस्तप्तसमोरणैरपि ।
 विगाहमानोऽपि सरोवरान्तरे
 न देहदाहं स्म जहाति दन्तुरम् ॥५७॥
 प्रभञ्जनो वह्निसमानमर्गनः
 धरारजोराजिसुपाहरन् जवात् ।
 सनिस्वनं नोरमपर्णमुद्धहन्
 उदभ्रमत् सिन्धुजलभ्रमोपमम् ॥५८॥

अन्वयः—प्रचण्ड-मार्त्तण्ड-मरीचि-मण्डलैः तप्तसमोरणैः अपि समाहतः (जनः)
 सरोवरान्तरे विगाहमानः अपि (सन्) दन्तुरं देहदाहं न जहाति स्म ॥५७॥

प्रचण्डेति । प्रचण्डस्य प्रखरतया नितान्तभीषणस्य मार्त्तण्डस्य
 सूर्यस्य मरीचिमण्डलैः किरणसमूहैः, तप्तसमोरणैरपि तन्मरीचिमण्डल-
 सन्तप्तवायुभिश्च, समाहतस्ताडितः भृशं सृष्ट इत्यर्थः, जनः, सरो-
 वरान्तरे उत्तमजलाशयमध्ये विगाहमानो मज्जन्नपि सन्, दन्तुरं
 विषमं देहदाहं शरीरसन्तापम्, न जहाति स्म सदृसा न तत्याज ;
 तदतिरेकादिति भावः ।

अत्र विगाहनरूपे कारुण्ये सत्यपि देहदाहत्यागरूपतत्कारुण्यानु-
 पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः, इत्यनुप्रासश्च कानुप्रासश्च ल्येतेषां संछट्टिः ।

इतःप्रभृति पञ्चसु श्लोकेषु वंशस्त्रविलं इत्तम् ॥५७॥

बाह्यानां—प्र७७ शूर्योव किरणं च मृष्टं वायुं संस्पर्शेण परे
 माह्वस्य सरोवरमध्ये अवगाहनं कविते थाकिदां गहना देहेन दारुण
 गत्यागं तागं करिते पात्रितेहिल ना ॥६१॥

कृतचण' प्राणपति' प्रवासिनम् .

अवीक्ष्य साक्षाद्युवतेरुपागतम् ।

सुदुःसहोऽन्तर्ज्वलितो महातपः

जिगाय मध्यन्दिनभास्वदातपम् ॥५८॥

अन्वयः—वह्निस्मानमग्निः प्रभञ्जनः जवात् धरायोरजि' उपाहरन् सनिस्वनं नीरसपयं उदहनं (च) सिन्धुजलभ्रमोपमं उदधमत् ॥५८॥

प्रभञ्जन इति । वह्निस्मानमग्निः अग्नितुल्यस्पर्शः, प्रभञ्जनी वायुः, जवाद्देगात्, धराया भूमे रजोरजि' धूलिसमूहम्, उपाहरन्वाददानः, सनिस्वनं सशब्दम्, नीरसपयं उदस्य शुष्कफलम्, उदहनं, तोलय' उ सन्, सिन्धुजलभ्रमः समुद्रजलावर्त' उपमा यस्य कर्मण्य इति तद्व्यथा तथा, उदधमत् घूर्णितवान् ।

अथ स्वभाषोक्तिरलङ्कारः, समासगतमार्थोपमादयश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्गरः, सोऽपि च ष्ठैकानुप्रासेन संसृज्यते ॥५८॥

वाङ्माला—अग्निर तुना उरुस्पर्शं वायु वेगेन कृतलेन धूनि महेया,
शब्देन सहित उरु पात्र वहन कविते थाकिशा, समुद्रेण जलावर्षेण छाया
(षोडश मत्) घूर्णितेहिन ॥५८॥

अन्वयः—कृतचण' प्रवासिन' प्राणपति'. साक्षात् उपागत' अवीक्ष्य युवतेः
अन्तर्ज्वलितः सुदुःसहः महातप. मध्यन्दिनभास्वदातप' जिगाय ॥५८॥

कृतिति । कृतः क्षुण्य आगमनसमयनिर्देशो येन तम्, प्रवासिनं
विदेशस्थम्, प्राणपतिम्, साक्षादुपागतमुपस्थितम्, अवीक्ष्य अनवलोक्य,
स्थिताया इति शेषः ; युवतेः, अन्तः हृदयाम्यन्तरे ज्वलितः, सुदुःसहो
महातपः तीव्रद्योतः, मध्यन्दिनभास्वतो मध्याह्नसूर्यस्तातप' द्योतम्,
जिगाय जितवान् ।

कृतः कुलायालयकोकिलेन यः
 कुहरवः काननतोऽन्तरेऽन्तरे ।
 वियोगिनीनां स मनस्युहरिति
 ततान पीडापिशुनं प्रतिस्वनम् ॥६०॥

अत्र सन्तापविरहवैदनयोर्भेदेऽपि महातपपदेन तयोरभेदाध्य-
 यसायादेकातिशयोक्तिरलङ्कारः, जयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरपरा-
 यतिशयोक्तिः, छेकानुप्रासश्च त्वेतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥५९॥

वाङ्मना—प्राणजुना प्रियपति सेहै मयरे आसिबेन एहेरूप निर्देश
 करिवा विद्वेषे गियाहिलेन, किञ्च तখনओ तांशके प्रताके उपस्थित
 ना शेषिते पाशुशय श्रुतिर श्रुतयेर भितरे अतिदुःसह विधान
 आतण, रक्षाहृत्शयोर आतणके छय करितेहिल ॥६०॥

अन्वयः—कुलायालयकोकिलेन अन्तरे अन्तरे काननत य कुहरव कृत स
 वियोगिनीनां मनसि उह इति पीडापिशुन प्रतिस्वन ततान ॥६०॥

कृत इति । कुलायो नीरमालयोऽवस्थितिस्थानं यस्य स पासौ
 कोकिलश्चेति तेन, अन्तरे अन्तरे, मध्ये मध्ये, काननतो वनात्, यः
 कुहरवः कृतः, स कुहरवः, वियोगिनीनां विरहिणीनां रमणीना मनसि,
 'उहः' इति इत्यम्, पीडापिशुनं वियोगवैदनासूचकम्, प्रतिस्वनं
 प्रतिध्वनिम्, ततान विद्यारेण चकार; कोकिलरवस्योद्दीपकत्वात्
 प्रतिध्वनेश्च प्रायेण ध्वन्यनुरूपत्वादित्याशयः ।

अत्र तादृशप्रतिस्वनोत्पादनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
 रलङ्कारः, छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च त्वेतेषां संसृष्टिः ।

“कुलायो नीरमस्थियाम्” इति “पिशुनौ खलसूचकौ” इति
 चामरः ॥६०॥

वह्निः प्रतप्तं तपनातपैर्वपुः
 सुगीतलं स्वदजलं किलाकरोत् ।
 अनङ्गतप्तं पथिकाङ्गनामनः
 निरुद्धमप्यशुजलं न किञ्चन ॥६१॥

वाङ्मना—नोदवाभी क्वाकिल मरुधा मरुधा वन इहेते वे 'दृहदव'
 [कश्चित्छिल; 'तांशे विरहिणी व्रमणिगणेर इनये 'उद्' हेत्याकार
 विशेषणवैभवात् 'उ' अतिशयि उभयान्न कश्चित्छिल । ७० ।

'अन्वयः—'नोदवम्' किल तपनातपैः वह्निः प्रतप्तं वपुः सुगीतलं अकरोत् ।
 (किन्तु) निरुद्धं अपि अशुजलं अनङ्गतप्तं पथिकाङ्गनामनः किञ्चन शीतलं न
 अकरोत् ॥६१॥

वह्निरिति । स्वदजलं घर्मयारि कर्तुं किल, तपनातपैः मूर्खयोग्यैः,
 वह्निः प्रतप्तम्, वपुः शरीरम्, सुगीतलमकरोत् । किन्तु, निरुद्धम् अन्तरे
 अपरुद्धमपि, अशुजनं कर्तुं, अनङ्गेन कामेन तप्तम्, पथिकाङ्गनायाः
 दाम्निविषयाः विरहिण्या रमण्या मनः, किञ्चन किमपि, शीतलम्, न
 अकरोत् ।

भानोर्भानुमहोष्णतामनुभवन् पत्रातपत्रान्तरात्
 यान्त्यान्तनितान्ततान्तकरणो गच्छन् स मध्यन्दिने ।
 स्वच्छे व्योमनि यामिनीमणिमिव श्रीहारकापत्तनं
 सिन्धौ सौधविभाविभासितसितं दूराद्दृग्दर्शदरात् ॥६२॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 मध्याह्नवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥०॥

—०:०:०—

अन्वयः—मध्यदिने यान-यान्त-नितान्त-तान्त-करणः सः पत्रातपत्रान्तरात् भानोः
 भानुमहोष्णतां अनुभवन् गच्छन् (च) स्वच्छे व्योमनि यामिनीमणिं इव सिन्धौ सौध-विभा-
 विभासित-सितं श्रीहारकापत्तनं दूरात् आदरात् ददर्श ॥६२॥

इत्थं प्रासङ्गिकं मध्याह्नवर्णनं समाप्य प्रकृतमनुसरन् भाविसर्गं च
 सूचयन् प्राक्प्रस्थितस्य रुक्मिण्या द्रुतभूतस्य ब्राह्मणस्य द्वारकानगरी-
 दर्शनमाह भानोरिति । दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनं तस्मिन् मध्यन्दिने
 मध्याह्नकाले, यानेन दीर्घपथगमनेन शान्तानि श्रायस्तानि नितान्त-
 तान्तानि अत्यन्तकान्तानि च करणानि शरणादौनीन्द्रियाणि यस्य सः,
 स रुक्मिण्या द्रुतभूतो ब्राह्मणः, पत्रातपत्रं पर्यमथं यत् कृतं तस्यान्तरात्
 मध्याह्नि, भानोः सूर्यस्य, भानूनां किरणानां महीष्णतामनुभवन्,
 गच्छन् रुक्मिण्या दौत्यावश्यकत्वात् द्वारकां प्रति व्रजंश्च सन्, स्वच्छे
 निम्बले व्योमनि आकाशे, यामिनीमणिं चन्द्रमिव, सिन्धौ समुद्रे,
 सौधानां राजसदनानां या विभा शुभ्रप्रभा तथा विभासितो विग्नेपेय
 प्रकाशितः सितः शुभ्रवर्णो यस्य तत्, श्रीहारकापत्तनं श्रीमद्द्वारका-
 नगरम्, दूरादेव, सौन्दर्यातिशयेनादरात्, ददर्श ।

अत्र श्रीतोपमालद्वारः, छेकानुपासो इत्यनुपासश्च इत्येतेषां संसृष्टिः ।

“मानुः किरणसूर्ययोः” इति विश्वः । “करणं साधकतमं चैल-
गालेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ।

हारकायाः कृष्णाधिष्ठानात् देवस्थानतया श्रीपूर्वकमभिहितं तत्,
“देवं गुरुं गुरुस्थानं चैलं चैलाधिपं तथा । साध्यं सिद्धाधिकारात्
श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥” इति स्मृतेः । अत्र गुरुस्थानमिति गुरुपदं
देवस्याप्युपलक्ष्यमिति गुरुवः । श्रीमत्त्वे लक्षणा वा ।

मध्यन्दिनमिति “धेन्वनुड्, द्वादयश्च” इति निपातः । “गुण्ये शुक्लादयः
पुंसि गुणि लिङ्गास्तु तद्धति” इत्यमरोक्तिप्रामाख्यात् सितशब्दोऽत्र
गुण्यवचनः ।

गार्हपत्यिकोद्धृतं सप्तमम् ॥६२॥

नक्षत्रेष्वस्त्रिन्दुमिति शकाब्दे सौराश्विने पक्षदशे दिने च ।

वङ्गानुवादान्वयसंयुतयं समापिता सप्तमसर्गटीका ॥

इति श्रीहिमचन्द्रतर्कवागीश्वरिचरितायां रुक्मिणीहरणटीकायां

विचित्रायां सप्तमः सर्गः ॥०॥

वाङ्माला—रुक्मिणीं प्रोत्साहार्थं करिवारं कृत्वा मध्याह्नकाले शूरीर्ष-
पथं गमनं करारं सेहै आरुण्येण प्रारंभं मन्दतु शैश्वर्ये परित्राञ्च ७ अत्राञ्च
क्राञ्च हरेद्यह्निल एवः त्रिनि पञ्चमं ह्येव अत्राञ्च हरेते ७ शूरीर्षपथे
शुभतः उक्तं अशुभं करितेह्येनः ; तथापि त्रिनि कार्थेण शुभ-
वशतः गमनं करिते धार्किया मूय हरेतेहै आरुण्यपूर्वकं धारुण्यनगरी
पथं करिलेन । निर्वल आकारेण पूर्वश्रेणं श्च मन्दमनो सेहै
नगरीं विराञ्च करितेह्येन एवः अत्रालिवासमूहेण उत्रवर्षे सेहै
नगरीं उत्रवर्षं चारु ७ उद्दामितं ह्येन ॥७२॥

अष्टमः सर्गः ।

— ०० —

नाविको गुरुगम्भीरं कल्लोलकुलसङ्कुलम् ।
अशान्तं तं सरस्वन्तं नाथ्यमेनमतीतरत् ॥१॥
ततार तरणेस्तीरे तरण्यातपतापितः ।
शोणपापाणसोपाने पानेहापीनपीडितः ॥२॥
द्वारकान्तःसभाद्वारं प्रतिहारिप्रदर्शितम् ।
शेषशायिसभाशेषं विशन्नेष निरेक्षत ॥३॥
घनः स्वानो घनस्यैव नर्त्तयन् शिखिदम्पती ।
सभावसानं संसूच्य शङ्खस्योदचरच्चिरम् ॥४॥
शृङ्गादिव तुषाराद्रेः स्रोतस्त्रिस्रोतसोऽक्षसाम् ।
केशवस्यं सदस्थानां गोपुरात् परिनिर्ययौ ॥५॥
जनौघं तं विनिर्यान्तम् अविद्यान्तप्रसारिणम् ।
अतिचक्राम पार्श्वेन शैलसिन्धुमिव द्विपः ॥६॥
प्रविश्य नगरान्तः स बभूव हृषितान्तरः ।
अदृष्टपूर्वसौन्दर्य-विलोकलीललोचनः ॥७॥
लक्ष्मीपतेः पुरो लक्ष्मीम् अचिलच्छीचकार सः ।
स्वच्छेऽमरावतीच्छायाम् अम्बुधाविव विम्बिताम् ॥८॥
रत्नावलीविलम्बिन्यः कान्ताथारुमरीचयः ।
दत्तरेऽन्योन्यसंयोगात् इन्द्रेष्वासत्रियं टधुः ॥९॥

विशेपरत्नशीतांशु-निःशेषनिहतत्रयमः ।
 नापेक्षते स्म सुख्यः सन् आकर्षव्यजनानिलम् ॥१०॥
 विचिन्वन् शार्ङ्गधन्वानं लुलोके लोकमण्डले ।
 इदन्तयाऽज्ञातमपि प्रभावमंस्तुतं तु तम् ॥११॥
 गिरीशगिरिशुभ्रांशु-रेवतीजानिपाणिना ।
 गङ्गाम्बुनाईष्टहोताङ्गं प्रवाहमिव यामुनम् ॥१२॥
 स्रवारिवारिदश्यामं पीतकीपेयवामसम् ।
 तप्तकाञ्चनमश्रुद-मङ्गानीलमणिदुरतिम् ॥१३॥
 प्रियङ्गुकुसुमामन्त्रे कुन्दपुष्पमिव स्फुटम् ।
 विभ्रतं नोलनामान्ते शुक्तिमौक्तिकमेककम् ॥१४॥
 अगस्तिनकता तस्य बोधयन्तमियाश्विलान् ।
 लनाटे तिलकं कान्तं धारयन्तं छिदान्तरम् ॥१५॥
 भक्तपापपशुच्छेद-यूपेनेवोच्च्वलात्मना ।
 तिलकेन लनाटान्तः पथवा भान्तमुच्चकैः ॥१६॥
 मणिकूडाचरशारु-मरीचिचयशुम्भितम् ।
 प्रभया वह्निंशो वह्निं गर्हयन्तमिवात्मनः ॥१७॥
 धनजामसनां मालां पीवरोरःस्यजम्भिताम् ।
 गोपीगियोगविषम-गौकनक्षौष विभ्रतम् ॥१८॥
 गोपाद्मनाम्ननाघात-कनकमिव यत्तमि ।
 श्रीयत्समसत्तणं स्पष्टं टधानं चन्द्रनाशितम् ॥१९॥

सूक्ष्मत्वेनाखिलं कार्यम् अस्ति कारणवस्तुनि ।
सांख्योक्तमिति गृह्यन्तं केन्दुर्पजनकं स्फुटम् ॥२०॥

असत्यामपि योपायां जनयन्तं सुतं स्मरम् ।
अजातेनापि जातेन विजगत्प्रथितोक्ततम् ॥२१॥

स्मितदन्तसितद्योत-स्त्रातां रोमाङ्गुरावलीम् ।
कैशोरस्येव सीमानं विभ्राणं दन्तवाससि ॥२२॥ (कुलकम्)

अनंसीत् सहसा शौरिः निनंसुमिममागतम् ।
अहो ! लोकललामस्य विनयः खल्वलङ्कृतिः ॥२३॥

आतिथेयोऽतिथेस्तस्य नयविद्दिनयान्वितंम् ।
अन्वयुङ्क्त स कल्याणं कल्याणाकरदर्शनः ॥२४॥

सोऽपि फुल्लमनाः शौरिम् अनामयमनारतम् ।
पृच्छन्नुत्तरमादत्त दत्तोत्तरमनःसुखम् ॥२५॥

क्षणत्कङ्कणहस्ताभिर्वाभाभिरुपवीजितः ।
चतुर्विधमुदारान्नं मुदा सुखादु सखदे ॥२६॥

हेमपर्यङ्कशय्याङ्के निपश्ये सुहसानने ।
विश्रान्ते तत्र गोविन्दः पादपीठमविन्दत ॥२७॥

कुतस्यः कथमत्रेति पिपृच्छन्तं निनंभया ।
बलिच्छूलमृतेऽप्येनं वामनीकतवियहम् ॥२८॥

कीमलसर्शिना शीर्षं स विप्रः पाणिना स्पृशन् ।
आचरत्ये सस्मितं क्षणं खेतयन् दन्तरोचिषा ॥२९॥ (शुग्मकम्)

अनन्यगो गुणस्तोऽसी रूपञ्च नयनामृतम् ।
 मन्ये परस्परस्पर्दिं देहे साम्राज्यमिच्छति ॥३०॥
 सजलाभ्रतनो ! विभ्रत् अकाले सकलाः कलाः ।
 भतिचक्रमिथ लीणम् आचतुर्द्दिशि गीतगुम् ॥३१॥
 अनन्तगुणकान्तस्य कान्तिः किन्तु महासुखम् ।
 स्वर्णं मौरभमित्यस्य प्रवादस्य निदर्शनम् ॥३२॥
 चापस्यं शोभते वास्ये धैर्यं वैधुर्यसूचकम् ।
 बुद्धाद्गुरो हि मंसार-प्रवाते न स्थिरायते ॥३३॥
 जनानां यौवने जातु विलासो नहि दुष्णति ।
 नवीनस्य प्रवासस्य शोणतैश्च हि शोभते ॥३४॥
 यत्नीपलितनिःसारे कृत्रिमश्रीर्न शस्यते ।
 नहि शुष्कमरोजस्य दत्तं मध्वपि कान्तिकृत् ॥३५॥
 अकाले तु विलासमानां जनदानाश्च दर्शनम् ।
 न चोपकुर्वते किञ्चित् प्रत्युतोद्देलयत्यनम् ॥३६॥
 वृत्तमाना प्रहृत्तिद्ये हर्ष्ये शर्गंकरे चिरम् ।
 हृद्ये विपयतां याति मुधातुरिय मानयः ॥३७॥
 धर्ममयोरमदामः प्रास्य नैया तनूतरिः ।
 मंसारमागरोक्षान-कर्मोभैर्न विहन्यते ॥३८॥
 शेषे साधिता शिष्या वृत्तं ते पुरुषागुपम् ।
 यत्नीपततगोशब्दे तत्रैव चिरमलयम् ॥३९॥

शिचया खलु लोकोऽयं प्राधान्यमुपगच्छति ।
 रोचिरेव हि रत्नानाम् उपलेभ्योऽतिरिच्यते ॥४०॥
 अनुकार्यत्वमाधातुं यतेत नानुकर्तृताम् ।
 राममेव हि संस्तौति नटं नास्याभिनायिनम् ॥४१॥
 यं यं प्रार्थयति लोक. तं तं सन्दर्शयन् गुणम् ।
 अत्यच्छः शिचया याति नृणामादर्शतां नरः ॥४२॥
 उपकारी न बन्धूनां नापकारी च वैरिणाम् ।
 स्वकार्याशक्तः परवान् शवथोपैति तुल्यताम् ॥४३॥
 तर्ष्यमानोऽपि संसत्सु प्रसादमभिलाषुकः ।
 पराधीनविडालोऽयं खादत्युत्कोचमूपिकम् ॥४४॥
 परप्रयोजनाधीन-वृत्तिः परपदं लिहन् ।
 परार्थं जागुरुकथं शुनकः परवनापि ॥४५॥
 उच्छिष्टप्रार्थिन. सिंहात् ऐहिकादन्यजन्मनि ।
 स्वातन्त्र्यार्थं हतः श्वापि श्रेयान् मानुषपूर्वकम् ॥४६॥
 स्वभीतान् प्राणिनः कुर्वन् वृत्तिमान् स्वयमर्जितैः ।
 आश्रयन् गहनं दुर्गं धन्यः पुरुषकेशरी ॥४७॥
 धर्मः समुदितः सोऽय कौशोरे त्वयि वर्त्तते ।
 उदत्येव हि शोभेन्द्री गुणो नापिच्छते वयः ॥४८॥ .
 हित्वा हेतुमनर्थानाम् अविद्यामिव वैरिताम् ।
 तटास्पदात् स्थितो दूरे मुक्तात्मा प्रकृतेरिव ॥४९॥

चिरशान्तमहाऽमितः मकरध्वजवृत्तिमान् ।
 रामाभिलषितासक्तिः अद्वितीयोऽधुना भवान् ॥५०॥
 इत्यालप्य द्विजन्मासी जन्मावधि यगस्त्रिनम् ।
 सुम्पर्गमसृशत् पाणिः शीतलेन तलेन तम् ॥५१॥
 ततस्ततमहानन्दं सुचिरं रुचिरं वचः ।
 स्मरन् स्मररुचिर्विप्रम् अदः समदमूचिवान् ॥५२॥
 तवास्वाद्य सुधास्वादां सूक्तिं युक्तिसहामिमाम् ।
 कृणोऽपि विगदात्मास्मि प्रशान्तितमनोमलः ॥५३॥
 खगोऽपि कानने कौति कौचकोऽपि प्रकूजति ।
 वक्ति यः परभावज्ञः स यत्ता भक्तिभाजनम् ॥५४॥
 द्विजः परभृतः स स्याद्व्ययोन्मादयति स्वनैः ।
 स्वतन्त्रः स द्विजो यस्तु तैरेव गमयत्त्वलम् ॥५५॥
 असम्पृक्तः परो वन्धुः धनं निर्भृति रक्षकम् ।
 अनाचार्यां ज्ञानदाता यद्यष्टं यो हितं वदेत् ॥५६॥
 अग्निन् मंभारकान्तारं शुभपादपमर्दिनम् ।
 वागद्गुणो निगृह्णाति मनोदन्तिगमुखणम् ॥५७॥
 प्रतिभानुगृहीतस्य शिष्या नोपैति योग्यताम् ।
 तपने गजति श्योत्रि नहि टीपमपेक्षते ॥५८॥
 मयं निविशत यस्तु गूष्मा सुचिरभिन्दती ।
 अतपन्ता रवेर्मुक्तिः प्रतिभा भाषयत्यपि ॥५९॥

अनुक्तामपि सामर्थ्यात् पदवीमवगाहते ।
 प्रतिभा नरमादाय शिञ्जितेव तुरङ्गमी ॥६०॥
 सर्वै रदृष्टसम्भूतिः अन्तरप्रतिवासिनी ।
 अग्रान्तगत्याप्यग्रान्ता प्रतिभोपैति सज्जनम् ॥६१॥
 अविशन्नपि तत्त्वेषु तीक्ष्णान् मतितेजसा ।
 भासयत्यखिलं विद्वान् भास्वानिवोदयं गतः ॥६२॥
 शून्यमापद्यमानोऽपि परार्थभनिशं भ्रमन् ।
 न केन स्तूयते विद्वान् शान्तमूर्त्तिस्तमोतुदः ॥६३॥
 उच्चैर्वादीऽयमस्मासु क्षुद्रेषु युज्यते न ते ।
 मण्डूके करिसाम्योक्तिः भङ्गीभेदेन गर्हणा ॥६४॥
 हितमस्मादृशान् वक्तुम् उपस्थानं भवादृशम् ।
 आलोकनाय लोकानां भ्रमतीन्दुस्तमोपहः ॥६५॥
 इत्यालप्य व्यरंसीत् स नताननसरोरुहः ।
 योतुमन्यां ततो वाचं व्यग्रता-पिशुनेक्षणः ॥६६॥
 ब्रुवतः स्वरमाधुर्यं विभाव्य च दृशोः त्रियम् ।
 तासां वाचामद्वयं ब्राह्मणः पुनरालपत् ॥६७॥
 लोकेऽस्मिन्नातिदुर्लभाः अर्थाः परिजनाश्च वा ।
 गतः पुनरनावर्त्ती समयो हि सुदुर्लभः ॥६८॥
 अधिका मेऽभवन्नब्दा अविदन्ती विदन्त्यदः ।
 वसुतस्ते न वर्द्धन्ते चीयन्ते हि शरीरिणाम् ॥६९॥

नानाभाषां विजानानः ईदृशीं जागतीं गतिम् ।
न केवलीपदेशाय देशेऽस्मिन् गतिमादिशम् ॥७०॥

विदर्भाधोगितुर्धन्या कन्या कन्यासु मन्यते ।
व्याख्येया सा यया सम्यङ्नेह्यते वागमूहगी ॥७१॥

नापि स्यादुपमीक्षेया समानविषया हि सा ।
अद्वैतत्वादसामान्यात् जगत्स्त्रेषा विलक्षणा ॥७२॥

यच्च यदिन्द्रियग्राह्यं तत्तन्नेनैव तायते ।
व्यतीभवति वाङ्मात्रात् न रूपं सम्यगात्मनि ॥७३॥

ग्राह्यरन्ध्रोः परं रूपं दृशोर्यदि कृतार्थता ।
तस्या एव तदा रूपं साक्षात्कृत्येति मन्यते ॥७४॥

अस्थानं नीयमानिव समीरेण तरङ्गिणी ।
नितान्तचञ्चला वान्ता प्रेषयामास मामर्षी ॥७५॥

विकसन्नलिनीकान्ता मरभौ च नवाङ्गना ।
सारस्य वयसः पातात् शान्तापि तरलायते ॥७६॥

सतो स्वतः प्रैति पतिं स्वयोग्यं
मुधायते तत्र गुरूपदेशः ।
मन्दाकिनी गौमपतेर्निपत्य
ययावजस्रं स्वयमेव मिथुम् ॥७७॥

पात्रम्य ते पत्रमपत्रपाकुला
 ददायिदं रागनिदर्शनं मया ।
 वक्षी विलोला नत्रसुनगालिनी
 विकीर्त्य गन्धं श्रयते हि पादपम् ॥७८॥
 इत्युच्चिवानुचितमेव यदा प्रदाय
 गोणोत्पन्नामलकरे लिपिमास्त तूष्णीम् ।
 उच्चागयाकुलतया गुरुशङ्कया च
 शौरिः स्र वाचयति तां ललिताचराङ्गाम् ॥७९॥
 इति श्रीहरिदासकृती रुक्मिणीहरणे
 महाकाव्ये संलापो नामो
 अष्टमः सर्गः ॥१०॥

नवमः सर्गः ।

—:०:—

स्मरसुन्दर ! स्मरणमात्रवत्प्रभ !

रमणीप्रियातिरमणीयमद्गुण ! ।

शशि-चन्द्रमः-सम- यशोऽतिविक्रम !

हृदयाम्बरे पदयुगं निधेहि मे ॥१॥

विनिवेदने गुरुषु गौरवचक्षुः

स्वयमर्थने चपलता च घृष्टता ।

त्रपया स्थितिस्तु परमात्मवञ्चना,

वट नाथ ! किन्तु करणीयमत्र मे ॥२॥

गलितत्रपामलमलभ्यलालसां

वद मां तथापि परमाश्रयो भवान् ।

ललना लताप्यमलमूलगालिनी

ध्वजमन्तरेण नहि जातु जीवति ॥३॥

विधिना तव प्रविहितं हितं हरे !

इममंशमुञ्ज्वलरुचे ! रुचीकरम् ।

शुनको नंकोऽपि हस्तामनीहया

तदहो गुहागय ! विजागृह्णि द्रुतम् ॥४॥

पशुरग्नि हीनमदमग्निः किल

पशुपाल ! पालयतु मां तथार्थिनीम् ।

अशिशुः सती नहि यथा पशूपम-

शिशुपालपाणिवगगामिनी म्रिये ॥५॥

मननागतन ननु नाथ ! नाघितः
परिहृष्टुर्मर्हसि न मामकिञ्चनाम् ।
दृष्टतीः ममेत्य मरितः पयोनिधिः
घनवारिविन्दुमभिविन्दते न किम् ॥६॥

पुरुषोत्तमो गुणितमः स्वनालसाम्
भवनाधमां न विगुणां विनिन्द माम् ।
कमते न कियु सरमा रमा-वनिं
भुवि नानसा निरवधिर्हि जम्बिनाम् ॥७॥

बहुचारचारणगणाननेरितः
चिरभावनारचितविष्वगोक्षितः ।
अनिगं दृगोरविषयं गतोऽपि सन्
उपकण्ठमपि त इव प्रभासि मे ॥८॥

ननु कृष्णचन्द्र ! समुदित्य नित्यगः
ललितेऽत्र शून्यहृदये करं किरन् ।
अनिनाथिं नं जनमिमं यशःमितः !
कुमुदं प्रमोदय चिर-स्वयाचकम् ॥९॥

त्वदधीनवृत्तिरधुनात्मना शपे
नहि कैतवादिति भवन्तमालपम् ।
प्रनिधोयते जगति यत्र जीवनं
सृजनो न जातु किल तं हि वञ्चति ॥१०॥१

इदमत्र रासरसिक ! स्मर स्वयम्
अधिकं ब्रवीमि भवतेऽहमोदयम् ।
परितो हि सौरभभरे प्रसारिणि
सुमना मनागपि चतेत नालिनम् ॥११॥

अनुरागसूत्रबलितां चलाचलां
सुचिराय चारुचरणान्तचारिणीम् ।
अपरार्थितामपरगां शुचिप्रियां
वनमालिकां स्वदयितामवेहि माम् ॥१२॥

दमघोपसूनुवशतागमान्मम
मरणं वरं मरणमेव वा भवेत् ।
किमु कौमुदी बलति भास्वता हृता
मनसोऽनुकूलमिह जन्तुजीवनम् ॥१३॥

यदि नो भवान् यदुपते ! घनद्युते !
घपलामिमां प्रकुरुषे स्वचारिणोम् ।
अचिरप्रभैव भविता स्वहेतुतः
क्षणमुक्तसन्त्यपि लयं गता पुनः ॥१४॥

प्रणिशम्य कोकिलकुलस्य काकलीम्
अवलोक्य घोपचितगीतदीधितिम् ।
परिदृश्यसे च परिरभ्यसे न तु
किमनङ्गयद्यु भवतोऽङ्गसंहतिः ॥१५॥

गृहमाश्विकेयमभिषायमागता
 भजते विवाहदिवसे कुमारिका ।
 इदमस्ति नः किल कुलव्रतं विभो !
 तदहो ! मयापि करणीयमादरात् ॥१६॥

व्रजितास्मि तत्र असखी परश्वकः
 परितो वृता प्रहरिभिर्धृतायुधैः ।
 हर मां मनोहर हरे ! पराक्रमी
 दलयन् परान् खगपतिः सुधामिव ॥१७॥

स्वविचर्वितेश्वरसमुत्तमं विदुः
 स्वयमाहृतश्च कुसुमं परं प्रियम् ।
 हरणं प्रसह्य परमं प्रतिग्रहात्
 नहि विक्रमी परमुखं प्रतोचते ॥१८॥

ननु ! वाहुजस्य मुनयोऽनुमन्वते
 प्रसभं हृतिं गुणितया गुणिप्रिय ! ।
 ध्रुवमेव विश्वसिति तद्भवानिदं
 भुवनं शिशिक्षयिषुरागतः क्षितौ ॥१९॥

विशिखस्य पञ्चविशिखस्य पञ्चता
 मयि सम्प्रति प्रति भवन्तमुच्चकैः ।
 अनुपागते त्वयि तदेति निश्चिनु
 भवितातिवै भव ! ममैव पञ्चता ॥२०॥

इति वाचयन् वचनकौशलादसौ
 बहुभावभावितमुखः सतां मुखम् ।
 अतिदूरतः प्रथमरागतः स्वतः
 विविनक्ति वोच्छ्वासिति वा स्म सीदति ॥२१॥

तिमिरान्तरे सपदि पूर्णदीपिकां
 मरुमण्डले सुसरसीं गरीयसीम् ।
 स्वयमर्थिनीं प्रथमयौवनेऽबलां
 सशरीरनाकगमनं नृणां विदुः ॥२२॥

अपि संवरीतुमभिलाषिणो हरेः
 प्रविकस्वरं स्मितमभून्मुखाम्बुजे ।
 सुगभीरतागलमुदस्य हि द्रुतं
 हृदयान्मुखे स्फुरति भावनिर्भरः ॥२३॥

अपरोक्षगामिव समीक्ष्य रुक्मिणीं
 विक्रतोऽभवत् स लिपिलाभमावृतः ।
 ददती लिपिं हृदयमस्य साहरत्
 गुणगौरवश्रवणदत्तजीवना ॥२४॥

विषयं विदभंसनयामनीपितम्
 उररीचकार स हरिस्तदा हृदा ।
 विजहाति किं जलधिरागतां नदीं
 व्रतति न वा तरुपेक्षते श्रिताम् ॥२५॥

इति चेतसा निजमतं विवृण्वति
 स्मितसुन्दरावनतवक्त्रमच्युते ।
 पुनरामनद्विजनिरेय पेशलं
 नहि बुद्धिमान् परमनो न बुध्यते ॥२६॥

अनमच्युताच्युतमते ! विकल्प्य ते
 उपपाद्यतां नृपसुताकृतार्थता ।
 भवनान्तरे स्वयमुपेतकौमुदी
 वद केन नाम वसनैः पिधीयते ॥२७॥

परमोज्ज्वलां विमलवर्णाशालिनीं
 नृपभोगयोग्यसुभगामतिश्रियम् ।
 अपि रुक्मिणीं पुरमचेतनामिसां
 प्रविदाह्वरोतु ननु चेतनान्तु ताम् ॥२८॥

इयमुत्तमापि नगरी गरीयसी
 नहि ह्यण्य । योग्यगृह्णिणीं विनाधुना ।
 सुरसापि चारुसरसौ महीयसी
 नलिनो विना न खलु पुष्यति श्रियम् ॥२९॥

भविता च यातिचिरमर्हदेहिनी
 परिचीयतां प्रयममेव सा गुणैः ।
 असकृन्मृदोऽपि घटिका परीक्ष्यते
 क्रयणेऽद्दुलीप्रहरणं य वारिभिः ॥३०॥

सुरसैव क्लृप्ता ! वसुधातले सुधा
 प्रियदर्शनैव परिपूर्णचन्द्रिका ।
 ननु सा च सा च ललिताऽवला सती
 विषयेष्वियं किमपि वस्तु वास्तवम् ॥३१॥

मुखपुष्पिका स्तनफला सुकोमला
 गुणसौरभा च विषयोप्यवारिणी ।
 ललिता सुवर्णललिका कुलावला
 रससेकतः क्रमिकपुष्टिशालिनी ॥३२॥

प्रियभाषिणी गुणवती नवा बधूः
 भजते सुदुर्गतमपीह यं जनम् ।
 अमरावती वत स सञ्चतेत चेत्
 न तदा ततो भुवि विभाति वालिशः ॥३३॥

शततापितापि न भवेद्विरूपिका
 सुहुराहतापि नहि भङ्गमेति वा ।
 प्रभवे सदा शुचिरुचिः प्ररोचते
 ललना सती च कनकस्य मालिका ॥३४॥

विदधाति वेद इव नीरसं गुरुः
 अपि नीतिवत् सरसनोरसं सुहृत् ।
 सरसं कलत्रमिव काव्यमुत्तमं
 परलीक्यमैहिकमिति द्वयं क्रमात् ॥३५॥

परमुन्नयन्त्यलमधीगत जनं
 विषमेषु दुःखितहृदा प्रसादिनी ।
 कुलदेवतेव कुलसम्पदा प्रसू
 गृहिभि सदैव गृहिणी निषेव्यताम् ॥३६॥

भजते करी जलजिनीं जलं मघन
 दिवसत्रियञ्च तिमिर हरन् हरिः ।
 रिपुसैन्यचक्रमवजित्य रुक्मिणीं
 सहकीर्त्तिमाहर हरिः । पतिंवराम् ॥३७॥

लिपिभात्रतोऽस्य सुमहोत्सुकं मनः
 वचसा ननक्तं निपुणद्विजन्मनः ।
 समयोपयोग्यनुगुणञ्च भाषित
 त्वरित तनोति हृदये तडित्क्रियाम् ॥३८॥

इह मन्त्रकर्मणि भवान् पुर सरः
 प्रणवी ममाद्य परमार्थवाचकः ।
 प्रयतिष्यति भवदुदीरिताध्वनि
 गिरमित्यमस्य हरिरन्वमोदत ॥३९॥

अथ दारुकं निभृतमाजुहाय म
 प्रथमप्रचारकृतदीपभीरुकः ।
 त्वचिमार उत्सूखनति मारुतं सृगन्
 अभिष्टय गर्त्ति घनसु मारुयान् ॥४०॥

तमुपागतं स निदिदेश सारथिं
 रथयोजने प्रचुरयोजनं गमौ ।
 नतपूर्वं कायमयमप्युपागमत्
 तदमुथ काम्यमिव पारितोषिकम् ॥४१॥

विविधैर्निजैः प्रहरणै रणक्षमैः
 तुरगैश्चतुर्भिरसितैस्तरस्त्रिभिः ।
 सुखभोग्यपञ्चपदिनप्रवर्त्तिभिः
 बहुवस्तुभिश्च समलङ्कृतं नवम् ॥४२॥

प्रणमन्नरं हरिरभीष्टदेवतां
 मुखजन्मना सह तथा तदाशया ।
 प्रतिकर्म्मचारुविकसत्कलेवरः
 हतसज्जजै वरथमारुरोह सः ॥४३॥ (युग्मकम्)

अथ संचिपन्निव दिशां कदम्बकम्
 अभिवर्त्ति पत्तनमिव यसन् मुहुः ।
 समगाज्जवात् खगपतिं हसन्निव
 परितर्पयन् सरथिसारथी रथः ॥४४॥

प्रथमः कविः स च पराशरात्मजः
 स्थविरः स्थिरो वदतु तं जवं कथम् ।
 भवभूतिरास्त तु समासचिन्तने
 कियदामनेत् स तु शकुन्तलाकविः ॥४५॥

सविंधस्थपार्श्वं तरवः क्षणं पृथक्
 अनुवर्त्तनास्तु वनवीथयः समाः ।
 अभि दूरगाः स्वमभिधाविनो नगाः
 सुजवं रथे ददृशिरे प्रधावति ॥४६॥

प्रथमा शताङ्गमभितो वनावली
 प्रदधाव पृष्ठत इवातिरंहसा ।
 पुरतः कियद्द्वयवहिता द्वितीयिका
 प्रयती प्रदक्षिणमिवाभ्रमत् पुनः ॥४७॥

अपरस्परप्रमिलिताः खलान्तरे
 हृतिभिर्वृते रथपथस्य पार्श्वयोः ।
 नवपल्लवालिविलसत्पलाग्निः
 हरिदर्शनाञ्जुषुण्णिरः सुखादिव ॥४८॥

रथवत्स नामुभयतो नतानताः
 शतपर्षिकादिदृशराशयोऽमितैः ।
 कुशकागसूननिकरान्मु पाण्डुरैः
 वसनैर्वृता इव ययुः समानताम् ॥४९॥

युगपत् सहस्रधनुषोऽन्तरे रवं
 निशमय्य तस्मिहितलोचनो जनः ।
 अत्रलोकयत्रभिमुखे रथं कियत्
 श्रुतवान् महस्त्रधनुषः परन्तु तम् ॥५०॥

दिवि सप्तसप्तिरपि सप्तसप्तिभिः
 रथमुद्रव्रजव्रतिरथस्य तं रथम् ।
 अबलोकयन् जव्रमलौकिकं किल
 समनुद्रवव्रतुचरो बभाविव ॥५१॥
 हरिदारुकी चिरग्यानुशोलिनौ
 जवगौरयात् प्रह्वपतौ बभूवतुः ।
 द्विजनिस्तु वेगजनितान्ति रथ्य तत्
 विधृताच्यतो निजपदांत् पदे पदे ॥५२॥
 उपदिश्यमानमयनं द्विजन्मना
 बहुचत्वराटविनगान्तरास्थितम् ।
 समतिव्रजन् व्रजपति. पनेद्यवि
 स विदर्भदेशमगमद्दिनक्षये ॥५३॥
 बहुलोकजैः कलकलैः सुदूरतः
 परिसूचिता निविविशे पुर हरि ।
 निजकार्य्यवार्य्यपरकार्य्यदृग्जना
 मकरस्तरङ्गमुखरामिवापगाम् ॥५४॥
 कुशलाशिषा मुखजनिर्जनाईनं
 परिवर्हेयन् पवने निविशयन् ।
 सममुत्सुकेन मनसास्य यातवान्
 ललनाकुलाकुलविदर्भं जालयम् ॥५५॥

क्रमितुं स्वलक्ष्यमभिलक्षयन् हरिः
 अतनुं तनूमपि विनिङ्गुते रहः ।
 स इमं प्रवादमभजत् प्रमाणयन्
 नृपकन्यकामभिलपन् लतालयम् ॥५६॥
 अथ दारुके सहस्रये वह्निर्गते
 न बभूव दूरगतया स निष्क्रियः ।
 भृशया तिरोहितदृशामविद्यया
 परमात्मवन्नयनगोचरो हरिः ॥५७॥
 आकर्षिणीमञ्जनस्य सदगुणां
 निदानभूतां महदागमस्य च ।
 सुक्तः पुमान् वा प्रकृतिं वनद्युतिं
 स्वभोगयोग्यां मजलामलोकयत् ॥५८॥
 असितनलिननीलो भक्तसंसक्तशीलः
 कनकरुचिदुकूलः कान्तिकान्तानुकूलः ।
 घन इव घनवञ्चद्विद्युदुद्यानमध्ये
 निविडतिमिरपुञ्जाकाशकाशे चकाशे ॥५९॥
 आलीनां ललितास्त्रिभिः समवयोरूपाभिरन्तःपुरे
 योग्याकल्पविकल्पनेन मुदिताऽप्येकान्तचिन्ताकुला ।
 आयान्तं द्विजमन्तिके हरिकथाभावं निधायान्तरे
 साशङ्कञ्च सहासुखञ्च मसुखं राजात्मजालोकयत् ॥६०॥
 इति श्रीहरिदामस्तौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 कृष्णप्रयाणे नामो नवमः सर्गः ॥०॥

दशमः सर्गः ।

—:०:—

अथान्तिके कञ्चुकिनः कथञ्चन
सखीसभायाः सभयं जगाम सा ।
जलभ्रमिभ्रान्तसरोजिनीगणात्
प्रतीरमेकेव रयान्तरेरिता ॥१॥
यदा पदान्तेऽस्य ननाम नाम सा
तनुसवर्णातिसुवर्णभूषणा ।
तदेत्यवादीत् स विदन् विदर्भजे !
प्रसद्यतामद्य शुभं शुभे । तव ॥२॥
ददर्श विप्रोऽथ गभीरचिन्तया
नृपात्मजाया मलिनं क्लिलाननम् ।
तनोति चिन्तान्तरगापि सन्ततं
दृशोर्ललाटे लपने च लक्षणम् ॥३॥
विशालशङ्खादहनस्य नीरस-
हृदिभ्रनं सन्दहतो निरन्तरम् ।
उदीर्णवाष्पेण मलीममाननां
हसन्नवोचन्नृपनन्दिनीं द्विजः ॥४॥
मनोरथस्ते सरयः समागतः
वधूपुरोद्यानतलेऽत्र विद्यते ।
लिपिर्वयस्येव विशुद्धवर्णिका
निकामकामं कुरुतेतरां प्रभुम् ॥५॥

जगन्ति तावन्ति भवन्ति सन्ति च
 विशन्ति वाञ्छित्य युगे युगेऽपि यम् ।
 मयाऽनयास्मिन् दयया त्वदीयया
 कृतं कृतार्थं नयनं तदीक्षया ॥६॥

अदारयिष्यत् कुन्निशं यदि क्षितिं
 महामहेन्द्रो यदि वाऽप्यविष्यत ।
 तदाऽभविष्यच्चकिता तथा न सा
 विष्टण्वती विप्रवचो यथाऽभवत् ॥७॥

तमागतं विप्रमवेक्ष्य दूरतः
 शनैश्चतस्रश्चतुराः किलालयः ।
 अनुद्भुतास्तन्निखिलं न्यशीशमन्
 किशोरकाले सुलभं हि कौतुकम् ॥८॥

धिनीतु पद्मापतिरेष पद्मिनीं
 ततः स कामः फलतात् सुखेन वाम् ।
 जहातु वृष्टिं भुवि शस्यदा घनः
 वदन्निदं प्रास्थित सुस्यधीर्दिजः ॥९॥

स्वयं निशम्यापि चिरात्तविप्रतः
 प्रियाप्रयाणं निरणायि नो तथा ।
 न सम्भवा मम्मदपि प्रतीयते
 प्रतीयते त्वापदसम्भवापि हि ॥१०॥

अये । सरस्वन्तमियं तरङ्गिणी
चलन्त्यविश्रान्तरया पुरीमुखी ।
न जन्मभूजातलताः प्रतीचते
किमु प्रमुक्ता प्रथमात् कृतज्ञता ॥११॥

बिना गृणालीमलिना सरोजिनी
विहाय सन्ध्यां शशिना च शर्वरी ।
चिरानुगत्यं प्रतिहत्य युज्यते
कृतज्ञताऽस्माज्जगती गतै व किम् ॥१२॥

विनक्ष्णं प्राप्य सुखार्णवं नवं
कथं कथां नः सदृशं स्मरः स्वतः ।
न किञ्चिदस्मादपरं चतामहे
सुनोरसा न. सरसा स्मरिष्यसि ॥१३॥

चिराय युक्तौ धि मनोहरे हरी
घनं घनाङ्गे चपला पलायताम् ।
नरेन्द्रपुत्रशिवुकं दधत्यदः
समुद्रमन्ती सुखमालिरानपत् ॥१४॥

निशम्य सम्यग्वचनं सखीरितं
स्मितानना राजसुताऽवदत् पुनः ।
न कामिनी काचिदिहास्यमूढशो
न या प्रियप्रेमगिरा प्रह्वयति ॥१५॥

तरोस्तले किन्नु भवान् न माधवः
 वदस्व विद्वन् ! शुभमागतं तव ? ।
 स्फुटत्वशोकं ननु माधवीऽस्मि चेत्
 शुभागताइः शुभमागतं मम ॥२६॥

विभामि रूपेण नवीननीरटः
 स्थिरायतां मा चपला चिरं त्वयि ।
 द्रुतं निशान्तं विशतातिकोमलाः
 उपैति वर्षं स्तिमिता भविष्य ॥२७॥

तव प्रिया नः प्रजिघाय रुक्मिणी
 ह्यनं तदस्मासु गिरा न युज्यते ।
 न रुक्मिणी हीरकिणी च बाधिषा
 मखीषु कुर्यादधिकं हि गौरवम् ॥२८॥

उदीर्यसे त्वं नरपुङ्गवो जनैः
 जुषस्व पत्यानमृजुं तदत्र भोः ।
 निरन्तरायं व्रजत स्थलान्तरं
 वृहद्दियाणाहतिभीतिगम्ति चेत् ॥२९॥

इहोदितः केनचनाप्यनाकृतः
 विविक्तगन्ध त्वमतो मलिन्नुचः ।
 स एष माससु मलिन्नुचाभिधः
 स्वयं पतत्येव विविक्तगोऽपि न ॥३०॥

सभाजनार्थं समुपागता वयं
 कथं त्वया क्रूरधियावधीरिताः ।
 तदा वहिर्दशसभागृहान् विना
 किमत्र मामागमते कलं रहः ॥३१॥

नरेन्द्रपुत्रीमविदन्निदन्तया
 प्रतारयन्नः स्वधिया प्रतारितः ।
 स्तनोऽस्ति केशोऽस्ति, रमाकृतिर्हि सा
 न चाधिकाङ्गी, किमु वेद्यमस्ति मे ॥३२॥

विधीयते किं खलता पदे पदे
 प्रपद्यतामद्य सदर्थकं पदम् ।
 विधातुमर्हः खलतामजोऽपि न
 न चास्ति भाषासु निरर्थकं पदम् ॥३३॥

वचःप्रयोगे तव दक्षता सुखे
 इतः स्फुरत्यन्तरसारता न किम् । . .
 मखात् पुरो यद्युररीकरोमि तां
 परन्तु चेदिच्छति वः सखो हि माम् ॥३४॥

उपेत यामः कथयाम रुक्मिणीं
 हरिः परेषां विवरानुवृत्तिमान् ।
 अये ! किशोरीः सुदृशो भवादृशीः
 विलोकयन् को विवरं नहीदृते ॥३५॥

प्रियं प्रियावाचिकमाचिकीषुणा
जिताञ्च तां वीक्ष्य मधुद्विपोदितम् ।
कदाचिदर्यं प्रकृतं कृताग्रहं
न हिलया सत्पुरुषो जहाति हि ॥३६॥

सहासमाद्यार्द्धमवोचदच्युतः
परा प्रगल्भा च परार्द्धमालपत् ।
विभाति वामाखधिका हि चातुरी
तरोरुखञ्चलता लताकुले ॥३७॥

सखी सुखं वः कुसुमेषु वृत्तिभाक्
भुनक्ति किंवा विधुलालसा च सा ।
न साऽलिनी यत् कुसुमेषु वर्त्ततां
कुसुदती यन्न विधुञ्च याचताम् ॥३८॥

समन्ततः सन्ततमेव सदगुणा
निशम्यते सा किमु सम्यगित्यलम् ।
सखी सतै ले लिखिताऽसितोपले
सुवर्णलेखेव भवेद्भवत्यहो ॥३९॥

द्विजैर्वयस्या कियतो नु मादृशान्
न्यमन्वयत् पारतरीव नाविकैः ।
अलीककोलाहललाभलोभतः
हरीननेकानिह सा समग्रहीत् ॥४०॥

समीरलोलं कुसुमं कृतेङ्कितं
 पतन् पतत्येव बहूनि पट्पदः ।
 बहून्यथैकार्यं सुपेत्य लिप्सते
 न पट्पदोऽसौ तु चतुष्पदो ध्रुवम् ॥४१॥

मधुव्रतेभ्यो ददते न चेन्मधु
 स्फुटन्ति पुष्पाणि कथं तदा मुधा ।
 करीतुमन्धहरणं निजं रजः
 दुराग्रभृङ्गस्य दृशीः स्फुटन्ति हि ॥४२॥

सरागपुष्पात्सुमनोमुखं पिवन्
 रसान्तरोऽन्धोऽपि वरं प्रसूनलिट् ।
 विहीनमूर्त्तैर्मनसः क्षमेत कः
 मुखं प्रपातुं ननु गोपबालक ॥४३॥

अतीव ते दर्शनशक्तिशालिता
 विलोक्यते परिङ्कितमानिता तु न ।
 न गोपरागौ रहमन्धतां गता
 नवा गवालापकलासुपेयला ॥४४॥

तद्द्विज्जतेय प्रभया प्रभाससे
 घनेऽन्धकारेऽत्र भवाङ्गोपिका ।
 तदत्र वृन्दावनशाह्वले नवे
 चरेच्छ्रया मद्र ! भवामि गोपिका ॥४५॥

इहैकरभोपरि किञ्चिदुन्नतं
 किमद्भुतं राजति मोचिकायुगम् ।
 नवानराणां खलु मोचया कियत्
 फलं फलेनैव विपाकचारुणा ॥४६॥

करं किरत्येव निशाकरः स्वयं
 स्ववीक्षणोद्गासिकुमुहतीं प्रति ।
 अतः शशाङ्कः सुचिरं फलद्वितः
 विधुन्तुदस्तं असते च भूयसा ॥४७॥

न धीरता घृष्टतयाऽनया हरेः
 अभाजि भार्यासमभाविकेनिपु ।
 पुरःसरोक्तव्य यतीः सरिहरां
 प्रगृह्य कुख्या जलधिर्न निन्दते ॥४८॥

स्मृशन् प्रसूनं छदनं समीरणः
 लहति मो या कुमुदं विधुस्तूषम् ।
 न शैबलं वापि सरोजमग्रिमा
 भवन्ति भूत्रा हि सन्नाः सहायनाः ॥४९॥

प्रियावयस्यास्त्रपि यो न घाटुक्तत्
 न कीशनं तस्य कलासु किञ्चन ।
 न पद्ममाध्वीकमनिः पियन् यदि
 धुनोति पत्रं ननु पद्मरेव सः ॥५०॥

सकेलिङ्गलापविलासहासतः
यथार्थमर्थं विरतोऽर्थयन् हरिः ।
नयं रसं सारसिनोऽश्रितं जहत्
कलङ्कितं पद्मलवैः क इच्छति ॥५१॥

प्रियां जिह्सीयन् बहुरक्षिरक्षितां
अथो जिहृक्षन् सुपयं निरापदम् ।
विशङ्कमानो विपदं पदे पदे
सखीः प्रियाया इदमन्वयुङ्क्त सः ॥५२॥

सरोजशोभा विमला न शीतला
शशाङ्ककान्तिसुहिना न निर्मला ।
चिरं निरङ्गा नितराश्च शीतला
प्रलोभनीयेषु पतिवराऽवला ॥५३॥

स्त्रयं वरां वीक्ष्य वराङ्गनां गुणैः
निर्जर्मनोहारिसुधामुधाकरौम् ।
समस्तरत्नं परयत्नमार्जितं
चिरं प्रतस्थे गिरिकन्दरान्तरे ॥५४॥

जमानमोदगीतगुणामृतं पिवन्
यदीदृशं संहृपितोऽस्मि दूरतः ।
क्षियन्न जानेऽयं समचवर्तिनी
यिलासिनी मे प्रमदं विधास्यति ॥५५॥

परिश्रुताभिर्गुणवीचिवीथिभिः
 प्रमाथिनीभिर्बलवन्ममोद्धृतेः ।
 पुरौमिसामागमितः क्षतस्थितिः
 परिद्भुतो भूमिरुहस्तटीमिव ॥५६॥

प्रमथ्यमानादुदगात् सुधाम्बुधिः
 निखायमानादपि रत्नमाकरात् ।
 उपैति हन्त स्वयमेव मामियं
 अमं सुदैवं समपेक्षते हि न ॥५७॥

विभेमि नो भीमभटावलेर्बलात्
 नवा विगङ्गे छलनञ्च मानिनाम् ।
 अनेकजम्बार्जितसत्क्रियावशात्
 भवेदियं लोचनगोचरो यदि ॥५८॥

विनिघ्नतारीन् महती मनस्विनी
 स्वमोजसा हारयितुं मयादिशत् ।
 स्वयं निरस्यंस्तिमिरं तमोनुदः
 नतो हि लोकैर्दिवसत्रियं शयन् ॥५९॥

तदम्बिकायाः क्व शुभस्य विद्यते ?
 कुतः कदा याति पुरा च रुक्मिणी ? ।
 उपैत्य यादःपतिमीषया मणेः
 न याति मानो यदि लाभ एव सः ॥६०॥

दशमः सर्गः ।

मनोऽनुकूलं सपितं हरेरिदं
निपीय हृतमारसभासमुञ्जलाम् ।
निवेशयन्त्या वदने स्मितच्छ्रुतात्
कयाचनावाचि वचस्तदीप्सितम् ॥६१॥

गुणैर्जगद्योहन ! भीरुवज्रभ !
सखीगुणैस्ते सुखमेतदद्भुतम् ।
प्रसादमिन्दोर्भुवनैकनन्दिनः
तनोति खद्योततनुद्युतिः किमु ॥६२॥

सहृत् प्रियप्रेमकयासु, सल्लनः
सदा सदालापकलासु केशव । ।
क्रियावकाशेषु गुरुः, सयीवना
बधूर्भवन्तं शयनेषु चेषति ॥६३॥

शिशिचिषुस्त्वां गुरुमन्तकं रिपुः,
शिशुं स्वपूर्वीं जन, धार्त्तिमान् बलम् ।
सुनिः परं ब्रह्म, मनोजमङ्गना
प्रपश्यतीयन्तु पुराणगायिका ॥६४॥

सदा भवन्तं शशिनञ्च पर्वणः
जगज्जनोऽयं निरपेक्षमिच्छति ।
सदुर्ज्याहन्तुरजन्तुयीवनात्
कृतोऽमला त्वां चकित्वा चतेत न ? ॥६५॥

बधूः प्रिय प्रायश एव कालिशं
 स्वनिर्भरोपेत्य चिरं विपीदति ।
 प्रतानिनी स्थाणुमुपाश्रिता सता
 निजाङ्गमङ्गेन विष्टत्य वर्द्धते ॥६६॥

चिरं कुमारी भवने भवत्वसौ
 दधातु वेधेयकरे करन्तु न ।
 सरित् सरस्वन्तमनाप्य शय्यतु
 वरं पदव्यामपि मा मरुं गमत् ॥६७॥

प्रियां न भर्ता यदि भर्तुमीशिता
 निवर्त्ततां आहगितुं करं पुनः ।
 न चेदग्रह्यदिनिधातुमात्मनि
 किमग्रहीष्यत्तटिनीं तदाम्बुधिः ॥६८॥

रसेऽमृतम्, चक्षुषि चन्दनाञ्जनम्,
 सुधा च वाचि, त्वचि दक्षिणानिलः ।
 घनीकृतं शर्म च मानसेऽमले
 परस्परं राजति जम्पतिद्वयम् ॥६९॥

अदृष्टमस्पृष्टमपृक्तसम्भवं
 विलक्षणाकारमिदं विदेशगम् ।
 परम्परं पाणिनिपीडनात् परं
 अनेकमैक्यं व्रजतीत्यहो विधिः ॥७०॥

स्वयं पतन्तीं स्वकरे सखोमिमां
 कृपानिधे ! नः कृपणामुपाश्रय ।
 विन्मोलवतीं विटपावलम्बिनीं
 कसत्प्रसूनां विटपी जहाति किम् ॥७१॥

यथा प्रियप्रेमपरा स्वयं वरा
 वराङ्गान्या ललितापि नो तथा ।
 यथा निदावं प्रणिहन्ति दक्षिणः
 तथा जलाद्रौजनितोऽपि नानिल ॥७२॥

विशाललावण्यजला मुखाम्बुजा
 समुद्रवदयौवनपूरगालिनी ।
 कुचोन्मिका मुख्यमहोमृदुङ्गवा
 सुदक्षिणा दृक्शफरी सखीसरित् ॥७३॥

अनन्तमद्युत्थमगाधमव्ययम्
 अलङ्घनीयं कमलावलम्बितम् ।
 स्वमन्यक्रेभ्योऽप्यमृतप्रदायिनं
 सशङ्कं कृष्णनिधिं वियामति ॥७४॥

सहोदरात्वादरदित्सितापि सा
 न चेदिनाथं यदुनाथ ! नाथति ।
 विना न वेदेन हि धर्मसंहिता
 समाहितार्था पशुशास्त्रमृच्छति ॥७५॥

सुपक्करभामिव स प्लवङ्गमः

इमां सभायादभिलाषुकः सखीम् ।

यतिप्यतेऽप्येष नितान्तमन्ततः

न चानभिन्ने निजयोग्यताभ्रता ॥७६॥

असौ तु पूर्वेण नवां वनीमिमां

तदम्बिकामन्दिरमौलिरीच्यते ।

मणित्विषा यत्र प्रदीपविभ्रमं

विधाय चूडा नव सञ्चकासति ॥७७॥

शालिः सहालिरमुना चलितार्चनान्ते

स्यन्तने कलिबलैः सुमहे पथा शतः ।

सौदामिनीमिव घनो घनलोकमध्यात्

अहं नयन् हर हरे ! तिलकाद्वितान्ताम् ॥७८॥

शशी शशकलद्वितः समपचोयते चासिते

जलप्रकृतिपङ्कजं शिशिरलुप्तसर्वं प्रभम् ।

कलद्वरहितं समं प्रकृतिचेति शशत्प्रभं

प्रतुष्यति विलोकयन् परमभीरुवत्वं भवान् ॥७९॥

कामं कामाभिलाषात् सुरसरसगिरः कर्णमस्याङ्गनास्ताः

स्वान्तं तान्तं नितान्तं नयनमतरलं कान्तितयाहरन्त्यः ।

आकर्ण्यीत्कर्णमन्तःसरणि घनरवं मन्दगस्यन्दनस्य

क्लास्यायासुः परेषामवगतिविहितोत्कण्ठमस्योपकण्ठात् ॥८०॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

सखीसंलापो नाम दशमः सर्गः ॥०॥

एकादशः सर्गः ।

—:०:—

भानन्दकन्दलनिरस्तासमस्तपेष्टं
नानानिनादमधुरीकृतवेणुनादम् ।
सप्तस्वरत्रितविकस्वररागरम्यम्
छञ्चै रुदृष्टदचिरादधिगीतगीतम् ॥१॥
अस्यटवर्णनिकरै रविनिश्चितार्थैः
कोलाहलैर्विकलितश्रवणैर्विशालैः ।
लोकाकुलीकृतमदो नगरं गरीयः
चञ्चत्तरङ्गमुखरं जलधिं जिगाय ॥२॥
वाद्यं प्रवादयितुमुद्यति वाद्यकारि
निःश्रेणिकं तमनुधावति सार्थसार्थे ।
संवस्यमानवभनं शिशुको जनन्या
मुञ्चन्नरं निरसरत् करदक्षतालम् ॥३॥
सौधाङ्गने चरति चारुकलाकलापे
आकल्पकल्पितरुचामबलावलीनाम् ।
यूनां पणायितुमिद्वीत्कलिकां चिराय
रूपापणः समजनि स्वमनोऽनुरूपः ॥४॥
दीपावलीविनिहतं तलिनं तमिस्त्रं
निघ्नत्रिगामिव दिनं विदधत् खधूपः ।
स्त्रीपुंसयोः पुरसदोः प्रमदप्रवाहैः
सुवोच्चकैरभिपतन् चपलेव रेजे ॥५॥

बालान् विलोलललितान् बृहती बुभुक्षा
 यूनः सुवेशरुचिरान् सुरसान् रिरंसा ।
 प्रौढानवश्यकरणोद्यपरान् विकीर्षा
 जीनाद्यकष च यथासमयं सुपुष्पा ॥६॥
 रश्मिन्निशैयपिशुनो घनशान्द्रमन्द्रः
 साकं तदुत्सवमहालहरोविरत्या ।
 शङ्खस्वनः समभवत् स्वपदादिनिद्रान्
 उत्थापयन्नपि च जागरयन् प्रसुप्तान् ॥७॥
 तत्राङ्गने युवतिराजिविराजितायाः
 कुन्देन्दुसुन्दरतमस्मितपूर्वमेकः ।
 दृष्टिं विवर्त्तिशफरीस्फुरिताञ्जलीलां
 भ्रुविभ्रमादलभत प्रणयी प्रियायाः ॥८॥
 स्वैरस्वनं मशकसारणकैरवेन
 निर्भयाय हर्म्यगमिनीं विमुषीमखिसाम् ।
 बहाञ्जलिः परममञ्जुस्रताविलासां
 कान्तां न्यवीचिददरं रतिदैन्यमम्यः ॥९॥
 धीरोऽपि सम्मुखगतां दयितामधीरः
 साङ्गोऽपि कान्तिविभयैः प्रचरन्नद्वः ।
 दक्षेण दक्षिणतमामपि कोऽपि वामां
 दीप्या सत्पश्यनयनः प्रजहार मुष्यैः ॥१०॥
 फुल्लसहासलयनं चपलाक्षिपद्यं
 मीचैः सञ्जीः प्रियगुणं चिरमामनन्तोम् ।

चेलाञ्चलं निभृतमेत्य विकल्प्य कथित्
 निश्चिन्वतीं स्वमलमप्रतिभामकार्षीत् ॥११॥
 स्तम्बाङ्गसङ्गतमयो दधतीं स्वमङ्गं
 वृक्षाङ्गलग्ननतिकामिव कोऽपि कान्ताम् ।
 दीपादधः स्थितवतीं विरलाम्बकारे
 तूष्णीमवोचदुचितं स्नानदत्तहस्तः ॥१२॥
 कथित् प्रियां विजनवृत्तिमिदं ललाप
 मुग्धे ! स्वयं प्रमनुतामयमुत्सवः कः ।
 शय्याऽङ्गनं मनितगीतिरलङ्कृतीनां
 वाद्यञ्च नौ हि नटनं सुमहान् महोऽयम् ॥१३॥
 विस्त्रब्धमालिलपितामृतमापिवन्त्याः
 मन्दागतप्रियगृहीतकराम्बुजायाः ।
 सन्म्रान्तिजातपुलकं भयविह्वलत्वं
 निर्वर्ण्यं तं परिणतं महति प्रमोदे ॥१४॥
 तौर्यविकीं मधुरतां प्रयतीं स्मरन्ती
 पद्मादुपेतपतिना पिहितदिनेत्रा ।
 स्वैरं शनैश्च करमस्य करेण धृत्वा
 जानत्यजीहसदमुं व्यहसीत् स्वयञ्च ॥१५॥
 स्वां वल्लभामिति यलादुपगूह्य सुहृन्
 नैषेत्यवेत्य च पलायत तूर्णमन्यः ।
 यस्मैव विस्किरविधूतदला ययस्या-
 चेलाञ्चलं धृतवती युवतियकम्पे ॥१६॥

संज्ञापलोलमनसामबलावलीनां
 पश्चाच्छूनैरभिगृहं दयितां व्रजन्तीम् ।
 पार्श्वान्नटत्रिव नटः सुपटुः समेत्य
 गच्छे चुचुम्ब चलकुण्डलतुल्यवर्णे ॥१७॥

उत्क्रम्य मोदविमनीकृतलोकसार्थान्
 प्राङ्मेलनाद्युवजनाः प्रमदादमाद्यन् ।
 आरभतोऽतिवृहत्तः पुर एव वीजं
 पूर्वं हि पूजनविधेरधिवासकर्म ॥१८॥

पूर्वं श्रमस्मृतिचलत्तनयो नवोढाः
 नात्युत्सुकाः सकुतुकास्त्रपिताः किशोर्थ्यः ।
 आनन्दनान्वितधियश्च परास्तरुण्यः
 मन्दं मखेलनमरश्च ययुर्गृह्णाणि ॥१९॥

आजन्मयोगपरिशीलनया मुनीनां
 नो योगवृद्धिरुदगात् कियती जडानाम् ।
 सम्यज्य हन्त भगवत् किमुदाररत्नं
 शश्वत् सुखं प्रभवतीन्द्रियहन्तिरोधात् ॥२०॥

संसारसाररससिन्धुषु यद्यमङ्ग्यन्
 वैराग्यमार्गं मृषयो न तदाऽगमिष्यन् ।
 द्राक्षारसं रसयितुं रसवित् समर्थः
 चिञ्चां किमर्थयति कश्चन बालिशोऽपि ॥२१॥

रत्नान्ययत्नसुलभान्युपलिप्तमे चेत्
किं दूरतो मृगयतां तरुण ! स्वर्गहे ।
सन्त्यत्र नीलमणि-शेषधि-चन्द्रकान्ताः
कान्ते क्षणस्तनयुगाननकै तवेन ॥२२॥

कान्तं विलासललितं शयने शयानं
वोक्ष्यावगुण्डनवतीं विनिवर्त्तमानाम् ।
आपूर्य सस्मितमुखीभिरतीव खिन्नं
वाह्यात् सखीभिरररं निगङ्गेन रुद्धम् ॥२३॥

उत्थाय भिक्षितमुलग्नतनूरनूनं
श्लिष्टा प्रियेण चकितैव निजाङ्गलीना ।
बालाकुलाऽननुगुणा भुवि जोषमास्त
किं खिद्दीत कलिका मधु षट्पदाय ॥२४॥

नीतेऽवगुण्डनपटे मुदिताक्षियुग्मा
निस्तेऽधरे नतमुखी, रुदती समुक्ता ।
आलिङ्गिते वपुषि सङ्घृचिता च कान्तम्
अध्यापयन्तमिव मूढमतिस्तताप ॥२५॥

तन्वन्तमन्तिकगतं पृथुबहुपाशं
अद्रष्टुमिष्टमलमुद्यतदण्डभीमम् ।
कार्यानुसारकृतदुःखसुखं दिधीर्षुं
कान्तं कृतान्तमिव पश्यति बालवामा ॥२६॥

संश्यानदेहलतिकामणुलम्बशिक्षां
 हारोपमां भुजयुगेन गलावलम्बोम् ।
 भङ्गेन सस्मितमुखीं शयनं वहन्तम्
 भवापयदृहिरमुं हसितं संखीनाम् ॥२७॥

चोत्सुख्यमानवदना दयितं चुचुम्ब
 सासज्यमानकरणा च मनाक् समञ्ज ।
 उत्साहिनां किमपि सिध्यति न प्रयत्नात्-
 सम्मर्दितात् सुरभिरेत्यपि कर्णिकारात् ॥२८॥

चेलं हरन्तमखिनं पुलकाञ्चिताङ्गी
 रन्तारमन्तरगतं निसिपेध-नैषा ।
 कालं कियन्तामबले खलु भीतिलब्धे
 भावेन भीषणभटेन नियोद्धुमहे ? ॥२९॥

रोमाञ्चसञ्चिततनू रमणं वसन्तं
 पुष्पयत्कदम्बकलिकेव नवीनमृङ्गम् ।
 मन्दं शिरो विधुनती विनिवारयन्ती
 सञ्जातयोगदृषिता क्रमशः पुफुल्ल ॥३०॥

पश्यन् गवाक्षविवरादनयोर्विलासम्
 आलीगणो विह्वलिमाप नितान्तमन्तः ।
 चिञ्चा परेण हि परं यत्
 प्रादुष्करोति परकीरं

मथ्यो महाह्रवपदे सति मन्धिवन्धे
गाढीत्सवात् प्रथमदीक्षितयोः मवेऽस्मिन् ।
आरिप्सितं सुमनसः खलु दक्षिणार्थम्
आकीर्य धैर्यैर्विधुराः स्वमवाय जग्मुः ॥३२॥

उत्कर्णं मुत्कमनमो मनसि स्थितस्य
नृत्यत् स्वकीयगमनेन विशालनृत्यम् ।
कर्णे सः पुरयुगेन च शिञ्चितानि
पत्युर्वितीर्य भवने ममगात् किशोरी ॥३३॥

ग्रामस्तकात् स्तनयुगावधिवर्त्तिचेनात्
अन्तःस्मितां निजमुखाभ्युजमापिवन्तीम् ।
धम्मिष्वफुल्लसुसमौरभलीभनोयां
द्रागुत्थितः प्रियतमो दृढमालिनिङ्गः ॥३४॥

उच्चुम्ब्य काममधरन्तु तदेकमस्याः
संशिष्य गाढममकृत् भक्तदेय तच्च ।
आमाद्य दुर्लभमिदं ममचिन्ति तेन
नो मंस्यया विनिमयोऽपि तु तारतम्यात् ॥३५॥

गीत्कारभिन्नदशनच्छटदंशिनापि
निष्पि पिणापि कुचकौरकयोर्निं तान्तम् ।
प्राणप्रियेण विटधेऽद्भुतगग्रे तम्योः
धन्यो मनोजमहिमा हि महान् विधिवः ॥३६॥

नीवीं प्रिये सपदि मुञ्चति चञ्चलाक्षी
 रोमाञ्चकञ्चु कितदेहलता विलोला ।
 मामेत्युवाच मनसात्युररीचकार
 चेलं चकर्पं च करेण मुमोघ चास्पम् ॥३७॥

आच्छिद्य प्रच्छदपटे निहिते धरण्यां
 पर्याकुला सपदि पर्यवृतदयदा मा ।
 तस्याः प्रहस्य करियुगमकरौ सकुम्भौ
 रेजे तदोरुयुगलं मनितम्बविम्बम् ॥३८॥

दूरे प्रहाय निजमंशुकमेप तस्याः
 भंसद्वयोपरिगतेन करद्वयेन ।
 आच्छाद्य चारुसुसुके परिरभ्य पथात्
 गण्डे प्रसुम्ब्य च कियत् पटकम्भं चक्रे ॥३९॥

सद्यस्तपां विजहती प्रजहार कान्तम्
 आहत्य वचमि कुचद्वितयेन भूयः ।
 नन्व्योदये मति वृहत्तरुणीहरिण्योः
 कण्डूयनं कुचविपाणयुगे हि दृष्टम् ॥४०॥

अन्योन्यमाचक्षुपतुः सुभृगं तथेमौ
 अन्योन्ययोर्वि विगतुर्नितरां ययोरः ।
 एकं ह्यस्य खलु तत्र तयोर्वि रोधि
 इमा स्ववद्वपि भवेत् कचिदन्तरायः ॥४१॥

पादाग्रयोरधरयोरुरसोश्च दोषोः
 संयोगमद्भुततमं क्रमशो विलोक्य ।
 केलीकलाऽभिनवदीक्षितयोररोदीत्
 स्वैदच्छ्लादिव वियोजितपृष्ठयुग्मम् ॥४२॥
 विम्बाधरौ परिपिवन् विदलन्नुरोजौ
 यादौ दधच्च युगपत् प्रपदद्वयेन ।
 तस्याद्यलाचलतनुः स रिरंसमानः
 स्तब्धं पिवन्तमलिनं नलिनीं जहास ॥४३॥
 निघ्नन्मनोजज्वनानिलचञ्चलायां
 चामाद्यपूरमरिति स्तनसैकतायाम् ।
 उद्दण्डनायकतनूतरणिः सवेगं
 शश्वन्मुहुय निममञ्ज समुन्ममञ्ज ॥४४॥
 वै चित्ररमत्र रतनश्रमणि यौवतस्य
 वेग्ये गृहे च शयने परसम्भृतौ च ।
 या समसौ भवति या च महाटमीह
 शाभ्यां सहाय तु महानवमी चिराय ॥४५॥
 अग्रन्तमुज्ज्वलरुचिं रुचिरं युवानं
 नायं विनोक्तवती युवतिः महामम् ।
 येयं पिवन्त्यपि तृपात्रिरति न लेभे
 स्वैदच्छ्लेषेऽपि त्रिपुनं पुनकं वभार ॥४६॥

चित्रप्रसाधनधनायितदृशं ना सा
 भासा स्वया हतशयाहितदीपहेतिः ।
 ताम्बूलसंवलितबालमृणालपाणिः
 मल्लं जगाम सरया त्वरया स्वगीहम् ॥४७॥

उदुगन्धिपुष्पविशिखैः प्रहितैर्युवानौ
 उद्वेजितुं पुरत एव मनोभुवेव ।
 विश्वगृह्यतं सुरभिमाररसैश्च मिक्तं
 पण्यङ्गमुच्चशयनीयतलं लुलोके ॥४८॥

अन्योन्यमक्षियुगले नियते स्मितं यत्
 तावप्यहो विविदतुर्न तु तस्य मन्त्रं ।
 कृत्वा न किञ्चिदपि सञ्चितदृष्टिमावौ
 ईदृङ् ननन्दतुरुभी न तथा कुतोऽपि ॥४९॥

हस्तान्तरावपि निरन्तरतां प्रयातौ
 सद्यो हि मद्यमसमद्य च माद्यतः स्म ।
 दोषाकरः शचिकरो भवतीह येषां
 तेषां नवीनवयसां नहि किं विचित्रम् ॥५०॥

दन्तच्छदं रमयितुर्नितरां निपीय
 रम्यं प्रफुल्लपते क्रमुकं दटौ सा ।
 दष्टाधरा पुनरितस्तनुखण्डितं तत्
 आसीसदञ्च रमनादशनाशकाशे ॥५१॥

राजीवजीन रचितं रतिमन्मथाभ्यां
 नैवेद्ययुग्ममिव सप्तमशर्कैर्गयाः ।
 वज्रोजयीर्युगमसौ कृतदानमुद्रः
 ताभ्यां निवेदयितुमस्पृशदङ्गनायाः ॥५२॥

आमृष्य वीक्ष्य च घनं कठिनञ्च पीनम्
 एनौदृशः कुचयुगं बलवत्सुतोप ।
 नो चेद्युगं भुवि भवेदनयोः परस्मिन्
 एकस्य तस्य न तुला युवतेस्तदा स्यात् ॥५३॥

संस्पृश्य शीतञ्जुञ्जुकं गुरुमाप तापं
 उत्पीय पूर्णमधरं नितरां ततयं ।
 आबध्य बाहुलतया टयितो युवाऽसौ
 सन्ध्या सितस्मितरुचिञ्च बभूव रक्तः ॥५४॥

श्लेषं मुहुः सरसतां बहुगाठवन्धं
 प्रायोऽप्यलङ्घतिमनोहरशब्दशोभाम् ।
 सङ्घृत्तिकं युवयुगं युगपद्विधाय
 काव्यस्य सुष्ठु महतमुलनामधामोत् ॥५५॥

सञ्चोपवेशिरमणाधरपानकाले
 तत्कण्ठगादभुजयुगादवनीस्थितायाः ।
 प्राक् स्रप्तमंशुकमुपांशु कटीप्रदेशात्
 आशुं भुवि त्रपितयेव क्रिया विनीनम् ॥५६॥

पूर्णं ततो नवरसस्य जगप्रतृशस्यं
 न्युद्धीकृतं सुविकचं कुचकुम्भयुग्मम् ।
 आलोक्य लोलमनसा सहसा सहासं
 तत्पातशङ्किततया पिदधे कराभ्याम् ॥५७॥

आसीदसौ प्रथमतोऽस्य विशिष्य शिष्या
 विद्यां गताद्य तु रतावभवत् किलोच्चैः ।
 उन्नत्यधोगतिविधौ नियतं नियन्वी
 वाञ्छैव यद्भगवतो जगतां जनस्य ॥५८॥

नग्नं तदाखिलमनङ्गवशा स्त्रमङ्गं
 निर्वर्ण्यं पत्युरपि सा वसनं निरास ।
 जायापती व्यवहृती सदृशी भवेतां
 किं गीष्मतेर्गिरमिमामियमन्वधावत् ॥५९॥

अङ्गाय निङ्गुतकलालपितामृतः भ
 उत्तानमुत्तमवपुर्विनिधाय शिष्ये ।
 तस्मिन् पतिष्णुरबला विकसद्विहासा
 सा पद्मिनि प्रशुशुभे स्फुटपद्मिनीव ॥६०॥

आकाङ्क्षया सकलयोग्यतया च युक्ता
 नित्यप्रसादमधुरा प्रियरीतिवर्णा ।
 शाब्दीव चारुरचना दयितोरसीयम्
 आसत्तिमाप परमासुरमा निजिन ॥६१॥

उत्तानशायिनि नवे तरुणीजनेऽस्मिन्
 यूनां चिरादुपरि सन्तरतामगाधे ।
 अभ्याविवोच्चपुलिने धृतमीनचिह्ने
 पीनोन्नतौ घनकुचाववलम्बनाय ॥६२॥

नीचं गतस्य रमणस्य निराश्रयस्य
 तावच्च पाणिविधृतौ परमाश्रयौ च ।
 सिन्धुं गतस्य पुरुवेगपरिप्लवस्य
 कूटाविव क्षितिभृतो नतिहस्तलभ्यौ ॥६३॥

ह्रीनाश्रयः श्रयति यौ समदं रिरंसुः
 शुष्काननः पिवति यौ च शिशुः पिपासुः ।
 दृष्ट्वा च हृष्यति यतः सकनोऽवन्ता तौ
 स्वार्थं विना गुरुकुचीं दधती हि धन्या ॥६४॥

नास्ति स्तनो न च विलम्बितकेशपाशः
 दूरं शिरो यदभृता विभ्रयादियं सा ।
 भान्द्यं गतेत्युपरिगा विपरीतरत्यां
 वामाः किन्नात्र सुतरां सुरतेऽतिवामाः ॥६५॥

सन्दोषकाममधुरा विधुराऽधमस्य
 पाने रते च तनुदीर्घतरप्रियेण ।
 स्वोच्चस्थितेनि यमतः स्वमुदीर्य कण्ठं
 प्राग्नामिता प्रियतमा निपुणेन तेन ॥६६॥

आकुञ्चितोरुयुगले खनितम्बविम्बं
 पद्यात् प्रविभ्रति करद्वितयेन गाढम् ।
 वामा प्रिये निजभुजौ विसवन्निधाय
 बली जलीघ इव पाकघना ननर्त्त ॥६७॥
 कान्तद्युत्सुम्ब चुचुके, ललना कपोले
 वस्त्रिं ममन्य तरुणी, तरुणस्तदूर्ध्व ।
 एकोत्सवान्तशयितं पुनरप्यनङ्गम्
 अन्योन्यमीदृशमिमावुददीपयाताम् ॥६८॥
 क्वचिदज इव पद्यात् मम्ब, खः क्वापि चोच्चः
 क्वचन च शयितः सन् क्वापि चामीन एषः ।
 रमणपरमदक्षां कान्तिकान्ताञ्च कान्तां
 स्वसदृशकृतवृत्तिं तोषयामास तुष्यन् ॥६९॥

फुल्लं मन्दं मलयपवनो व्याधुनोत् पुष्पजातं
 पुष्पात् पुष्पाद्दिशि दिशि महासौरभं पर्यगच्छत् ।
 केशे वेशे नवयुवतयः सौरभं प्रत्यगृह्णन्
 तस्यां नव्या निशि समवमन् वा युवत्यां युवत्याम् ॥७०॥
 साङ्गिपाङ्गमनङ्गसुतमवविधौ मन्भाव्य नव्या जनाः
 केलिक्लान्तनितान्ततान्तकरणः आन्ताङ्गनानिङ्गिताः ।
 शृण्वन्तस निशानिशेषपिशुनं गङ्गस्वनं गोभनं
 मान्द्रस्यन्दनमन्दमन्द्रमिलितं द्रागिव निद्रां ययुः ॥७१॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये मन्भोगशृङ्गार-
 वर्णनो नाम एकादशः सर्गः ॥७॥

विशति शनैः सलिलं गलशेषं
 जननिकरे परिकर्षति जालम् ।
 विचक्रितरोहितका इव धानाः
 संपटि विपुमुविरे प्रतिकूलम् ॥५॥

अचलनलोचनमूर्त्तिरदीपि
 जनतुमुलान्निभृते प्रतितिष्ठन् ।
 क्वचन वक्त्रः परमैकविलस्यः
 मुनिरिव लब्धमवीजसमाधिः ॥६॥

शिशुशफरो दधतं कलविद्धं
 वदनपुटेन मुदा विक्रवन्तम् ।
 नभसि जयन् करटोऽपजहार
 नहि बलवान् सदमद्विविनक्ति ॥७॥

उपपुलिनस्फुरितं शिशुमीनं
 सरभसमेत्य पतन्तमरिष्टम् ।
 द्रुपदसुतान्वितमिन्धुमहीन्द्रं
 परकरटोऽनुययाविव भीमः ॥८॥

स्थिरनयनभ्रमिभिः समयानैः
 परिपतनैः महमाक्रमणैश्च ।
 विह्वलगणी गगनोपरि राजन्
 अकृत भरमुमुनं घनरावी ॥९॥

पथि परितः परितस्तरिरे गां
 प्ररुचिरे रुचिरेऽपि च कूले ।
 क्षतिविकले विकले मलिले च
 जनविसरा विसराजिनि केचित् ॥१०॥
 वसनतले पृथुले पृथु रोम्णि
 चलति भृगं चलितं महशङ्कम् ।
 विजनपथेन पटञ्चरमारात्
 नृपतिचरः प्रजहार त्रिष्टय ॥११॥
 क्व तनुतमा जनभोजनदृष्टिः
 क्व तनुमताञ्च वधः प्रतुराणाम् ।
 परमणिषूर्णलवैर्विमतीनां
 निजनखमार्जनमत्र न चित्रम् ॥१२॥
 मुचिरचलाचलमीनममुदुगं
 पुरि शतशो नृपतेरुपनीतम् ।
 अतिमलिनापसदी पशुनामे
 प्रमदवतीव दधे यमदूतो ॥१३॥
 अधरचिकित्तिपया निगृहीतः
 भट्टिति महस्त्ररदः करशाखाः ।
 उरु विदगन् विजहेऽथ कयाचित्
 विधुवति कः प्रतिवैग्ममर्यम् ॥१४॥
 धृतकवजी हृष्टी दृष्टपुच्छ-
 परिधुननैर्विनिनागयिपत्न्याः ।

दृशि विचकार च भस्मनिकायं
 शपनपराऽप्यसुचञ्च तमेका ॥१५॥
 क्वचिदधिवैष्णवखण्डगशिक्यं
 स्फटिकघनानि दधीनि दधानाः ।
 सुसदृशगोपजना विगिख्यायाम्
 अभिपततो मनुजानतिपेतुः ॥१६॥
 ललितचतुर्विधभोज्यपदार्थान्
 नृपभवनानि बहून्युपनिन्दुः ।
 समवहिता हितकर्मणि रोग्नः
 पुरु पुरुषाः प्रतिवस्तु ररक्षुः ॥१७॥
 विविधमशान यद्येषितमस्रम्
 अललितमप्यलमेव ददस्व ।
 अपि वसुधेशवस्त्रि गृह्याण
 स्वमतिमतानि तदा मतिमन्तः ॥१८॥
 सुभगतया तुनिता किल कन्या
 तदुपमिता नृपमानमवृत्तिः ।
 इदमनुरूपतयातिमहः मः
 तदनुगुण्य जनागम आमोत् ॥१९॥
 अथ त्रिपदः पदमत्र भविष्यत्
 किमपि विशङ्गा कलङ्कनिदानम् ।
 प्रतिविदधे पुर एव म रुक्मी
 गहनगमो नहि किं श्रयतेऽस्तम् ॥२०॥

हतगपयाः सुपथे नगरस्थ
 निविविशिरे, पुरुषा धृतशस्त्राः ।
 प्रतिभटगन्धमनाप्रुवतोऽपि
 धरणिपतेः किमियं पृथुमज्जा ॥२१॥
 पयमसतोऽपि जनीमुपगच्छन्
 पणुमतगौतमदर्शनदर्शी ।
 स्थिरतरभावुकभावुककर्मै-
 ष्यशियदशेषसुभीषणमज्जाम् ॥२२॥
 विकमितनग्नतनूरमियष्टिः
 यच्चिरुच्चिरुन्मदुन्ना च कृशाङ्गी ।
 जिगमिपुमीपदपि प्रविश्लोका
 वनवटकम्पयदाहितकम्पा ॥२३॥
 मगरगरासनधारयितारः
 विषभुरुरग्टदगूढगरीगः ।
 मगिधशतैकमहश्चबुधाद्वा
 इय महगाः पुरुषा युगमानाः ॥२४॥
 ग्रमितुमिष द्विपतो विहृताभ्याः
 धृतगुर्दिकाः सहचक्रगतघ्नीः ।
 परि परिषां ममया वरुणान्ते
 सुदृढमयीधिगदन्तिकमैत्र्याः ॥२५॥
 बुधुधिर एव यथा दम्बराजात्
 पयटधिरैऽत्र तथा घनभैत्र्याः ।

न तु विविदुर्विदितागतिकन्या-
 पुरविपिने हरिमद्रिगुहावत् ॥२६॥
 सहगुलिकं नलिकं सुविशालं
 पितृपतितर्जनिकामिव विभ्रत् ।
 निजपरिलोकनमात्रविभीत-
 व्यपसृतलोकमलोकि च लोकीः ॥२७॥
 अनिलविलोलनिचोलनिगूढं
 नवललनोरुमभीक्ष्य बभूव ।
 कनकगदामिव कोपनिविष्टां
 कुसुमशरस्य भयाज्जड एकः ॥२८॥
 अतिचकितः परितः परिपश्यन्
 असिमुपवेश्य च चर्मणि सद्यः ।
 गणतरुणीमभितः समुपेतां
 समलपदीपदभीक्षितमन्यः ॥२९॥
 अयनमुपागतमौशनिविद्धं
 शकटमतीक्ष्णमलं प्रतिधिध्यन् ।
 विचकितसूतगृहीतधनः सन्
 अनुसुमुदे गमनाय च कोऽपि ॥३०॥
 चतुरतमोऽथ चिरन्तनसेना-
 यतिरसकृत् समितिप्रणिधायी ।
 तुरगगतोऽखिलसैन्यततीनां
 समवदधे सकलं किल तत्त्वम् ॥३१॥

अथ तुहिनाद्रिशुहामिव पूरः
 सुरसरितः पुरमुच्चगभीराम् ।
 निजनिजचिह्नचितो रथवारः
 सधृति विवेश विशिषसुवेशः ॥३२॥
 सपदि पदा पुरगोपुरवर्त्ती
 विनयनयो मतिमानपि रुक्मी ।
 करयुगलेन रथस्थितिमात्रम्
 अदधत रश्मिमशान्तहयस्य ॥३३॥
 विदितपरस्परवैभवमानौ
 युगपदुभावपि नेमतुरेतौ ।
 भवति समानगुरुः समनम्ना
 कियदुदिता तु तुला लघुताभाक् ॥३४॥
 नृपतिमनामयमाप्तमनाः सन्
 अपि शुभमागतमित्यपि पृच्छन् ।
 कमपि नियोज्यममुष्य नियोज्य-
 परिपदमैरिरेष्य विशिष्टाम् ॥३५॥
 पुरमुखतोरणनिम्नविभागे
 विशति रथे जनसङ्कुलदुर्गे ।
 द्रुतमवतीर्थं च पृष्ठचरेण
 ततिरुदसारि पयो विमनस्का ॥३६॥
 ललितनयान्वितदुन्दुभिवेणु-
 मुरजमुग्रध्वनितं कणगोऽथ ।

अरणितमुच्छ्रवणै रतिदूरात्
 अवहितपीरजनै रनुभूतः ॥३७॥
 स कलकलः क्रमशः सविधः मन्
 समसुनभां शुरुतां लभमानः ।
 सममुरमा दुहितुः क्षितिपथ्य
 नगरमकम्पयदाहितमोदम् ॥३८॥
 स जनगणः स्फुटतामुपगच्छन्
 अनवरतध्वनिभिः श्रुतियुगमम् ।
 नवनृपतेर्नयनेऽतुलवेशैः
 प्रमदरमैश्च मनः प्रपुपूरे ॥३९॥
 अथ घृतनां सकलो विलुप्तोके
 महितमहेभगताङ्गपताकाम् ।
 मकरवतीं तपनातपदोम-
 तरलतरङ्गततिं तटिनीं वा ॥४०॥
 अविकलपूर्णरुचिः स्वर्गणेन
 सहृगरुचा च वृतः सुमहार्घः ।
 स्वज इव मध्यमणिः शिशुपालः
 समुचितसूवधरः समुपागात् ॥४१॥
 स विपुलमण्डनमण्डितमूर्त्तिः
 नवनृपतेरकरोदतिरागम् ।
 स्वयमधुना च वहन् गुरुभारं
 व्यधित नतानि शिरांसि परेषाम् ॥४२॥

विधुरिह पूरयते चिरमुद्यन्
 जलधिभलं कियतीमपि नाशाम् ।
 समुदित एव स भीष्मकसूनोः
 युगपदपूरि मनः पुनराशाः ॥४३॥

सविधमुपेयुपि चेदिनरेन्द्रे
 पृथुतरसिंहनिनादितसैन्ये ।
 सपदि विदुर्भपतेरपि शृङ्गाः
 प्रतिजगृहः प्रतिनादकृतस्तम् ॥४४॥

शिशुललनाजनमुद्विजमाना
 समुदितवीरमनो मदयन्ती ।
 अतितुटती यवणञ्च नराणाम्
 धसकृदगर्जदनेकगतप्ली ॥४५॥

गमनवतीं महतीं वरमेनां
 प्रथमसुमज्जितरुक्मिचमूः मा ।
 अभिपतितान् तटिनोव तिरथी
 सकलकलं सरितं समगृह्णात् ॥४६॥

अगणितलोकगणान्तरयाती
 निजरुचिरोचितचारुमरीची ।
 अधिमणि चेदिविदुर्भनरेन्द्रो
 विमलमणीव शुभं शुशुभासे ॥४७॥

परमवलोकयतः शिशुपालं
 धरणिपतेः प्रमदो हृदि यावान् ।
 नृपदुहितुस्तु जनाञ्छ्रुतवत्याः
 तदधिक एव बभूव विषादः ॥४८॥

प्रमदिहृदीरितरेतरमूर्त्तौ
 अभिगमनाय परस्परपाणी ।
 विरचयितुं रभसादिव सेतुं
 दधतुरुभौ पुलकाञ्चितदेहौ ॥४९॥

अविरलमालपतोर्ललितेलां
 दशनसितांशुततेरभितोऽपि ।
 उपरि विलोलविलोचनभृङ्गं
 खदनसरोजयुगं प्रचकाशे ॥५०॥

समितिसमीपमुपेतमधामुं
 सुरभिसमेतमनोजसमानम् ।
 युगपदवेक्ष्य ससम्भ्रममाशु
 मदसिसदः सदसः समुदस्थुः ॥५१॥

पटलतलात् प्रहिता वनिताभिः
 धृतरजतातपवारिणि लाजाः ।
 स्थितिसमयाविदिता जनासर्थैः
 प्रविदिदिरे परितो निपतन्तः ॥५२॥

नरनिकराः प्रचुरं जयशब्दं
द्विज निगणाः परमाशिपमस्य ।
नवललना अतिसाधुगिरश्च
प्रति शिशुपालमजस्रमकार्षुः ॥५३॥

ललितललाममणिप्रचयेन
विरचितमासनमेप समेत्य ।
उदयशिलोच्चयशृङ्गमिवेन्दुः
सुचिरमरोत्तत राजसमाजे ॥५४॥

नवविपणीतरुणीगणपाणि-
विचलितचामरचञ्चलपूङ्गः ।
अमिलविलीलशिरोलतिकालिः
परिषदि मेरुरिव प्रदिदीपे ॥५५॥

मणिमयमण्डनविम्बितदेहान्
कुतुककृतस्मितशोभिमुखाञ्जान् ।
पृथु, पृथुकान् प्रवहन्नभिवृत्तान्
स्फुटमभवत् स तदा शिशुपालः ॥५६॥

ललितविकस्वरसुस्वरशाली
महदभिनन्दितवन्दिसमूहः ।
पिक इव पञ्चमगो मधुमत्तः
नवनवगानगणै रतुवत्तम् ॥५७॥

अपविरलपङ्क्तिस्तैर्जन्मवर्गैः
 वितसवितानचये य दिनेऽपि ।
 क्षणमभवत् क्षणदाभ्रमकारि
 सतिमिरमङ्गलमाकुललोकम् ॥५८॥
 सदसि च चेतसि चोपगतानां
 सपदि सुहासमदुर्वहुदीपाः ।
 सह सुतया जरतः क्षितिभक्तुः
 घनतिमिरं तदगाञ्चलचित्ते ॥५९॥
 स्वसुखमुदोर्विधये विविधासु
 क्षतियु सतीष्वपि रुक्मिजनानाम् ।
 स तु विषसाद हृदा शिशुपालः
 पिशुनयते स्वमनो हि भविष्यम् ॥६०॥
 भूयिष्ठभूषणविभूषितमञ्जुसूर्त्तीन्
 वामागणानिव निरीक्ष्य वरं दिदृक्षून् ।
 सिन्दूरसुन्दरमुखी विरलान्धकार-
 चेला विलोकितुमिवोपजगाम सन्ध्या ॥६१॥
 परिपदि परिपूर्णं भूरिसम्भारभारं
 समुदितवरलक्ष्मीराजितं चेदिराजम् ।
 प्रमुदितमति पश्यन् भीरुसारां स्वसारम्
 चदयितुमिह रुक्मी रुक्मिणीमादिदेश ॥६२॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 शिशुपालागमनं नाम द्वादशः सर्गः ॥१॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—:०:—

अपरां भजन् दिनमणिः क्रमगः
विगतप्रभावमहिमा समयात् ।
अकरोत् प्रदोषमपि मन्तमसं
स्त्रयमस्तमाप च मलानुसृतः ॥१॥
नियतिं न कोऽपि जगति क्रमितुं
क्षमते विधूतपुरुषक्षमताम् ।
उपरि भ्रमन् त्रिजगतां नयनं
मविता विवेग चरमाद्रिगुह्याम् ॥२॥
विलयं गते दिनपतावमकृत्
जहती दिनद्युतिरपि श्रमनम् ।
विकलस्वना मलिनकान्तिकला
महगामिनी ममभवत् महमा ॥३॥
उदयाचलं चलति चन्द्रमसि
नवतारका गृदुलहामकृतः ।
क्रमगः प्रतिम्यमिव वेदयितुं
प्रियमागयं ममुदगुर्गनु ॥४॥
महचक्रवाकमिथुना मलिनी
महर्काशिका कुमुदिनी च तदा ।
दुदुवे जहाम च ममायतना
न विभेविधिर्भवति नित्यमसः ॥५॥

पुरयोपितां ह्यलुरवै रुरुभिः
 शुभगीतिभिर्वि विधनादचर्यैः ।
 मिलितः कलः कलकलैः कलिलः
 सहसावरोधनगरादुदगात् ॥६॥
 सततस्वनैर्वाधिरित्यवणः
 जनसङ्घयामतिसमीपजनः ।
 तटिनीनिमग्न इव हृष्टिकर्णा
 कियदन्वमात् कियदपि व्यशृणोत् ॥७॥
 परमस्विकासदनगामिष्टतिम्
 अभिनिःसृतां नृपसृतां प्रविदन् ।
 रणपारदृश्वष्टतनामभि तां
 भटिति न्ययुङ्क्त वसुधाधिपतिः ॥८॥
 परिमुक्तकाशितशितासिधराः
 पथिपार्श्वयोर्निपुणसैन्यगणाः ।
 महदव्युत्तन्नपरिरेफभृतः
 समपङ्क्तयो ह्यल इव द्विगुणाः ॥९॥
 सुपमासमालियुगलान्तरगा
 पदचारिणी सपदि राजसुता ।
 मुखमञ्जरी किसलयानुसृता
 नवकेतकीव सरणिं निरगात् ॥१०॥
 ललनासु तामतुलनां ब्रुवती
 परमाकृतिः सुकृतिजातकृता ।

उदिता समक्षमवलोकयतां
 समजीजनन्मनसि तर्कमिमम् ॥११॥
 प्रथमेव हन्त कमला विमलात्
 स्वपदादधो हि कमलं कमलम् ।
 अबुधान् प्रबोधयितुमर्थममुं
 सुचिरान्न चारयति तत्र पदम् ॥१२॥
 सुपदे स्थितान्नखविधून् दश तान्
 विशदान् विलोक्य चिरचिह्नचितः ।
 उपितः पराजयभयादपदे
 विधुरेक एष किमु शून्यमगात् ॥१३॥
 ननु वसुतस्त्वजड ! वाङ्निपुण !
 कविसार्थ ! निश्चिनुत कोपमितिः ? ।
 समधर्मवस्त्वमिति चेत् कदलीं
 ललनोरुणा तुलयतेह कथम् ॥१४॥
 अमुनोरुणा प्रभुरतिप्रभुणा
 मसृणेन तप्तकनकच्छविना ।
 पशुभोगहृत् सुकठिना विरुचिः
 कदली हि कुत्सिततया दनिता ॥१५॥
 अथवा विजित्य जगतां त्रितयं
 मकलं क्षरेण किन् भीषयितुम् ।
 निहितं स्वमन्दिरमुखे कनक-
 गदयोद्दयं न तु तदूरयुगम् ॥१६॥

यत उद्भवो मनसिजो जनिभू-
 समवस्तुशालियुवतोर्ज गतिः ।
 निजजन्मभूर्वचिरतां गदितुं
 स्पृहिताद्यकार किमु वर्ण्यमिदम् ॥१७॥
 अथवा यतः प्रभविता मदनः
 मदनत्वमस्य किमु वाच्यमपि ? ।
 जनयन्ति कारणगुणा हि गुणं
 ननु कार्यवस्तुनि जगन्नियमात् ॥१८॥
 रसनासनीकृतनितम्बयुगं
 कनकाभमिष्टकचितं मसृणम् ।
 सुतरामराजदिव काममरि-
 दधिरोहिणीपरिगवेदियुगम् ॥१९॥
 युयुलोन्नतौ नवनितम्बकुचौ
 निखिला नुवन्यतितनुं न तु माम् ।
 इति चिन्तयेव चिरसन्ततया
 क्रमशो महाकृशमभूदुदरम् ॥२०॥
 परितो विबुध्य जगति स्वजयं
 कुसुमेपुष्पा किमपि विश्रमितुम् ।
 कलधौतदुन्दुभियुगं निहितं
 परिवर्त्तं वक्षमि कुचौ न तु तौ ॥२१॥
 सुतनुस्तनूरुहचयः सुतनोः
 नतनाभितः स्तनगतः सरस्तः ।

भवने स्वरस्य च विहारवने
 पदवी बभावित्र गतागतयोः ॥२२॥
 कमलं किलोपरि मृणालमधः
 इयमेव रोतिरिति चेत् किमियम् ।
 विचरन्त्यधोमुखचलन्ननिन-
 द्यवय्मृणालयुगलं वहते ? ॥२३॥
 नवपल्लवो व्रजति पल्लवतां
 मृदुलं न विद्रुमदलं विमलम् ।
 सुरमं न विभ्रमपि वा न ततः
 तुलना मृदौ तदधरे मधुरं ॥२४॥
 अतसीप्रसूनरुचि रक्ततलं
 सुतनोः कपोलयुगलं ललितम् ।
 निधितं लमत् कनकचूर्णचयैः
 पृथुलं प्रदानफलमन्वकरोत् ॥२५॥
 न तुला तिलस्य कुसुमेन यतः
 सुदृशो नसोऽतिविषमण ममम् ।
 विकलोपमा तद्विह मा त्वभितः
 वटनोचिता भवति येन तथा ॥२६॥
 यद्वि दृष्टिगङ्गाभिताह्वदने
 परिर्णाले सरलता यद्वि वा ।
 ननु तेन तेन च तदा विपुनम्
 उपसीयतां नृपमुत्तानयनम् ॥२७॥

मृदुमानितम्बपतितं कुटिलं
 कचहस्तमस्तनिजकेशरुचिम् ।
 व्रपया विलोक्य दतुरा चमरी
 समशिश्रयत् समजनामटवीम् ॥२८॥

सुतनोस्तनोर्विनिहिताभरणं
 निखिलं तिरस्कृतिमिवाजनयत् ।
 स्फुटसारसे सहजमञ्जुतमे
 परिरञ्जनं खलु विरक्तिकरम् ॥२९॥

इयमेकला कुसुममात्रकरा
 पृथुका प्रसूनसुकुमारवपुः ।
 बहुयोधिनो बहुविधायुधिनः
 समभ्रूसुहृत् मरलयैव दृशा ॥३०॥

सुपमाप्रवाहमधुरा मधुरा
 पथि संवितीर्य सहसा सहसा
 अखिलाक्षिशक्तिमुदिता मुदिता
 चलिता तदेव चपलाऽचपला ॥३१॥

अथ रुक्मिणी सङ्घचरीद्वितय-
 सहगामिनी परमभक्तिमती ।
 विहिताञ्जलिः क्षितिधरेन्द्रसुता
 सटनं समेत्य किल तामनुवत् ॥३२॥

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रकृतिः सती त्वमसि सत्त्वरज-
 स्तमसां समानमिलनप्रकृतिः ।
 अवबोधयत्तव महत्त्वमल'
 महदद्भूतं समभवत् प्रथमम् ॥३३॥
 पुरुषेण येन चिरयत्नवता
 सकृदौचिता गुणवति ! प्रकृते ! ।
 सविधं प्रयासि नहि तस्य पुनः
 कुलकामिनीमनुकरोपि किमु ? ॥३४॥
 प्रसुवत्यपि त्रिभुवनं पुरुषः
 वज्रसै च सद्गुरहिताप्यखिलम् ।
 गुणवर्जितापि मगुणा प्रथमे
 तव तत्त्वविन्न खलु कश्चिदपि ॥३५॥
 जननि ! त्वया सचिवयाधिकृतात्
 परमात्मनो वियदिदं समभूत् ।
 अथ भूतमन्यदमुतश्च जगत्
 त्वमतः स्मृताखिनजगज्जननी ॥३६॥
 अथवा त्वमेव परमात्मतया
 विदिता स्वगक्तियुगलाधिकृता ।
 भ्रममीश्वरादिविधामभिधां
 यनपादपाटिममिताभ्यरवत् ॥३७॥

त्रिविधस्वरोच्चरितमन्त्रमयीम्
 अवपुष्पतीं भगवतीं भवतीम् ।
 स्वरलेशमप्यविदुषी विमतिः
 गिश्चरङ्गना ननु नुयात् किमियम् ? ॥३८॥

अयि कष्टकर्मरहितोऽखिलवित्
 समयाविशिष्टविभवः पुरुषः ।
 भवतीति ते भकलसिद्धिकर-
 प्रणिधानयोग्य इह नैष जनः ॥३९॥

तव वाचकं प्रणवमात्रमहो !
 महिना तु तन्न वदितुं क्षमते ।
 अपि नासि वाङ्मनमयोर्विषयः
 तदियं नभःकुसुममेव नुतिः ॥४०॥

इति ते परस्परविभिन्नधियः
 मुनयोऽस्य ! रूपमनिरूप्यमिदम् ।
 'अशरीरशब्दमिव दूरगतं'
 स्वमनोऽनुरूपमसमं द्रुवते ॥४१॥

रणभूः पुरा तव पदं स्पृशतो
 दनुजद्रुता शिवमवाप यटि ।
 सुरवैरिपाणिभयगाद्य तव
 प्रपदं श्रिता, मम शिवं कुरुतात् ॥४२॥

तव सख्यनन्तकजगन्ति तनौ
 न जहासि तानि गुरुभारधिया ।
 सुमनो नितान्तमणु मन्निहितं
 पटमारसात् किरसि किं विरसा ॥४३॥

मृदुबाल एव बलवानपि सः
 कथमुत्तरेत् प्रचुरवीररणात् ।
 विहरन् पुनन्दरदिगङ्गतले
 तिमिराणि हन्ति नु कियन्ति रविः ॥४४॥

इह नो हरेद्यदुपतिर्यदि माम्
 अथवा स्पृशेत्तृपितपेदिपतिः ।
 त्वमतः मतीत्वद्विगमान्न मती
 गिरसां मणिः किमु पुरा व्यथमे ? ॥४५॥

पदपङ्कजं हरिरिह प्रददौ
 इति भाषितं न खलु विश्वमिमः ।
 कमलाकरान्तरविहारिकरी
 न करोति दृष्टिमपि दृष्टिजले ॥४६॥

अनुपागतं हरिमुपागमय
 ननु शक्तिरूपवति ! भक्तिनतम् ।
 कलहायमानमधितिष्ठ हरिं
 द्विदगदियामिव पुरा ममरे ॥४८॥

अनलानिलाम्बरधरासलिलं
 सकलं किल त्वमसि देवि ! जगत् ।
 अनुरूपरूपनिकरैरिमकैः
 अनुकूलयस्त्र कुलकुण्डलिनि ! ॥४८॥

अतिचण्डचण्डहतिहेतुतमः
 तव चण्डिमा भजतु चण्डि ! हरिम् ।
 सुकुमारनूतनतनुः क्व हरिः
 विकटा भटाः क्व च नु लौहघनाः ॥४९॥

लभतामजीवनिमसावसमः
 कमिताद्य मां विमतिचेदिपतिः ।
 सवदक्षिणामपजिहीर्षुमलं
 न जनङ्गमं प्रहरतीह हि कः ॥५०॥

जगदम्बिकापदसरोजयुगे
 भ्रमरायित्तं विदधती हृदयम् ।
 युगपद्विषादसुखमध्यगता
 तदगारतो विनिरगात् सुदती ॥५१॥

हरिरेष्यतीति महतो मुदिता
 क्षणमुच्चफुल्लपना ममगात् ।
 कथमेथतीत्यतिविषादवगात्
 मलिनानना च विकला न्यवृत्तत् ॥५२॥

श्रभितो वृतापि धृतशस्त्रचयैः
 विभयाञ्चकार पथि रत्तिभटैः ।
 चलिता समेन च चलद्गमना
 विमना मनाक् छतिमतीतवती ॥५३॥

चपलामिव प्रचलिताममुकीं
 समबोधि नाप्यवहितः पुरुषः ।
 सुपमा सुरा च रसगौरविणी
 जनचेतनापहरणे सुसर्मा ॥५४॥

नृपकन्यकारुचिरतानुभवात्
 जनचक्रमालिखितवद्विबभौ ।
 स्थलमीदृगध्वनि बभूव यथा
 चितिपाति कत्तृणमपि व्यरणीत् ॥५५॥

हरिरन्तरेऽत्र समदं चकितं
 सविशङ्कमप्यतुरथं प्रचलन् ।
 क्वचिदुज्झितध्वनि शनैः क्वचन
 मजवं ययौ तदयनाभिमुखः ॥५६॥

पथिपाग्वं तः पथि रथोपहितः
 रभभाटुपेत्य घनमै न्यततेः ।
 भनुतो रराज रजनीशकरे
 इव दीपधामनि स नीलमणिः ॥५७॥

प्रयती नरेन्द्रदुहिता सुहितं
 सुचिरान्मनोरथशतेन रथे ।
 चकिता विलोक्य किल विश्वसितुं
 हरिरित्यसौ न महमाऽसहत् ॥५८॥

मिलनागमे नयनयोरनयो
 युगपन्मनो बलवदुच्छ्रुसितम् ।
 तटिनीप्रपातसमयेऽम्बुनिधौ
 उभयोरिवातिजवमोघयुगम् ॥५९॥

चिरचिन्तितं हृदयदैवतवत्
 पुरु रूपमद्भुतमसेचनकम् ।
 अबलोक्य लोचनसुधाञ्जनवत्
 परिचिक्वतुः शुभनुभावुभयोः ॥६०॥

पलमावट्टिकलया सकलं
 चिरजीवभावमितरेतरयोः ।
 वदतः स्म तौ हि निपुणं नयनं
 वचलामगोचरमपि प्रथते ॥६१॥

गुणमंस्तवात् सुचिरमद्भुरित
 सुदृशा समक्षमचुनेक्षणतः ।
 उदितः क्षिते हृदयरोग इव
 ध्यानोत् प्रभामधरयोरुभयोः ॥६२॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अथमायनो कलतमुल्लहरी-
भवमानदेहलतिका सरला ।
हरिमाधुरोसमुदयोपगमात्
उदतीलयल्ललितदधकरम् ॥६३॥

अथवातिमध्रुलमसुं जगति
परिरभ्य सार्धं कमभूद्वयनम् ।
किमहं जडः ? पुलकजालचितः
इति चिन्तयन्निव करोऽभ्युदितः ॥६४॥

जगति स्वयोः सुपमयाऽसमया
विमनीकृतान् इतचितयसुरः ।
पुरुषाद्विहत्य रथसम्भ्रुखतः
स पुरःसरः समसरत् सरथः ॥६५॥

किमयं मरः ? स खलु पुष्यधनुः
किमु चेदिराट् ? स तु सभाधिगतः ।
धत भूपतिः ? स किमु इति निजान्
समतर्कयन्निव जनाः कतिधा ॥६६॥

अथ फुलपायिनलिनं तलिनं
जितकाञ्चनाभरणकान्तिमयी ।
परिगृह्य विद्युत्तमियाम्बुमहः
यद्दत्ततमां प्रियतप्तां स रथम् ॥६७॥

अन्दनोपरि परीतरुक्मिणो
 कृष्णसंबलितकामनोयकम् ।
 तमहेमनवनीलरत्नयोः
 मिश्रितां श्रियमश्रिययत्तदा ॥६८॥
 परं परावत्तरं शताङ्गमिङ्गितात्
 स दारुको दारुणवेगितं हरेः ।
 प्रधिप्रमर्द्देन विमर्द्यं पञ्चषान्
 जनान् युयुत्सुन् सजवं ययौ ततः ॥६९॥
 व्याहर्त्तुमद्य ननु पद्यसमुद्भवेन
 यावानभूत् किल भया समयोऽपनीतः ।
 सञ्जीभवज्जनगणास्त्रविसर्गकाल-
 सम्पादिते तु हरणे हरिणा न तावान् ॥७०॥
 सुखं हरिवरगमिनीं जहार च
 जघान चाघतकरणो भटानिमान् ।
 श्रुतो महाकलकलमाकुलोऽखणा
 भरिञ्जलभ्रमिरिव साऽकरोच्चमूः ॥७१॥
 हरिर्हरति रुक्मिणीं किमिति हन्त नः पश्यतां
 हरिर्हरति रुक्मिणीं वदत मूर्णं सुर्वोपतिम् ।
 हरिर्हरति रुक्मिणीं किमु शवाः म्य निस्पन्दनाः ?
 हरिर्हरति रुक्मिणीं निहत भिन्त रुन्धाप्रतः ॥७२॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 रुक्मिणीहरणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

चतुर्दशः सर्गः ।

—:०:—

तत्र यात्यथ यथा सभां रवे
मन्ध्रमः समभयत् सभासदाम् ।
ऋदिनी चितिविदारदारुणा
यद्यप्यसदपि नैव तादृशः ॥१॥

सच्छसत्रपि रदच्छदं दशन्
घ्न्ययस्वरुणनीचने मुहुः ।
धनयन् सकलसंमदहनं
पाथियो युगपदुत्थितोऽग्निः ॥२॥

रोषरुडवचनीयमो व्यनन्
कोऽपि न प्रयममुक्तिमाददे ।
केवलस्तु पुटपाकसन्धितः
संश्रुतो सुभ्रगतापितान्तरः ॥३॥

टस्रवक इति नाम भूपतिः
दास्यकं करतनेन तादृयन् ।
पाण्ड्यस्यपिनराजमप्यत्र
मंजगाद घनगर्जनधनः ॥४॥

हन्त भो यदि कणावतः प्रवः
 मूर्धरत्नमपहर्तुमर्हति ।
 तुच्छजीवनजानिः सं गच्छतु
 मानहानिमलिनाननो विलम् ॥५३॥

पन्नगः खगपतेनि पत्य चेत्
 पशुसञ्चितसुधाघटो हरेत् ।
 उच्छिनत्तु स वरं निजच्छदं
 मष्णतुत सुचिरं सरिञ्जलम् ॥५४॥

आहरेत हरिणो हरेर्यदि
 जाग्रतोऽपि रसनं रसक्रमः ।
 वेधसं स भृगयम् भृगेन्द्रतां
 संजहद्भवतु मन्दिरोन्दुरः ॥५५॥

सन्निपत्य च पतङ्गपोतको
 क्षेलिहानविपुलानसार्धिषम् ।
 संश्रसेत्तुरसश्चरो भ्रुवं
 कोऽप्यचिन्त्यसमयोऽयमागतः ॥५६॥

मीरधिं पिवति चेत् पिपीलिका
 संभुनक्ति चटकोऽचलश्च वा ।
 भो तथापि गिरुपाललालसां
 गोपभक्तघृतजीवभो हरेत् ॥५७॥

मानहारिहरिहारितौजसः
 संजहीत जङ्गराजराजयः ।
 अथ रत्नमुकुटं कटुप्रभं
 गौरवास्तनतमस्तकाद्दुतम् ॥१०॥

चेज्जलं ज्वलयते वनं नवा
 सेकमेव तनुते तनूनपात् ।
 अथ भीष्मकसुतापहारतः
 तत्र चित्रमपि सागरीकसः ॥११॥

लाघवाद्ब्रजति सर्वं मुञ्चतां
 गौरवाच्च ननु नीचतां पुनः ।
 मानदण्ड इह तन्निदर्शनं
 वस्तुतस्तु विपरीतिराहवे ॥१२॥

मोलहृत्तिरनिशं जलाश्रयः
 भर्द्दिहो ब्रजति यस्तु नम्बताम् ।
 तत्र को न कुरुते पदक्रमं
 कर्द्दमं दलयते हि गौरपि ॥१३॥

शम्भुदुष्टतिरतौवदुःमहः
 आहतो द्विगुणमेधते तु यः ।
 तं न भानयति को महस्त्रिनं
 पावकं वहति मूर्धनोऽम्बरः ॥१४॥

दारयन्तमुरसि स्वसिद्धये
 दूषयन्तमपि वा विभर्त्ति यः ।
 पादपातमरवं सहेत सः
 भूमिरत्र नितरां निदर्शनम् ॥१५॥
 कण्डूपक्षयसुखी हरिर्जटां
 स्वां क्षमेत विलिखन्तमुन्दुरुम् ।
 मानहान्यग्रनिर्गोर्णवक्षसः
 किं क्षमध्वमिह रुक्मिणीहरम् ॥१६॥
 यः प्रतापयति तेजसा जगत्
 तं दधाति शिरसा महानपि ।
 भास्वतः सकलशैलशाखिनः
 पादमुद्धति फुल्लविग्रहाः ॥१७॥
 अद्य राजतनयागशिप्रभां
 द्रागपाहरत कृष्णनीरदः ।
 राजराजिवदनप्रदोषकं
 सोऽन्धकारनिकरः समग्र्युते ॥१८॥
 यः स्वयं ज्वलति भूयसीजसा
 नो सहायमयमर्थयेत् क्वचित् ।
 काननं दहति जातवेदसि
 मारुतो वहति पूर्वतोऽधिकम् ॥१९॥

यस्य वा प्रणमते किलात्मना
 तं लघुं निजजनोऽपि मुञ्चति ।
 ओषभग्नपतितं तटद्गुमं
 संजहाति चिरसङ्गतस्तरुः ॥२०॥

अर्पयसुरसि साहसात् पटं
 यो विकर्षति पतन् दृशं भृशम् ।
 अक्षरेण कुण्ठं सहेत तं
 को विचेतनविमुद्भितेक्षणः ॥२१॥

अद्य विद्युत्तितवैद्युत्तद्युतिं
 भूर्त्तकीर्त्तिमिव रुक्मिणीं हरन् ।
 सासुरेव यदि यादवो व्रजेत्
 यान्तु तत् पुरत एव नोऽसवः ॥२२॥

लिप्तते बधमरेयंदि स्वयं
 ध्वंसयत्यनुदितोऽपि तं सुहृत् ।
 पूर्वपर्वतगिरस्ताम्रीनुदि
 नो गतेऽपि हरतेऽरुणस्तमः ॥२३॥

मानिनः परकृता तिरस्कृतिः
 क्षीयते न बहुनाप्यनेहना ।
 दक्षशापकृतनक्षत्रं विधोः
 सञ्जाते तदधुनापि तुल्यवत् ॥२४॥

कामिनौमुपनिनाय केशवः
दर्पकस्तु नृपतीन् समाश्रयत् ।

क्षोपंपार्वकभृतो महीभृतः

तापमाप विपुलन्तु चेदिराट् ॥३५॥

कृष्णनेमिपरिदीर्णवक्षसः

शेरते स्म भुवि पञ्चपा भटाः ।

दारुणामुरुमरुन्तुदव्यथां

संपुपोप दमघोषनन्दनः ॥३६॥

भीरुत्त्रमधिगन्तुमिच्छतः

तस्य तत्र भजतोऽतिदुर्यशः ।

नागमूर्धमणिमुज्जिहोर्धतः

दशमानवपुपो दशाभवत् ॥३७॥

सर्व एव कमनीयकन्धया

सङ्गतः सकललोकगीतया ।

लज्जते गुरुजनात् पुरा वसन्

चेदिपस्तु तदकीर्त्तिमालया ॥३८॥

जग्मिनां प्रतिमुखं क्व सुस्तुतिः

क्षोच्चकैरियमकीर्त्तिघोषणा ।

चिन्तयन्निति महाकुलः किञ्च

चेदिभूषतिरभूत् क्रमोज्जितः ॥३९॥

चतुर्दशः सर्गः ।

रुक्मिणीमहत्त यादवः सुखम्
इत्यसौ गुरुमधीरतामगात् ।
गृह्णति स्वमभिपातुकां नदीं
मारुते किमुदधिर्ध्रुवायते ॥४०॥

संज्वलन् किमपि जीषमोजसा
भीषयन्नुपगतावलाकुलम् ।
विभ्रदुज्ज्वलमुरच्छदं दृढं
प्राक् परात् सप्तमनद्यादञ्जसा ॥४१॥

स्वान्तिकादहितयामिसंग्रह-
तापतप्तमनसाऽथ रुक्मिणा ।
दन्तवक्रवचनानलैः पुनः
द्रुप्यमाणवपुषेति संजगे ॥४२॥

कथं साधयितुमल्पमुद्यमी
भूरिराहुर्विमृष्यकारिता ।
गोष्पदं परितरोतुमीहते
कोऽन्धियोग्यजलयानयोजनम् ॥४३॥

मातुरद्धमधिगम्य कौमुदीं
पाणिनेव शिशुको जिघृक्षति ।
अप्रभुत्वविरतः स्वयं पुनः
सुपृहति क्षितितलेऽपि तत्क्षयात् ॥४४॥

यादवापक्षदसादनक्रिया
 साधनीद्यततमेऽल्पके मयि ।
 किं भवद्विरचलाविचालनो-
 श्लोत्ननक्षमतमैः समुत्थितम् ? ॥४५॥

अद्य मे वत्त यथा नराधमः
 नो भवत्सु तु तथापराध्यति ।
 मर्कटो हि परिभृश्य वह्नी-
 खं दुनोति न वनान्तरद्गमम् ॥४६॥

स्त्रैरगुप्तसमयोपपातिनः
 गोपरक्तनिलुपो जलौकसः ।
 प्रीययामि विशिखेन विश्रहे
 विग्रहं विचलतोऽद्य सीव्यता ॥४७॥

सांख्यसम्मतचित्तो यथा नृपाः
 अत्र कर्मणि चिरादुदासताम् ।
 एकः प्रकुरुते प्रधानवत्
 सन्निधाननिपुणोक्ततः क्रियाम् ॥४८॥

कृत्तल्लणशिरसः समुत्सर-
 च्छोणितोक्षितभुवा सहाधुना ।
 रागिणीं क्षितिभृतामनीकिनीं
 वादमेव विदधीय धामतः ॥४९॥

भीष्ममार्गणगणस्य यास्वतः
 दुर्धरध्वननधूतचेतनम् ।
 वीक्ष्यतामिह हरिं परिश्रस-
 हन्दशुकदशनामदुर्दुरम् ॥५०॥
 भृशतोऽथ समितं समेत्य भोः !
 केवलं भवत साक्षिणः क्षणम् ।
 नैष वल्लवकलङ्कितवल्गव-
 नानिहत्य नगरे निवर्त्स्यति ॥५१॥
 सोऽसुभिर्हरतु मेऽथ कृष्णिणीं
 तामहं तदसुभिर्नवाददे ।
 दुर्यशःधितिरजोभिरुज्ज्वलं
 जीवनं हि मलिनं विधीयते ॥५२॥
 भायमाण इति नहकङ्कटः
 रोषरुचनयनेन तत्क्षणात् ।
 खे हर्मस्विरतः सुरयापयन्
 अग्रहीदसिमसीमसाहसः ॥५३॥
 यावदुच्चरति खे जयध्वनिः
 सिंहादावधिरीकृतश्रुतिः ।
 तावदेव स समाश्रयत् समं
 स्यन्दनं निखिलदृष्टिदृष्टिभिः ॥५४॥

सत्पथे रथमथो सुसारथेः
 आश्रयेव सितपीतपीतयः ।
 'घक्रपाणिमनु रुक्मिणो मनः -
 यायि जेतुमनसोऽत्यतत्वरन् ॥५५॥

पार्थिवस्य घृतनानुपातिनी
 धीरनादमुखरा निरन्तरा ।
 सां पुरःसरभगीरथामर-
 निम्नगाश्रियमशिश्रियत्ततः ॥५६॥

दन्तवक्रशिशुपालपूर्वकाः
 स्वस्वसैनिकनिकायसंहिता ।
 भङ्गमेकमनुभङ्गवीथयः
 वारिधेरिव समन्वगुर्नृपम् ॥५७॥

क्व प्रमोदलहरी विवाहजा
 क्षाधुना परमदारुणो रणः ।
 आकुलाकुलकुलाङ्गनाकुलं
 मन्दमन्दमगमदृष्टहं क्रमात् ॥५८॥

आचकाङ्घ्रि च जयं परं प्रिये
 रुक्मिणीञ्च हरिहस्तगामिनीम् ।
 दुर्घटं तदुभयन्तु चिन्तयन्
 अन्वतप्त भृशमङ्गनाजमः ॥५९॥

भूरिवर्णशवला बलावली
गर्जनोर्जितपरस्वरा श्रिता ।
विद्युतेव विविधास्त्रलेखया
मेघराजिरिव गामपिप्रवत् ॥६०॥

उत्साहयन्तोऽतिमनांसि पुंसां
प्रणतयन्तो द्विपसप्तिसैन्यम् ।
तरङ्गशब्दानुदधेर्हसन्तः
उच्चैरुच्चैर्घनवाद्यनादाः ॥६१॥

बीज्य स्वसारमतिसाध्वसबाहुवली-
सर्वेक्षिताञ्जुप्रतगलां पुरतः शताङ्गम् ।
सौदामिनीमिव घनाङ्गतां सुमेरी -
रुक्मी तुतोष च कुरोष च योग्यताम्रः ॥६२॥

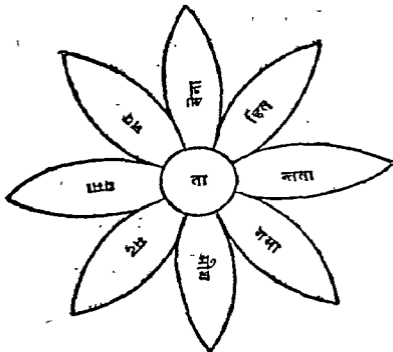
हरिणगणितसैन्यं धावदाच्छाद्य भूमिं
हरिणगणसमानं विप्रकृष्टादिलोक्य ।
चकितचकितचित्तां सम्यगांखास्य कान्तां
भट्टिति चलमकार्षीत् सम्मुखे तं शताङ्गम् ॥६३॥
इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
प्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

पञ्चदशः सर्गः ।

—:—

बलोऽथ सबलो बालमनेकाक्रान्तमेककम् ।
 उपलभ्य समालभ्य हलिं हालामदोऽभ्यगात् ॥१॥
 अथ तमग्रजं वोष्य शुभ्रांशुमिव शुभ्रशुम् ।
 आननयीः श्रियः पत्युः तमीव विद्युतेतमाम् ॥२॥

यद्गन्धः ।

(एष ब्रह्मचरान्दारभ्य दिग्दक्षिणु निर्गमप्रवेशाभ्यां विदिग्दक्षिणु च कश्चित्
 अक्षेयैव कश्चित् निर्गमेन च अधस्तात् विन्दतः शीघ्रो भवति ।)

शान्ततामागतामोश-शमाता मदमापता ।
 तापमाप नता सिना नासेताहिततान्तता ॥३॥

विभक्त्या परभाविन्या शून्यं तद्दुक्खिणी बलम् ।

असंख्यमेकरूपञ्च मेन आत्मानमव्ययम् ॥४॥

गजेन्द्रगमनाऽधीरा सुगुप्ता सा महोन्मदा ।

वाहिनी तमसाच्छन्ना दधाव परनायकम् ॥५॥

पदातिपोतिसम्पन्नाः सहसा रथिकुञ्जराः ।

अधावन्त हरिं मत्ताः सहस्रारथिकुञ्जराः ॥६॥

रामः सेनामुखे तिष्ठन् सेनां नानाविधायुधाम् ।

यथास्थानं समाविश्य समानगुणगौरवाम् ॥७॥

वार्त्तवर्त्तां स्वयं लिप्सुरालोकलोललोचनः ।

चातकः प्रातकोऽरीणां सजलं जलदं यथा ॥८॥

कादम्बरोमियः प्रायात् कादम्बहरिणी हरिम् ।

कादम्बरेणुरीमाञ्चः कादम्बकधनुर्धरम् ॥९॥

गोभूतिकारम्भः ।

दी	प्र	नी	ला	व	ली	श्या	मं	धा	म	स	न्तु	र	ली	क	कम्
प	प्र	च्छ	ला	ङ्ग	ली	चे	मं	भू	म	द	न्तु	र	ली	क	कम्

(प्रथमायाः पङ्क्तौः प्रथमाक्षरस्य, द्वितीयायाः पङ्क्तौः द्वितीयाक्षरस्य, प्रथमायास्तृतीयस्य, द्वितीयायाश्चतुर्थस्य इत्येवंक्रमेण पाठे प्रथमाक्षरम्, पुनः द्वितीयायाः पङ्क्तौः प्रथमाक्षरस्य, प्रथमायाः द्वितीयस्य, द्वितीयायास्तृतीयस्य प्रथमायाश्च चतुर्थस्य चक्षरस्य एव क्रमेण पाठे द्वितीयाहं सम्पद्यते । तेन चार्थं श्लोकः ।)

दी प्र नी ला व ली श्या मं धा म स न्तु र ली क कम् ।

प प्र च्छ ला ङ्ग ली चे मं भू म द न्तु र ली क कम् ॥१०॥

बलरामात् सरामः स ह्रियाननमनीमत् ।
मनस्वी विघ्ननिघ्नोऽपि विनयं न जहाति हि ॥११॥

ऊचे शौरिररीन् हन्तुः सर्वं मङ्गलमङ्ग । मे ।
पश्यतोऽर्थ्यमणश्चार्यं कस्य नश्यति नाशुभम् ॥१२॥

सह तेन समुद्युक्तः समिते समयादरम् ।
सहते न समुद्युक्तः समिते समयादरम् ॥१३॥

समुदगयमकम् ।

प्रागङ्गाय नृपो गृह्णन् सज्जं कोदण्डमण्डलम् ।
रुक्मिणीजानये वाणं पञ्चबाण इवाकिरत् ॥१४॥

ब्राह्मयज्ञहितानीकं पूरयन् विदिशो दिशः ।
दारयन् रन्ध्रमक्षीणां सिंहनादं ननाद च ॥१५॥

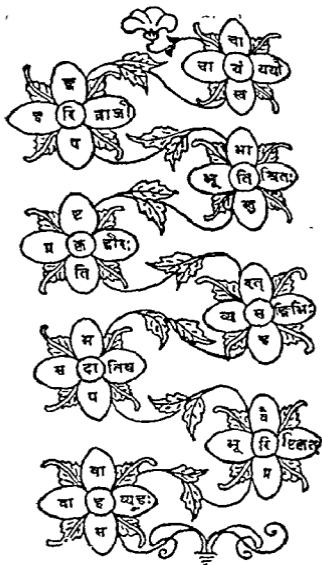
चिरं चारुचा रोची विभवी विषभी विभुः ।
कोपपाकाकपः कोऽपि चलाचलोऽचलाचलः ॥१६॥

द्वयक्षरपादः ।

विविदान् युहविदान् स भ्रजिहीर्षुं हरिं हली ।
दन्तवक्रं प्रतुक्रोध कः क्षमः क्षमते खलम् ॥१७॥

विशेषविषयः सोऽथ कालिन्दीभेदनोऽभिनत् ।
स्वर्गैः स्वर्गेश्वरैः स्तम् उत्सर्गमिष बाधकः ॥१८॥

श्लोकद्वयेन लतामन्त्रः ।

(अथ निम्नमुपपन्नं रामदत्तदत्तं वांमन्दादांश्च कनिष्ठरहाधरसहितपठेन
 चतुर्दशसुक्तं प्रोचयन् मन्त्रयते । अमृतकारितादिमेषु सुधीर्मान् महाधराणां
 ऊर्ध्वदिग्गमकमिच्छन्ते "हरिदामुक्ततिरियं" इति वाक्यमुपपादये ।)

वाहवाहमहध्वृहः भूर्त्विरेत्रिपरिटिक्तत् ।

मदामदा पदातिथ ध्यमरत् मह सङ्घिभिः ॥१८॥

प्रकटलतिकुदीरः भूतिभातिसुतित्रितः ।

हरिहरिपरिव्राजी चायं चायं स्रयं ययौ ॥२०॥

श्लोकः समालुलोके प्राक् स्थिरायामस्थिरं गिरः ।

दक्षिणसैन्यस्य जग्ये ऽग्निन् हरिमुक्तं शरं परम् ॥२१॥

अन्योन्यशस्त्रमम्यात-विदीर्णं वग्मवर्षणाम् ।

शेषेषु सङ्घं शूराणां दारुणो रण ऐधत ॥२२॥

परारिपाकमापूरेः पुरारिपुररूपधैः ।

पुरः पुरः परं पारं प्रपुपूरे परैः परैः ॥२३॥ अक्षरपादः ।

शाङ्गेण शाङ्गिण्या सुक्ता शरराजिरराजत ।

अधला चक्षुना चेतु स्यात् सौपम्यं मम्यगीयुषी ॥२४॥

गतगः सन्निर्धो कृष्णं किरन्तं विविधायुधम् ।

संपश्यत्तपलं नश्यत् परःशतममंस्त तम् ॥२५॥

सर्वतो भद्रः ।

ना स्त्री सा रा रा सा स्त्री ना

स्त्री क्ष या म म या क्ष स्त्री ।

सा या ता ता तां ता या सा

रा म ता जि जि ता म रा ॥२६॥

उपासन्नी द्विधा चक्रे चक्रेषु चक्रपाणिना ।

विमलकटः समाकटः पाशेन पशुवत् परः ॥२७॥

सहस्रकिरणकारं सहस्रशरकारिणम् ।

दुर्दृशं तं ददर्शान्ये हरिं हरिणवज्जगत् ॥२८॥

दीनराववती वारि रामाला वहदाहवा ।

वाहदाहवलाभारा रेवातीववरा नदी ॥२९॥

श्लोकप्रतिक्रमयमकम् अथवा गतप्रत्यागतम् ।

विदर्भभूपतिः पश्यन् नश्यन्तीं स्वामनीकिनोम् ।

मधुद्वियं विदिद्वेष महाद्विपमिव द्विपः ॥३०॥

सपत्न्या रिपुपत्न्याता समिखा विशिखावली ।

सुक्ता तेन हरेः कण्ठे कुण्ठमापतदुन्नता ॥३१॥

व न मा लि का य पा ती

न या नि षि ल जी व पा ।

मा नि ता ता स्ता हा जी य

लि षि त । इ क स्ता ल ता ॥३२॥

अर्धभ्रमकः । युग्मकम् ।

सुप्तेन सह रुक्मिण्या ज्ञानमूर्तिः गरुररेः ।

तस्याय सह शमेन केगयोऽवीरध्वजः ॥३३॥

धामन्नं दूरमाहारं सुदुर्दृशं सुदर्शनम् ।

आलोकतुल्यमन्वयि-प्रकाशं स ममयहीत् ॥३४॥

भीतीनां तरमाधारं तरमा धारयन् हरिः ।

द्विपत्सु सहसाधिप्यं महासाधिप्य तद्दृष्टगः ॥३५॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

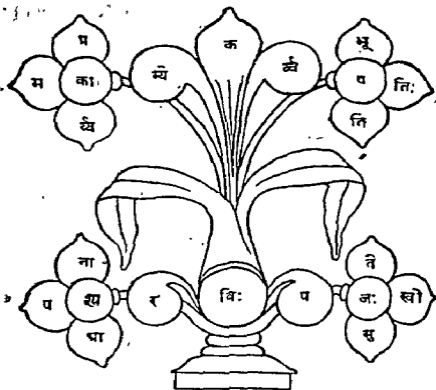
सन्धमानां परधीवां तेन पश्यन् परः पुरः ।

द्राक् पलायितुमारब्धः स्वं गतं क्षिप्रमन्वभूत् ॥१६॥

एकस्यापि हरेरग्रे शतशो रुक्मिणीकाः ।

शक्तिष्ठन्त शीयमाणा भवश्याया रवेरिव ॥१७॥

वृक्षदन्धः ।

(उपरितनमाख्योर्ध्वमाखास्यवतुर्द्विपुत्रस्य, उपरिदलस्वप्र'वपादचरादारम्भ
 कदाचरेव सङ्ग प्रदम' पाठः । परस्य अपरदलस्ययीरवि चचरयोस्तयैव पाठः ।
 मत्परस्य पदयोर्व'स्याचरयोः तस्यैव पाठः । तेषु च प्रथमपरस्य' सम्पद्यते । एवं-
 चपेच उपरितनमाख्योर्ध्व'द्विषमाखायां द्वितीयचरस्यन् चचरनयोः शास्त्रयोर्ध्वम-
 माखायां तृतीयचरस्यन्, दक्षिणमाखायाश्च चतुर्थ'चरस्य' पठनीयम् । तेन चाचरतः
 श्लोकः सम्पद्यते ।)

प्रकामकार्यकाम्ये क-भूपतिः पतिपर्वक ।

नाश्रयपशु आश्रयरविः तेजः स्त्रोजः सुजः पविः ॥१८॥

सन्दधे यत्रु शस्त्राणि चकस' च सुमोच च ।

अघान च द्विपत्वेनां युगपत् स विदर्भराट् ॥३८॥

युग्मकम् ।

रोषताम्रास्यसूर्यस्य सकाशेऽप्यस्य संयुगे ।

नयनेन्द्रीवरद्वन्द्वं पुस्फोट तारकालिकम् ॥४०॥

विकलं विकलं कृत्वा सकलं सकलं द्विपम् ।

समरे समरेऽदीपि समदः समदर्शनः ॥४१॥

इन्दिमणः स महान् मानः बभूव स्वविपत्तये ।

उपरागाय शोतांशोः पूर्णिमायां हि पूर्णता ॥४२॥

स्वर्वाक्षरिण्यन् गर्वं तं विक्रमं स त्रिविक्रमः ।

; तताम तादृती यद्वत् आशुगिनाशुचपिः ॥४३॥

अन्धान्तवयुक्तः क्षिप्रं चञ्चलाद्गद्युतित्रितः ।
गम्भीरगर्जनः शत्रून् जलदृष्ट्वा जिगाय सः ॥५२॥

चन्द्रहासेन तेनाथ ते नाथकृतपालनाः ।
पाल-नाशन-निष्प्राणाः निष्प्राणाः पितुराहताः ॥५३॥

हृली समाहृतस्तेन तेने तेजस्वितां पृथुम् ।
मोक्षोलयति कक्षोलान् वातनुवः किमर्षवः ॥५४॥

सोधुसेवनरक्ताभं विशालं लोललोचनम् ।
प्रभात इव शीषाक्षं रोषात् सुरक्तां ययौ ॥५५॥

दन्तवक्रं क्रमात् क्रामन् हलभृत् स हलायतः ।
सुपलेन ममर्हसिं महारोहतमुदतम् ॥५६॥

अतालव्यः ।

प्रद्वतः कोऽपि निःसंज्ञः संवृषुर् सुराङ्गाम् ।
विशोर्षेव लब्धसंज्ञः रणे प्रवृत्ते पुनः ॥५७॥

निहतताम्रजसोदर्यो धैर्यमाधाय धीरधीः ।
शस्त्रपाणिः सीरपाणिं ययौ यममिवापरः ॥५८॥

कुण्डली हनिनो भोतः खगेशादिव कुण्डली ।
वेगवान् आहतः कथित् बभूव रन्ध्रेशवान् ॥५९॥

शस्त्राशस्त्रि महोत्साहैः हस्ताहस्त्रि नखामखि ।

वहधे तुमुक्तं जन्यं सेनयोरुभयोरलम् ॥६०॥

हत्वासन्नान् स शस्त्रेण शत्रून्स्त्रेण दूरगान् ।

समीपविप्रलक्षणांश्च भवत्तुल्यदारुणः ॥६१॥

अमस्ता रिपुसेनास्ता रामास्ताशुगप्तभृतः ।

दूर्वा इव वभुः प्रातः शिरःशिगिरगोकराः ॥६२॥

दयावान् स बली भग्नान् दलनायाततानवान् ।

संवमर्जं शूलहृदः भटान् लग्नान् व्यनीनशत् ॥६३॥

गूढप्रथमपादः ।

पलायामासिरे सेना मूर्च्छां मोते कराहते ।

भास्वता दन्तवक्त्रेऽखिन् सीमे तारा इव प्रगे ॥६४॥

अङ्गनान्निङ्गिताङ्गं तं गोविन्दमिन्दुसुन्दरम् ।

तदा बलीऽवलोक्येव शिष्याय विजयत्रियम् ॥६५॥

रोचनस्तो जप्ता गौरिः मध्यन्दिनविरोचनः ।

रोचनयोस्ताताङ्गारीन् नेत्रनिन्दितरोचनः ॥६६॥

रुक्मी प्राणपणोदयोग-महोत्साहसहोऽपि सन् ।

नात्ये तुमच्छ्रुतं मेहे प्रतिकूलं यथा विधिम् ॥६७॥

सुतं जघान दिच्छेद ध्वजं सह जयागया ।

बिभेद च शरैः गौरिः युगपदभ्रं रुक्मिणः ॥६८॥

विलोक्योच्चूर्णं योद्धृणां दुर्नीतिं नेतुरीदृशीम् ।
 चेतो विपेदे मित्रोऽपि-स्थितीनां दुःस्मृतियिति ॥६८॥
 निरौष्ठः ।

जितुं जवमिवेपूणां मुहुरापततां हरिः ।
 परे पुरःसरीभूय दुदुवुर्दुतमाहवात् ॥७०॥
 विनेशः सैन्यसेनान्यः सहायसु पराजयः ।
 स्मरन्निति स निर्विण्णः सासिरासीद्गतो रथात् ॥७१॥

यिद्वास्त्रं स वपुः पातिशिलीमुखकदम्बकम् ।
 बहन्निवागात् कृष्णं स-शिलीमुखकदम्बकम् ॥७२॥

चिच्छेदागच्छतस्तस्य मिशातशरसञ्चयैः ।
 मुष्टौ रिष्टिमरिष्टारिः रुक्मिणो रुक्मपुङ्गवैः ॥७३॥

गदाधरं दधावाय गदामादाय दारुणाम् ।
 शतवाधावधूतोऽपि कार्याहाम्यति नोद्यमी ॥७४॥

लोललोलालो लीला-लालो लोलालिलीललः ।
 लीलोलालो लाललालः लोललोलोऽललाललः ॥७५॥

एकाक्षरपादः ।

भाधवस्तां निहत्वात् चक्रं शाकम्ब तं गते ।
 सज्यस्य धनुषोऽग्रे यच्छेत्तुं निस्त्रिंशमाददे ॥७६॥

युग्मकम् ।

पाण्डुममि ते तस्मिन् चन्द्रविम्बानुविम्बितः ।

चन्द्रहासो जहासास्य रथे चन्द्र इवापरः ॥७७॥

सुवर्णभूषिता साऽलं नाथस्य करमाददे ।

सुवर्णभूषिता सालं लतेव नृपजाकुला ॥७८॥

रामोऽथ दूरतो वीक्ष्य तत्क्षणादेत्य तत्पुरः ।

समयोचितमत्युक्षम् अवोचदद्युतं वचः ॥७९॥

मानिनो माननाशः स्यान्मृत्युरप्राणनाशकः ।

तुल्या दगेव तिरमांगोरस्ते चाश्रुतिरस्जते ॥८०॥

उक्त्वाभावः परं जाह्यं प्राणमोक्षो महोगयः ।

पारवश्यं परैर्दृश्यं क्षोणीजःशवयोर्भुवि ॥८१॥

महान् खल्वपकर्षुणां दयते तु हिनस्ति न ।

यमते न दधात्येव स्वां खनस्तमपि चितिः ॥८२॥

उपकारः प्रतीकारः महीयानपकारिणु ।

प्रभूतन्धनदानेन त्वन्ननो हि प्रगाम्यति ॥८३॥

विरसं तज्जहीहीमं विरसं पन्नगं यया ।

सदनं यातयानेष सदनं प्रति गम्यताम् ॥८४॥

अयमेनं सुरभेण मुण्डयित्वा विहापय ।

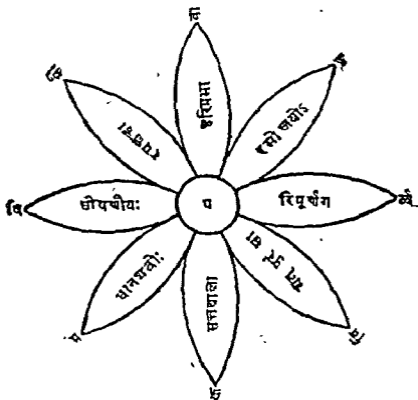
अयमेव वधः प्रोक्तः बध्यम्यालीककर्मणः ॥८५॥

अभिषिक्तो वियोक्तव्यः नामुभिर्वसुधेशिता ।
 विशेषतस्तु सख्यन्धी स्वसासन्ना च सादिनी ॥८६॥
 इति ज्यायस आदेशात् विमुखोऽभूत् स तद्वधात् ।
 नहि लङ्घयते धीमान् पूज्यं पूजितसद्गुणः ॥८७॥
 अमूर्खन्यः ।

केशपाशं हृषीकेशः लुरुचे तस्य कुञ्चितम् ।
 मानहानिर्बभौ भूमौ पुञ्जीकृतमिवायशः ॥८८॥
 जीवन्मुक्तः परोदयोगात् भट्टटाद्देहवानयम् ।
 पुनर्नारायणे योक्तुं न पुनः प्राविशत् पुरम् ॥८९॥
 प्रायीपवेशनं चक्रे उग्रात्मा पुरतोऽन्तरे ।
 नालोचयदवस्थां ताम् उग्रात्मा पुरतोऽन्तरे ॥९०॥

स्वपुरं प्रति दारुके रथं
 सरवं प्रेषयति प्रहृष्यति ।
 स सितस्त्रितराजजाऽधरे
 नलिने वा नलिनं दधेऽधरम् ॥९१॥
 सन्मदो विजयिनीमनीकिनीं
 हारकापयमघ्रापि सा समम् ।
 सोऽपि तत्र निखिलान् खलान् खलु
 ध्यानये ब्रजपती ब्रजत्यरम् ॥९२॥

विशेषपद्यमन्त्रः ।

(दशवह्निसिद्धं 'वि'शब्दादिकमारम्भं दक्षिणक्रमेण सरसभावेन वशात्परशुद्धिर्न 'व्यं'शब्दादिपर्यन्तम् एकैकपरणं पठनीयम् । तेन वाचस्तनः शीघ्रः सञ्जायते । अमृतकारिणोविशेषस्तु दशवह्निसिद्धिर्नाता 'वि'शब्दादीनां क्रमिकपठने ईदृशं कविदेश-परिचायकं वाक्यमुपजायते । यथा—'विश्वकविष्वं'हवाशौ' ।)

विशेषशैवः परिपूर्णगर्भं प्रधानशखीः परमी जयोऽह् ।

कसप्तशलाप-हरिप्रभा वाऽवियत् पुरं सा परपञ्चहासी ॥८१॥

इति श्रौहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

कृष्णविजयो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

षोडशः सर्गः ।

—:०:—

धाम निजं मरुमेऽय रमेशे
प्राभवति खनितादपि नृणाम् ।
मृतनहारिहरीक्षणजन्मा
तुङ्गतमः प्रमदः प्रबभूव ॥१॥

सिक्तसुमृष्टमहापयसाधैः
केतुगणैर्धृतचित्रपताकैः ।
अत्यलसश्च चलत्सुममाल्यैः
भीष्मकजामिव वीक्ष्य पुरथीः ॥२॥

वस्तु समर्जयदेकसमीके
लोकललामतमं द्वितयं सः ।
तत्र चलाप्यचला कमलाभूत्
कीर्त्तिरितीव निरोक्ष्य चलासीत् ॥३॥

भीष्मकजां सुरवैरिविहारात्
कान्तिमतीमवलोक्य नितान्तम् ।
हारवती सुपुरी पुरुरूपैः
भत्सरिणी चकितेव चकाशे ॥४॥

स्त्रीच्छलिका किमु पुष्पितकान्तिः ?
 चन्द्रविभा किमु मूर्त्तिमती वा ।
 देहमिता तु सुधा वसुधायां
 तामिति वीच्य जनैः समतर्कि ॥५॥

नीलमणिर्विमलो वनमाली
 स्वर्णमयीयमपि प्रियदृष्टिः ।
 देवकृती मणिकाञ्चनयोगः
 एषक इत्यमलापि च लोकैः ॥६॥

त्रेणिकृता प्रमदा प्रमदाली
 नव्यबधूं व्यवधूय नरीचम् ।
 स्वैरमुलुध्वनिनाऽध्वनि नाम
 चेमयितुं सहसा सहसायात् ॥७॥

शान्द्रमुदां नगरी लहरीभिः
 भूरिरया समहा महतीभिः ।
 तुङ्गतरङ्गततिं सरिदीशम्
 अन्वकरोदिव मा न्वतिसाध्वी ॥८॥

राक्षस एव भवेत्तु विवाहः
 दानविधिं न विधिर्यिदधीत ।
 चिन्तयतीत्यमितो वसुदेवे
 देववशाद्दृश्ये ध्वजमारात् ॥९॥

ईदृशमाप्तुमना बहुयोगं
 संविदधत्तभते वरपात्रम् ।
 मत्तनयामनयत् स्वयमेव
 वक्तुं विभो ! किमिति मम भाग्यम् ॥२०॥

सत्कुलशीलवराय वराय
 नोन्नतिमान् प्रददत्तनयां कः ।
 धूर्जटये तनुजां प्रतिपाद्य
 नूनमभूद्गिरिराड़तितुङ्गः ॥२१॥

विष्णुपदादभवत् पतिता सा
 विष्णुपदो भुवनानि पुनाना ।
 हे पवितुं स्वकुले पुनरेषा
 विष्णुपदं समगादतिदीना ॥२२॥

आचिनुते तनयां स्वयमेव
 काम्यवरो यदि को नु निपिष्येत् ।
 गम्यतरुं व्रततीं निपतन्तीं
 को हि मृदुं विभजत्यतिबाल्यः ॥२३॥

जीवजनस्पृहणीयसिवेह
 ब्रह्म वरं तनुजैव च विद्या ।
 लभ्यते यदि शक्तिवशेन
 प्रीतिमयानि जगन्ति तदा स्यः ॥२४॥

तद्वयतामनुमत्यनुवर्त्ती
 दातुमिमां विधवेऽहमुपेतः ।
 दानमृते परकोयपदार्थे
 स्वत्वमुदेति नहि ग्रहमात्रात् ॥२५॥

अहयुतां बहुमंस्त्रुतिशुद्धाम्
 षाड्भुतिमद्य परामिव कन्धाम् ।
 श्रीहरये शुचये शुचये वा
 सन्भवितास्मि ददश्चरितार्थः ॥२६॥

जानति तामनुजानति तस्मिन्
 उत्सवमेवमपि प्रतिभृत्यान् ।
 संवहधे स च तस्य निदेगात्
 सिन्धुतरङ्गः इवानिलमुद्यः ॥२७॥

दुर्हं मदारुणवे रिपिताऽयम्
 चापतितः महमा कथमेकः ।
 हारयतीजनमंगय एष
 माकमरं रविणाऽगमदस्तम् ॥२८॥

तोरणमूर्धेनि सुप्यनिवेगा
 दीपततिर्विगदा विक्रमस्ती ।
 दीपमुदम्य प्रदीपमगेपं
 श्लोकदृशि प्रगुषं प्रविनाय ॥२९॥

वातचला प्रतिहारपताका
 दीपशिखां लुनती किल काञ्चित् ।
 संज्वलिता परयेति निरीक्ष्य
 द्राङ् निरवाप्यत केनचनेत्य ॥३०॥

उच्चशिरःसु कलङ्कितचन्द्रः
 न्यस्यति पादमितौव समन्युः ।
 सौधगणोऽपि स सर्वश्चिस्तम्
 अस्पृशदुज्ज्वलदीपकपादैः ॥३१॥

नूतमहाद्युतिरत्नजभूरि-
 भूषणभूषितमञ्जुलवामा ।
 यो णिकताऽऽश्शिखासु दिदृशुः
 व्योम्नि धनुर्व्यतनीदिव जिष्णीः ॥३२॥

मङ्गलगीत्युलुलुखनवाद्य-
 वेणुरवा लयतालसमेताः ।
 ऐक्यगता इव सुयवणीयाः
 लिख्युस्तदन्वति खे विचरन्तः ॥३३॥

दान-सभाजन-देवन-मानाः
 स्पर्शन-दर्शन-भाषण-हर्षाः ।
 हास-विकास-विनाम-विहाराः
 तत्रगरीगरिमाणमतन्वन् ॥३४॥

मञ्जुलसञ्जितनागरनारी
मन्दिरचत्वरमभ्यतिफुल्ला ।
कृष्णपुरःसरभीष्मककन्यां
तां वसुदेवगिरोपनिनाय ॥३५॥

पर्वणि चन्द्रमसः संपमेव
पङ्कजिनोव शरद्यपनिद्रा ।
सम्भयने जलधेय सुधेव
लोकदृशः समतीपयदेवा ॥३६॥

सम्भदपूरविपूरितचेताः
क्रीबिनतो वहिरच्युत आसीत् ।
एष निसर्गनयचतुरस्य
सन्निहितस्य हि दारगुरुणाम् ॥३७॥

प्रोतिविकासि मनस्वरते च
वारयते च पुनर्गुरुलज्जा ।
आलिरन् प्रयियासयते च
विल्लवतामिति सापि जगाम ॥३८॥

भीष्मकजाऽथ्युसयोर्युगलेऽस्मिन्
पीठमुपाययति त्रितपाणी ।
शान्ततडिभ्रवनीरदकान्तौ
नाभयदेव सुभा भुवनेऽस्मिन् ॥३९॥

स्वैदचितात्तरुषीजनहस्तात्
 सुस्मितशक्तममौत्ततलाजाः ।
 विश्वगिवान्तिकासौधशिरस्तः
 युष्कुरस्य यशांसि पतन्तः ॥४०६॥

द्वावपि लोकयितुं मनुजानाम्
 आपततां विफलाऽभवदाशा ।
 एकतरं खलु दृढनिपतन्ती
 येन ततोऽतिलघा न निवृत्ता ॥४१॥

साक्षिण ईशितुरस्य जगत्याः
 साक्ष्यविधानपरोऽथ पुरोधः ।
 रागसुखेन तयो' सह साग्निः
 अग्निमृत्ता समजिज्वलदुच्चैः ॥४२॥

उद्यमितासुखचन्द्रिकयाऽथ ते
 विलिलोकिपवोऽखिललोकाः ।
 सम्मुखराजितिरस्कृतगात्राः
 संदृष्टशु वद्विष्कृतवक्त्राः ॥४३॥

स स्तिमितोऽस्थिरताप्रतिपाद्य-
 चीभपदेऽपि बभूव समाजः ।
 कस्यचिदुच्चजवे करणस्य
 सस्मिन्तान्यपराणि भवन्ति ॥४४॥

तत्र परस्परवक्त्रमवेक्ष्य
 तौ सुतरामवशेन्द्रियसार्थी ।
 वदपरस्परलोचनपद्मी
 प्रीतिरियं क्षियतीति न बुधौ ॥४५॥

मातृसुभावितरेतरकान्ति-
 राशिविलम्बविलोचनयुग्मम् ।
 स्पर्दनहीनतनू प्रतिपत्तुं
 श्रेकतुरुश्मसौ न सुहृत्तम् ॥४६॥

रूपसुधोदधिदूरनिमम्ब-
 नेत्रयुगौ स्वगतभ्रमसारी ।
 इषं मृते जगतां नहि किञ्चित्
 न स्म विलोकयतो न च विस्तः ॥४७॥

आसीनां कनकासनेषु सुमुखीं प्रत्यङ्मुखीं प्रीतिमान्
 राजा हारमनोहराय हरये प्रागामनायार्थं यन् ।
 उत्कण्ठकुनलोकलोचनकूलैरान्निव्यमानामदात्
 पुण्यं विश्वगुरोर्गुरुत्वममलं प्रत्यग्रमप्यब्रवीत् ॥४८॥

लोकानां विक्रलीकृतश्रुतिकुलैरानन्दकोलाहलैः
 नानानादसमेधितैः सुमधुरं गानं बधूनां जितम् ।
 तूष्णीम्भूतनिजाननैर्जनगणैरुत्कर्षमाकर्षितं
 संधावज्जनतान्तरादपि तयोर्दंष्टं चिरेष्टं सुखम् ॥४९॥

चित्त्रालापयत्तुरंतरुणाः कृष्णमुत्प्राप्तमुग्धं
 हेलासोमा नवयुवतयो रुक्मिणीं ह्रीविनम्राम् ।
 भूयःस्वामोक्षितकलकलाक्रान्तकर्णं विकर्णै
 पुष्पासारैः प्रतितनु गृहं निन्दिरेऽन्योन्यलग्ना ॥१०॥

सक्ष्मीं सक्ष्मीगिताधीं सुकृतमतिकृती भीष्मकः पीरन्लोकः
 भागातीतामयेषां मुदमुदवसितं सर्वमेकान्तकान्तिम् ।
 ऋष्टार्थं प्रार्थि सार्थी मुदितयदुपतेरन्नमन्नाभिलाषी
 शान्तिं लेभे तदानीं जगदपि लभतामेवमेवाधुनापि ॥११॥

घोरीकुलोद्भवमहम्भदनामधेयः
 दिक्षीं विजित्य जितवानपि कान्यकुक्षम् ।
 एकां कलामिव विधोरपरां ग्रहीता
 स्वर्भानुराधित तमोऽखिलभारतेऽस्मिन् ॥१२॥

ततस्तादुत्पीडितकान्यकुक्षतः
 श्रीराममित्रः सह भार्ययास्यजः ।
 रिरक्षिषन् धर्ममुदशुसम्बन्धः
 पूर्वं नवद्वीपमियाय काश्यपः ॥१३॥

तदात्मभूमाधवमित्रदेहज-
 गोपास्तपुत्री गणपत्युदोरितः ।
 तदात्मजस्तद्भयतः सनातनः
 कोटालिपाडि पुनरागमस्ततः ॥१४॥

गुणार्णवी नाम गुणी तदात्मजः
 पुरन्दराख्यं समजीजनत् सुतम् ।
 मुण्डेष्वसौ पञ्चसु मुण्डमालिनीम्
 अतिष्ठिपञ्चोत्तगियापुरे निजे ॥५५॥

श्रीनाथो यादवानन्दी मधुसूदन एव च ।
 बागीशश्चेति चत्वार आसन् पुरन्दरात्मजाः ॥५६॥
 वृद्धामश्व्युपनामासीत् श्रीनाथो विबुधायणीः ।
 सुधीरो यादवानन्दो न्यायाचार्य्यं त्वुपाधिमान् ॥५७॥

अष्टै तसिद्धिप्रभृतिप्रणिता
 सन्नेपगारीरकभाष्यकर्ता ।
 योगी महस्वी मधुसूदनः स
 सरस्वतीं सन्धृतवानुपाधिम् ॥५८॥

गौरोदासो यादवानन्दसूतः
 गोविन्दाख्यः साग्निहस्ततृप्तोऽभूत् ।
 सत्तेजस्वी सदयशस्वी मनस्वी
 तस्याप्यासन् सप्त पुत्राः पवित्राः ॥५९॥

तद्वितीयतनयो वलरामः तर्कभूषणमुपाधिमुपेतः ।
 चारुधीरचतुरश्रतुरोऽसौ आत्मजानजनयविज्जह्यान् ॥६०॥

लक्ष्मीनारायणो ज्येष्ठो हरिनारायणोऽपरः ।
 पुरुषोत्तम इत्यन्यो रामदासश्च शेषजः ॥६१॥

विद्यालङ्काराभिधो रामदासः
 तत्पुत्रोऽभूत् रुक्मिणीकान्तनामा ।
 गौरीनाथो देहजस्तस्य जातः
 राधानाथोऽप्यस्य सुतुः सुविभ्र. ॥६२॥
 काशीचन्द्रस्तस्य पुत्रोऽतिविद्वान्
 लोकख्यातो नाम वाचस्पतीति ।
 भूरिज्ञानं यस्य वोख्यातिसूक्ष्मम्
 अन्यो व्यासोऽमन्यतान्याभ्यलोकैः ॥६३॥

गङ्गाधरः प्रथमजः प्रथितस्तदीये
 पुत्रत्रये बुधगणप्रवर पिता मे ।
 हात्रि श्वत्सरवयाः खलु पूर्णिमायां
 चन्द्राग्निनामविभुमानशकाब्दमात्रे ॥६४॥

कोटालिपाङ्गनगरोनशियानिवासी
 मन्दात्मनापि कविलभ्ययशोऽभिलाषी ।
 भूभृल्लिङ्गयिषुपद्म, समानधर्मा
 श्रीमानिदं रचितवान् हरिदासशर्मा ॥६५॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरण्ये महाकाव्ये
 विवाहो नाम षोडशः सर्गः ॥०॥

—:०:—

समाप्तमिदं रुक्मिणीहरण्यम् ॥०॥